УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК ТОМ VIII

UNIVERSITAS LIBERA UCRAINENSIS
STUDIA T. VIII

ЗБІРНИК НА ПОШАНУ ІВАНА МІРЧУКА

SYMBOLAE IN MEMORIAM IOANNIS MIRTSCHUK

(1891 — 1961)

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ОЛЕКСАНДРА КУЛЬЧИЦЬКОГО

МЮНХЕН - НЬЮ ЙОРК - ПАРИЖ - ВІННІПЕҐ 1974

diasporiana.org.ua

ЗБІРНИК НА ПОШАНУ ІВАНА МІРЧУКА

SYMBOLAE IN MEMORIAM IOANNIS MIRTSCHUK

Зміст 305
Inhalt 306
Contents 308
Table des matières 310

UNIVERSITAS LIBERA UCRAINENSIS
UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT
UKRAINIAN FREE UNIVERSITY
UNIVERSITÉ UKRAINIENNE LIBRE

STUDIA T. VIII
WISSENSCHAFTLICHES SAMMELWERK BAND VIII
SCIENTIFIC COLLECTION VOL. VIII
RECUEIL D'ETUDES SCIENTIFIQUES VOL. VIII

SYMBOLAE IN MEMORIAM
IOANNIS MIRTSCHUK

(1891 — 1961)

EDITOR : ALEXANDER v. KULTSCHYTZKYJ

MÜNCHEN - NEW YORK - PARIS - WINNIPEG 1974

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК ТОМ VIII

ЗБІРНИК НА ПОШАНУ
ІВАНА МІРЧУКА

(1891 — 1961)

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ОЛЕКСАНДРА КУЛЬЧИЦЬКОГО

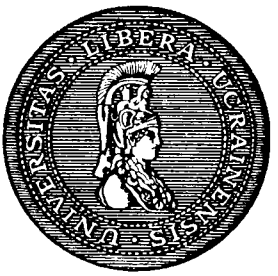

МЮНХЕН - НЬЮ ЙОРК - ПАРИЖ - ВІННІПЕҐ 1974

Цей том « Наукового Збірника УВУ » з'являється завдяки пожертвам Українського Громадянства З'єдинених Держав Північної Америки та Канади, складених 1964 р. в часі поїздки тодішнього Проректора, проф. д-ра Олександра Кульчицького.

Dieses « Wissenschaftliche Sammelwerk der Ukrainischen Freien Universität » erscheint als Gedenkschrift für Prof. Dr. I. Mirtschuk dank der Spenden seiner Anhänger, Freunde und Schüler aus den Vereinigten Staaten und Kanada, die sie 1964 während einer Vortragsreise des damaligen UFU-Prorektors Prof. Dr. A. v. Kultschytzkyj zweckgebunden stifteten.

This Volume of Collective Scientific Works of the UFU appears owing to generous donations of Ukrainians living in the United States of America and Canada, collected there in 1964 during the visit of Prof. Dr. A. Kultschytzkyj, then Prorector of UFU.

Ce « Recueil d'Etudes Scientifiques de l'UUL » dédié à la mémoire d'Ivan Mirtschuk paraît grâce aux dons de ses disciples, amis et admirateurs aux Etats-Unis et au Canada, offerts en 1964 à l'occasion des conférences scientifiques de M. A. Kultschytzkyj qui exerçait alors les fonctions du prorecteur.

Мовний редактор: Володимир МАРУНЯК

Перша Українська Друкарня у Франції
3, rue du Sabot, 75006 — Paris

* 18 червня 1891 р. у Стрию † 2 травня 1961 р. у Мюнхені

ВПРОВІДНЕ СЛОВО РЕДАКТОРА

Якщо вдячність належить до найблагородніших виявів духовости справжньої та повноцінної людини, чи гурта людей, які творять певну спільноту, то ця засада обов'язує повністю у віднесенні до Постаті св. п. Івана Мірчука в рівній мірі Український Вільний Університет, як цілість, що й усіх поодиноких Членів Професорського Збору, які із Покійним співдіяли.

З Українським Вільним Університетом Іван Мірчук був пов'язаний точно сорок років — від самого початку існування цієї нашої найдавнішої екзильної наукової Установи (1921 р.) аж до своєї смерти (1961 р.). Це в УВУ перейшов Покійний всі щаблі свого наукового росту — від молодого доцента, почерез професора й Декана Філософічного Факультету аж до довголітнього Ректора, на посту якого й застала Його смерть. Загально відоме, що це саме Він своїми багатими зв'язками, своєю фаховістю, а не менше й речевістю та наполегливістю поклав підвалини під визнання Українського Вільного Університету Баварським Міністерством Освіти й Віровизнань, що відкрило його Професурі й докторам двері до чужих університетів. Кожним індивідуальним успіхом своїх Колеґ, кожною новою здобутою в науковому світі позицією радів І. Мірчук, як Керівник Матерньої Установи, з якої вийшли нові кваліфіковані кадри визнаних чужинцями дослідників, — як Керівник Установи, якій Сам остався вірним...

Сьогоднішній Збірник — це скромна сплата довгу для Пам'яті Людини, що працею й вірністю будувала собі пам'ятник, тривкіший від криці: Сплата довгу від Установи, що Збірник видає та фірмує, та від Колеґ, які засвідчили свої почування студіями та причинками. Ці матеріяли, які виповнили бл. 20 аркушів друку, говорять самі за себе, і до них передмови не треба. Також своєї передмови Редактор у випадку саме цього Збірника не уважає необхідною чи очевидною. Підписаний —

силою обставин — був, радше, номінальним редактором, виконуючи свій обов'язок супроти Покійного: Перших 7 літ після започаткування праць над Збірником функція редаґування Збірника була доручена тодішнім Ректоратом УВУ іншому членові Професорського Збору, а коли 1971 р. теперішні Керівні Органи доручили цю функцію підписаному, то при його праці помічним був у великій мірі Ректор УВУ, проф. д-р В. Янів, особливо компетентний у техніці видання, за що йому належиться щира подяка. Але ж впровідне слово підписаного з деяких інших причин зовсім не зайве, поскільки радше номінальний редактор цього Збірника був свого часу — за свого ректорату 1963 р. — ініціятором видання, а згодом дійсним, діючим та фактичним збирачем фондів для запевнення його появи. І саме ці короткі інформації можуть мати своє значення для зрозуміння умов праці української екзильної установи, поскільки прийшлося перемагати великі труднощі при здійсненні однодушної постанови професорського колективу, прийнятої зараз після смерти І. Мірчука, щоб вибрати саме ту форму пошани й признання — видання збірника за довгий шлях посвяти й самовіддання.

1964 р. підписаний, як тодішній проректор УВУ, виєднав при підтримці німецького федерального міністерства для вигнанців, скитальців та воєннопошкоджених даровий окружний квиток для відвідин низки міст у ЗСА й Канаді (Нью Йорк, Філядельфія, Чікаґо, Клівленд, Торонто, Вінніпеґ, Саскатун, Едмонтон, Оттава та Монтреаль), що уможливило йому прочитати серію фахових — антропологічно-психологічних, але одночасно належно культурно-політично унапрямлених — доповідей про протиставність марксистсько-ленінської і української людини, як теж про структуру української культури. При нагоді цих доповідей можна було заініціювати імпровізовані збірки із виразним призначенням грошей на видання запроєктованого Збірника на пошану Покійного Ректора І. Мірчука, що оце й появляється. Збірки у сумі принесли бл. 4 000 дол., при чому всі гроші вплинули до каси УВУ, якщо зважити, що кошти дороги були покриті німецькими чинниками. Одночасно в часі поїздки підписаний мав змогу також зібрати перші матеріяли до Збірника, стрічаючися із низкою колеґ та прихильних Покійному інтелектуалістів.

Вказувати на причини, які склалися на припізнення видання, в передмові до Пропам'ятної Книги не було б, на гадку підписаного, ані стосовним, ані доцільним. Загально можна сказати тільки, що причини ці виникали із специфічних обставин — внутрішніх і назверхніх, в яких Українському Вільному Університетові доводилося працювати. Натомість не тільки стосовним, але й потрібним, а то й необхідним буде — нехай навіть по роках (чи може, тим більше по довгих роках!) подякувати із щирого серця усім Тим, що своїми датками уможливили появу Збірника.

Їхні гроші сповнили своє призначення, — їхні датки принесуть свої відсотки ще й у майбутньому, як тривкий вклад у українську культуру. Для Постаті Ректора проф. д-ра Івана Мірчука, якому Збірник присвячений, не виникла, на щастя, з припізнення його появи ніяка шкода: ця Постать належить до таких, що за правилами оптики історії, які стосуються справді великих людей, не тільки не змаліла, але, навпаки, виросла, про що, як надіємося, переконаються найкраще читачі цієї Книги.

Сарсель, 18 вересня 1974 р.

проф. д-р Олександер Кульчицький

Микола Андрусяк

ТЕРМІНИ « РУСЬКИЙ », « РОСЬКИЙ », « РОСІЙСЬКИЙ » І « БІЛОРУСЬКИЙ » В ПУБЛІКАЦІЯХ XVI - XIX століть

В « Опыт-і россійской библіографіи » В.С. Сопикова [1]) маємо реєстр книг, виданих на Україні, Білорусі, Московщині та в Західній Европі у східньо-слов'янських мовах. У них зустрічаємо терміни « руський », « роський », « російський » і « білоруський », які вказують на те, як себе називали в XVI-XIX ст. русини-українці, білоруси й москалі. У виданій Юрієм Шевельовим та Фредом Голлінґом христоматії до історії східньо-слов'янських мов [2]) маємо матеріяли, які показують, що москалі в першій половині XVI ст. вживали назви « Русія » на означення Московщини [3]).

В 1517 р. була надрукована в Празі « Библія Руска » Франца Скорини [4]) з Полоцька на Білорусі, який не називав своєї біблії « білоруською », з чого слідує, що тогочасна білоруська інтеліґенція, духовенство і шляхта вважали себе руським, а не білоруським народом. Далі читаємо : « Книги св. пророка Божія Даніила починаются зуполне, выложены на Рускій языкъ д-р Франц. Скориною изъ Полоцка » [5]). У передмові до книги « Притчи Соломонови » пише цей автор : « я Франц Скорининъ синъ... казалъ есми тиснути притчи... Рускимъ языкомъ » [6]). В книзі « Еснирь » зазначає цей автор : « И своему прироженому Рускому языку къ науце всего добраго » [7]). В Ґуттеровому виданні много-

1) В.С. Сопиковъ : Опытъ россійской библіографіи. Редакція, примѣчанія, дополненія и указатель В.Н. Рогожина, Изданіе А. Суворина, Санкт-Петербург, передрук : Holland Press, London, 1962.

2) G.Y. Shevelov & F. Holling : A Reader in the History of the Eastern Slavic Languages, New York, 1958.

3) Ibid., c. 25, p. 1503 : « По великого князя Слову Ивана Васильевича всея Русіи »; c. 28, p. 1549 : « Царю и великому князю Ивану Васильевичу всея Русіи ».

4) Сопиков, цит. тв., ч. I, с. 8.

5) Як вище, с. 10.

6) Я. в., с. 11.

7) Я. в., с. 11.

мовної Біблії, надрукованої в Нюренберзі 1599 р., поміщено « Рускій переводъ » Мойсеєвого П'ятикнижія, Книг суддів, Ісуса Навина і Книги Руть, можливо, що це переклад Скорини. [8]). А далі « Руски церковникъ » (Книга Ісуса сина Сирахова) [9]).

Також у виданому у 1517 р. « Псалтирі » зазначає Скорина, що видав він цю книжку для руського народу в руській мові. У написаному в початках XVI ст. в манастирі в Супраслі коло Білостоку панеґірику читаємо похвалу руському князеві Константинові Острозькому за те, що він побив « силу велику московську » [10]). З того бачимо, що предки українців і білорусів називали себе русинами, але не признавали за русинів москалів.

Білоруські протестанти Матвій Кавечинський, Симон Будний і Лаврентій Кришковський надрукували в Несвижі 1562 р. з присвятою їхнім протекторам, князям Радивилам, « Катихизисъ для простыхъ людей языка Рускаго » [11]).

З книг надрукованих Іваном Федоровичем та згаданих Сопиковим, слід відмітити такі : « Апостолъ », Москва 1564, « Иваномъ Федоровымъ и Петромъ Тимофіевымъ Мстиславцовыъ по благословенію московского митрополита Макарія ». « Апостолъ », Львів 1573, в якому зазначено : « Иванъ Федоровичь Друкарь Московскій » [12]). « Библія », Острог 1581, в якій зазначено : « Иваномъ Федоровимъ синомъ Москвитиномъ ». Князь Константин Василь Острозький згадує в передмові « въ православіи изрядно сіятельна государя и великого князя Іоанна Васильевича Московскаго... » ,а далі наприкінці : Библію... множая пяти сот лѣтъ на словенскій переведенную еще за великого Владимера, крестившаго землю Рускую... » Цю передмову писав для кн. Острозького Герасим Данилович [13]). Характерне тут підкреслення московського походження Івана Федоровича, і те, що не називається московського царя царем руським. Не менш інтересне зазначення, що хрестив Руську землю Володимир Великий. Але в надрукованій в Слободі на Московщині 1577 р. « Псалтирі » читаємо : « зъ наказу великія росіи государя царя и великого князя Ивана Васильевича всея русіи самодержца, мастеромъ Андроникомъ Тимофіевичемъ Невежою » [14]).

Видана 1598 р. в Острозі « Книжица » містить у собі п'яте з черги посланіє Мелетія, патріярха александрійського і доглядача вселенського престола константинопольського, « до всѣх обще народу Россійскаго православныхъ христіянъ », похваляючи їх за те, що вони не пішли за своїми владиками, які прийняли в

---

8) Я. в., с. 11-12.
9) Я. в., с. 12.
10) Андрусяк : Історія України, I, Прага 1944, с. 32-33.
11) Сопиков, цит. тв., с. 35.
12) Я. в., с. 7.
13) Я. в., с. 14.
14) Я. в., ч. II, с. 120.

Берестю 1696 р. церковну унію з Римом[15]). А далі читаємо, що в тій самій « Книжиці » посланія Мелетія « Рускимъ и Єллинскимъ и Латинскимъ языкомъ выдруковани будутъ, на утѣшеніе нѣкое во еже отъ сопротивныхъ обуреваній православнымъ » [16]). Від грецької назви Руси « Росія » почали називати себе наприкінці XVI ст. русини (українці і білорусини) « російським » або « роським » народом, щоби підкреслити свою національну окремішність від московських « русских ». Очевидно, на Україні не було відомо про надрукований 1577 р. в московській Слободі « Псалтирь », в якому вперше вжито назву « великія росії » стосовно Московщини.

У надрукованій у львівській Ставропигійській братській друкарні 1591 р. « Грамматиці доброглаголиваго Єллино-Славенскаго языка »... « ко наказанію (для навчання) многоименытому Россійскому роду » [17]), читаємо : « Мужайся многоплеменный росскій народе ». З цього приводу пише совєтський історик Львова М.П. Ковальський, що це був заклик до воз'єднання з Росією[18]), тобто з Московщиною. В дійсності це був заклик до руського народу, щоби він мужнів в освіті. До руського народу львівські русини не зараховували москалів.

В Евю 1616 р. появилося « Евангеліе Учительное Воскресное... на рускій переложеное съ Грецкаго и Славенскаго языка » [19]). Виклад на Отче наш, переложений з грецького на « Рускій языкъ » архимандритом Леонтієм Карповичем, появився у Вильні 1620 р. [20]).

Від грудня 1621 до 15 жовтня 1622 р. друкувалася в Москві « Минея Мѣсячная » з присвятою « избранному царю и Великому князю Михайлу Феодоровичу всея Росіи Самодержцу » [21]). Як діда « Государя Царя и великого князя Михайла Феодоровича, всея Росіи самодержца » згадується « государя царя и великаго князя Феодора Ивановича всея Росіи скиферты великих государств на Востоцѣ и Сѣверѣ содержащаго », та батька « Филарета патріарха московскаго и всея Росіи » [22]). Не бачив цієї « Минеї » наш гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, що призначуючи перед своєю смертю (20 квітня 1622 р.) півтора тисячі золотих на львівську братську школу, зазначував, що робить він це для навчання « діток наших російських » [23]).

---

15) Я. в., ч. I, с. 38.
16) Я. в., с. 39.
17) Я. в., с. 21.
18) Історія Львова, Вид. Львівського Державного Університету ім. І. Франка, Львів 1956, с. 31.
19) Сопиков, цит. тв., ч. I, с. 26.
20) Я. в., с 32.
21) Я. в., с. 41.
22) Я. в., с. 42.
23) Архив Юго-Западной Россіи, Часть III, т. I, Київ 1863, с. 268-71; М. Грушевський : Історія України-Руси, т. VII, Київ-Львів 1909, с. 489; Андрусяк : Історія козаччини, Мюнхен 1946, с. 24.

1627 р. надруковано на Україні « Лексиконъ Славеноросскій » Панви Беринди [24]). 1628 р. надрукував Мастер Петр фон Селяв у Стокгольмі « Катихизисъ, си есть Греческое слово, а по Руски именуется крестьянское ученіе » [25]). Тут кидається ввічі дивогляд з нашого цьогочасного вжитку : на Україні писали « росскій » з двома « сс », а для московських « крестьян » писали « по руски » з одним « с ».

1630 р. видало Ставропигійське Успенське братство у Львові « Октоихъ сирѣчъ Осьмогласникъ »; в передмові зазначено : « въ градѣ Леондополи малыя Россія » [26]). Тут названа Галичина « малою Росією » згідно з термінологією царгородських патріярхів у XIV ст., що називали галицьку митрополію « Малою Росією ». Того самого року надруковано у Львові « Вирше съ трагедіи Хр. Пасхы св. Григорія Богослова », при яких є замітка : « на Бѣлорусскомь языке » [27]). Термін « білоруський » вживали москалі в XVII ст. на означення писем, писаних на Україні. Так, наприклад, маємо : « Список съ писма съ бѣлорускаго писма со статей, каково прислали запорожскіе посланники Самойло Богдановъ да Павелъ Тетеря, марта въ 14 день 162 (1654) » [28]). Цей документ був надрукований в « Акт-ах, относящіе-хся къ исторіи Южной и Западной Россіи » [29]), в яких є багато документів з московських архівів з приміткою : « Списокъ съ бѣлорускаго писма ». Тимто « Катихизисъ » митрополита Петра Могили, що був надрукований у Києві в 1645 в польській і тогочасній книжній руській мовах, був опублікований в 1648 р. в Москві під таким наголовком : « Катихизисъ, сочиненіе Кіевскаго митрополита П. Могилы на польскомъ и Бѣлорусскомъ языкахъ ...Переведенный на Славено-россійский языкъ »[30]). Подібно « Кирилла, архіепископа Єрусалимскаго поучительни слова перевелъ съ греч. на Бѣлорускій языкъ Стефанъ Зизаній », були друковані « на польскомъ и бѣлорускомъ языкахъ » в Острозі, та другим виданням появилися в Гродні 1786 р. зі зазначенням : « Бѣлорусецъ Зизаній » [31]).

Гетьман Богдан Хмельницький заявляв, що він визволить увесь руський нарід по Вислу, але висилаючи своїх послів Самійла Богдановича і Павла Тетерю до Москви, титулував Олексія Михайловича самодержцем « всея Великія и Малыя Русіи », якому, згідно з принятою привітальною формою, « до лица земли челомъ » били « гетманъ войска запорозкаго, и все войско запо-

---

24) Сопиков, цит. тв. I, с. 39.
25) Я. в., с. 36.
26) Я. в., с. 48.
27) Я. в., с. 19.
28) А. Яковлів : Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р., Нью Йорк 1954, с. 93.
29) Т.Х. с. 446, ч. 11; пор Яковлів, цит. тв., с. 99.
30) Сопиков, цит. тв. I, с. 36.
31) Я. в., с. 37.

рожское и весь мір христіянскій російскій »[32]), тобто все українське населення. Далі згадував гетьман про вольності шляхти « въ Росіи »[33]), тобто в Україні. Очевидно, ні гетьман, ні козацька старшина не знали про означування назвою « Росія » Московщини у вище згадуваних московських виданнях, до яких слід приєднати надруковане в Москві 1647 р. « Ученіе и хитрость ратного строенія пѣхотныхъ людей » з натяком: « Великого Россійского Царствія Великій Государь Царь и Великій Князь христіанскихъ государствъ Алексѣй Михайловичъ всея Русіи Самодержецъ »[34]). У « Жалуванній Грамоті » гетьманові Богданові Хмельницькому та Військові Запорозькому, переданій через послів Самійла Богдановича та Павла Тетерю в Москві, 27 березня 1654 р., читаємо: « Великій Государь, Царь и Великій Князь, Алексѣй Михайловичъ, всея Великія и Малыя Руссіи Самодержецъ », про « права и вольности войсковыя, какъ издавна бывали при Великихъ Князѣхъ Русскихъ и при Короляхъ Польскихъ », ... « даны духовнаго и мірскаго чина людямь отъ Великихъ Князей Русскихъ и отъ Королей Польскихъ »[35]). У « Стать-ях, постановленны-х въ Москвѣ съ посланцами Гетмана Хмельницкаго », переданих вище названими послами 27 березня 1654 р. читаємо: « Бьютъ челомъ Великому Государю, Царю и Великому Князю Алексѣю Михайловичу, всея Великія и Малыя Россіи Самодержцу и многихъ Государствъ Государю и обладателю,... Богданъ Хмельницкій Гетманъ войска Запорожскаго, и все войско Запорожское, и весь мір Христіанскій Россійскій »[36]), ...а далі: « собравъ Рускія, и Татарскія, и Нѣмецкія рати многія, идетъ самъ Великій Государь нашъ »... « а что въ Малой Россіи въ городѣхь и мѣстѣхъ какихъ доходовъ... »[37]) « хочетъ послать своего Государева жалованья, по давнимъ обычаямъ предковъ своихъ, Великихъ Государей, Царей и Великихъ Князей Россійскихъ, Гетману и всему войску Запорожскому золотыми »[38]).

Проф. Андрій Яковлів[39]) пише, що вперше титул « Малыя Россіи » був доданий до попереднього царського титулу « всея Россіи (в дійсності: « Русіи ») самодержецъ » в царскій грамоті про народження царевича 9 лютого 1654 р. Таким чином Б. Хмельницький титулував царя « всея Великія и Малыя Русіи » самодержцем, не знаючи, що саме назвою « Малыя Русіи » почали царські канцеляристи означувати Україну — « Росію » у письмі, даному гетьманом своїм послам до Москви. Тоді царські канце-

---

32) Яковлів, цит. тв., с. 93.
33) Я. в., с. 94.
34) Сопиков, цит. тв., I, с. 78-79.
35) Яковлів, цит. тв., с. 101-102.
36) Я. в., с. 105.
37) Я. в., с. 108.
38) Я. в., с. 109.
39) Цит. тв., с. 84 за « Акт-ами, отн. къ ист. Южной и Западной Россіи », т. X. док. 6.

ляристи справили в царському титулі « Рус(с)ію » на « Россію » в « Статтях, постановлених у Москві з післанцями гетьмана Хмельницького », а в грамоті жалованій Б. Хмельницькому на город Гадяч з 27 березня 1654 р. крім титулу « и Малыя Россіи » додали після « великій князь Московскій » титул : « Кіевскій » [40]) згідно з царським наказом з 21 березня 1654 р., щоби виготовити « большую серебряную государственную печать съ новоприбылыми титулами » [41]). На чернетці « Статтей, постановлених у Москві з післанцями гетьмана Хмельницького », є приписка думного дяка Алмаза Іванова : « Таково письмо дано посланникамъ, писано на столбцахѣ Бѣлорусскимъ письмомъ, безъ дьячей приписи ». З того виводить проф. Яковлів, що козацькі посли Богданович і Тетеря одержали разом із грамотами одинадцять статтей із царськими указами на них тогочасною українською мовою (« білоруською мовою ») [42]). Але вжитий вперше в царській грамоті могилівському райці Лукіянову титул : « и Бѣлыя Россіи » 7 вересня 1655 р. [43]) відносився до справжньої Білоруси. Московські війська у вище згаданих « Статтях, постановлених у Москві » названі « Рускими » (тільки одно « с »), великі руські князі названі в « Жалуваній Грамоті » « Русскими »; у « Статтях » — « Великі Князі Російські » були предками московського царя.

У надрукованій у Москві 1656 р. книзі « Скрижаль » було послання царгородського патріярха Паісія « Никону патріярху Московскому и всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи » [44]). Сам Никон титулував себе (23 травня 1658 р.) « архіепископомъ царствующего великаго града и всея великія и малыя и бѣлыя Россіи патріархомъ » [45]). Послідовно в московських договірних статтях, предложених гетьманові Юрієві Хмельницькому в 1659 р., написано, що « по обранію Гетману ѣздить къ Великому Государю, царю и Великому Князю Алексѣю Михайловичу, всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержцу... » « а Митрополиту Кіевскому, также и инымъ духовнымъ Малыя Россіи быть подъ благословеніемъ Святѣйшаго Патріарха Московскаго и всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи » [46]).

1661 р. надруковано у Києві « Патерикъ « ... составленъ треми Печерскими святыми : Несторомъ Лѣтописцемъ Россійскимъ... » [47]).

1665 р. надруковано в Москві « Поученія Григорія Богослова, Василія Великаго, Афанасія Александрійскаго и Іоанна Дамас-

---

40) Я. в., с. 85 за « Снимк-ами древнихъ русскихъ печатей ». (Изд. Комиссіи печатанія государственыхъ грамотъ и договоровъ. Вып. I, Москва, Табл. 50.

41) Я. в., с. 84. за « АЮЗР », т. X, с. 487-490.

42) Я. в., с. 8. за « АЮЗР », т. X, с. 483-484.

43) Я. в., с. 85 за « АЮЗР », т. XIV, с. 817.

44) Сопиков, цит, тв., I, с. 60.

45) Я. в., с. 80.

46) Яковлів, цит. тв., с. 112-113.

47) Сопиков, цит. тв., I, с. 50.

кина, преведено изъ печатныхъ Єллино-греческаго языка на Славено-Россійскій... »[48]). Чернигівський архієпископ Лазар Баранович надрукував у Чернигові 1680 р. « Благодать державы православнаго царствія Россійскаго » з приводу наставлення царями Івана й Петра Олексієвичів[49]).

В останніх роках XVII ст. і в початках XVIII ст. подбав московський цар Петро I про книжні видання з терміном « російський » у Московщині та в Західній Европі. В 1696 р. була надрукована в Оксфорді « Грамматика Россійская содержащая въ себе не только основательния правила Россійскаго языка но и руководство къ грамматике Славенской; сочиненна Генрикомъ Вильгельмомъ Рудольфомъ на Латинскомъ и Россійскомъ языкахъ »; з присвятою « Пресвѣтлейшему и Державнѣйшему Великому Государю Царю и Великому Князю Петру Алексѣевичу, всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержцу »[50]). « Библія Россійская » переведена пастором Ернестом Ґліком в 1698 р. і видана в Амстердамі Іллею Копієвським[51]). « Грамматика Латинская, на употребленіе школъ преславнаго Славено-Россійскаго народа; соч. и изд. Иліею Копіевскимъ », в Амстердамі 1700[52]). « Врата торжественныя новаго въ Россіи Геркулеса... Петра Алексѣевича, въ Москвѣ 1703, Ноября 9 »[53]). Проте незмінними залишилися « Вѣдомости о военныхъ и иныхъ Дѣлахъ... вь Московскомъ государствѣ 1703 », Москва, 1704, 1705, 1706[54]).

Одначе в тому самому часі є ще публікації, в яких терміни » « російський » і « Росія » вживалися для означення українського народу й України. В 1695 р. був надрукований у Вільні польською мовою твір Пилипа Орлика « Алькид Російський » з присвятою гетьманові Іванові Мазепі[55]). Коштом Мазепи видано в Алепо 1708 р. арабську євангелію для богослужебного вжитку православних сирійців; у передмові славив антиохійський патріярх Атанасій гетьмана « Росії » Івана Мазепу за його щедрість і мудрість, бажав йому довговічности й доручав православним священикам і мирянам арабських земель молитися за нього. Також на срібній плащениці, дарованій Мазепою церкві Господнього Гробу в Єрусалимі, названо його « гетьманом Росії »[56]). Після смерти Мазепи писали його політичні однодумці : генеральний обозний Іван Ломиковський, запорозький кошовий отаман Кость Гордієнко, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний писар Пилип Орлик і генеральний бунчужний Федір

48) Я. в., с. 23.
49) Я. в., с. 17.
50) Я. в., с. 21.
51) Я. в., с. 84.
52) Я. в., с. 21.
53) Я. в., с. 20.
54) Я. в., с. 9.
55) Андрусяк : Історія козаччини, с. 117.
56) Андрусяк : Іст. Укр., I, с. 25; — Іст. коз., с. 117-118.

Мирович у « Покірному меморіялі запорозького війська до св. королівського маєстату Швеції », складеному в Бендерах 20 жовтня 1709 р. : « Знаємо бо добре, що приняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясновельможного гетьмана Мазепу прагнення, щоби руський нарід скинув московське ярмо і був вільний » [57]). Цей « Покірний меморіял » переложив акад. Михайло Возняк з латинської мови на українську : латинський текст був у збірці польської Рапперсвільської Бібліотеки, перевезеної в часах поверсальської Польщі до Варшави. На основі латинського тексту козацької бендерської конституції « Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis » [58]) з 5 квітня 1710 р. можна прийняти, що в латинському тексті цього « Покірного меморіялу » « руський нарід » був названий « gens Rossiaca ». Ця бендерська конституція визначала незалежну державу Війська Запорозького і Народу Руського (Exercitus Zaporoviensis gentisque Rossiacae), в якій мали бути школи для навчання синів Руських » (filiis Rossiacis) [59]).

Єромонах Йосиф Городецький, який ходив паломником до Єрусалиму, вмився у водах Йордану, був в єгипетській Александрії, Еспанії, Римі і Венеції, навчився друкарства в монастирі, надрукував в основаній єпископом Йосифом Шумлянським у василіянському манастирі при катедрі св. Юрія у Львові друкарні в 1700 р. « Ирмологій или Осмогласникъ съ нотами, отъ старыхъ рукописныхъ екземпляровъ собранный... » Наприкінці книги писав автор, що він « произведъ въ совершеніе, роду Россійскому удивительное Ирмолоя напечатеніе » [60]). Д-р Василь Витвицький [61]) подає дату 1707 як рік надрукування « Ирмолоя, си єсть осмогласника, отъ старыхъ рукописныхъ екземплярей исправленного », отже можливо, що надруковано два наклади цієї книги у Львові, бо — як пише д-р Витвицький — « ця перша в Україні друкована нотна книга вводила передовсім порядок і уставлення церковних співів. Скоро після своєї появи вона була вже в ужитку у Харкові і Києві, а згодом замандрувала аж у Москву. Чотири дальші наклади цієї книги в самому тільки 18 стол. свідчили про її вагу й потребу ».

Тоді, коли вже завершилася акція Петра I в розповсюдженні назви « Росії » для означення Московщини такими публікаціями як : « Книга, учащая морскаго плаванія... по указу Петра Великаго отъ Латинскаго языка перевелъ на Славенороссійскій Илья Копіевскій », Амстердам 1701 [62]); « Освобожденіе Ливоніи и Ин-

57) Я. в., с. 151.

58) Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при Московськомъ Университетѣ, 1847, кн. I, с. 1-17; О. Оглоблин : Гетьман Іван Мазепа та його доба, Ню Йорк-Париж-Торонто 1960, с. 380.

59) Я. в., с. 382.

60) Сопиков, цит. тв., I, с. 30.

61) Український музичний Львів, Наш Львів, Ню Йорк 1953, с. 90.

62) Сопиков, цит. тв., I, с. 38.

германландіи, отечества Россійскаго », Москва 1705 [63]); « Манифестъ... о разрывѣ мира салтана турецкаго Ахмета съ Россіею », Петербург 1711 [64]); « Правило къ божественному причащению, собр. отъ уставовъ Соборныя Великороссійскія Церквы », Чернигів 1714 [65]); « Роспись (родословная) Великихь Князей и Царей Россійскихъ до Импер. Петра Вел., соч. Феофана Прокоповича », Петербург 1717 [66]); « Регламентъ Петра I Всероссійскаго Императора въ св. православной Россійской церквѣ », Москва 1721 [67]); « Возношеніе имени патріаршего... въ церквахъ Россійскихъ, соч. архіеп. Феофана Прокоповича », Петербург 1721 [68]), « Повесть о смерти Петра Вел., Импер. Всероссійскаго, соч. архіеп. Ф. Прокоповича », Петербург 1725 [69]). Уніятський митрополит Атанасій Шептицький у своїм « Изрядн-ім исправлені-ю священническому до церкве нагорнои Щирецком » в 1729 р. ужив такого титулу : Афанасій на Шептицяхъ Шептицкій, архіепископъ метрополита Кіевскій и всея Россіи, єпископъ Львовскій, Галицкій и Каменца Подольскаго, архимандрита Кієво-Печерскій и Уневскій » [70]).

Панегірист цариці Єлисавети Петрівни й реформатор московської літературної мови, Мих. В. Ломоносов, ужив в одному своєму вірші мабуть для риму терміну : « Росская » [71]). Серед цих змагань російської урядової та інтеліґентної верхівки злити українців з москалями при помочі термінів « російський » і « Росія » — не відповідний до цих уніфікаційних тенденцій був « Лѣтописецъ (древній) содержащій въ себѣ : повѣсть произшествій, бывшихъ въ Россіи при владѣніи 14 Великихъ князей, сперва Владимірскихъ, потомъ Московскихъ чрезъ, 125 лѣтъ начиная отъ временъ княженія Великаго князя Александра Ярославича Невскаго... » (Петербург 1774) [72]), що починав історію Росії володимирсько-суздальськими князями. Й Александр Пушкін, що свою історичну драму « Борис Годунов » присвятив найвизначнішому серед « росіян » історикові Николаєві Карамзинові [73]), вважав Москву за « мать городов Россіи ». Сучасна совєтська пропаганда називає Київ « матерью городов Русских » [74]).

---

63) Я. в., с. 59.
64) Я. в., с. 40.
65) Я. в., с. 53.
66) Я. в., с. 58.
67) Я. в., с. 58.
68) Я. в., с. 19.
69) Я. в., с. 26.
70) Збірник Історично-Філософічної Секції Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. V, Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX вв. під ред. І. Франка, 1902, с. 1-7.
71) J. Bucsela : The Birth of Russian Syllabo-Tonic Versification, The Slavic & E.E. Journal, 1965, vol. IX, p. 292.
72) Сопиков, цит. тв., ч. III, Петербург 1904, с. 192.
73) Сочиенія А.С. Пушкина, Ред. П.А. Ефремова, Изд. А.С. Суворина, т. V. 1903.
74) Страна, где куется счастье, Москва 1965, с. 28.

Але поруч цієї тенденції найменувати москалів росіянами зустрічаємо в московських публікаціях XVIII-XIX ст. термін « руский » з одним « с » для означення московського народу й мови, як : « Притчи Езопови на Рускомъ и Латинскомъ языкахъ, переводъ Ильи Копіевского », Амстердам 1700 [75]); « Феатръ на Греческомъ и Рускомъ языкахъ » македонця Анастасія Каузейзноса (з присвятою Петрові I), Амстердам 1710 [76]); низка московських видань з терміном « руский », як « Азбука Руская », Москва 1805, « Руская Лукреція », 1812, « Духъ Рускихъ », Петербург 1813 [77]), « Пантеонъ Руской Поезіи », изд. Павелъ Никольскій, Петербург 1812-17 [78]). Одначе в тому самому часі був термін « руський » у своєму властивому значенні вжитий в таких публікаціях : « Догматы православныя вѣры Кафеолическія и Апостольскія церкви восточныя... » вибрані учителем Богословії і префектом київських училищ єромонахом Самуїлом Миславським «на Рускомъ и Латинскомъ языкахъ », Київ 1760 [79]); « Катихизисъ ...Рускимъ же языкомъ нарицается Бесѣдословіе », виданий старообрядцями в Гродні 1788 р. [80]); « Катихизисъ на Рускомъ и Молдаванскомъ языкахъ », Яси 1790 [81]); « Правда Руская » Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, Петербург 1792 [82]); « Букварь языка Рускаго, съ прочимъ руководіемъ, начинающимъ учитися, въ Будимѣ 1799 ».

Архипресвітер луцької уніятської капітули Теодосій Бродович († 1803) зібрав матеріяли до історії української мартирології на Волині в 1789 р. в книзі « Вид насильства над немічною невинністю люто виконаного » [83]). Там писав він про відношення поляків і москалів до українців (русинів) таке : « Знай про це русине-уніяте, а проте назавжди відсунений від користання з прав, свобід і привілеїв у твому краю, що даремно висилюєшся, щоби виказати вірність, послух і твоє підданство, даремно на доказ статечного витримання в унії переходиш в неволю і готов не тільки майно, але й життя втратити, бо не віритимуть тобі ніколи! Твоя доля завжди сумна; поляк тебе переслідуватиме за те, що ти прихильник Москви, — москаль же те саме чинитиме тому, що ти уніят; і ті самі, що тебе 1773 р. ув'язненого з неволі звільнили, будуть за всяке підозріння (як це сталося в цьому році [1789]) тебе в'язнити, мучити та позбавляти життя, віддаючи тобі тільки ту справедливість, щоб ти загинув не від чужої (тобто московської), тільки від своєї домашньої руки (польської; автор

75) Сопиков, цит. тв., I, с. 54.
76) Я. в., с. 83.
77) Я. в., ч. II, с. 7, 26-27, 82, 111, 117.
78) Я. в., ч. V, 1906, с. 115.
79) Я. в., I, с. 24.
80) Я. в., с. 36.
81) Я. в., с. 36.
82) Я. в., с. 18.
83) Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej, Львів 1861.

— священик-уніят є льояльний супроти католицької Польщі). — Тому немає нічого певнішого від того, що між слов'янськими народами в Польщі триває якась вроджена ненависть; що її тут і скрізь викликало, — не легко збагнути, хіба те єдине, що ти русине, хоч і уніят, проте ти є галузкою з того дерева, в стовбурі якого доглянено наперед вже отрую. Бодай через квашений хліб належиш до східної церкви ти, що колись відважився ревнувати й рівнятися із західною. Це здається твій гріх непростимий і більший від первородного гріха супроти Бога, бо його ні хрещенням, ні покаянням, ні з'єднанням, ні відміною богатьох твоїх давніх обрядів не загладиш... »

В 1834 р. появилася в Штуттґарті в німецькому перекладі книжка польського ґрафа Романа Солтика про Польщу та її героїв під час польського листопадового повстання з географічно-статистичними примітками про край і нарід Генриха Ельснера [84]). Там є заввага, що москалі різняться походженням і характером від росіян у південних провінціях між Дніпром та Волгою [85]), тобто від лівобережних і слобідських українців, озівських і чорноморських (від 1860 р. кубанських) козаків та донських. Русь означена там терміном « Russien » або « die russinischen Staaten » [86]) Червона Русь « Roth-Reussen » [87]) або Червона Хорватія « Roth-Chrobatien » [88]), врешті руське королівство (das reussische oder russische Königreich Галичина [89]). Населення тогочасної Галичини з Буковиною (але без Кракова — 110.000 мешканців) нараховувало 1.700.000 поляків, 1.800.000 русинів та 150.000 волохів; за віровизнанням було 1.480.000 римо-католиків, 2.000.000 греко-католиків та 200.000 православних. В Конґресовій Польщі було 100.000 русинів греко-католиків [90]). На тих українських і білоруських землях, що до 1772, 1793 і 1795 рр. належали до Польщі та були забрані Росією, було 5.520.000 русинів (Reussen), з яких 1.640.000 греко-католиків та 3.230.000 православних [91]). Очевидно, тут нема поділу русинів на українців і білорусинів.

Хоч термін « руський » передавано в німецькій мові в Австрії через ruthenisch, галицькі політики в 1848 р. намагалися ввести

---

84) Polen und seine Helden im letzten Freiheits-Kampfe, nebst einem kurzen Abriss der polnischen Geschichte seit ihrem Beginn bis zum J. 1830 von dem Grafen Roman Soltyk, Mitglied des Reichstags, Brigadegeneral der Artillerie. Aus dem Französischen übersetzt und mit kurzen geographisch-statistischen Notizen über Land und Volk nach den besten Quellen begleitet von Heinrich Elsner, Stuttgart 1834.

85) c. 8 : « Moskowiter sind verschieden nach Ursprung und Charakter von Russen oder Russländern zwischen Dniepr und Wolga in südlichen Provinzen ».

86) c. 26.

87) c. 27, 69.

88) c. 70.

89) c. 70.

90) c. 76.

91) c. 79, 180.000 Russen.

russinisch а проєктований ними автономний Руський Край, зложений з Галичини, Буковини і Закарпаття, мав називатися Russinenland, то в Берліні 1841 р. було видавництво « Historiae Ruthenicae Scriptores exteri saeculi XVI », в якому надруковано записки цісарського посла до Москви в рр. 1517-1525. Жигмонта Герберштайна « Rerum Moscoviticarum Commentarii », ed. W. Starczewski.

Історик Николай Костомаров, що походив з українсько-московського пограниччя від батька москаля й матері українки, подав у петербурській українській « Основі » в 1861 р. характеристику « двох руських народностей », української, яку він і його однодумець Пантелеймон Куліш звали « южно-руською », та московської, за московською таки термінологією « великоруської ». Висловлені ним думки про відношення між українцями і москалями були на той час революційні. Тому Костомарова атакували москалі різних відтінків і він обороняв своє становище в дуже поміркований до москалів спосіб [92]). У Прикарпатській Україні під австрійською владою українці мали змогу зберігати свою традиційну назву « русини », чужу і ненависну московським « русским ». В листопаді 1869 р. буковинський поет і громадський діяч Осип Юрій Федькович написав статтю « Щоб не було пізно! Голос спосеред руського народу ». Її не хотіли надрукувати ні редактори « Czernowitzer Zeitung », ні львівської народовецької « Правди ». Федькович писав : « Зведено бій під Полтавою (1709), Москалі здобули Русь, їх цар Петро присвоює собі ім'я побідженого народу, бере титул царя Руси і укладає собі таку програму політичну : З Москви над Дніпро, з Дніпра над Вислу, з Висли під Карпати, звідси над Дунай, з Дунаю над Босфор. Чи заперечить хто, що він став невірним цій програмі загарбання всіх Славян? — Але як? З одного боку московська дика орда, з другого численне, на той час на досить високім степені культури стояче Славянство... Тільки-ж предприємчивим царям про це не банно. Вже в XIII віці накинули вони своїм ордам християнство і церковно-славянську мову, з котрої, заабсорбувавши тодішню руську письменність, повстала теперішня московська мова, а котру задля незнання історії Славян заходом та через безсоромне фальшування історії Москалями, ще й нині називають руською (russische Sprache). Я буду її називати завсіди по імени, московською так само як ім'я Русь належить тільки полудневій Росії, а назва Русин лише нинішнім Русинам » [93]).

---

92) D. Doroshenko; A Survey of Uhrainian Historiography, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., New York 1957, vol. V-VI, c. 136-139. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, Київ 1928; Листування Костомарова з графинею Блудовою, Україна, Київ 1924-28.

93) Буковина, її минуле і сучасне під редакцією д-ра Д. Квітковського, проф. Т. Бриндзана і А. Жуковського, Париж-Філядельфія-Дітройт 1956, с. 270-272.

Але обстоювати терміни « руський », « Русь » для означення українського народу й України під російською владою було неможливо, бо незабаром термін « руський » вживало українське простолюддя як синонім назв « москаль », « кацап », що виказують побутові твори українських придніпрянських письменників, як от « Люборадські » Анатоля Свидницького. Тому завдяки популярности творів Тараса Шевченка сформувались терміни « український » і « українець » від назви « Україна », яку виніс народній ґеній з усної народної традиції, що зберігалася також у народних думах [94]). Слід звернути увагу, що до 60-тих років XIX ст. російський уряд не добачував небезпеки для своєї асиміляторської політики в термінах « Україна », « українець », « український ». Створена з ядра Слобідської України губернія звалася спершу офіційно « Українською » і в її столиці Харкові могли появлятися « Украинскій Вѣстникъ » (1816-19), « Украинскій Журналъ » (1824-25) і « Украинскій Альманахъ » (1831) [95]). В Петербурзі надруковано 1806 р. книжку « Украинская сирота, истинное произшествіе, случившееся недавно въ Украйнѣ » [96]). Історик і письменник Михайло Максимович надрукував у Москві в 1859 і 1864 рр. альманахи « Украинецъ » [97]). Ще в 1873 р. міг Фортунат Пискунів видати свою працю « Словниця Української (або югової-руської) мови » накладом одеського книгопродавця Є.П. Распопова. Але в другому виданні цієї праці не міг автор ужити терміну « український » у наголовку і заступив цей термін назвою « руські югівщани »[98]). Проте він перший подав правильне значіння назви « Україна », на що не звернули уваги ті українські історики й мовознавці, що прийняли без застережень польське вияснення назви « Україна » як « пограничної землі ».

---

94) Диви : Збірник українських народніх дум, зладжений Катериною Грушевською, т. I, Київ 1927.

95) Д. Дорошенко, цит. тв., с. 133.

96) Сопиков, цит. тв., ч. V, Петербург 1906, с. 43.

97) Д. Дорошенко, цит. тв., с. 121.

98) Словник живої народньої, письмової і актової мови руських югівщан Російської і Австрійсько-Венгерської цесарій, Київ 1882.

Олекса Горбач

ПРАВОПОРУШНИЦЬКІ СХІДНЬО-УКРАЇНСЬКІ АРҐОТИЗМИ В ДОТИЧНИХ СЛОВНИКАХ І В ЛІТЕРАТУРІ ПЕРЕД 1-ою СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

Для історії українського правопорушницького арґо важливо ствердити заник на сьогодні цілої низки лексем, що їх нотують з позначкою « південне » (южное) ще на початку 20 ст. відповідні російські словники. Йдеться при тому в основному про позичення з німецьких арґо [1]), проникли в мову правопорушників Одеси й Києва через польське правопорушницьке арґо Варшави [2]); первісними переношувачами тих арґотизмів були хіба правопорушники жидівського роду : йдеться бо здебільша про лексеми гебрейського походження, вживані спершу в мові їддіш, звідки були запозичені через арґо їддіш і до німецького арґо « ротвельш » і до польського арґо Варшави, Кракова чи Львова. Проблемами проникнення цих їддішизмів у російське арґо (й говори) — а посередньо отже в українську мовну стихію — займаються статті Л. Вінера [3]) й М. Фрідмана [4]).

Вже та обставина, що, як побачимо, не всі дотичні лексикографи однаково й вірно окреслювали значення окремих « південних » арґотизмів, вимагала б докладнішої аналізи даної лексики. До того ж — згадані лексикографічні джерела на

---

1) Новіше зведення арґотизмів німецького правопорушницького арґо « ротвельш » подає враз з етимологіями Wolf S.A., *Wörterbuch des Rotwelschen. Deutsche Gaunersprache,* Mannheim 1956; цеї праці стосуются наші посилання на німецькі правопорушницькі арґотизми (числами понумеровані там лексеми).

2) Збірки польських правопорушницьких арґотизмів : 1) Kurka A., *Słownik mowy złodziejskiej,* Lwów 1896[1], 1899[2], 1907[3], 2) Estreicher K., *Szwargot więzienny,* Kraków, 1903, 3) Ludwikowski W., Walczak H., *Żargon mowy przestępców. Blatna muzyka. Ogólny zbiór słów gwary złodziejskiej,* Warszawa 1922, 4) Ułaszyn H., *Język złodziejski,* Łódź 1951.

3) Винер Л., Еврейско-немецкие слова в русских наречиях, *Живая старина,* V, в 1, с. 57-70, СПб. 1895.

4) Фридман М.М., Еврейские элементы « блатной музыки », *Язык и литература,* VII, с. 139-58, Ленинград, 1931.

Заході недоступні і потрібно було немало заходів (і припадкового « щастя »), щоб до них дійти[5]). Нашою статтею хочемо удоступнити цей матеріял й іншим дослідникам.

Мабуть, найдавнішим засвідченням позалітературним одеських правопорушницьких арґотизмів є уступи в російському провідникові по Одесі з 1889 р.[6]), де названо 38 злодійських арґотизмів у розділі, що подає інформацію анонімного автора про злодійський світ Одеси й прийоми його ремесла. Тут 4-5 слів, переосмислених з розмовної мови : *аферисты* « злодії в ювелірних крамницях », *полукошко* « залізний ломик з 2 ріжками для розламування замків, робиться *блатним* ковалем » (мабуть, *полукішка* ніби « пів-якорець »?), *работа* « крадіж *скокера* (себто вломника в мешкання) », *скакуны, халамидники* (себто « обшарпанці »), *кадеты* (себто « малолітні злодійчуки ») — « всі вони крадуть на базарах з возів ». Подібне переосмислення і картярських термінів *понт* « грошова ставка », *понтéр* « що ставить грошову ставку », *понтирувáти* « називати свою грошову ставку » (з франц. point, pointeur, pointer) : *бить понт* « красти з мешкань і передпокоїв » (про *ціпера* — злодія, що вдає торгівця старовизною чи післанця з « переданим » листом).

Все інше тут це : 1) частково німецько-їддішські вирази : *генгер* [генґер] « внутрішня колодка, завішена на кільцях » (якесь нім. *Hänger, Vorhängeschloss « колодка »), *унгибер* [унґібер] « помічник *скокера* (вломника); підготовляє крадіжку, ходячи по каменицях, розглядаючи там положення квартир і збираючи інформації, коли господарів не буде вдома » (з нім. Angeber « заподавач, інформант » з жидівською вимовою),

2) переважно ж німецькі арґотизми здебільша гебрейського походження : *бимбер* « годинник » (нім. арґ. Bimmer « хатній дзвінок » 472), *блатноги, блатопоездник* « дорожкар, що помагає відвезти украдене », *блатний* (коваль) « свій » нім. арґ. platt, blatt

---

5) На жаль, не можемо тут називати прізвищ тих колеґ, що їм завдячуємо дотичні мікрофільми чи ексцерпти правопорушницького арґо зі згаданих матеріялів.

6) *Путеводитель по Одессе и ее окрестностям*, изд. В.В. Скидана, Одесса 1889, с. 284-86: « ...(284) На закінчення цього відділу приводимо тут такі роздобуті нами з вповні надійного джерела свідчення про ориґінальну школу, що процвітає без писаного статуту, без постійного приміщення, з учителями без плати, з безоплатними учнями з-поміж усіх станів. Це школа злодійського мистецтва. Її курс проходять дуже успішно. Більшість учнів це кмітливі хлопчаки, за висловом спостерігача цієї сфери, в умовому відношенні вони вище середнього рівеня і вирізнюються енергією характеру. Школа має свою спеціяльну мову; з-поміж етичних засад вона розвиває почуття товариськости і взаємодопомоги в ділі. Донос уважається річчю ганебною й небезпечною : після нього приходить неминуче помста. Зі школи виходять такі спеціялісти злодійської справи » : [йде перелік 7 їх родів : кишеньковців, вломників, злодіїв, що влазять крізь вибиту шибку, а чи приходять як покупці старовизни, крамничних, обманців, обкрадачів возів — з деталями їх техніки, врешті названо деякі арґотичні терміни з цеї ділянки].

« втаємничений, певний, злодійський » 4232), *блатокаин* (285), *блотокайн* (284) « скуповувач украденого », нім. арґ. Chaim, Kaim, Blattenkimm « жид » 824, дослівно « певний жид » blatter Kaim), *блятопсиха* « внутрішній замок » (нім. арґ. platte Pessiche « дверовий замок, запущений у двері » до нім. арґ. Pessach « двері » 4132), *видрь* « ключі для маленьких і простих замків (як інструмент *скокера)* » (мабуть, *витрих,* що з нім. Dietrich « тс », первісно чоловіче ім'я), *вильде* « крамниця » (нім. арґ. Wild « ярмаркова лавка, прилавок » 6234), *гехтель* « маленький сцизорик *флокеншіссера* » (нім. арґ. Hechtel, Hechtling, Härtling « ніж » 2077), *гипеш* [ґіпеш] « обшук » (нім. арґ. Gippesch, Chippesch, Kiewisch « тс » 2607), *кадет* « вид *скакуна,* злодія з возів на базарі; *кадетами* називаються хлопчаки, що починають практику злодійства » (нім. арґ. Kadett « молодий термінатор у ремісника; волоцюга » 2399), *маравихер* « майстер витягати з кишень дрібні речі, кишеньковий злодій » (до нім. арґ. merwiachen « красти », що з їддіш. marwiach sein, marwichen « заробляти, вигравати » 3551), *муссомет* « портмоне » (нім. арґ. Massematten « торг; крадіж, зокрема з вломом » 3442), *скент, аги* « вигук *цінкплацера,* вартового при вломі, яким він попереджує *скокера* про небезпеку » (нім. арґ. Skone, Sekohne « небезпека » 5308, і, мабуть, нім.-жид. a geh! « йди »), *скокер* « розбиває замки; його помічник *цінкплацер* служить вартовим під час *« роботи »* і вигуком *скент, аґі!* попереджує про небезпеку; інший помічник, *унґібер* підготовляє крадіж, він ходить по домах, придивляється до положення квартир, розвідує, коли господарів не буде вдома » (нім. арґ. Skoker « злодій, що вкрадається в приміщення, краде, що там саме трапиться, і має готовий претекст, якщо його там зустрінуть » 5363), *талтлын* « знаряддя *скокера,* комплект з 15 ключів, придатних для всіх дверей Одеси » (нім. арґ. множ. Taldalim до Tantel « витрих » 5750), *тицмантель* « спеціяльне пальто, за допомогою якого відносяться украдені речі » (пор. львів. арґ. *на тіц* « жартома, несправжньо, ніби » до нім. арґ. dützen « прошакувати під претекстом хвороби чи то обітниці, складеної для вилікування цеї хвороби » 1129; і нім. Mantel « пальто, плащ »), *тувель* « портфель на гроші » (жид. вимова нім. арґ. Tafel « тс » 5732), *там ухер* « зчинився галас, крик » (мабуть, перекручене арґ. *шу́хер* « тс; небезпека », що з нім. арґ. Schucker « поліцист » 5175), *фертицер* « помічник кишеньковця, *маравіхера;* деколи в маравіхера буває помічник, завданням якого втягати намічену жертву в розмову, щоб відтягти її увагу від *маравіхера* » (нім. арґ. Vertusser, Vertussmacher « спільник кишеньковця для прикривання його дії », Vertusch « прикривання спільником кишеневої крадежі, зчиняючи стиск тощо » 6099), *флокеншиссеры* « артисти серед кишеньковців, що добираються до кишень, в яких здогадуються великих сум, звуться *флокеншіссерами;* їх знаряддя — ножиці й *гехтель,* маленький сцизорик » (мабуть, до нім. арґ. Flocken « сукно, полотно » 1480, і

schiessen « (принагідно) красти » 4905), *хол* « кімнатне вікно » (нім. арґ. Chal(o)n, Chalm, Challon « вікно » 830), *цинкплатцер* « помічник *скокера*, вломника, служить вартовим під час « *роботи* » і вигуком *скент, аґі!* попереджує про небезпеку » (до нім. арґ. Zink(er)platz « умовлений, окреслений стрічний чи збірний пункт », Zinken « печатка » 6368), *цип* « змога для крадежі *ціперові* », *ципер* « ходить з мішком як скуповувач старовизни й забирає, що йому під руку навинеться, деколи приходить у квартиру з листом, передає його прислузі і, як тільки вона відійде з листом у кімнату, він *б'є понт*, себто краде щонебудь з передпокою; *ціпер* має помічників, що роздивляються за догідними для крадежі квартирами й дають йому знати, мовляв, там то є *ціп* » (з нім. арґ. Zopper « злодій », zuppen, zopfen « красти, брати, витягати » 6386), *шайер* « знаряддя *скокера* — сталевий ломик з двома ріжками, замовлюваний у своїх ковалів, бо його заборонено продавати » (мабуть, до нім. арґ. Schabber « лом, ломик » 4766 і Spellert « гострокінчастий ніж поширювати виверчену діру », Spale « дріт відчиняти колодки » 5434), *шеріэ* « вкрадені *скокером*, вломником речі передаються *цінкплацерові*, що відносить їх до *блотокайна*, скуповувача краденого » (нім. арґ. Schorje, Schierich, Sore « товар, зокрема крадений, добича » 5395), *шленгель* « хустина » (мабуть, до нім. арґ. Schling « льон » 4967), *шнифер* « спеціяліст влізати в вікна й віконні кватирки : його мистецтво досягає штукарства — він може влізти в діру в розбитій шибці, не розбиваючи її до кінця » (нім. арґ. Schniffer « злодій, грабіжник », schniffen « красти, грабувати » 5083), *шнымп* « жертва злодія » (мабуть, помилка замість *штимп*, що до нім. арґ. Stumpf machen « галасувати », stumpf « лютий » 5689, чи з 1791 р. anstimpfen « якщо захланний на гроші ловився на обман т. зв. пошукувача скарбів » чи таки з нім. Stümper « нездара, ремісник-партач »), *шопенфеллеры* « обкрадають текстильні крамниці; появляються вдвійку-втрійку ніби покупці; декотрі мають тоді пальта з пристроєм ховати вкрадене — великими боковими прорізами в формі кишень » (нім. арґ. Schottenfeller « крамничний і ярмарковий злодій » до Schotte, Schaute « дурень, простак » 4830, чи й schuppen « обманювати, красти » 5203). Зустрічаємося тут зчаста зі зміною первісних значень німецьких арґотизмів та зі східньо-жидівською вимовою німецьких голосних — доказ, що проникли ці арґотизми почерез жидівське мовне середовище.

1903 р. вийшов в Одесі під претенсійною назвою словничок 95 арґотизмів, автор якого заховався під псевдонімом Бец Ванька [7]). На 95 виразів (2 позиції це ймення літераторів М. Ґоркого — О.М. Пєшкова й Кармена — О. Корнмана, що опи-

---

7) Бец Ванька, *Босяцкий словарь. Опыт словотолкователя выражений, употребляемых босяками, составлен по разным источникам*, Одесса 1903, с. 3-8.

сували життя одеських босяків) взято 2 з « наречия берлинских воров » (*лампа* « поліцист », пор. нім. арґ. Lampe « поліція », Lamden « досвідчений » 3070; *шкапник* « злодій-вломник », мабуть, калька нім. арґ. Schränker « вломник » 5141, бо нім. Schrank « шафа »), а дальших 10 виразів узято з « наречия босяков Хитрова рынка в Москве » : *(бутырская) академия* « тюрма в Москві за Бутирською заставою », *выначить* « витягти з кишені » (пор. сх.-укр. арґ. *зана́чить* « добре заховати біля себе », що з циган. te zanašavés « загубити »), *глазистый* « бувалий », *дубак* « селянин », *затыривать* « починати » (до циган. te tyrdés « тягти », te styrdés « зняти, вкрасти »), *сара* « гроші » (до тюрк sary « жовтий »), *сдербанить* « зняти » (пор. циган. te styrdés « тс, вкрасти » чи й рос. *сдере́ть* « здерти »), *торговать* « красти » (« *приторговал,* украв »), *шемонить* « обмацювати, прощупувати » (нім. арґ. schemmen « провірювати документи », Schem « ім'я, опінія » 4864; пор. нове сх.-укр. арґ. *шмон* « ревізія », *шмана́ть* « трусити »). Дальших 6 (за значенням — насправді 11) виразів позначені як тюремницькі (« арестантское ») : *бока с паутиной* « годинник з ланцюжком », *буснуть* « випити » (виводжене чи з рум. beţiv « п'яниця », чи з татар. *буза* « рід викислого напитку з проса », чи з англ. арґ. booze « пити »), *гамырка* « горілка » (до нім. арґ. Gaumer « спрага » 1668; за Фрідманом з їдд.-гебр. gemuro « частина талмуду », від якої, мовляв, теж у голові крутиться), *зайчики* « сірники »(мабуть, за просвітлими зайчиками від сонця на стіні), *каменный мешок* « камера-одиночка », *квас* « вино », *клоповник* « камера для арештованих » (до рос. *клоп* « блощиця »), *лопатошник* « портфель на гроші », *патока* « придирливець, прізва для тюремного урядника », *просить на свечку* « побиття в'язнями новоприбулого » (пор. львів. тюр. *свічка* « намочений і скручений рушник », уживаний для вступного побиття новака на камері при грі в « останнє цілування покійникові », якого грає, поклавшися на столі старий в'язень, а всі ходять навкруг з такими « свічками », співаючи « Со святими », і тоді нахиляються над « покійником », цілуючи його в лице : новака він при тім схвачує руками й ногами, тримає на собі, а всі інші б'ють « свічками »), *сливки от бешеной коровы* « горілка ». Вирази *камінний мішок* « карцер в тюрмі » й *молоко від скаженої корови* « горілка » знані арґотичним системам на Україні й досі.

4 арґотизми позначені як спеціяльно одеські (« одесское выражение ») : *баранже́* « холод », *б. пробирает* « холодно » (може, перекручена назва *бори́* « морозного півн.-сх. вітру »), *баржа́ни* « нічліг » (мабуть, від ночування в *баржах), дикари* « одеські босяки » (може, до нім. арґ. Deckeler « обманець при газартній грі » 975, чи Decke « сховок, криївка » 971), *тульч* « базар в Одесі » (пор. нове сх.-укр.*товку́чка, ту́ча* « міський базар »).

Решта ж — 73 вирази — льокалізаційних позначок не має. Деякі трапляються вже в попередньому джерелі. Назвемо всіх їх за азбукою : *аржан* « гроші » (франц. argent « тс; срібло »),

аферист « обманець », *бекасы* « паразити (воші) », *бимбир* « кишеневий годинник », *бомба* « гроші » (може, звуконаподібне : пор. семінар. арґ. *дзінька́тори* « тс »), *боты, колеса* « черевики » *брюкаше* « штани, пантальони » (рос. *брюки* « тс » й арґотичний суфікс *-аше*, пор. і *-анже́* в *баранже́* « холод » — ніби на « французький лад »), *бубон* « білий хліб », *булер* « карбованець » (може, перекручене *рубель*, рос. *рубль?)*, *гоп-кандия* « шайка жуликів » (пор. арґо петерб. мазуриків *гопать* « волочитися й ночувати по вулицях » [8]), і рос. злод. арґ. *гоп-стоп* « грабіж перехожих на вулиці » [9]), укр. бездомн. *Гопца смиком, Гоп со смиком* « кличка злодія [10]), та нім. арґ. Kander, Kandierer « обманець » 2451), *дикофт* « голод », *дикофт пробирает* « голодний », *на дикофте сидеть* « голодувати » (первісно *декокт* « вивар з різних зел »), *житель городской канавы* « босяк », *жулик* « злодій », *жулябия* « відчайдушний злодій » (до циган. žurí « ножик, ніж »), *задать лататы* « втекти » (може, звуконаподібне), *зажилить* « вкрасти » *(зажилил* « вкрав »; нині сх.-укр. арґ. *зажи́лить* « позичити й не віддати »), *запустил арапа* « ошукав », *кадык* « злодій » (пор. *кадет* « злодійчук, що краде з возів »), *кардиф* « житній хліб », *клифт* « пальто » (нім. арґ. Klifft, Kluft « одяг » 2736), *кобел* « селянин » (може, з озів. -укр. і рос. *кобе́ль* « собака »), *корнуешь* « розумієш? », *корчи* « примха », *корчи строить* « вередувати », *мазурик* « жулик », *майнать* « красти » (до моряць. *майна́!* з італ. *ammainare* « опустити вітрила »), *на блат* « лівою рукою під шию, а правим коліном у спину » (про техніку нападання), *на стреме* « сторожити » (про злодієвого спільника; мабуть до нім. арґ. Strämmer, Strömer, Stromer « волоцюга, бродяга », stromen « волочитися » 5670), *на шкентель* « кинутися на кого » (мабуть, з моряць. *шке́нтель* « линва з бльоком на одному кінці » з голл. schenkel « тс »), *наушники* « побої », *поймал наушников* « був побитий » *очко* « вікно, кватирка », *океан* « багато », *палток* « півкарбованець » (рос. *полтинник* « тс »), *паук* « міський поліцист » (пор. нім. арґ. Spinne « крата » 5457), *паяльник* « що живе на кошт когось іншого » (пор. *пай* « уділ »), *перетырить* « передати в чужі руки » (до циг. te tyrdés « тягти »), *подкандальники* « маншети » (ніби « підкладки під наручні кайдани »), *понт* « обман », *пустил понта* « ошукав », *роба* « одяг » (мабуть, з італ. roba « товар, річ, сукня »), *сбондить* « вкрасти », *сбондил* « вкрав » (може, до *понт бити* « красти »), *светляк* « срібний карбованець », *скакун/стрелок* « злодій, що краде різні речі з повозок і бендюгів, брикарських возів » (до нім. арґ. schiessen « (принагідно) красти » 4905), *скорпионы* « митні наглядачі », *слимонить* « вкрасти » (пор.

---

8) Максимов С.В., Сибирь и каторга (СПб. 1871[1]), т. IV, с. 203 : у 2. вид. *Собрание сочинений*, СПб. б. р.

9) Лихачев Д.С., Черты первобытного примитивизма воровской речи, *Язык и мышление*, т. 3-4, с. 83, Москва-Ленинград 1935.

10) Петров В., З фольклору правопорушників, *Етнографічний вісник*, кн. 2, с. 52, Київ 1926.

сх. -укр. арґ. *лимóни* « гроші », мабуть, метатеза з *мільйони* в оперті й на франц. la monnaie « монета, гроші »), *смолка* « тютюн », *посмолить* « покурити », *сообразить* « вкрасти » (рос. « по-, з-міркувати »), *спекся* « засуджений » (пор. сх. -ук. арґ. *погоріть* « бути приловленим при крадінні » й нім. арґ. verbrannt « розпізнаний, відомий » 6042), *сучка* « копійка », *в тоске* « без грошей », *угольный факультет* « розвантажування вугілля », *фортовый* « на всі руки майстер » (до нім. арґ. Fahrt « прошакувальна тура, крадіжна дія, добича з неї » 1270), *форты* « штани » (мабуть, з *ботфорти* « кавалерійські чоботи », франц. bottes fortes « ч. зі стоячими халявами »), *хромчить, хряпать* « їсти », *циферблат* « обличчя » (пор. львів. арґ. *цúферблят* « тс »), *цявкать* « курити », *шпак* « що подає себе за когонебудь », *шпалеры* « банкноти » (може, перекручене нім. арґ. Steiner « гроші, більон » 5555), *штиры* « штани » (пор. сх.-укр. арґ. *шкáри* « тс », мабуть, до циган. čxaré « одягати »), *штифты* « воші » (пор. одесь. арґ. *шкіни* « тс », що з нім. арґ. Kinnim « тс », Kinne « воша » 2617).

Наступний російський словник правопорушницьких арґотизмів, зібраних по тюрмах Петербурга, Москви, Вильни, Варшави як теж Києва й Одеси — Трахтенберґа В. Ф. [11]) — охоплює 758 арґотизмів, з-поміж яких при 15 виразах стоїть позначка « південне », а при 9 « західне » : здебільша йдеться при тому про спільні українські й польські арґотизми (відмічено окремо : 12 московських, 20 сибірських, 5 тюремних, 17 шулерських, 3 конокрадські, по 2 пачкарські й обманницькі та 1 кишеньковців). Окремо названо в передмові й тотожніх 244 арґотизми з книжки Брейтмана Г. Н. [11]а). Серед « південних » появляються деякі нові вирази а чи інші значення.

До таких 7 « південно-західних » арґотизмів належать : *блатыірь, блатыірь-кáин* « конокрад » (у попередніх джерелах це « скуповувач краденого » !), *гранд* « грабіж », *мóкрый гранд* « грабіж з убивством » (до нім. арґ. Grandmacher « вломник-грабіжник », grandig « великий, (на)сильний » 1896), *зекс!* « небезпека! » (остережний вигук, знаний з арґо Львова й нині, у сх.-укр. арґо як калькове *шестáя!* тлумачимо як адідеацію до нім. sechs « 6 » з циган. dzet « масло », що в свою чергу було калькою нім. арґ. Butter, 801, Schmiere, 5020 « вартовий, вояк »), *наховúрка* « дорогоцінні камені » — хіба недокладне значення, бо там таки *шопенфиллер-наховирка* « злодій(ка), що краде виключно в юве-

---

11) Трахтенберг В.Ф., *Блатная музыка (« жаргон » тюрьмы). По материалам, собранным в пересыльных тюрьмах : Петербургской, Московской (« Бутырки »), Виленской, Варшавской, Киевской и Одесской, в тюрьмах : в « Крестах », в « Доме предварительного заключения », в « Дерябинских казармах » (Петербург), в « Каменщиках » (Москва),* под ред. и с предисловием проф. И.А. Бодуэн-де-Куртенэ, СПб. 1908, с.V-XIX, 3-116.

11а) Брейтман Г.Н., *Преступный мир.* Очерки из быта профессиональных преступников, Киев 1901.

лірських крамницях » і йдеться радше про синонімне окреслення « злодій » (з нім. арґ. Machwire handeln « бути кишеньковим злодієм » до їдд. makriw sein « наближуватися, тиснутися (до своєї жертви) » 3347), *пáссер* « конокрад » (нім. арґ. Passer, Pascher « скуповувач краденого; пачкар », мабуть, до циган. pāš « пай, частка » 4059), *фикс* « золото » (нім. арґ. Fuchs « тс » 1564, зі сх.-жид. вимовою). Дальших 8 арґотизмів позначено лиш як « південні » : *катáев город* (пор. сх.-укр. арґ. *закатáть* « засудити »), *ромáнов хутор* (натяк на династію Романових?), *царёва дача* (пор. підсов. арґ. *курóрт* « концтабір, заслання »), *цинта* (осман. -перс. zindan « карцер »), *плúнта* (може, з нім. арґ. Klemme « тюрма » 2693, уподібненого до *цінта?)* « тюрма », *плинтовáть* « відсиджувати вирок », *ракóл, раклы́* « босяк,-ки » (циган. rakló « хлопець нециган »), *фóрс* « гроші » (франц. force « сила », пор. і нім. арґ. mit halber Kraft fahren « їхати залізницею чи поштовим возом лиш за напивок кондукторові чи візникові » 2909, дослівно « їхати половиною сили »), *хáза* « дім, квартира, кімната, на волі куток » (угор. ház « дім, будинок », поширене спершу в крамарсько-лірницьких арґо України й Росії лемківськими й словацькими мандрівними ремісниками й торгівцями, а підтримане лексемою *хазяїн).*

З України, мабуть, походять у словнику В. Трахтенберґа й окремі шулерські та конокрадницькі арґотизми (напр. *панúч* « жеребець »).

Остання з черги збірка правопорушницьких арґотизмів з-перед 1-ої світової війни це словник пристава Всеволода М. Попова[12]). На бл. 1700 гаслових виразів (при фразах тут чимало повторень) якась третина арґотизмів зльокалізована : 83 « південні » (п), 32 « західні » (з), 208 « арештантських » (т), 74 « сибірських », 12 « московських », 1 « петербурзький », 17 « конокрадницьких », 35 « кишеньковецьких », 2 « залізничницько-злодійські », 1 « мешканнево-злодійський », 2 « вломницькі », 89 « шулерських » і 6 « обманницьких ». Розглянемо тут лиш « південні », себто з України. Деякі це просто українські діялектизми (*капелюш,-люх* « капелюх » пз, *шибиница* « шибениця » п). Повторена тут низка арґотизмів, що раніш наводилися в Провіднику по Одесі, в Беца чи Трахтенберґа — інколи в зміненій формі : *блатокай, блатак,* « скуповувач краденого » пз, *город катаев, дача царёва, плинта, цынта, цынтовка, романовский хутор* « тюрма » п, *плинтовать* « відсиджувати вирок », *марвихер* « кишеньковець злодій » пз, *марвихерша* « кишеньковець злодійка » пз, *аристократ-марвихер* « кишеньковець вищої кляси » пз, *масемат* « портмонетка » п, *наховирка* « дорогоцінні камені » пз, *наховирку-шоттенфиллер* « злодії в ювелірських крамницях » пз, *понт* « товпа » п (деінде « жертва шулера »), *понтщик* « зло-

12) Попов В.М., *Словарь воровского и арестантского языка,* Киев 1912, (Словарь, с. 13-98, і 128).

дій, спеціяльністю якого є, зібравши товпу скандалом, бійкою тощо, красти у зібраних глядачів » п, *ракло* « босяк » п, *фартовик* « постійний і частий в'язень » пт, *красный фартовик, краля-фартовик* « бувалий досвідчений в'язень » пт, *фартовые ребята* « постійні, часті в'язні » пт, *фикс* « золото, золоті вироби » пз, *форс* « гроші » п, *хаза* « злодійська квартира » п (деінде « квартира хіпесниці, проститутки, що обкрадає клієнта »), *халамидник* « базарний злодюжка, босяк » п, *шнифер* « нічний злодій » п (деінде « касяр, вломник з пробиванням стін »), *шурьё* « вкрадені речі » п; арґотизм *зекс* появляється тут у формі кальки : *шесть* « тихше, обережніше! » пз (т : « тюремний надзирач »).

Як « південні » арґотизми називаються дальші позичення з арґо їддіш, здебільша тотожні з німецьким « ротвельш » : *беремереойз* « шайка підпалювачів » пз (що Фрідман, с. 138, тлумачить як попсовану фразу « благословен Господь, що створив світ від вогню » з закінчення жидівської застільної молитви), *буцыгарня* « камера на поліційній станиці для витвережування » п (пор. нім. арґ. Butz(mann), Putz « поліцист » 4414, контаміноване з *фурдиґарня* « тюрма », франц. corps de garde « казарма » чи італ. corte di guardia « гавптваха, вартівня »), *вейс-шварц* « пашпорт на чуже прізвище; незаповнений пашпортний бланк » пз (нім. weiß-schwarz « біло-чорний »; пор. львів. арґ. *білкó* « документ, виказка »), *вешер* « злодій по залізничних ваґонах » пз (нім. Wäscher « умивач, прибиральник », з чого рос. і укр. арґ. *мóйщик і мóйка* « голильне вістря » як його знаряддя, — бо, вдаючи прибиральника ваґону, обкрадав по переділах сонних пасажирів), *зуктер* « любовник, визискувач проститутки » пз (мабуть, від нім. арґ. Sufft, Zohcht, Sohof « золото » 5375, спершу як якийсь пестливий епітет « мій золотий! », зрештою пор. ще Sochter « купець » 4775), *малина* « місце, де можна сховатися » пз (нім. арґ. Maline, Molun « приют » 3667), *мельник* « шулер » п (пор. нім. арґ. Mahl(en) « товариш » 3365 з циган. māl « тс », мабуть, лиш адідеоване до укр. *мельник), пономарь* « чванько » п (мабуть, з нім. арґ. Ponim « лице, рот » 4306; пор. і гал.-бук. арґ. *фýньо* « зарозумілець », *трáскати фýня* « вдавати пана », що хіба оперте й на жид. fun, нім. von як припрізвищеву ознаку шляхетства), *спринцевать* « ламати » п (нім. арґ. ein-, spritzen « для кражі видушувати шибку вікна » 5489), *фрайер, фрейер* « жертва злодія » пз (нім. арґ. Freier « тс; клієнт проститутки » 1536, первісно « жених »), *шитвис, шутвис* « невелика ватага правопорушників у 2-3 чоловіка » пз (їдд. šutwis, šitwis, гебр. šuttâphûth « товариство, гурт »).

Низка інших « південних » арґотизмів В. Попова це або позичення або метафорно-метонімні переосмислення й термінологізми : *аба* « двогривенник » п (первісно назва різних монет на Закавказзі за ім'ям перського шаха Аббаса I (1586-1628) з його зображенням; пор. черніг. прошацьке *бáтуга, батúга* « копійка »), *антрацит* « махорка » п (може, за міццю чи барвою), *брус* « в'я-

зень, що вперше і припадком попав у тюрму » пт (розмовне « простак »), *брус лягавый* « в'язень-першак, що звільнений більше в тюрму не попаде » пт (арґ. *лягáвий* « поліційний аґент », первісно « ловецький собака »), *брус шпановый* « в'язень-новак, що попався припадком за першу крадіж і в тюрмі вступає в члени гурта правопорушників » пт (арґ. *шпанá* « вуличники, сірота », мабуть, за назвою *шпáнка* « раса еспанських овець »), *вертетъ колесо* « брехати з ціллю добитися милостині » п, *дворянин* « що в потребі ночує на вулиці » п (первісно « шляхтич », тут калямбурове утворення до *двір* « подвір'я, загорода »), *с-, дрефитъ* « з-,лякатися » п (моряць. *дрейфувáти* « зійти човном з наміченого курсу, бувши гнаним водою » з голл. drijven « гнати »), *ежик* « цвях; ножик » п, *запуститъ пистона* « залізти в чужу кишеню » п (франц. piston « кольба »), *кабурка* « витверезна камера » п (від *кобýра* « футляр для пістоля »?), *калымажня* « тюрма » п (ніби « заїзд », бо *колимáга* « великий тягаровий віз »), *клоповник* « камера при станиці поліції; нічлігарня » п, *круглые* « гроші » п (первісно « монети »), *наливатъ масло* « брехати, щоб добитися милостині » п (пор. арґ. *заливати* « розказувати, задавати »), *метла* « каменичний сторож » пз (від замітального віника), *монах* « засланець у Сибір » п, *пустынник* « що не пам'ятає свого прізвища й походження » п (доречі, частий серед бродяг прийом, щоб, бувши зловленому, не судитися за попередні провини), *моргалы* « очі » п, *орел* « втікач із каторги » пт, *пайщик* « експлуататор злодіїв під погрозою донести на поліцію » п, *паскудитъ* « чванитися » п, *поймать туза* « бути засудженим на каторжні роботи » п (ніби « витягти аса »), *петух* « начальник станції » п (мабуть, від червоної шапки; пор. нім. арґ. Hahn « уніформований, підстаршина » 2016, дослівно « півень »), *пчельник* « трактир, куди збираються правопорушники для п'яничення й плянування » п, *серые* « одяг, сукні » пз, *хамутатъ* « брехати » п (може, з первісного **ку-мотати* з засекречувальним *ку-*, а чи похідне від *хомут,* ніби « накладати хомута », пор. розмовне *вбрати в шори* « обманути »), *чистяк* « обманець-аферист » п (може, з уваги на його обертання в вищих сферах).

Записувані російськими поліційними урядниками й росіянами дотичні арґотизми подані лиш у російському озвучненні. Подібно польський запис правопорушницьких арґотизмів з Поділля-Басарабії й Волині подає лиш їх польську форму, спольщену хіба самим записувачем; ідеться про заподання підписані криптонімом J.P. [13]), а передруковані К. Естрайхером [14]), звідки їх приводимо. Йдеться про 29 арґотизмів з Поділля-Басарабії й 53 з Волині. Лиш декотрі перетривали до нашого часу.

Серед подільсько-басарабських хіба найбільше метафорних

---

13) J.P., Szwargot złoczyńców. Z powodu artykułu K. E[streichera]. « Gwara złoczyńców », *Gazeta polska,* 1867.

14) Estreicher K., Szwargot więzienny, Kraków 1903.

переосмислень : berezik « ціпок оборонятися », braslety « кайдани », brutal « поліціянт », cwiryk « шнур » (мабуть, з нім. Zwirn « пряжа »), do rychtu « на крадіжку », gaplik « клунок » (пор. укр. *гаплúк* « гачок »), gawała « селянин » (пор. укр. *гéвал* « простак », пор. нім. apr. Gavalo « мішок » 1672, чи й Gaver, Kaffer « селянин » 2408), głaza « пашпорт », karać « денунціювати » (нім. apr. kappen « зраджувати » 2463), zakorać « зрадити, видати », lalka « старшина », połotno « стіна », pafa « тютюн », wola « папір », worona « печатка », zakarbować « зробити вилім в тюрмі », zapafnąć « запросити кого », żonaty (andrus) z turmą « що вже раз відбув тюремне ув'язнення ». Прониклих почерез арґо їддіш німецьких арґотизмів не брак і тут : jołt « невправний злодій » (нім. apr. Jeled « хлопчак », Jadl « дитина » 2308), wituszny « чужий, неприналежний до злочину » (нім. apr. wittisch « чесний, селянський, простий, дурний » з півн.-нім. witt « білий, невинний » 6257). Чимало тут виразів неясного походження : bełda « вузда », hankel « сокира » (до нім. Hacke « сапа »?), kizma « стіл », kukiec « тюремна палісада » kukiczny « в'язничний мур » (може, apr. *кíча, кічмáн* « тюрма », що з нім. apr. Kittchen « тс » 2640, з засекречувальним *ку-?)*, ochot « свічка », prujno « дрючок з гачком » (може, покут. -бук. *пражúна* « жердка, міра поля », рум.-болг. prăjină « тс » ?) [14á]) nowak « або », zakimać « вбити, задушити » (пор. apr. кімати « спати », що з нгр. kimóme « тс »).

Подібна справа і з волинськими злодійськими арґотизмами; знайдемо тут хіба більше слідів лірницько-офенського арґо [15]). Є тут тотожні з подільськими : braslety, do rychtu, głaza, jołt, karać (звідки kaparnik « обтяжуючий свідок »), nowak, wituszny, zakorać, zakymać, żonaty (і до того żonka « тюрма »). Є метафорні переосмислення : brzytwy « карти до гри », gołoboka « кожух », jeż, jerzyk « свиня », krowa « люлька », mouczan « вівця », namitka « вузда », puścić kogucika/piwnika « підпалити », siano « тютюн » (пор. нім. apr. Heu « тс » 2156), skoki « чоботи »,wylepić z doliny « вийняти з кишені » (пор. чесь.-поль. apr. dolina « кишеня »). Арґотично-суфіксальним утворенням є palenda « тютюн » (пор. поль. palić « курити »). Вирази piwnik « півень », manić « обманювати » взяті з українських говірок і арґотизмами не є. Позичення з румунщини це : myka « злодій початківець » (рум. mic « малий »), waka « корова » (рум. vacă « тс »). Дещо взяте з циганщини : czeredyna « їздний кінь » (може, циг. čordo « вкрадений » адідеоване до *череда?)*, gryps « віл » (може, циг. grast « кінь », бо « віл » gurúv), łokszyna « ліс » (пор. лірн. apr. *óксим, вошýт* « тс » з циг. veš « тс » і нгр. oksyá; « бук »). З лірницько-прошацького арґотичного *дулúти* « курити » (з лит. dūlėti « тлі-

---

14а) Пор. і зах.-полісь. *паровúна* « хаволода, запрута » (Остромичі бл. Кобриня).

15) Про арґо лірників, див. Горбач О., Арґо українських лірників, *Наукові записки УВУ*, ч. 1, с. 7-44, Мюнхен 1957.

ти») взяте doić « курити », адідеоване до *доїти*. Дещо запозичене тут з німецької мови, в тому й з арґо — певно почерез їддіш : błatny « злодій, товариш », gałach « священик » (нім. арґ. Gallach « тс » 1625), chabal, -bol « коханець » (може, до нім. арґ. Keibe (1) « жінка, полюбовниця » 2554), grand « грабіжник; вбивство », granda « розбій », kiesyć « пити » (мабуть, перекручене лірн. арґ. *кірити* « п'яничити », що з їдд. šikiren « тс », нім. арґ. schickern « пити » 4888, а чи лит. gérti « пити »), szaber « лом, свердел для муру », sznif « нічна крадіж », sztynyr « виявлення украдених речей чи їх власника » (пор. нім. арґ. die Steine brennen « поліція стежить гостро » 5556), szrajbować « писати » (нім. schreiben « тс »), szufir « галас при поміченій крадежі » (пор. раніше *шýхер* « тс »), szurga « в'їжджений кінь » (пор. нім. арґ. Schur(ri)g, Sore « товар, злодійська добича » 5395), wydra « витрих до колодок », zasypać się « видати себе самого » (калька до нім. арґ. Verschütt gehen « бути арештованим » Verschütt « ув'язнення » 6090). Походження низки арґотизмів неясне : gęś « німець » (може, польс. перекручення нім. імени Hans?), karmel « німець », łabować « красти », lepi się « мати » (пор. лірн. арґ. *éпить* « є », mitger « ціпок для оборони » unegr « витрих до залізних пут у коня » (пор. *видр(а)* « витрих »), wertrak « горілка » (може, якесь нім. *Warmtrunk « теплий напиток »?).

Якщо мова про літературні твори згаданого часу, то тюремницько-правопорушницькі арґотизми з України зустрічаються всього в небагатьох випадках.

В. Стратен [16]) цитує з недоступних нам нарисів описувача одеського дна Кармена (Корнмана Л.О.) « На дне Одессы » (1904) 7 арґотизмів *балабарської* мови проституток : *бирлять* « пити », *кирьяный* « п'яний », *мотрачки* « очі », *скирять* « говорити », *хромчать* « їсти », *хромчальник* « рот », *шпилять* « грати », —а згодом дальших 5 босяцьких : *баржан* « нічлігарня », *левировать, ливароватъ* « крутитися, заходитися » (з моряцького *лявірувати,* голл. laveeren « кружляти »), *причиндалы* « речі », *ракло* « босяк », *хламида* « подертий одяг » (з опов. « Дикари, из жизни обитателей одесского порта », 1901).

В українській літературі перед 1-ою світовою війною використані східньоукраїнські правопорушницько-тюремні арґотизми в оповіданнях Архипа Тесленка [17]) (В тюрмі, 1910, У пазурях у людини, 1912) та Володимира Винниченка [18]) (*Твори,* 1919 :

---

16) Стратен В.В., Арго и арготизмы, *Труды Комиссии по русскому языку,* т. I, Ленинград 1931, с. 132, 144-45.

17) Тесленко А., Твори, Київ 1956.

18) Винниченко В., *Твори,* т. I-XI, Київ 1919; *Оповідання,* Підготовка текстів, упорядкування та критико-біографічний нарис М. Мольнара, Братіслава 1968. — З тюремницькими арґотизмами міг Винниченко познайомитися під час кількакратних ув'язнень у Києві 1902, 1903-04, 1907 як і при нелеґальному переході австрійсько-російського кордону.

II : Темна сила, Честь, Хто ворог?, III : Глум, V : Таємність, IX : Босяк, Талісман, Терень і ін.).

Куди ширший вжиток лівобережних [19]) арґотизмів застосував у мові відповідних персонажів — злодіїв і конокрадів — у тюремних оповіданнях А. Тесленко; їх понад 70 (неодне в тому, може, виявиться говірковим вульґаризмом) : *аріяка, оріяк(а)* « злодюга » (як і сх.-укр. *урка́* « вуличник », мабуть, з тюркського, пор. ногай.-каракалп. *уры, урлыкшы, урлакай* « злодій »), *афера* « обман », *барахло* « одягові речі », *бароха* « пан » (рос. *барин* « тс »), *батя* звертання до злодія, *бички* « недокурки », *блатний* « злодійський », *зблатувати* « завербувати до злодійської шайки », *босявка* « босяк », *вгепати* « зарізати », *вистрілити/вистрелїть* « випрошакувати », *вкутувати* « їсти », *вова* « чудак, непорадник », *гад* « поганець », *догирити* « донести », *дукар* « багач », *дуки, дукарня* « багатії », *жлоб* « селянин, багач » (поль. арґ. żłób, żłobak « несимпатична людина », первісно « жоліб »), *жулик* « обманець », *заїхати* « вдарити (по лиці) », *засипати* « видати поліції », *здать* « продати (коней) », *зментати* « заховати », *зрябіти* « налякатися », *клешні* « ноги », *клинець* « копійка », *клюква* « церква » (почерез тат.-осман. kilise з нгр. ekklisía « тс », пор. лірн. арґ. *клю́са* « тс »), *коти* « рід чобіт », *куб* « мітла », *кубрячить* « бенкетувати » (пор. рос. *ку́бра* « лайдак », лірн. арґ. *кубра́к* « прошак »), *лацур'я, лупеття* « обірванці », *лягавий* « аґент (поліції) », *маруха* « дівчина, коханка », *масалка* « салдат, вартовий », *мент* « ключник; вартовий », *надурняка* « даром », *надути* « обманути », *нагорить* « біда буде », *накрити* « зловити », *налигувати* « обманювати », *налигати* « взяти », *налити* « присудити », *наполоти* « назбирати (недокурків) », *натичка* « ціпок », *одлатать* « побити », *перо* « ніж », *політіка, поликанти* « політв'язні », *потерть* « дрібненький тютюн », *пошевелювати* « ходити », *прижарити* « засудити », *пришити* « вбити », *прозурка* « вовчок, отвір у камерних дверях », *пувичка* « кресало », *роздєлати* « обікрасти », *розмолоти* « розголосити », *сармак* « гроші », *сєно* « тютюн », *сідать на скамейки* « красти коней », *скамейка* « кінь » (хіба « переклад » з лірн.-офен. *ловак, лава(к)* « тс », що з угор. *ló* мн. lavak « тс »), *скамєєчник* « конокрад », *скокар* « вломник », *стяпати* « вкрасти (коней) », *сука* « донощик », *товчок* « базар, біржа праці », *тябричити* « красти », *улизнути* « втекти », *фартовий* « злодій(ський); тюремник », *фраїр* « простак, дурак », *фрукт* « людець, пташок », *харя* « обличчя », *хрюкнуть* « випити », *хурделе- (бателе)* « циган » (може, з циг. *пхурдыдыро́* « старший » чи *кхэратуно́* « хазяїн » ?), *на цинку* « на сторожі », *шмара* « повія », *шоста!* « увага! », *шпалєр* « револьвер » (якесь нім. арґ.

---

19) Тесленко перебував у 1905 та 1906-08 рр. по різних тюрмах Полтавщини (Лохвиця, Миргород, Лубни) і пройшов двічі етапом через московські Бутирки на заслання у В'ятську губернію. Див. вступна стаття Крашової В. до « Творів », Київ 1956, с. 16-20.

*Speier, пор. зах.-укр. арґ. *сплюв(а)* « тс »), *шухар* « галас нападеного ».

Близько 50 південно-українських босяцько-тюремницьких, а частково й підпільницьких арґотизмів у прозі В. Винниченка відображує куди нижчий ступінь насичености мови персонажів цею лексикою в нього : *барбосяка* « лайдак » (за кличкою собаки *барбо́с,* що з франц. barbichon « малий пудель »), *большак* « більшовик », *буцигарня* « сільська тюрма », *валяй!* « вперед! », *валять ваньку/шпака* « вдавати дурного; возитися », *викласти* « видати при допитах », *грудочка* « коробочка сірників », *в ґрадусі* « в добрій формі », *двадцять-два* « жандарм » (з газардної гри в « 21 очко », де отже витягнене « 22-е очко » вже « небезпека » — програш), *дурноляпи* « дурні » (пор. розмовне *ля́пати* « говорити »), *жар!* « іди! », *жулики* « волоцюги », *засипатися* « попастися », *засміятися на кутні* « померти » (мовляв, скелетовий череп з його показаними й кутними, черінними зубами « сміється »), *здрефити* « налякатися », *зєвать* « говорити », *кальоша, каюк* « кінець, смерть » (мабуть, перекручення з нім. kaputt, арґ. Kappore « тс » 2469), *карцур* « карцер », *катавасія* « гармідер », *катай!* « давай, наливай! », *кондрашка* « смерть » (мабуть до сх.-укр. арґ. *кана́, хана́* « тс », що з циг. *хасино́* « пропаща справа »), *лапацон, лапацня* « заробітчанин-росіянин » (мабуть, стільки що « лапотник » з білоруською вимовою; пор. півн.-наддністр. *ляпаця́н* « сезоновий робітник-мазур на фільварку »), *лід* « сірники », *масалка* « дурак », *митюжок* « мітінґ », *нахрап* « риск, зухвалість », *околодок* « поліцейський », *підкласти свиню* « підвести », *плітувать* « тікати » (до нім. арґ. Ple(i)te « втеча » 4248), *покойницька* « камера смертників », *приставлять манєри* « вдавати дурного », *пришити* « пробити (ножем) », *провалитися* « впасти при ревізії », *прочитать тропарів* « побити », *рибки* (хочеться) « покурити », *роздабарювать* « балакати » (нім. арґ. dibbern « тс » 1007), *сіно* « тютюн », *сотка* « пляшка горілки », *сука* « донощик », *не до талії* « непідхожий » (мабуть, за *талією* « колодою карт »), *на ура* (тікати) « зухвало, з риском » (первісно про етап каторжників, що за домовленням на крик « Ура! » розбігалися з-під конвою в догідному місці), *фараони* « днювальні вояки-доглядачі » (з семінар. арґо; за 1-им ірмосом канону де *фараон* з колесницею — це гонитель і « мучитель ізраїльтян », що тоне в Червоному морі), *халамидник* « обірванець », *харцизники* « прикордонна сторожа » (мабуть, *акцизники* адідеоване до *харциз,* що з осман. hyrsyz « злодій »), *харя* « обличчя », *хвартовий* « кримінальний в'язень », *хлюст* « волоцюга », *храп* « лице », *ціпка* « миленький » (у повій), *чиста* « нерозконспірована поліцією підпільна квартира », *шабашувати* « не працювати », *шпана* « простий в'язень » *шпижок* « поліційний шпик », *щит* « зовнішній заслонний кіш тюремного вікна », *явка* « підпільницька квартира ».

Тоді як у поліційних словниках переважають термінологічні арґотизми, спершу чужого походження, зчасом кальковані, то в

літературних творах маємо до діла хіба з поширенішими арґотизмами, що перейшли чи переходять у сленґізми нижчих соціяльних прошарків. І переважають тут метонімно-метафорні утворення з зіслов'янщеного чи слов'янського лексичного матеріялу.

Справжній залив арґотичною правопорушницькою лексикою розмовної мови головно вояцтва, матросів а далі й учнів та студентів наступив у 1-ій світовій війні і в революцію. Після того проникли вони масово в мову персонажів прози й драми міжвоєнного часу у творах І. Микитенка, Г. Брасюка, Л. Первомайського, О. Корнійчука та ін. — подібно зрештою, як і в російських авторів, що увели в данотематичних творах арґотизми з України (І. Бабель, А. Свірський, О. Малишкін і ін.).

1970

Володимир Жила

МОВА Й СТИЛЬ ПАНАСА МИРНОГО

(На основі роману « Хіба ревуть воли, як ясла повні? »)

Панас Мирний, один із найвидатніших представників реалізму в українській літературі XIX сторіччя, підніс українську прозу на вищий щабель розвитку й поклав основи під український соціяльно-психологічний роман. Він писав реалістичні романи, повісті, оповідання, драматичні твори, вірші, публіцистичні статті, філологічні розвідки про мову й літературу українського народу, а також робив переклади з чужих мов.

Естетичні погляди Мирного формувалися протягом довгих років і склалися на підставі глибокого вивчення усної народної творчости й літературних надбань українських і чужоземних письменників. Письменник уже з юних років широко цікавився народними піснями, переказами, казками, що згодом стали пребагатим джерелом для вдосконалення його мови. Великий вплив мали на нього твори Шевченка, які Мирний добре знав і любив і з яких він виніс глибоку народність і високу ідейність. Саме ці останні стали основними засадами його творчости.

Художня творчість Мирного дуже відрізнялася від творчости інших українських прозаїків, а зокрема від його сучасників. Різниця виявлялася в соціяльній мотивації, яку Мирний використовував при зображенні людських характерів, їхніх вчинків, подій тощо. За своєю природою Мирний був великим художником слова; його мистецький талант відзначався широким творчим розмахом і глибоким психологічним умінням проникати в людське серце й душу. Він умів спостерігати життя і людей й пластично відтворювати найскладніші процеси життєвих подій чи людських переживань.

Мирний був одним із кращих знавців української літературної мови свого часу. Він дотримувався вказівок свого брата Івана Білика, що в одній з ранніх критичних статтей писав : « Живе слово потрібно добувати з джерел народної мови, а не загадуватись над тим, як краще вдарити молотом, щоб з-під

його вискочило слово». Мирний розумів цю засаду глибоко і вже з юних років плекав любов до рідної мови, яку він вивчав, аналізував, захоплювався нею і старався піднести її на найвищі вершини розвитку. З 1865 року Мирний почав працювати над збіркою Номиса, вивчаючи прислів'я, з яких він черпав не тільки деталі до пізнання народного побуту, але також мовні елементи, що згодом увійшли в його творчу скарбницю, але не стали домінуючим чинником його стилю. Мирний розглядав мову не тільки як словникове багатство, але як засіб до змалювання життя і як мистецтво, що виявляється в стилістичних особливостях того чи іншого письменника. З уваги на це, Мирний надавав мові свого народу й мові своїх творів величезного значення. Його ідеалом у творчій роботі була простота. Він писав: «Розказуй людям просто й правдиво». Під цим він розумів не безпосереднє записування в своїх творах мови з уст народу, як це засвідчили його попередники, але передання її так, як він її розумів і переживав. Читаючи його твори, ми не помічаємо великої різниці поміж мовою героїв з народу й мовою автора. Однак, порівнюючи мову творів Мирного з мовою Стороженка чи інших авторів, ми бачимо в Мирного щось нове й оригінальне. У своїй мові він не вдавався широко до діялектизмів, не користувався народною етимологією, не прямував до безпосередньої передачі живої народної розповіді, але рівночасно з тим він черпав свої мовні багатства з народної мовної скарбниці. Отже, висловлюючись образно, скажемо за Степаном Васильченком [1]), що Мирний тягнув на широкій народній ниві два плуги, а саме: писав мистецькі твори і разом з тим творив для них мову. Йому тоді доводилося виробляти мовні норми із загальної невнормованої мови простого народу і вводити цю мову в літературу. Виконуючи це трудне завдання, Мирний залишив значний особистий відбиток на своїй мові, що виявився в деяких його теоретичних уподобаннях, напрямних і навіть у деяких філологічних висновках.

До питань мови Мирний ставився завжди серйозно й відважно. На цьому скористали, насамперед, його прозові твори, як також і філологічна спадщина. На шляху до творчих змагань і шукань перед Мирним стояла одна мета: піднести мову української прози до рівня мови поезії Тараса Шевченка. Цього він дотримувався все своє трудове життя.

Мирний працював над українською мовою не тільки практично на сторінках своїх романів, повістей, оповідань, але також і теоретично в своїх наукових розвідках, які є поважним філологічним здобутком українського мовознавства минулого сторіччя. Я вважаю, що пишучи про мову й стиль Мирного, треба хоч коротко відзначити також його філологічні досягнення, які,

---

1) Степан Васильченко писав: «Письменники того періоду тягнули два плуги: писали художні твори і разом творили для них мову».

до речі, не залишилися без розголосу. Важливість цих розвідок лежить, насамперед, у тому, що Мирний дуже часто свої теоретичні міркування реалізував на сторінках своїх творів. Іншими словами, розробивши деяку мовну гіпотезу, він старався з місця довести її практично в своїй творчості. Таким чином, він стоїть дуже близько до сьогоднішніх учених, що не тільки творять такі чи інші гіпотези, але зараз таки стараються їх перевірити й узаконити практично. В цьому, здається, лежить найбільша заслуга Мирного як філолога й письменника. Між іншим, у романі « Хіба ревуть воли, як ясла повні? » помічаємо деякі місця, де автор перевіряє свої теоретичні мотивації на практичній канві аналізованого роману.

Про мову висловлювався Мирний теоретично в листах до своїх приятелів, в окремих статтях, у промовах і в щоденнику. Напр., у промові на сорокові роковини від смерти Тараса Шевченка, що надрукована під заголовком « Про мову », письменник висловився так : « Мова така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то то вже буде смерть задля всього того, чим він відрізняється від других людей. Він повинний буде згинути — стати іншим народом » [2]). Письменник також висловлював вірні думки про історичний і поступовий розвиток мови, про те, що людська мова збагачується з кожним поколінням. У цій ділянці Мирний надавав великого значення письменству та художній літературі. Він висловлював упевненість у тому, що в майбутньому українська література й мова стануть в один ряд із передовими літературами й мовами інших народів світу. Мирний рішуче виступав за чистоту української мови, поборював її засмічування всякого роду вигаданими словами. В статті « Рідна мова », що її написав Мирний наприкінці 1906 року, він висловився, здається, найглибше про значення і вартість мови : « Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, дослід, почування » [3]). Панас Мирний рішуче виступав проти принижування української мови. Вона, на його думку, мала всебічно застосовуватись українським народом і служити для збагачення його духовости й розвитку. Наприкінці цієї статті для ще більшого підкреслення вартости й значення мови Мирний подав у перекладі на українську мову вірш у прозі російського письменника Турґенева « Російська мова » : « В часи зневіри, в годину важких думок про долю рідного краю — ти одна моя підпора і запомога, о, велика, могутня, правдива та вільна рідна мова ».

Крім глибоких думок про значення і вартість мови, Мирний порушив у своїх філологічних статтях цілий ряд помітних мовоз-

---

2) Панас Мирний. Твори. Київ, 1955, т. V, стор. 307.
3) Там же, стор. 314.

навчих питань, напр., про мову й мислення, про спорідненість мов, про те, чому існують різні мови й чому їх не можна штучно об'єднати, про специфіку національної мови, про мову й письмо тощо. Багато уваги він присвятив також питанням виникнення української літературної мови. Тут він розглядав такі питання: значення художнього слова для мистця і для народу, рівень розвитку української літературної мови, мова філософської драми, мовна політика царського уряду, роля І. Котляревського та Т. Шевченка в історії розвитку української літературної мови, галицькі та наддніпрянські мовні варіянти тощо. Письменник широко цікавився питаннями мови та стилю художнього твору. Він писав досить широко про працю письменника над мовою художнього твору, про мову віршованого й прозового твору, про так звані «ковані» слова, про мову оповідання «Харитя» М. Коцюбинського, про мову байок Глібова, Гребінки, Я. Жарка тощо. Він заторкнув теж питання української мови у творах, перекладених з інших мов. Не поминув Мирний також української ортографії та графіки.

В усіх цих питаннях Мирний показався компетентним і досвідченим мовознавцем, виявляючи широкий інтерес до найгостріших питань тодішньої дійсности. На окрему увагу заслуговують висловлювання письменника про любов до рідної мови й про її велику пошану.

Праця на користь пізнання і розроблення рідної мови була для Мирного найбільш почесним обов'язком, яким він найбільше дорожив. Він уважав, що кожна культурна людина повинна служити справі своєї мови. Між іншим, за служіння справі української мови Мирний високо цінував М. Коцюбинського. Він писав: «Спасибі Вам, велике спасибі, від усього мого серця... за Вашу невсипущу працю на користь рідній мові» [4]).

У статті «Про життя Тараса Шевченка» Мирний звернув особливу увагу на вміле використання геніяльним поетом простого слова з народу. До мови народу він ставився з великою повагою. Він вважав, що в українських умовах селянське життя виробило живу українську мову, яку свого часу Шевченко підніс на вершини в поезії, а тепер Мирний вирішив піднести її на вершини в прозі. Отже, джерелом української літературної мови й мови Панаса Мирного стала жива народна мова. Письменник поставив собі конкретне завдання використовувати народні слова й фрази, але для того, щоб їх увести в свою творчість, він відповідно їх обробляв, відшліфовував, розширював їх ужиток, розробляючи, таким чином, мовний і літературний стиль. Письменник, тримаючись вірно своїх теоретичних настанов, узявся всебічно поширювати стилістичні можливості тодішньої української літературної мови. Це завдання він проводив послідовно протягом усього свого творчого життя.

---

4) Там же, стор. 401.

Іван Франко свого часу високо оцінив заслуги Мирного для української мови. Він писав: «...Мирний відразу висунувся в перший ряд українських письменників... прекрасна багата мова зустріла одностайне визнання критики» [5]).

Г. Їжакевич підкреслив, що Мирний зайняв високе місце в українській літературі. «Значення Панаса Мирного в історії української літературної мови, — писав Їжакевич, — полягає в тому, що він один із перших запровадив в українській літературі жанр фундаментальної прози з розгорненим викладом матеріялу, детальною арґументацією зображуваних подій і вчинків персонажів, повним виписом деталів. У своїй творчості письменник широко використав невичерпні стилістично-художні можливості народно-розмовної мови, а також творчі досягнення літературних попередників» [6]).

Говорячи про характеристичні особливості творчости письменника, треба, насамперед, відзначити його мову як найголовнішу складову частину тканини його творів. У своїй творчості письменник став глибоким виразником народних сподівань, запустив коріння глибоко в душу народу, яку він кожночасно аналізував, проникаючи в самі її глибини. Всюди він стояв, коли не з народом, то близько народу, з яким він старався тримати тривкі зв'язки й бути для нього зрозумілим.

Лексичні й стилістичні засоби роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» мають значні фолкльорні елементи, вони близькі до живої народної мови. Однак із народної лексики й фразеології письменник використовував лише те, що було найхарактерніше для мови простого народу, щоб краще й виразніше відтворити його душу, зобразити переживання, змалювати обставини життя тощо. Мова автора має тут і книжні елементи, знаходимо неологізми, власні фразеологічні новотвори й афоризми [7]). В цілому мова автора виявляє велику барвистість і різноманітність. Вона наскрізь достосована до обставин життя і часу. Її краса виявляється в гармонійній єдності думок і почуттів, що висловлені автором по-мистецькому в емоційно-естетичній значливості мови.

З метою виявлення лексичних і фолкльорних багатств мови й стилю автора, застосованих у романі, спочатку розглянемо лексику та її функції. У романі знаходимо експресивно-стилістичну лексику: загально вживану, побутову, ділову, виробничу й лексику з емоційним забарвленням. У романі також подана спеціяльна лексика й соціяльно-діялектна. Тут будемо розглядати історичну лексику, суспільно-політичну, абстрактну, жар-

---

5) Іван Франко. Літературно-критичні статті. Київ, 1950, стор. 377. Франко дав також оцінку літературної творчости Панаса Мирного в «Нарисах історії української літератури», Львів, 1910, стор. 198.

6) «Мова творів Панаса Мирного» в «Курсі історії української літературної мови», Київ, 1958, т. I, стор. 457.

7) Приклади: «нема єдности, чорт-ма й волі», «нема долі — нема радости», «яке життя, таке й товариство» тощо.

ґонну та окремі діялектизми. Що торкається фолкльору та його функцій, то це виявляється в народно-пісенних складниках, у народно-мовних і в народно-образній символіці та в афористично-народній творчості.

Лексика та її функції

Лексичний склад роману « Хіба ревуть воли, як ясла повні? » відзначається великим багатством словникового складу. Це багатство обумовлене стилістичною манерою автора, його вмінням зорганізувати мовний матеріял для розв'язання теми твору, що розгортається на великому полотні роману. Лексика виступає тут у формі будівельного матеріялу, за допомогою якого автор розробляє свою канву й структуру. Ми свідомі, що чим краща й добірніша лексика, тобто чим яскравіша й багатша мова автора, тим цінніший його твір. Мирний добре розумів це завдання й підійшов до нього з великим знанням життя й побуту народу, із чіткою ідейною спрямованістю та з великим багатством мови, що позначилося так сильно на пляні твору.

Основним лексичним стержнем твору Мирного є загальновживані слова, що означають назви окремих понять, предметів, явищ тощо. Без цих слів неможливо розгорнути сюжету. Таким чином, лексика становить основну групу в загальному словниковому складі роману. Нею користуються окремі персонажі, як також нею висловлює свої думки і сам автор.

Тут на перший плян виділяються, перш за все, такі групи слів :

1. Назви природи і явищ, які оточують персонажа твору : « земля » стала важливим фактором в розв'язанні пляну твору. « Без землі немає волі ». « Земля » в творі — це джерело фізичного існування і основа людської волі. Втрата « землі » спричинює руїну Чіпки, його дружини і всієї родини. Слово « поле » виступає в значенні землі. « Селянин без поля — старець без рук і без ніг. Поле його годує, поле його втішає, на полі він виростає, на полі часом і вмирає... » « Земля » згадується в романі близько 70 разів [8]). « Сонце » — напочатку твору приязне, наділяє світ теплом. Згодом, « сонце закотилося за гору червоно-червоно, немов обпилось тієї крови, що була пролита за день ». У творі знаходимо такі слова : « Зима » (« стояла люта зима »), « весна », « літо », « осінь », « тепло », « холодно » тощо.

2. Назви дерев : « дерево », « верба », « дуб », « береза » тощо.

3. Назви тварин і птахів : « кінь », « собака Лиско », « вівці », « горобеня », « горобенята », « корова » тощо.

4. Назви частин тіла людини й тварини : « голова », « нога »,

---

8) І.Є. Грицютенко. Мова та стиль художніх творів Панаса Мирного. Київ, 1959, стор. 33.

« рука » (саркастичне : « панських ручок не покаляти »), « око », « палець », « спина », « ухо », « ніс », « язик », « губи ».

5. Назви прикмет і якостей : « чорний », « зелений », « білий », « червоний », « добрий », « ранній », « сміливий », « пізній », « залізний », « лютий », «холодний », « сніжний » тощо.

6. Назви почувань і стану, абстрактних понять : « туга », « жаль », « гнів », зрідка « радість ». Ці слова зображують трагічність ситуації. Слова « душа » і « серце » часто вплітає автор у складну канву зображення переживань. « Душа мліла й боліла — помстою; серце гукало — оддячити, розум пашів — злом... » « Людська неправда » часто виступає як мовний штамп, широко вживаний у розмовній мові. У творі автор широко використовує поняття « волі », що має велике соціяльне значення. Ідейно-змислове звучання цього поняття зростає з розгортанням дії. Слово « щастя » виступає з поняттям « нещастя ».

Автор дуже часто протиставляє слова « люди » й « пани ». « Пани » для автора — це не люди, бо вони знущаються над людьми, яким автор постійно співчуває.

Загальновживана лексика тут дуже численна, бо вона охоплює всі сторони життя і всі фази людського заняття. Загальновживана лексика інакше називається стилістично нейтральною, бо вона не має ніяких додаткових емоційно-експресивних відтінків. Однак ця лексика у творі Мирного є більш зактивізована, як в інших авторів, через її мистецькі функції. Набираючи більш емоційного звучання, загальновживана лексика Мирного забарвлюється і виступає в соціяльних і психологічних контрастних ситуаціях. Цей спосіб використання лексики до Мирного у нас був зовсім невідомий.

Побутова лексика Мирного — це назви специфічних деталів побуту різних соціяльних груп. Ця група лексики включає слова, що означають предмети одягу, їжі, господарства, житла, розваг тощо. За допомогою цієї лексики Мирний змалював жорстокий панський гніт на Україні та економічне убозтво селянства. З розгортанням подій у романі ця лексика набирає нових стилістичних функцій, зовсім відмінних від лексики інших авторів того часу.

« Свита » у Мирного « проста » : « ... проста свита, накинута наопашки ». « Сорочка » біла, вишивана : « ... біла на грудях вишивана сорочка... » « Червоний пояс », « сива шапка ». « Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка, з решетилівських смушків, перехилялась набакир, натякала про парубоцьку вдачу ». Все це промовляє в користь спрямованости побутової лексики й надає їй персоніфікаційного характеру. З цього опису видно, що автор говоритиме про людину з народу, про людину вбогу, що має незначні засоби для життя.

« Продає Мотря молочко глечик по глечику, складає копієчку до копієчки. Настягала рублів на кілька грошей та к Різдву

справила Чіпці парубоцьку одежу ». Це, між іншим, один із засобів, як змалювати у художньому аспекті бідність. При чому, тут автор використовує не тільки дієслівні функції, але також зменшено-пестливі іменники, щоб тим самим не тільки зобразити крайню бідність, але рівночасно викликати в читача жаль і співчуття до долі бідної жінки без чоловіка.

Розгляньмо тепер вигляд хати Мотрі, щоб краще зрозуміти доцільність побутових лексем автора. « Якраз на краї села, на белебні, стояла собі осторонь чиясь сирітська пустка : необмазана, невкрита, город необгороджений, звісно — сирітська, та ще й за селом ». В іншому місці автор змальовує її так : « Сиротою стоїть над шляхом хата, з побитими вікнами, нетоплена, необшмарована, чорна, полупана ». Всі ці лексичні засоби призначені на те, щоб привернути нашу увагу до бідної хати й її нещасної власниці. Прикметникові й дієприкметникові епітети надають описовим деталям художньо-змислового навантаження та роблять їх соціяльно спрямованими.

Побутові слова на означення їжі мають також своє окреме значення. Напр., « Стає руба шматок хліба в горлі, як вона згадає про це (зневагу синову), сідаючи їсти ». В іншому місці : « Погляд її (сестри Пороха) упав на краєць хліба. Вона затіпалась і, як звірюка, кинулась до столу, аж Чіпка подався вбік ». Письменник вміло використовує тут синонімічний ряд : « хліб », « шматок », « краєць », « крихта » тощо, вказуючи на нужденність життя, що випливає з браку навіть скибки хліба.

На означення житла, будов та дрібних речей автор використовує такі лексеми й фраземи : « невеличкі повіточки », « влізла в землю старенька хата », « лихий тин », « криві ворота », « каганчик », « лиха оселя », « низенькі хаточки » тощо.

Що торкається розваг, то автор описує дещо з весілля Чіпки : « А староста, не зважаючи на духопелки, ухопив вареника в зуби, розіпхав танцюрисну молодіж, крикнув : « Грай, музико ! » Та й пішов навприсядки, аж земля загула. Музика різала, пиляла, аж струни лопались : скрипки вгиналися; бубен, як грім серед літа, бубонів; мідяні тарілки бряжчали та цокотали, немов сто пар циганських коней з бобончиками та дзвониками перло селом... » Цей уривок справляє досить сильний звуковий ефект, який Мирний посилює новими синонімічними засобами з метою кращого його зрозуміння і більшої доцільности.

Побутові лексеми в романі порівняно багаті. Вони привертають увагу не тільки звичайного читача, але й етнографа та лексиколога. Це доводить,що Мирний глибоко знав побут і вмів його всебічно змалювати. Дуже часто його побутові лексеми набирають описового характеру, стають образами, що звичайно збільшує їх вартість і доцільність використання.

Ділова лексика в романі порівняно невелика. Тут знаходимо слова переважно канцелярської мови. Вони більш точні й одно-

значні щодо значення і тільки в деяких ситуаціях є емоційно забарвлені.

До цієї категорії входять слова, що означають різні тогочасні інституції: « тюрма », « суд », « чорна », « земство », « земська рада », « волость », « повітовий суд », « панський двір », « шинок » тощо. Далі йдуть слова на означення посад адміністративного й військового характеру: « писар », « голова », « волосні » « окружний », « губернатор », « війт », « справник », « становий », « предводитель », « гласний », « поліція », « стряпчий », « соцький », « старшина », « москалі », « офіцер », « гусари » тощо. В авторських партіях знаходимо гостре осудження адміністрації, і тому деяким лексемам Мирний надає емоційного забарвлення. Напр., « дворянське кодло », « голопузі », « дармоїди », « приблуди », « недоляшки » й призирливе « свій », що відноситься до пана. Ділова лексика міняється у зв'язку зі зміною умов життя та її носіїв. З уваги на факт, що роман описує майже столітній період часу, ділова лексика відповідно мінялася. Деякі назви відживали, а інші, напр., « земство » і споріднені з ним інституції приходили на їх місце. Реформи Олександра II внесли в цю ділянку багато дечого нового, що Мирний уміло помітив.

Виробнича лексика роману порівняно невелика і досить одноманітна. Вона описує сільське господарство, працю в Криму, на Дону, частинно крамарство й нарешті розбійництво, коли його можна підвести під цю категорію лексем. Сюди входять такі нові слова, неологізми, вжиті вперше Мирним: « новий вік », « заводчик », « машинярі », « заробітчани », « робітники », « будова », « пароход » тощо. Тут також за допомогою лексики автор підкреслює непосильний труд робітника й селянина та велику соціяльну нерівність, яка панувала в умовах царської російської держави. Виробнича лексика Мирного часто схрещена з описом важкого стану життя, тому вона набирає в нього більшої соціяльної тональности й виступає більш зактивізовано. Це, між іншим, одна з дуже характерних манер автора, що багато причинилася до піднесення вартости цієї лексичної групи.

Окрему велику лексичну групу в романі становлять емоційно забарвлені слова. Вони послужили Мирному для висловлення почуттів і настроїв людини. За своїм характером ці слова виступають як приємні або неприємні, позитивні або неґативні.

В романі « Хіба ревуть воли, як ясла повні? » можна розрізнити такі основні групи емоційно забарвлених слів: 1. Слова, що безпосередньо означають почуття, емоції та настрої. Вони виступають у романі рідко. До цієї групи належать такі слова [9]): « любов », « радощі », « краса », « надія », « щастя » « пестощі », « ніжність ». Ці слова подано переважно в супроводі дієслів

---

9) Емоційність виражається в самому їхньому етимологічному значенні або в змісті. Вони висловлюють позитивні семантичні ознаки групи, до якої належать.

минулого часу або затемнено іншими емоційно забарвленими словами, які автор використовує для підкреслення соціяльної бідности та важкого психологічного й соціяльного стану. 2. Слова, вжиті для підкреслення соціяльної злиденности, сильно заступлені в романі. Тут зустрічаємо слова: « нужда », « злидні », « біднота », « недостачі », « бідність » тощо. Важкий психологічний і соціяльний стан виражають слова « сум », « плач », « журба », « смуток », « туга », « гнів », « муки », « жаль », « страх », « острах », « горювання », « недоля », « лихо », « біда », « неправда » тощо. 3. Далі йдуть слова, що висловлюють емоційні абстракції: « воля », « доля », « правда », « щастя », « радість ». У романі вони мають досить сильні соціяльні ознаки, зокрема, коли автор схрещує їх зі словами загальнорозмовної мови, напр., « виплодилась воля », « доля майнула », « втекли од важких злиднів, нужди та горя », « доля... ганяла, сум обняв » тощо. 4. Далі йде група слів у значенні яких виявляється оцінка предмета або явища. Цю функцію висловлюють у романі епітети, що виступають переважно в формі прикметників, рідше дієприкметників та прислівників. Епітети вживає Мирний значно ширше в своїх власних мовних партіях, ніж у мовних партіях персонажу. Він використовує їх для характеристики фізичних і духових прикмет його героїв, як також для оцінки їх психічного наставлення і фізичних дій. Пейзажні частини роману насичені ними порівняно більше. Мирний вживає тут переважно однослівні епітети. Тільки в постпозитивних означеннях виступають у романі здвоєні або « парні » епітети зі сполучником або без сполучника.

Приклади епітетів Мирного: « розумний », « невеселий », « тихий » « з потоптаною головою » (характеристичні риси Чіпки в роки дитинства); « бідна », « некрасива » (дівчина), « заляканий » (голос), « мутні » (очі), « потолочене » (серце) — характеристичні риси Мотрі; « низенька », « чорнявенька », « кругленька », « швидка », « жвава » (риси Галі); « висока », « суха », « мура, аж зелена » (генеральша)» « опецькуваті » (паненята); « сухий », « перегнутий утроє », « запалий » (рот), « мишачий » (погляд) — риси секретаря Чижика.

В пейзажних частинах автор вживає переважно звичайні епітети, широковживані та взяті безпосередньо з народної мови, або з пісенної народної творчости [10]).

Епітети Мирного можна поділити на п'ять основних категорій: 1. Світлові й кольорові — « сірі » (хмари), « блискучий », « темна ніч », « червоні очі », « кров'яно-красна зірка » тощо. 2. Утворені від назв пір року — « літній » (ранок), « осіння » (негода), « весняні » (калюжі). 3. Епітети, що висловлюють почуття — « люта » (зима), « страшна » (хуґа), « славний » (Ромодан)

---

10) Більшість цих слів узята безпосередньо з поетичного народного фолкльору.

тощо. 4. Утворені від назв явищ природи — « дощовий », « хмарний » (день), « снігова » (вода). 5. Епітети, утворені від назв птахів — « жайворонкова » (пісня), « перепелячий » (крик) тощо.

Не всі ці групи епітетів мають широке стилістичне значення, як також немає між ними високооригінальних епітетів, утворених автором. Крім того, в романі є поважна група емоційних слів, що виражають неґативне ставлення до навколишньої дійсности. Тут знаходимо такі лексеми : « ненависть », « гнів » « огида », « злість », « жах », « грубість », « прокльони » тощо. Цю групу слів письменник уживає з метою змалювати якнайсильніше реакцію селянства на так звану « голодну волю » [11]), себто на важкий гніт пореформного періоду.

В романі є також незначна група емоційно забарвлених слів, що виражаються не лексично, а за допомогою специфічних наростків та приростків. Тут маємо деякі здрібніло-пестливі іменники й прикметники з дитинства Чіпки й Галі, які автор використав для створення емоційного тону й настрою. Приклади : « низенька », « невеличка », « маленька », « тоненька », « личко рум'яне, молоде личко » тощо.

Історична лексика виступає переважно в другій частині роману в розділах : « Січовик », « Піски в неволі », « Пани польські » та « Махамед ». Серед історичних лексем, ужитих тут є : 1. Слова, що означають зброю та військове влаштування : « порох », « січова рушниця », « окопи », « рови », « шанці ». 2. Слова, що означають січові військові звання : « січовик », « козацька старшина », « отаман », « полковник », « запорожці ». 3. Назви на означення урядових установ : « сейм », « сеймики ». 4. Назви на означення юридичних понять : « протекція », « реєстр », « гайдамацтво », « козачий ». 5. Назви на означення державних територій та географічних земель : « гетьманщина », « слов'янщина », « бусурманська земля » тощо.

Суспільно-політична лексика заступлена в романі порівняно добре. Вона виступає в соціяльному й національному аспектах, які автор паралельно проводить через увесь роман. У нього, між іншим, немає виразної різниці поміж цими двома аспектами [12]). Найбільше це помітно в розділі « Новий вік » : « Неволя порізнила дітей одних батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр... По один бік яру стояли потомки старшини козацької; стояли приблуди, котрих приманила своїми розкошами задурена Україна; були між ними ляхи й недоляшки, були москалі й московські

---

11) Так називав Панас Мирний реформу 1861 року, що зовсім не принесла змін у житті селянства.

12) Радянські дослідники добачають у романі « Хіба ревуть воли, як ясла повні? » тільки соціяльний елемент, а про національний і не згадують. Також вони не відзначають уярмлення України Москвою. Все це робиться з метою тенденційного перекручення або замовчення деяких важливих історичних фактів. Для прикладу : див. Грицютенко, цит. праця, або Є.І. Жицький, « Вивчення творчості Панаса Мирного в школі, Київ, 1961.

недолюдки, були й осиротілі діти Юди... Тепер вона стояла й як голодний вовк клацала зубами, поглядаючи зозла на другий бік яру, де потомки козачі копалися в сирій землі, понівечені, зубожені, темні, якісь каліки, а не люди, без пам'яті про бувальщину дідів своїх, котрі добували кров'ю « славу та волю », без пам'яти про самих себе, з страшною злістю в гарячім серці, з палкими на вустах прокльонами, котрі вони посилали на той бік ».

В цьому уривкові схрещуються національні й соціяльні лексичні масиви, що підсилюють ідейний бік твору. Тут Мирний стоїть на тому самому становищі, на якому стояв Шевченко в поемі « І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє ». Там Шевченко виступав рішуче проти відступників від української національної традиції і в обороні українського простого народу. Подібність лежить не тільки в ідейному аспекті, але також і в лексичному.

В склад суспільно-політичної лексики входять також назви різних адміністраційних цивільних і військових інституцій, назви урядових посад, назви різних податків і зобов'язань перед панським двором до знесення кріпацтва, а пізніше перед земством.

Крім цієї основної називної лексики, автор використовує також так звану « викривальну » лексику, якою він засуджує знущання панів над кріпаками. Він називає панів « душегубці », « кодло ». Не випускає він з уваги й викривальних дієслів : « ссати кров », « заїдати », « знущатись », « виварювати воду » (з людей). Інколи автор вживає іменники з наростками презирливого характеру : « писака », « панюга » тощо. Часом зустрічаємо цілі описово-образні звороти : « московські недолюдки », « осиротілі діти Юди » тощо. Вони сильно відзеркалюють насильництво й жорстокий характер панського тобто польського й російського панування на Україні.

До цієї категорії лексики треба також зарахувати назви, зазначені субстантизованими прикметниками : « бідна », « немічні », « нищий » та емоційно виділені назви : « проста темнота », « панські недобитки », « голота » й назви-лексеми на означення знедолених : « п'яниця », « волоцюга », « покритка », « повійниця » тощо.

В системі роману знаходимо також численні приклади абстрактної лексики, що виступає в формі абстрактних іменників. Ці іменники часто є складовою частиною народної мудрости, напр., « Горе кажуть об горе чіпляється », « нема долі, — нема радости ». В інших місцях абстрактні іменники творять емоційний змисловий центр, який автор використовує для підсумування, чи для синтези висловлених думок, що часто бувають семантично розпорошені. Напр., « Кривда кругом, скрізь неправда ». Знову в інших місцях абстрактні лексеми виступають у формі виділених персоніфікованих іменників, чи просто емоційно узагальнюючих абстрактних слів, що часто образно виведені : « Старість

побраталася з малістю; малість прилипла до старости », або « їхала недоля до ляхів у гості, та завернула в Піски ».

Роман « Хіба ревуть воли, як ясла повні? » в своїй основі побудований на чисто українському лексичному матеріялі. Слова іншомовного походження займають незначне місце й не перевищують сотні прикладів [13]). Сюди входять слова на означення військових і воєнних понять : « офіцер », « солдат », « лазарет », « амуніція », « шинеля », « комісар », « фельдфебель ». Деякі слова автор вживає в народній фонації : « єнерал », « вармія », « гвардійонець » тощо.

Часом Мирний застосовує практику мовної натуралізації, що була досить популярна серед українських письменників попереднього періоду, напр., у мові І. Котляревського. Цей засіб Мирний використовує у відношенні до солдатів, чиновників і панів. Вони на сторінках роману говорять своєю мовою : « Вєм, Лейбо, вєм ! ти єстесь жид шляхетни ».

Основна причина, чому Мирний вживав так мало чужомовних слів, лежить передувсім у тому, що він старався заступати ці слова власними неологізмами з мотивів зберігання чистоти мови [14]).

Поруч із загальнонародними словами, які є зрозумілі для кожного, хто знає українську мову, в романі є ще слова, що вживаються лише в певних місцевостях, в окремих говірках, і які ми називаємо територіяльними діялектизмами. Коли вони вживаються в вузькому соціяльному угрупуванні, то тоді називаються жарґоном. У творах української літератури діялектизми вживаються часто з метою забарвлення творів місцевим кольоритом. Мирний ставився до вживання діялектизмів у літературі досить обережно, бо він змагав до чистоти літературної мови. Однак, діялектні форми й слова знаходимо і в нього. В його мові помітні ознаки полтавського говору [15]). Ці діялектизми здебільшого не мають вузькодіялектного характеру і вживаються в ряді інших українських говорів [16]). Напр., він уживає « од » у формі приростка й прийменника. У нього можна знайти дієслівну форму « проходжу ». З фонетичних особливостей у Мирного часом виступає « е » в закритому складі : « ремесник »; літера « г » в

---

13) Грицютенко. Цит. праця, стор. 121. Про іншомовні слова писав Грицютенко в статті « Функції побутових слів у романі « Хіба ревуть воли, як ясла повні ? », надрукованій в журналі « Мовознавство », Наукові записи, том IV-V, Академії Наук Української РСР, Інститут Мовознавства ім. О.О. Потебні, Київ, 1947, стор. 46-67. Ця стаття ввійшла в книгу « Мова та стиль художніх творів Панаса Мирного », за винятком кінцевих заміток про іншомовні лексичні запозичення.

14) В. Чапленко. Українська літературна мова (її виникнення й розвиток, XVII ст. — 1917). Нью Йорк, 1955, т. І, стор. 169.

15) Полтавський говір належить до південно-східніх діялектів української мови. Див. Ф.Т. Жилко. Говори української мови. Київ, 1958.

16) Див. « Мова творів Панаса Мирного » в « Курсі української літературної мови », Київ, 1958, стор. 466.

слові « нігде ». З морфологічних особливостей — дієслівні форми третьої особи однини теперішнього часу другої дієвідміни з ненаголошеним закінченням « -е » : « ходе », « робе » замість « ходить », « робить ».

Що торкається жарґону або соціяльних діялектизмів, то вони дуже рідкісні в романі. Вони не мають власної граматичної будови чи лексичного запасу; їх запозичають із загальновживаної мови. В романі жарґон запозичений з української, російської або польської мов і вживається в основному жидом-орендарем, московськими солдатами чи розбійниками. Автор допускає його вживання рідко, не зважаючи на те, що на цьому виграє кольорит і відтворення дійсности. Автор уважає жарґон шкідливим, бо він засмічує літературу.

Фолкльор і його функція

Мовностилістичні елементи фолкльору помітно виступають у романі « Хіба ревуть воли, як ясла повні ? ». Творчість письменника, що став виразником народних дум і сподівань глибоко корінилася в народному житті. Він сам старався бути близьким і зрозумілим народові. Тому лексика й стилістика роману мають досить значні познаки фолкльору й є близькі до живої розмовної мови народу.

Панас Мирний любив українську народну пісню, природу рідного краю; тому в його літературній мові знаходимо згущені стилістичні складники народної пісні. Слід відзначити, що народня пісня стала важливим джерелом його емоційно абстрактних слів. Його абстрактні іменники в своїй основі походять із народних пісень. Для прикладу відзначимо лише деякі пісні : « Ой хто біди не знає », « Козаченько без щастя без долі », « Ой біда, братці, біда », « Ой чи чула моя доля », « Ой горе ж мені, горе, нещасная доля », « Та журба ж мені, моя мати » тощо.

Фолкльорно-пісенної тональности надають мові автора рідкісні, але все ж таки вживані словосполучення типу « білосніжна грудь », « сахарні уста », « чорні кучері », « біле личко », « біле чоло », « білі ручки » [17]). До цієї групи можна також зарахувати зменшувально-поетичні форми із наростками -к-, -очок, -очк-, -ечк-, -ець-, -нц-, -еньк-, -оньк-, що є або пісенними або мовними складниками фолкльору. Вони висловлюють ніжність, пестощі, напр., « легенький вітрець », « нивка », « билинка », « травиця », « дзвіночок », « плямочки », « хмарочка », « тоненькі пасма » (волосся Галі). « А прийшла сюди, бо недалечко живу ».

Народно-розмовні складники фолкльору є досить розмірні. Вони показують нужду й горе покріпачених піщан. З метою більшої типізації явищ і надання розповіді народного кольориту

---

17) Грицютенко називає їх фолкльорними штампами. Див. Цит. праця, стор. 98.

письменник вживає цілий ряд слів і висловів, що їх безпосередньо вживав народ, напр., « потягли на панщину », « мандрівочка, наша тіточка » тощо. З народно-мовного джерела Мирний брав також цілий ряд дієслів, які сьогодні вживаються порівняно рідко, але які мають досить широке семантичне значення, напр., « устрявати » (з дочкою устрявав), « лютитися », « розслухатись », « охонутися », « коїтися », « пахотитися », « об'явитися » тощо.

Народно-образна символіка розгорнута тут порівняно дуже слабо. Вона показана передувсім у відчутті природи. В романі бракує казкових образів і ситуацій. Автор, здається, доцільно їх уникав, щоб залишитись наскрізь реалістом у відчутті природи й її впливу на людей. Однак, розділ « Польова царівна » не позбавлений деяких дрібних елементів, що згодом свідомо чи несвідомо впливатимуть на хід акції.

Роман багатий також на афористичні вислови у формі прислів'їв, приказок, влучних народних висловів, зворотів, що їх у загальному називаємо афоризмами.

Прислів'я та приказки, як поширений народно-словесний засіб, образно змальовують у романі соціяльну дійсність, влучно помічають типові риси характеру деяких персонажів, як також передають погляди на горе й страждання народу в цілому. Приклади : « горе, кажуть, об горе чіпляється », « добро, кажуть, дожидати треба, а лихо само прийде », « хоч з мосту та в воду », « не підмажеш, не поїдеш », « суха ложка рот дере », « чує муха, де струп ».

Народно-розмовні вислови й звороти, що їх знаходимо в романі, часом крилаті своєю семантикою. Їхнє завдання сприяти глибшому й виразнішому змалюванню типових сторін народного життя. Вони також образно показують народні прагнення, народну мудрість, дотепно висміюють неробство. Приклади : « панських ручок не покаляти », « пустити півня », « чужими руками жар загрібати », « печінки витягти », « таке щастя, що хоч безвісти тікай », « прийшлося хоч під греблю », « великий світ, та нема де дітися » тощо.

***

У романі « Хіба ревуть воли, як ясла повні ? » Панас Мирний виявив не тільки лексичну економність, але й велику простоту в підбиранні окремих слів для відтворення всієї складности картин, образів, обстановки тощо. Нераз одним вдалим штрихом, напр., « іржа, а не чоловік », він яскраво змалював панського прикажчика Дровиченка, що неначе іржа роз'їдав нещасних кріпаків, висмоктуючи їхні сили й руйнуючи їх фізично. А скільки трагізму передано у вислові діда Уласа : « потягли на панщину ». Ці два лаконічні слова відтворюють перед нами ряди нещасних кріпаків, гнаних прикажчиками, що зігнувшись удвоє ідуть на зненавиджену працю.

Отже, простота, точність, лаконічність і висока образність вислову, — це ті великі прикмети прози Мирного. Краса, як бачимо, лежить не в нагромадженні вишуканих слів, не у фразерстві, а в простоті звичайного розмовного вислову. Письменник старався за допомогою загально вживаної лексики, народних форм пісенного чи розмовного фолкльору висловити всю складність і тонкість людських думок, переживань і настроїв, а коли йому здавалося, що йому несила передати словами всього людського горя, тоді він ставив під кінець речення чи фрази декілька крапок. І тоді з цих крапок нам здається, що цьому горю, яке він описував, не було кінця, бо навіть рука обдарованого мистця не змогла того передати, а розум не міг того уявити.

Таким чином, у багатстві та в різноманітності лексики Мирного, у його вмінні її вдало використати, проявився його великий талант, що так високо піднявся і так багато зробив для піднесення української прози на вищий щабель розвитку.

БІБЛІОГРАФІЯ

Білецький, О. « Панас Мирний », вступна стаття. Панас Мирний. Твори. Київ, 1954, т. І, стор. 7-42.

Грицютенко, І.Є. « Мова та стиль художніх творів Панаса Мирного ». Київ, 1959.

Єфремов, Сергій. « Історія українського письменства ». Київ-Лайпціґ, 1919.

Євдокименко, В.Ю. « Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного ». Київ, 1955.

Жилко, Ф.Т. « Говори Української мови ». Київ, 1958.

Жицький, Є. І. « Вивчення творчості Панаса Мирного в школі ». Київ, 1961.

Івченко, М.П. « Сучасна українська літературна мова ». Київ, 1962, стор. 50-123.

Іларіон, Митрополит. « Історія української літературної мови ». « Вінніпеґ, 1949.

Їжакевич, Г.П. « Мова творів Панаса Мирного ». Курс історії української літературної мови. Київ, 1958, т. І.

Мирний, Панас. « Хіба ревуть воли, як ясла повні? » Київ, 1963.

Мирний, Панас. « Твори ». Київ, 1955, т. V.

Мирний, Панас. « Повія ». Київ, 1956.

Сиваченко, М.Є. « Історія створення романа « Хіба ревуть воли, як ясла повні ? » Київ, 1957.

Франко, І. « Нариси історії української літератури ». Львів, 1910.

Франко, І. « Літературно-критичні статті ». Київ, 1950.

Чапленко, Василь. « Українська літературна мова » (її виникнення й розвиток, XVII ст. — 1917). Нью Йорк, 1955, т. І.

Пантелеймон Ковалів

СПІРНІ ПИТАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ВОКАЛІЗМУ

У визначенні системи вокалізму в кожній слов'янській мові наука натрапляє на певні труднощі, стоїть перед низкою проблем, які чекають свого вирішення. Насамперед маємо труднощі щодо чіткого розрізнення голосних і приголосних фонем. Це пояснюється тим, що не всі вчені застосовують правильний фізіологічний підхід у визначенні голосних і приголосних, наслідком чого деякі приголосні фонеми вони зараховують до голосних. Таким спірним питанням досі, наприклад, залишається питання про т. зв. сонорні r̥, l̥ і назалізовані m, n. Деякі вчені зараховують їх до т. зв. « складотворчих » фонем, називаючи їх « голосними складотворчими » фонемами [1]).

З погляду фізіології звуків з цим важко погодитися, бо їх артикуляція належить до артикуляції приголосних, а не голосних. Їх вимова характеризується наявністю перепони в ротовій ямі. Не випадково в науці називають їх сонантами, тобто звуками, що є на межі голосних і приголосних, а не голосними, якими вони не можуть бути [2]). А. Селищев (Старославянский язык, I, стор. 111) твердить, що r̥, l̥, m̥, n̥ за умовою свого творення близькі до голосних : мовляв, у своєму творенні вони становлять отвір, через який повітря проходить вільно, без значного тертя. Але з другого боку, крім отвору, творення цих звуків має закриту артикуляцію, що твориться певною частиною язика у відношенні до піднебінно-зубної сфери (r, l̥, n̥), або артикуляцію, що твориться губами (m), Тому r̥, l̥, m̥, n̥ належать до приголосних. А їх сонорний характер залежить від того невизначено вокального елементу, що на нього вказав ще в

1) А. Шахматов. Очерк, 32; П. Ивич. Основные пути развития сербохорватского вокализма. Вопросы языкознания, ч. I, стор. 16.

2) А. Мейе. Общеславянский язык. Москва, 1951, стор. 427.

свій час Ф. Фортунатов[3]), позначаючи його в індо-европейській мові грецькою літерою α (α r̥, α l̥), а в праслов'янській мові — редукованими *ъ, ь* (ъr̥, ьr̥, ъl̥, ьl̥), що в старослов'янській мові шляхом метатези мінялись в *ръ, рь, лъ, ль*. Наприклад : прасл. žь r ch ъ, ст. -сл. *пожрьхъ;* прасл. dъ l gъ, ст. -сл. *д лъгъ;* прасл. рь l nъ, ст. -сл. *плънъ*. Фізіологічно неможливе творення складу одними r, l, m, n, без вокального елементу. Факти з чеської і сербської мов без позначення на письмі вокального елементу при r, l ніяк не доказують, що цей елемент відсутній у вимові. Тому цілком слушно деякі вчені[4]) не вважають r̥, l̥ окремими фонемами.

Таким чином, r̥, l̥, m̥, n̥ не є окремими фонемами; вони належать до відповідних звичайних приголосних фонем. А їх сонорність можна вважати позиційною сонорністю, тобто вони вимовлялись (і тепер вимовляються в деяких слов'янських мовах) в позиції перед чи після названого вокального елементу, який на письмі не позначається, але в вимові зберігається. За приклад беруть польську і лужицьку мови, де в системі фонем не було отих « складотворчих » r̥, l̥, а тому сонорні r, l у польських словах krwi, błcha розцінюються як звичайні приголосні фонеми[5]).

В самій системі голосних фонем також немає в науці одностайної думки щодо їх розвитку в слов'янських мовах. Найбільше труднощів маємо в поясненні змін *о, е* в нових закритих складах. Як відомо, досі усталений був погляд про т. зв. « замінну довготу » в українській мові, викликану занепадом редукованих фонем *ъ, ь*, тобто подовження в попередньому складі давніх *о, е*, що через стадію дифтонгів змінились потім в *і*. Але ще К. Михальчук звернув увагу на той факт, що дифтонги типу *уо* не могли розвинутись в українські мові в *і* суто фонетичним шляхом. Дифтонг *уо*, на його думку, фонетично міг розвинутися тільки в *у* через посилення першого компонента[6]). А це могло бути тільки під наголосом, як про це свідчать північно-українські говори, де дифтонги розвинулись фонетично тільки під наголосом.

Це ствердив В. Ганцов у своїх діялектологічних працях. Він

---

3) Избранные труды, I, Москва, 1956, стор. 238-254. Див. ще його статтю : « О слогообразующих плавных в древнеиндийском языке.
сборник в честь Ф.Е. Корша, 1895. Порів. George Y. Shevelov. A prehistory of slavic. The historical phonology of Common Slavic. Columbia university press, 1965, pp. 81-92.

4) Л. Андрейчин. Грамматика болгарского языка. Москва, 1949, стор. 17; И. Леков. Наскоки в развоя на фонологичние системи на славянските язици. София, 1960, стор. 27.

5) П. Ковалів. Основи формування української мови в порівнянні з іншими східньослов'янськими мовами. Записки НТШ, т. 168, Н.-Й. 1958, стор. 74.

6) Киевская Старина, сентябрь, 1893, стор. 15. Див. Український діялектологічний збірник, УАН, ч. 2, 1929, стор. 54.

відкинув погляд, що зміни *о, е* > *і* в південно-українських говорах. проходили ту ж саму стадію, що й у північно-українських говорах. Нормальним шляхом, на його думку, треба вважати той, коли *о* давнє через дифтонг *уо* замінюється звуком *у*, і з цього погляду зміна *о* > *і* видається явищем дуже оригінальним [7]).

Пізніше на шлях Михальчука-Ганцова стала О. Курило [8]), ствердивши, що дифтонги розвинулись фонетично тільки під наголосом, не під наголосом дифтонги — явище морфологічне [9]). Вона довела також, що відмінний характер рефлексексації етимологічних *о, е* в нових закритих складах у північній і в південній українських групах має в своїй основі первісно-відмінний характер їх акцентологічної системи. А вже недавно Ю. Шерех [10]). ствердив, що *о, е* взагалі не подовжувались, а звужувались. Все це дало підставу думати про дві українські звукові системи, такі відмінні між собою, що творять дві різні бази для двох різних процесів зміни *о, е* в нових закритих складах [11]).

На підставі пам'яток неможливо простежити процес рефлексації *о, е* в українській мові. Про давність цього явища можна говорити, взявши до уваги, що воно викликане занепадом редукованих *ъ, ь*. Хоч і питання занепаду досі не розв'язане в науці. Учені здебільшого переносять цей процес на ґрунт окремих слов'янських мов, відриваючи його від загальної системи редукованих *ъ, ь*, що, безперечно, належить до епохи слов'янської одности. І в цьому відношенні фонологічна метода відкриває нам уже нові шляхи дослідження цього питання. Виясняється, що занепад редукованих *ъ, ь*, це процес, що мав у своїй основі певні умови фізіологічного характеру і порушив праслов'янський закон відкритих складів, що привело до розпаду типологічної одности слов'янських мов і утворення нових мовних типів. Дальші процеси, викликані занепадом редукованих *ъ, ь*, відбулись уже на ґрунті окремих слов'янських мов, але перший поштовх до цих процесів прийшов ще в епоху слов'янської одности. Про давність цього процесу свідчать інші слов'янські мови, які своїми рефлексами *о, е* в нових закритих складах нагадують відповідні дифтонгічні і монофтонгічні рефлекси північно-українських, закарпатських та крайніх західніх українських говорів. Так, напр., у сербській мові постали форми *дôм, нôс, вôз, мôј*, через стадію

---

7) Див. : Характеристика поліських дифтонгів. Записки Історично-Філологічного Відділу УАН, 1923, кн. II-III. — Діялектологічна класифікація українських говорів. Там же, кн. IV, 1924.

8) Спроба пояснити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українських діялектів. Київ, 1928, ВУАН, зб. ч. 80.

9) Див. також : Ф. Жилко. Нариси української діялектології, 65-67, 77-79, 83-84. Також його ж : « О некоторых особенностях современного изучения диалектов украинского языка ». Вопросы языкознания, 1957, ч. 5, стор. 93-94.

10) Ю. Шерех. Кость Михальчук і Олена Курило. УВАН, Вінніпеґ, 1954, стор. 59-63.

11) О. Курило. Там же,1-2.

дифтонгічности, що її досі зберігає словацька мова: bôb, nôž, stôl, vôl (тут *ô* дорівнює дифтонгові uo). У польській мові маємо звук u, що передається знаком *ó*: dwór, Bóg, mój [12]).

Таким чином північно-українські діялектні групи в минулому щодо рефлексації *о, е* переживали спільний процес, мали спільну фізіологічну базу з деякими іншими слов'янськими мовами, тоді як південно-українські говори переживали зовсім інший процес рефлексації *о, е*, процес, якого не знає будь-яка інша слов'янська мова.

Одним із спірних питань є інший розвиток фонеми *е* в слов'янських мовах. Цей розвиток довів до правописного непорозуміння в російській мові. Як відомо, праслов'янське *е*, яке сягає і.-е. *ĕ* (короткого), вживалось після твердих приголосних, що в цій позиції ставали півм'якими, і після м'яких приголосних. Отже, фонема *е*, як звук переднього ряду, пом'якшувала попередні приголосні.

Ще А. Мейе (Общеславянский язык, 33, 37) вказав на той факт, що слов'янське *е*, в дійсності становить собою *je*, тобто *е* з йотацією. Порів.: прасл. Jestь, ст. -сл. *іестъ*, скр. ásti, гр. ἔστι лат. est, ст.-лит. ěsti. Але цю м'якість (йотацію) фонема *е* зберігає не в усіх слов'янських мовах в однаковій мірі. Із східньослов'янських мов послідовно зберігають її російська і білоруська мови. Щодо української мови, то питання про м'якість *е*, зв'язане з питанням м'якости попереднього приголосного, в науці досі залишається спірним, хоч є серйозні дані, які свідчать про дуже давню твердість української фонеми *е*, отже й про твердість попереднього приголосного. О. Шахматов [13]) твердив, що всі східньослов'янські мови в давнину мали м'яку вимову *е*, а потім в українській мові, мовляв, *е* диспаляталізувалось. Але цілий ряд інших учених (П. Житецький, Є. Тимченко, В. Ганцов, К. Німчинов, О. Синявський та інш.) на підставі фактів ствердили споконвічну твердість *е* (як також *и*) [14]). Про давність цього явища в українській мові свідчить факт твердости перед *е* майже в усіх українських говорах [15]). Це *е* « без йотного призвука », як каже П. Житецький (« Нарис літературної історії української мови », 47), зближає українську мову з мовами південнослов'янськими — болгарською, сербською і хорватською. А там, де ця

---

12) Див. Н. Кондрашов. Славянские языки. Москва, 1956, стор. 135, 147, 153.

13. Див. О. Шахматов — А. Кримський. Нариси з історії української мови, Київ, 1922, стор. 61.

14) Див. докладніше: П. Ковалів. Основи формування української мови, 122, 126.

15) Цю давність ствердив і Л. Булаховський (Питання походження української мови, Київ, 1956, стор. 62, 63), а непом'якшення приголосних перед *е* в давніх пам'ятках він схильний визнати за ознаку « літературної, болгаризованої (церковнослов'янської) вимови часу ».

м'якість зберігається *(синє, третє)*, м'яке *е* позначається літерою *є*, що не є окремою фонемою, а лише знаком, що позначає дві окремі фонеми j + е.

Але в російській і білоруській мовах зберігається м'яке *е* (тобто *е* має в собі йотацію, якою зм'якшує попередню приголосну) : *небо, день*. Як відомо, в російській і білоруській мовах існує й тверде *е*, що позначається знаком э (тобто *е* без йотації, що відповідає українському *е)*. Це э вживається в російській мові тільки в деяких, переважно запозичених, словах на початку слова : *эпоха, этика, этимология* та ін. Крім того, в деяких російських словах на початку і в середині після голосних : *это, поэтому* тощо. А так узагалі після приголосних вживається м'яке *е : беру, несу, лежу* і т. д. Про білоруське *е* Е. Краский (« Белорусы », в. I, стор. 165) пише : « Умягчительным звук *е* и остался в белорусском языке. Но в нем со временем благодаря влиянию главным образом польского языка и заимствованиям из последнего, а также влиянию украинского языка и некоторым фонетическим явлениям в самом белорусском языке, развился и звук *е* неумягчительный э, распространенный в разных говорах не в одинаковой степени ».

Взагалі можна ствердити, що в російській і білоруській мовах в основному *е* зберігається з передньою артикуляцією, особливо в російській мові, в зв'язку з поширеною паляталізацією приголосних. На цій підставі можна твердити, що *е* в цій позиції не має значення окремої фонеми, бо воно складається з двох фонем j + э. Значення окремої фонеми в російській і білоруській мовах має тільки э, що своєю більш задньою артикуляцією дорівнює українському *е* [16]). Там, де *е* має значення окремої фонеми, воно позначається в обох мовах літерою э. На жаль, російська ортографія не дотримується цього правильного фонематичного принципу, вживаючи *е* там, де треба було б ужити э, особливо після твердих приголосних, які не паляталізуються *цэлый, цэх, жэна, шэсть* (ортографічно : целый, цех, жена, шесть). З погляду наукового в російській ортографії э мало б знайти більше місця в ортографії : його треба було б уживати не тільки на початку слів і в середині після голосних, але й після приголосних, які втратили свою споконвічну м'якість.

З цих міркувань помилковим є твердження Є. Галкиної-Федорук та ін. (« Современный русский язык », Москва, 1958, стор. 139), які вважають э після альвеолярних варіянтом фонеми *е*, тоді як насправді виходить навпаки : *шэсть, жэст* (де э окрема фонема), але : *шесть, жест* (де *е* не є окремою фонемою, бо складається з двох фонем : j + э). В деяких університетських курсах сучасної російської мови для фонематичного позначення

---

16) К. Михальчук. К вопросу об отвердении слогов в украинском. Ученые записки Казанского университета, 1903, декабрь, стор. 24-30.

е вживається двох літер : *е* і э (в дужках) [17]). Але ще Ф. Буслаєв розрізняв *е* і э, зазначаючи, що « в произношении употребляем *е* мягкое и *е* твердое, для изображения которого ставится буква э ». Цілком правильну позицію зайняв Н. Кондрашов (« Славянские языки », 16), до складу голосних фонем зарахувавши э, зовсім обминувши *е*.

З цього погляду більш послідовною є білоруська ортографія (порів. : *цэп, цэгла, тэатр, рэкі* та ін. але : *дзень, ценъ, поле, вецер* та ін.) [18]), особливо польська ортографія, де в зв'язку із збереженням м'якости фонеми *е* ця м'якість позначається звуком передньої артикуляції *і*, що вживається перед *е*, виконуючи ролю йотації : niesiemy, dzień, wrogiem, bokiem.

Спірним у слов'янській фонології є також питання про розвиток фонем *і* та *у* в деяких слов'янських мовах. Ці фонеми ще в праслов'янській мові мали різне фонематичне значення : фонема *і* вживалась як після незм'якшених, так і після зм'якшених приголосних; фонема *у* вживалась після твердих приголосних. Напр. : прасл. piti, ст. -сл. *пити;* прасл. synъ, ст. -сл. *сынъ*.

О. Шахматов (Очерк, 4) визнає фонему *у* як голосну фонему середнього ряду нелябіялізовану, маючи на увазі перехід її в багатьох слов'янських мовах (сербська, болгарська, чеська та ін.) в голосну фонему пореднього ряду, а також злиття її з *і* в біл:шості українських говорів. Але приголосні перед *у* вимоглялись лябіялізовано, що спричинило в деяких українських (угорсько-українських) говорах зміну *у* в голосну заднього ряду [19]).

Злиття фонем *і* та *у* в одну фонему відбулось дуже рано, ще в діялектах праслов'янської мови, що потім розвинулись в окремі слов'янські мови. Це явище засвідчене в найдавніших пам'ятках старослов'янської і старосхідньослов'янської письменности. Нині вони збереглись тільки в російській, білоруській і польській мовах. Але щодо їх фонематичного значення, питання залишається спірним. Розбіжності в поглядах залежать від критеріїв, які кладуть в основу вчені у визначенні фонематичного значення *і* та *у*. Так, у працях з історії польської мови панує загальна думка, що старопольські фонеми *і* та *у* цілком збереглись і в сучасній польській мові, хоч у деяких діялектах вони злились в одну фонему [20]). Але останнім часом поширився погляд, нібито *і* та *у* не є окремими фонемами. Цей погляд поширився з 1931

---

17) Див. А. Гвоздев. Современный русский литературный язык. Москва, 1958, стор. 11.

18) Т. Ломтев. Грамматика белорусского языка. Москва, 1956, стор. 20-21.

19) Див. О. Брок. Угрорусское наречие села Убли. ИОРЯС, АН СПб. 1900; Ів. Верхратський. Знадоби до пізнання угро-руських говорів, I, стор. 13-14; II, стор. 6; С. Кульбакин. Праслов'янське *ы*. Збірник в пам'ять Михальчука. Київ, 1914, стор. 46-53.

20) Див. K. Nitsch. Przyczynki do wymowy dziesiejszej polszczyzny literackej *i* i *y;* spółgłoski podniebienne i niepodniebienne. Materiały i Prace Komisji Językowej PAU, IV, 1909, st. 410-420.

року, коли С. Шобер [21]) висловив в своєму університетському підручнику погляд, опертий на праці Бодуена де Куртене [22]). Про це зокрема докладно говорить С. Шаум'ян у статті « Система гласных фонем польского литературного языка ». [23]). Шаум'ян каже, що *і* та *у* не можна назвати окремими фонемами тому, що вони мають однакові диференціяльні ознаки. Цю однаковість диференціяльних ознак Шаум'ян вбачає в таких прикладах: ty, ta, te, to, tu і lik, lak, lek; lok; luk. Різниця між *у* та a, e, o, u, мовляв, аналогічна різниці *і* та 'a, 'e, 'o, 'u з попередніми м'якими приголосними. Звук *у* відрізняється від a, e, o, u двома диференціяльними ознаками: максимальною закритістю і відсутністю лябіялізації. Але ж, — каже він, — цими ж самими диференціяльними ознаками відрізняється також *і* від 'a, 'e, 'o, 'u. Звідси він робить висновок, що звуки *і* та *у* є варіянтами тієї самої фонеми.

Шаум'ян не прийняв до уваги твердість і м'якість цих двох звуків, що є основним критерієм диференціяльних ознак *і* та *у* як двох окремих фонем, що саме становлять собою особливість польської мови, особливість, якої не мають інші західні і південні слов'янські мови, а з східніх — українська, дуже давно втративши цю особливість, окрім залишків у говорах. Отже, в польській мові існує та максимальна диференціяція консонантів, що виявляється в їх паляталізації, про яку говорить А. Ісаченко в статті « Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen » [24]). Фонеми *і* та *у* в цій диференціяції консонантів відограють велику ролю.

Пізніше, в 1958 році, П. Зволінський опублікував свою статтю [25]), присвячену фонемам *і* та *у*, де існування *у* як окремої фонеми в польській мові він зараховує до так зв. « часткової системи », спираючись на Н. Трубецького, який у своїй « Altkirchenslavische Grammatik » (Wien, 1954, стор. 62-64) опрацював проблему « фонологічних часткових систем » (Teilsysteme), тобто голосні фонеми можуть бути тільки у відповідній позиції, що й становить часткову систему.

На думку Зволінського, цей принцип можна впровадити в слов'янську фонологію і цим, мовляв, усунути спірне питання щодо фонем *і* та *у*. У відношенні до польської мови це питання Зволінський вирішує так, що фонеми *і* та *у*, як дві окремі фонеми, можна зарахувати до часткової системи тільки після лябіяльних і лябіяльно-дентальних приголосних та ch.

---

21) S. Szober. Gramatyka języka polskiego. Warszawa, 1931, st. 77-78.

22) J. Baudouin de Courtenay. Fonologia polska. Wielka Encyklopedia Powszechna ilustrowana, XXII, 813.

23) Ученые записки Института языкознания, т. III, АН СССР, Москва, 1951, стор. 341.

24) Linguistica Slovaca. Bratislava, 1939-40, I-II, 74.

25) Stosunek fonemu Y do I w historii języków słowiańskich. Z polkich studiów slavistycznych. Warszawa, 1958.

В російській мові також збереглись етимологічні *и* та *ы* (*нива, рыба*), хоч у науковій літературі немає одностайної думки щодо їх фонематичного значення : одні вчені розцінюють їх як дві окремі фонеми, другі — як варіянти однієї фонеми. Ті, що вважають їх варіянтами однієї фонеми, тобто *ы* варіянтом *и*, беруть за критерій головним чином відсутність *ы* на початку слова. На цій підставі зокрема Р. Аванесов (« Очерки русской диалектологии », 52) твердить, що « в русском языке звуки *и* и *ы* не образуют двух отдельных фонем, а представляют собой разновидности одной и той же фонемы : а именно *ы* является вариацией фонемы *и*. В начале слова и после мягкой согласной фонема *и* выступает в своем основном виде, а после твердой согласной она изменяется, выступая в своей вариации *ы* ».

Ті, що вважають *и* та *ы* окремими фонемами, мотивують свій погляд тим, що, поперше, їх можна вимовляти окремо при навчанні грамоти, тоді як несамостійні відтінки не піддаються такому засвоєнню. Подруге, після тих самих приголосних можуть вживатися *и* та *ы*, які відповідно зм'якшують, або не зм'якшують цих приголосних. Напр. *столы — столик, дворы — дворик* та інш. Нарешті, потретє, *и* та *ы* розрізняють значення слів : *бить — быть, мил — мыл, пил — пыл* та ін [26]).

Немає сумніву, що *и* та *ы* в російській мові є окремими фонемами не тільки тому, що вони розрізняють значення слів, але й головно тому, що вони розрізняють значення граматичних форм. Напр., в наз. множ. : рабы — кони; в відмінюванні прикметників твердого і м'якого типу : *добрый — синий, добрыми — синими, на добрых — на синих* і т. д.

В білоруській мові, як і в російській, зберігаються дві окремі фонеми *і* та *ы* з попередніми твердими і м'якими приголосними (*пыл — піў*) [27]). Це ствердив Е. Карський (« Белорусы » в. I, стор. 219, 236, 237). Але дехто з сучасних білоруських учених, як, напр., Т. Ломтев [28]) не вважає їх окремими фонемами. Різницю між *быць — біць, выць — віць* він пояснює твердістю і м'якістю попередніх лябіяльних приголосних.

Ми вважамо це пояснення помилковим, бо в дійсності тут зміну вносять не приголосні з позиційною твердістю чи м'якістю, а фонеми *і* та *ы*, що обумовлюють твердість чи м'якість попередніх приголосних. Постійно тверді фонеми *ч, ж, ш* та *ц* цілком органічно в'яжуться в білоруській мові з твердою голосною фонемою *ы* (*большы чытаць, цыбуля* та ін.) [29]). В цім випадку білоруська ортографія більш послідовна, ніж російська, де після постійно твердих *ж, ш, ц* пишеться *и*, хоч вимовляється *ы* (*жизнь, широкий, цирк* та ін.).

---

26) Див. А. Гвоздев. Современный русский литературный язык. Москва, 1958, стор. 11-12. Див. також : Грамматика русского языка, т. I, АН СССР. Институт русского языка. Москва, 1960, стор. 49.

27) П. Кузнецов. Русская диалектология. Москва, 1951, стор. 29.

28) Грамматика белорусского языка, 31.

Таким чином, можна зробити загальний висновок, що фонеми *і* та *у* розвивались у слов'янських мовах у двох напрямах : 1) у напрямі злиття в одну фонему *і (и)* з відповідною диспаляталізацією приголосних і 2) в напрямі диференціяції їх значення як окремих фонем з відповідною паляталізацією приголосних. Перший напрям розвитку цих фонем охопив мови : українську, болгарську, словінську, сербську, хорватську, чеську і словацьку. Другий напрям охопив мови : російську, білоруську, польську і сербо-лужицьку.

Розвиток фонем *і* та *у* проходив у цілковитому структурному зв'язку з розвитком фонеми *е,* що в названих чотирьох мовах (російська, білоруська, польська і сербо-лужицька) зберігала свою властиву м'якість, викликавши диференціяцію в паляталізації приголосних.

---

29) Див. Е. Карский. Белорусы, в. I, стор. 222.

Олександер Кульчицький

ІВАН МІРЧУК — ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВОСТИ

« Suum quidquid » Івана Мірчука

Для приятелів визначної особовости, що бажали б залишити в колективній пам'яті народу її вірний образ, немає інколи кращого підходу, як зректися докладности у змальовуванні постаті, що від нас вже відійшла, щоби саме тим досягти більшої чіткости і вірности у її відображенні. Коли такою особовістю є постать філософа, історика культури і посередника між українським і німецьким духовими світами, тобто надто багатогранна, щоб охопити її з усіх точок зору шістдесяти наукових творів, треба « а пріорі » шукати за такою перспективою, у якій відобразилося б це одне характеристичне « suum quidquid » людини, що — за Петраркою — є ключем її розуміння в різноманітності назверхніх виявів. Те щось « особисто своєрідне » за Петраркою, що за Шпенґлером творить немов « рембрандтівський блеск зіниці » (Rembrandtschen Lichtpunkt des Auges) [1]), та що надає духовій фізіономії людини її *особистий,* незаміняльний вираз.

Тезою нашої характеристики проф. Мірчука буде твердження, що оцим рембрандтівським блеском зіниці, який надав багатогранній особовості проф. Мірчука *одности,* було *злиття в його особі ставлень філософа-дослідника української духовости і культурного діяча-посередника між духом Сходу і Заходу Европи.*

Психічність, ментальність, духовість

Визначення ставлень філософа-дослідника духовости, що згідно із нашою тезою стало нашим завданням, вимагає попереднього можливо ясного відмежування поняття « духовости » від понять « психічности » і « ментальности », — відмежування ви-

---

1) E. Spengler. Der Untergang des Abendlandes. 2 Bände. München 1920. S. Bd. I — S. 357.

хідних позицій етнопсихолога, як дослідника психічности народів, від вихідних позицій соціяльного психолога, дослідника національних ментальностей, — та цих знов від ставлень філософа, дослідника духовости.

Відмежування *понять* духовости, ментальности, психічности, а тимпаче *вихідних позицій* філософа духовости, — етнопсихологічно зорієнтованого соціяльного психолога і етнопсихолога у вузькому розумінні цього слова, не означає, — (доводиться на цьому місці виразно зробити це принципове застереження), — *відділення,* в сенсі « відокремлення ділянок » філософії духовости, психосоціяльного досліду ментальностей, етнопсихологічного досліджування психічних функцій і їх структур. Поміж усіми трьома засягами дослідження існує — навпаки — якнайтісніша пов'язаність, що зовсім не перешкоджує наявності трьох скерованостей, феноменологічно висловлюючись, *інтенціональностей* у дослідчих намаганнях, звернених на різні аспекти психічно-ментально-духової дійсности.

Предметом досліду етнопсихолога є *психічність,* як загально органічна прикметність якоюсь мірою свідомостю вивінуваної модальности життя. Етнопсихологові « sensu stricto » йдеться тому про пізнання функцій психічних (насамперед темпераментальних) і визначення диспозицій до функцій, притаманних для психічної структури національного типу, тобто етнотипу. Дослідникові національних ментальностей (що до них належав в нас напр. Микола Шлемкевич), йдеться про пізнання сукупности спільних психічних змістів національної групи, — сукупности, що формуються, як « рід психічного осаду, складеного із суджень понять і пересвідчень », (croyances, creencias, Ortega y Gasset), « спільних приблизно усім осібнякам групи, що запевнює — за французьким соціологом Бутулем (G. Bouthoul) [2]) — « найтривкійший зв'язок між членами групи », та що творить « саме її ментальну структуру » [3]). Ця ментальність є — за Бутулем — « динамічною синтезою кожної суспільности » [4]) « увнутрішненою сконденсованістю її суспільного життя », « призмою вставленою між нами і світом » [5]), що примушує нас бачити світ таким, а не іншим.

У так проаналізованій соціяльним психологом ментальності можна вирізнити такі психічні змісти і такі ставлення, що торкаються « ідеальних » (тобто тільки подуманих), « предметів », якими є — за теорією вартостей — різні роди зрізничкованих вартостей, за Е. Шпранґером — економічних, теоретичних, (наукових), естетичних, соціяльних, політичних, релігійних. Назверхнє здійснювання і здійснення цих вартостей називаємо культу-

---

2) G. Bouthoul. Les Mentalités. Paris 1952.
3) Op. cit., стор. 30.
4) Ibidem, стор. 11.
5) Ibidem, стор. 32.

рою, — тобто *сукупністю вартостей, сприйманих і уприявнюваних людиною, — внутрішнє їх усвідомлення її духовістю.*

Досліджуванням вартостей цікавиться ділянка філософії, що її називаємо « аксіологією », тобто теорією вартостей, що поруч « гносеології », тобто теорії пізнання, і « онтології » (теорії буття), — творить найважливішу і, як дехто (напр. В. Віндельбанд), каже — єдино сутню складову частину філософії. Дослідження сукупностей здійснених вартостей належить до філософії культури, (чи « культурології », як правильно її називають деякі американські дослідники) [6]), а також до історії культури. Проф. Мірчук як філософ-аксіолог і як історик культури неодмінно мусів стати на шляху розгорнення своєї наукової діяльности перед проблемою духовости як чинника, що філософічно-антропологічною рефлексією творить досліджувану суть « справді людського » в людині, та є пра-лоном, що породжує культуру. Як патріот-українець мусів він теж неодмінно зустрітися на шляху свого розвитку із проблемою *специфічности* української духовости.

У зв'язку з цим, виразно зазначується основна різниця поміж « психічністю » і « духовістю ». Тоді, коли дія психічности замкнена невеличким колом чисто особистих, життєво-корисних, « біотичних » зацікавлень організму, чи людини — дія найвищої її форми, — *дух* та загал його виявів — *духовість*, — є — як каже П. Лєрш — *« буттям понад і поза собою », « трансценденцією »*, переступленням меж сфери психічности, що має відношення *лише до індивідуального, життєво-корисного* для даної одиниці; тоді, як *духовість* є стосунком до *загальнолюдських, колективних вартостей культури,* будучи їх сприйманням і творенням.

Шлях Івана Мірчука від кантівської гносеології до проблеми духовости

Про шлях розвитку філософічної думки І. Мірчука читаємо у статті з нагоди його 65-ліття у « Визвольному Шляху » (за жовтень 1956 р.) : « Звичайно, до своєї проблеми духовости українського народу, що ми її тепер саме уважали за відповідне методологічно відмежувати, — проф. Мірчук дійшов не відразу. Кораблі філософічної думки, випливаючи із університетських пристаней неокантівської доби, в часі молодости проф. Мірчука, мусіли обов'язково пропливати, немов повз велетня острова Родос, повз Емануеля Канта. Неокантівській проблематиці простору присвячена одна з перших праць проф. Мірчука — « Метагеометрія та її значення для теорії простору у Канта ». Давши історію метагеометричних конструкцій, автор всупереч

6) Leslie O. White.

поглядам, які у метагеометрії добачували ствердження емпіричного характеру простору, заступає гадку, що висліди метагеометричних міркувань є в дійсності доказом для закріплення теорії апріоризму у цій проблемі. До гносеологічної тематики неокантизму автор повертається ще неоднократно, поставивши собі питання « Чи можливі синтетичні судження а пріорі », та переклавши, не зважаючи на великі термінологічні труднощі, на українську мову « Пролегомона до кожної майбутньої метафізики » Канта. Проте, не можна уважати гносеологічних праць Ювілята за дорівняний вираз його творчих шукань » [7]).

Гносеологічні зацікавлення, без яких однак не можна й подумати про філософічне критичне пізнання, не виявляють у творчості проф. Мірчука більшої наснаги та постійности. Праці, як « Основи грецької етики » та « Історія грецької етики », свідчать, що швидше аксіологія, теорія вартостей, притягала його увагу. Але етика, як видається, цікавить автора швидше посередньо, як складова частина філософічного світогляду, залежна у великій мірі від других його частин, метафізики і естетики. Так принаймні виглядає справа в творі « Основи грецької етики », в якому зазначується виразно проблематика зв'язку між окремими елементами загально-філософічного світогляду, а це — в дальшому розвитку — веде проф. Мірчука до його головної проблеми : проблеми *національного* світогляду, як вияву *національної духовости*. Щоб дійти до тієї проблеми, треба було (чого був свідомий автор та про що сам він пізніше виразно згадує), — відповідної підготови. Шлях до визначення українського світогляду та крізь нього української духовости нелегкий, але саме на ньому, проф. Мірчук віднайшов *через порівняльне вивчення слов'янської філософії* справжній предмет свого платонсько-філософічного еросу.

Слов'янська духовість у дзеркалі слов'янської філософії

Характеристика слов'янської філософії, що служить І. Мірчукові за поміст до характеристики українського світогляду і української духовости, не відтворює напрямків, систем і теорем слов'янської філософічної думки. Вона виходить із загальних *даностей формування цієї філософії*. За Мірчуком, духова енергія, що виявляється у насназі філософічного мислення, має в слов'ян не *вертикальний*, але *горизонтальний* напрямок. Енергетика думки не зосереджується в головах геніяльних мисленників-спеціялістів, як напр. в ґерманському світі Кант чи Геґель, що належать — за Ніколаєм Гартманом — до категорії філософів « Systemdenker », щоби в них осягнути виїмкову потенцію

7) О. Кульчицький. До 65-річчя проф. І. Мірчука. « Визвольний Шлях ». Лондон, жовтень 1956, стор. 1167.

пронизливости. Філософічна думка у слов'ян розливається широко філософічним зацікавленням народніх мас. Наслідком цієї обставини функцію мисленників-філософів категорії « Systemdenker » переймають у слов'ян своєю творчістю письменники поети, як Толстой, Красінський, Словацький, Шевченко, які, охоплюючи своїми творами *поодинокі вирізки дійсности* та зглибивши *поодинокі проблеми життя*, тим самим приєднуються до тієї категорії філософів, яких пізніше Ніколяї Гартман назвав « Problemdenker ».

Дальшою загальною характеристикою слов'янської філософії є її « Realisierungsdrang », тобто її своєрідна *тяга до здійснення думки*, схильність до конкретизування, принцип перетворювання теорії в практику (проф. Масарик). Відворотністю тієї схильности є обезцінювання, а то й « глибока погорда » до всіх абстрактних, розумових теорій. Те неґативне ставлення до розумової абстракції, що з природи речей промощує шлях для інших, а саме емоціонально-інтуїтивних підходів пізнання, виявляється напр. у філософії В. Соловйова. Наскільки знову ж емоціонально-інтуїтивні підходи притаманні практиці життя, — « vivo », а не « cogito » — стає вихідною точкою у слов'ян для тієї « метафізичної потреби », що про неї в загально-людській площині говорив колись Шопенгавер. « Vivo », як у своїй філософічній антропології доказує Б. Ґротгуйзен [8]), було завжди безпорівняння більше, як « cogito », джерелом *релігійної*, а не філософічно-метафізичної рефлексії. Таким чином цей тісний зв'язок філософії і життя слов'ян сприяє скеруванню слов'янської філософії в бік *« філософії життя »*, та наближає слов'янське філософічне ставлення до ставлень релігійних, наскільки релігія ближча до конкретного життя як абстрактна філософія. Увійшовши у сполуку із емоціональним інтуіціонізмом, ця релігійна настанова виявляється інколи почуттям внутрішнього з'єднання людини із трансценденцією та виявляється в різних формах містицизму, як « намагання охопити божеське у глибині власного існування » [9]). Променювання цього релігійного містицизму у площині історіософії, проявляється у різних постаттях месіямізму слов'янофілів, Гине-Вронського, Цєшковського та інших, при чому під месіянізмом треба розуміти, за Мірчуком, « окреме, надзвичайне післанництво вибраного народу, який вважаючи себе носієм нових ідей, має повести людство до кращого майбутнього ». Чимало підтверджень цієї концепції світоглядово-філософічних ставлень слов'янського духа находимо принагідно в багатьох завваженнях І. Мірчука, присвячених

---

8) B. Groethuysen. Philosophische Antropologie. München 1928. Розглядаючи « в і т а л ь н е с т а в л е н н я » релігії, автор каже : « Релігія виходить із життя та повертається до життя » (стор. 4). « Вона є тлумаченням життя, формуванням життя, тугою за життям » (5).

9) G. Schischkoff. Philosophisches Wörtebuch. Stuttgart 1957. (Verlag Kröner). « Mystik ».

різним постаттям філософічного слов'янського світу, як напр. чеському філософові Масарикові, українському Сковороді та іншим.

Український світогляд на фоні слов'янської філософії, як джерело вивчення української духовости

В характеристиці слов'янства йдеться про спільне тло, на якому вирізблюються з більшою рельєфністю особливості української духовости. У « світогляді українського народу » пише І. Мірчук : « Усі ці реферати з обсягу слов'янської філософії були лиш *підготовчою роботою*, що її треба було зробити, щоби дістати те *загальне тло*, на якому тим сильніше *мусять виступити специфічні прикмети української душі, ті головні частини національного світогляду українців* » [10]). « Дослід цього загального тла », це « conditio sine qua non », за І. Мірчуком, « для *правильної оцінки та пізнання нашого власного "я"* » [11]). Оцим проблемам особливих аспектів української духовости присвятив І. Мірчук цілу низку розвідок, що в них йдеться завжди про визначення чинників, виразно названих в заголовку однієї з його праць, — а саме у праці про « Духові прикмети українського народу » [12]).

Визначення головних аспектів української духовости найшло, отже, своє місце в проф. Мірчука у площині інтерпретації, що так його назвемо, українського світогляду, народної мудрости, що як і кожний інший світогляд, всіляко пов'язаний із філософічною думкою. Недаром німецький історик і автор знаменитого та вичерпного підручника філософії [13]), Й. Гессен, вважає філософічні світогляди, наскільки вони у собі синтетизують гносеологічні, онтологічні і аксіологічні, отже філософічні мотиви, *завершенням філософічної думки у різнородних її напрямках*, напр. платонізму, аристотелізму, геґельянізму, томізму і т. д. Але й навіть тоді, коли світогляди, як саме горизонтальні світогляди народньої мудрости не є безпосередньо пов'язані із систематичною філософічною думкою та мають своє коріння і буття в життєвій « праксіс », у всенародній колективній вдумчивій рефлексії, що, як казав Мірчук, розливається в слов'ян горизонтально в народніх масах, замість зосереджуватися вертикально, як в західній Европі, в головах фахових мислителів, — світогляди не перестають бути висловами — по суті — *філософічних ставлень*. Сама аналіза поняття світогляду про це нас переконує. Термін « світо-гляд » самим своїм семантичним значенням вказує на « *суцільність поглядів на світ* » та тим самим вміщує в собі

---

10) І. Мірчук. Світогляд українського народу. Стор. 226.

11) Ibidem, стор. 226.

12) Die geistigen Merkmale des ukrainischen Volkes. In : Geschichte der ukrainischen Kultur. München 1957. Ss. 55-69.

13) J. Hessen. Lehrbuch der Philosophie. 3 Bände. München 1957.

постулят, *тотальности знання.* Світогляд, охоплюючи *цілість* світа, тим самим, принципово бере до уваги *усе у світі,* та тим самим набуває ціхи *універсальности,* як теж і *докорінности* знання (в Гессена « радикальности » від латинського слова « радікс » — корінь), наскільки *цілість йде не тільки в ширину, але і в глибину.* Цілісність (тотальність), загальність (універсальність), і глибинність, докорінність (радикальність), це ж саме — за Гессеном — суттєві *сутні ознаки,* що характеризують *філософічну* рефлексію. Таким чином світогляди народної мудрости містять у собі « mutatis mutandis », мавши, як каже А. Нойгойзлер [14]), характер « релігійної і філософічної тотальности », — *заховану філософію,* скеровану не тільки на пізнання речей, але й *вартостей, життєвих цінувань і ставлень, та випливаючих з них* « Lebensgestaltungen », постатей, оформлень життя.

Тісна пов'язаність цих « горизонтальних світоглядів » із колективним народним життям спирається знову ж на тому, що (цілком особливо) ці світогляди народної мудрости виринають з глибини переживаних *« світозображень »* даного народу, цих — за Ясперсом « Weltbilder », « підсумків наочного знання про світ » [15]), які є — за Ясперсом — *сукупностями предметових змістів,* що їх у собі має людина », *змістів життєвого сприймання і зазнавання,* — і що тим самим творять, так би мовити, матеріял світоглядів.

Структуру горизонтальних світоглядів найкраще пояснить визначення поняття світогляду за Максом Шелером : « *Світогляд є родом селекції і розчленування,* панівним у *якомусь культурному колі* (додаємо від себе — напр. в народі), або у *психіці однієї особи,* що на його основі людина фактично сприймає чисті істотності («die puren Washeiten, сутності) *фізичних, психічних* та *ідеальних предметів,* незалежно від того, чи *людина у рефлексії про це знає, чи ні* » [16]). Саме такий, *несвідомий* чи *потенціяльний* тільки, *рід селекції* того, що для українця у світі *сутнє* а що ні, саме потенціяльний світогляд « in statu nascendi », ще не оформлений у філософічній системі, має на думці Мірчук, коли в нього мова про український світогляд. Йдеться тут щойно про наявність українських світоглядових (тобто « потенціяльно основуючих світогляди ») цінувань, ставлень, сприймань і унапрямлень, як теж в рівній мірі світоглядових ідей, (« ідеальних предметів » за визначенням Шелера) — змістів і чинників, « психічних предметів », зачерпнених з українського зображення світа як « сукупности предметових змістів » (Ясперс), що мають для культурного кола національної української групи світоглядове значення і з її світоглядовими ставлен-

---

14) A. Neuhäusler. Grundbegriffe der philosophischen Sprache. München 1963. S. 95.

15) Schischkoff, op. cit., Weltanschauung, S. 640.

16) Ibidem, S. 640.

нями залишаються у безпосередньому зв'язку. Мова отже про наявність в українській духовости *кристалізаційних осей світоглядів,* а не викристалізованих і завершених, усе в більшій чи меншій мірі індивідуальних постатей, вже готових, світоглядів.

Кристалізаційні осі українського світогляду

Коли розглядаємо загальний характер світоглядових ставлень української людини, віднаходимо в їх засновках унапрямлення на « *філософію життя* » [17]), що його проф. Мірчук також добачував попередньо у чеській, польській, російській філософічній творчості. Про українську філософію життя, наш автор висловлюється ось як : « Її мета, — шукання життєвої правди, її суть ніколи не знаходить свого вислову в чистій абстракції в безінтересовнім пізнаванні речей, а прагне виявитися практично в *чуттєво-релігійному, етичному ладі в роз'ясненні світових подій* ». Цікаво, (завважимо від себе), що видатний публіцист, знавець та дослідник української ментальности, Микола Шлемкевич, дуже подібно визначував загальне унапрямлення української духовости. « В осередку українського світовідчування і далі — світогляду, здавна і нині, стоять *історичні* і *соціологічні* проблеми. Це особливо яскраво виявляється у свідомості української нації XIX і XX сторіч. Не навколо гнозеологічних і не навколо природознавчих проблем, як це було в мисленні Західньої Европи, але навколо питань історичної долі і правди кружляла українська духовість минулого і нашого сторіччя. Тому Шевченко, Франко, Костомарів, Драгоманів, Грушевський, Томашівський, Липинський, — це творці і носії світогляду сучасного українства » [18]).

Якщо примат шукання *життєвої правди* можна вважати (за проф. Мірчуком) спільною *прикметністю слов'янських духовостей,* і що лише більша інтензивність і розповсюдженість серед українців цього світоглядового ставлення може відрізняти їх від слов'янських сусідів, — то натомість *особливе наголошення української пов'язаности із землею,* що її колись проф. Шерех, натякаючи на грецькі мітологічні мотиви, влучно назвав « українським антеїзмом », — можна вважати згідно із Мірчуком за « differentia specifica » українських світоглядових ставлень. Багатство доказів для цього твердження творить, як правильно підкреслює І. Мірчук, такий переконливий приклад « embarras de richesse », що затримуватися над цим аспектом української духовости мабуть не приходиться. Містично-ліричний, безпосе-

---

17) « Філософія життя є усвідомленням життя у самому житті та уявляє собою функцію посеред (innerhalb) життєвої пов'язаности (Lebenszusammenhang) ». B. Groethoysen, op. cit., S. 4.

18) І. Холмський. Історія України. Нью Йорк—Мюнхен 1949. Передмова М. Шлемкевича, стор. 4.

редній вияв культу землі напр. у фраґменті часто деінде раціоналізуючої лірики Франка :

« Земле моя, всеплодючая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені ! »

відслонює і усвідомлює докорінно-психологічну перспективу того аспекту української хліборобської духовости, що його так правильно названо *українським антеізмом.* Наголошуючи особливу ролю [19]) цього антеізму як « головної компоненти » в українській духовості, І. Мірчук, надає йому також дуже правильно, на нашу думку, в перспективі сучасної кризи культури і сучасного змагання духової культури із технологічною цивілізацією *універсального,* а подекуди *месіянічного* значення : « На мою думку, найбільше зло страшної большевицької дійсности було роздвоєння, — антагонізм між внутрішнім та зовнішнім світом, між суб'єктом та об'єктом, між природою й людиною, якого ціллю була *перемога* над природою, а не її *повне зрозуміння.* І тут виринає перед українським народом *роля світового маштабу,* а саме *привернення цієї світової гармонії,* згоди *між одиницею та її оточенням,* як підстави дальшого розвитку культури » [20]). Марксистсько-ленінська концепція « праксіс », як *подвійного змагання із природою* у праці, — та змагання із *людиною* у « боротьбі клас », у боротьбі з усіми некомуністичними виявами і формами суспільного життя [21]), — як теж сучасний трагічний коментар, що його приносить книжка Сверстюка « Собор в риштованні » до комуністичного безпощадного нищення природи України »[22]) — підкреслюють влучність Мірчукової думки.

Думки проф. Мірчука про природу і людину набирають таким чином акцентів « свідомости післанництва » українського народу, та стають самі собою доказом існування цієї « тяги до месіянізму », що її Мірчук вважав за одну із « духових признак » слов'янства взагалі, а тепер на прикладі власної філософічної рефлексії, виявляє як *дійсну прикметність української духовости.* Теоретичну аналізу явища месіянізму як конститутивного чинника духовости слов'янських народів переводить Мірчук в іншому місці, а саме — у своїй розвідці про месіянізм Липинського.

За Липинським він стверджує, що « проявів месіянізму в історії стільки, скільки було й є на світі державних націй », та

---

19) « Verbundenheit mit dem Boden als Hauptkomponente der psychischen Struktur », in « Geistige Merkmale », op. cit., S. 56-59.

20) І. Мірчук. Месіянізм Липинського. Стор. 45.

21) A. v. Kultschytskyi. Die marxistisch-sowjetische Konzeption des Menschen im Lichte der westlichen Psychologie. Monographien des Instituts zur Erforschung der UdSSR. München 1956. Ss. 24-29 (« Marxistische Praxis »).

22) Є. Сверстюк. Собор у риштованні. Париж 1970. Видавництво « Смолоскип ». Стор. 70.

подає (за Липинським) перегляд різнородних його форм від староруської ідеї « святої Руси » аж до « Книги Битія українського народу ». Вважаючи месіянізм за форму « любови ближнього, перенесену із сфери індивідуального вияву міжіндивідуальних людських відносин на великий комплекс народів », автор визначає « коротку формулу, в яку вбирає Липинський українську месіяністичну ідею », — як « *досконалу синтезу Сходу із Заходом* » [23]). Можливість і вартість цієї синтези доказує наступним цитатом Липинського : « Від дня наших народин йде на землі нашій перехрещування впливів Сходу і Заходу : двох відмінних культур, світоглядів, понять і цивілізацій. Із взаємним себе поборюванням цих впливів під гаслами повного винищення одного або другого, — зв'язані всі періоди нашої руїни; з їх гармонійним сполучуванням, зв'язані періоди нашого розцвіту, нашого існування, як окремої, посідаючої власну індивідуальність нації. Оцим історичним, реальним, дотикальним досвідом Бог вказує нашій свідомості духовий шлях наш, якого не можна розумово в параграфах сформувати, але який інстинктово кожний з нас може відчувати, в нього вірити і по ньому зо всією твердістю віри йти » [24]).

До цієї постульованої синтези духа Сходу і духа Західньої Европи, що постав за еспанським філософом історії С. Мадаряґою із « сократичного сумніву і християнської віри », Західня Европа внесла якнайвищу свою духову вартість, чи радше — своєрідну синтезу вартостей *філософічно-антропологічну концепцію персоналізму* [25]). Природній персоналізм ціхував однак теж і на Сході український світогляд. Саме в цьому українському персоналізмі треба добачувати, за Мірчуком, специфічну ціху українця, яка цілковито відрізняє його від москаля так, як відрізняється « *українська громада від московського міру* ». Проф. Мірчук ілюструє цю своєрідність українського персоналізму Костомаровим : « Громада — це добровільне товариство людей; хто хоче — належить до громади, а не хоче — виходить з неї; так водилося і на Запоріжжі : хто хотів, приходив на Січ; хто хотів, виходив відтіля з власної волі. Народ розумів, що кожний громадянин *є сам про себе людина незалежна, самостійний господар*. Обов'язки його супроти громади не йдуть далі поза сферу тих відносин, що їх установляє зв'язок її членів *ради спільної безпечности і добра кожного* ». Саме цей персоналізм як нахил і спроможність по *своєму визначувати вартості нашого життя і нашої дії і по своєму* їх здійснювати [26]), був проаналізований Мірчуком у зіставленні із колективістичним ставленням

---

23) « Месіянізм Липинського », стор. 41.
24) Там таки, стор. 50.
25) W. Stern. Person und Sache. 2 Bände. München 1906-1922.
E. Mounier. Le Personnalisme. Paris 1951. P.U.F.
26) « Geistige Merkmale », op. cit., Ss. 61-62.

російського духа у праці: « Толстой і Сковорода — два національні типи », що її, нажаль, не можемо у вузьких рамах цього нарису присвятити належного місця.

Не менш специфічною прикметністю, що завдяки своїй великій насназі відрізнює духовість українця від духовости його сусідів, та дуже часто проявляється в українському побуті, житті і мистецтві і, за Мірчуком, особливо інтенсивна в українській релігійності, це *першість і перевага, що їй дається виявам та ставленням чуттєвости, емоціональности в українському світогляді* [27]) та в цілості українського життя. Не випадково — як Мірчук замічує — « прафункція серця » в житті — відзначена (на думку проф. Мірчука невипадково) саме *українським* філософом Юркевичем у його творі « Серце і його значення у духовому житті людини ». У цьому творі, що його Мірчук назвав « філософією серця », Юркевич надав домінуюче значення « серцю », як символові почуттєвости в житті людини, давши таким чином привід вважати *надвартість емоціональности за констутивну ціху своєрідної структури української духовости,* — побіч персоналізму і почуттєвої пов'язаности із землею. Свій вираз і потвердження свого упривілейованого становища знайшла ця « прафункція » в похідній (на нашу думку) прикметності української духовости, що її Мірчук назвав « Idealistische Einstellung », *« схильністю до ідеалізації »* [28]). У цій схильності поєднується під впливом тиску особливо інтенсивної в українській духовості емоціональної сфери, дуже типічне для українців « wishful thinking », із тенденцією до « меліоризму » [29]) в ділянці практичної дії, — тобто із змаганням до *направи існуючого* і *віри в можливість її осягнення.* Ця нотка « меліоризму » звучить, за Мірчуком, виразно і постійно у творчості Костомарова, Франка і інших, як теж, що Мірчук особливо підкреслює, в політичній діяльності М. Грушевського: « Ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилиною, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету — приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої української землі », — ось приклад « схильности до ідеалізації », що його наш автор наводить за Єфремовим.

Із цією схильністю до ідеалізації йде в парі інша риса українського світогляду: схильність до *оптимізму.* « Український світогляд визначається етично і метафізично обоснованим оптимізмом... » « якось то буде! » — є не тільки виразний вислів духової рівноваги, « що не дозволяє заколотити свого супокою,

---

27) Ibidem, Ss. 62-64. « Das Übergewicht des Gefühlslebens ».

28) Ibidem, Ss. 59-60 та « Ukraine and its People ». Munich 1949. Стор. 38-39.

29) Термін створений англійською повістяркою G. Eliot та введений у філософію Г. Спенсером.

але одночасно виразною познакою повної довір'я настанови у мінливому струмі випадків... » [30]).

Цей оптимізм можна, за Мірчуком, поставити у відношення до старовинних, ще до-історичних вірувань українського народу, що найшли свій вираз в переказах, казках і леґендах, у яких « роля демонічного світу доволі обмежена » в противенстві до фолкльору російського, в якому поширена віра в непереможність і всесильність зла. Всуперед московському дуалізмові добра і зла в їх різкому протиставлені, (можливо ще фінського походження), « що ціхує російську народню концепцію їх співвідношень », — чорт в українців не є « паном в державі злого та йому підпорядкованих демонів, але малим духом, що використовуючи слабості Бога і людей, намагається їм обом спричинювати різні неприємнощі » [31]). Що більше — « для українців зло є телеологічно обумовлене ». « Не тільки зло в нас, але й зло поза нами буває необхідне для завершення добра; в боротьбі із злом ростуть сили добра ». Несправедливість витворює відчуття справедливости, брехня і боягузство — змисл правди, себелюбство — шляхетність, як своє противенство.

Іван Мірчук, як культурний діяч — посередник поміж духовостями Сходу і Заходу

Теоретична діяльність проф. Мірчука, як *дослідника української духовости,* творила, як із сказаного видно, кристалізаційну вісь його творчої думки. Дуже і на перший погляд різнородні його праці, як напр. розвідки про проблематику III Риму, численні праці з історії української культури, які завершуються історією української культури в німецькій мові, праці з історії культури інших слов'янських народів, духові портрети окремих постатей — Сковороди, Толстова чи Масарика, мають свій спільний знаменник *в проблемі відмежування, інколи протиставлення, але найчастіше і пов'язання української духовости з духовостями інших народів.* Усі ці праці мали не тільки на меті краще теоретичне пізнання духовостей, про які йшлося. Практичні висновки, які із таких теоретичних засновків виникали, визначували, мабуть, саме завдяки тому « Realisierungsdrang », що за Мірчуком ціхує українську духовість, його життєві завдання і життєву ролю і поза теоретичною сферою. Гасло « Ukraine Mittlerin zwischen Ost und West » стало тому *програмою його особистої практичної діяльности,* як посередника між німецькою і українською культурами на пості директора Наукового Інституту в Берліні. Ця довголітня дуже плідна й інтенсивна організаційно-наукова і культурно-дидактична праця, міцно, а

30) « Geistige Merkmale », op. cit., Ss. 67-68.

31) I. Mirtschuk. Das Dämonische bei den Russen und bei den Ukrainern. S. 9.

то нерозривно з'єднана з його теоретичною діяльністю, заслуговує на зовсім окреме обговорення, бож відтворення її неможливе в тісних рамах цього нарису. Тут одиноко треба та можна підкреслити, що проф. Мірчук у своїй організаційно-практичній діяльності до тієї міри прямо зрісся і *утотожнився із своїм твором — Українським Інститутом в Берліні,* що Інститут популярно називано : *Інститутом проф. Мірчука.* Публічна опінія тією своєю несвідомою реакцією немов би висловлювала думку соціолога Фіркандта про можливість випромінювання із особовостей у світ — створених ними установ, які стають, як наслідки їх діяння, неначе *сконкретизованими продовженнями їхнього творчого « я », назверхньою, зінституціоналізованою сферою цього « я ».* Український « Realisierungsdrang » йшов тут вповні по лініях розгорнення саме такої особовости, що її портрет намагалися ми зарисувати нашим нарисом про Івана Мірчука, як філософа-дослідника української духовости, та саме й тому — одночасно невтомного і невсипущого культурного діяча-посередника між Україною і Европейським Заходом.

Василь Лев

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРНУ МОВУ В ГАЛИЧИНІ ТА ЗА ХАРАКТЕР ЇЇ

Визначена в заголовку проблема відноситься до довшого відрізку часу, що починається з XVI ст. і ділиться на такі фази :

1. від початку XVI ст. до другої половини XVIII ст.;
2. від прилучення Галичини до Австрії по 1848 рік;
3. початки і зростання москвофільства (50-70 рр.) і боротьба народовців проти нього;
4. непорозуміння галичан і наддніпрянців щодо чистоти і правильности літературної мови;
5. об'єднання і зближення мови західніх і східніх українців у нашому сторіччі.

Процес історичного розвитку української літературної мови спирається на базу староцерковнослов'янської мови, що нею у нас переписували перші літературні твори старого українського письменства. Впродовж сторіч вона змінювалася на українському ґрунті, приймаючи щораз нові елементи української народної мови. А все ж таки вона далеко стояла від живої розговірної мови, що нею послуговувалися народні маси і взагалі неписьменні люди. Староцерковнослов'янська мова була мовою вчених і письменників, надбудовою місцевих мов, говірок. У XIII-XIV ст. стала вона також урядовою мовою і такою була вона майже до XVI ст., поки дійшло у нас до спроб зробити живу народну мову мовою літературною.

Нова літературна мова почалася спершу на західньо-українських землях. Перші організовані канцелярії з живою мовою постали на західньо-українських землях. На східних появилася вона пізніше. Реформація в XVI ст., що внесла живу мову й до церкви, вплинула також на розвиток західньо-української мови. Тому нова українська літературна мова, що постала в половині XVI ст., в своїй основі була мовою західньо-українською. Ця мова відповідно змінювалася й органічно залишилась у Галичині

аж до новіших часів. Якоїсь великої та дошкульної перерви в її розвитку тут ніколи не було [1]).

Перші переклади Св. Письма на живу народну мову постали в половині XVI ст. на західньо-українських землях. Перекладач « Пересопницької Євангелії » походив з західньо-українських земель [2]). У Галичині постав « Крехівський Апостол » [3]) та український переклад польської хроніки Мартина Бєльського на живу народну мову [4]). На волинсько-білоруському пограниччі постав переклад « Євангелії Неґалевського » [5]), на заході — велика скількість учительних євангелій. З західньо-українських земель походять Йоанікій Ґалятовський та Іван Вишенський. Хоч останній був великим консерватистом, він радив у деяких випадках пояснювати Св. Письмо народною мовою. На жаль ця жива мова, посполита, не вспіла тоді запанувати в літературній мові. Тодішні письменники або не вміли опанувати старослов'янської мови в письмі, або, вживаючи народної мови, не вміли обійтися без старослов'янських слів та фраз. Кирило Транквіліон Ставровецький у « Зерцалі Богословія » (1618) просить у читача вибачення, що не все писав він по-просту, а змушений був « въ той книзѣ покладати простый языкъ и словенскій » [6]), а це тому, що багато слов'янських слів не можна було перекласти простою мовою. При тому він додає : « простакови все криво, хотяй и найпростѣйше, а мудрій и кривоє правити може » [7]).

Попавши в релігійну полеміку, письменники XVI-XVII ст. мимохіть придержувалися старослов'янської, чи радше — книжної мови, щоб надати собі поваги й оберігатися перед закидами ворогів православ'я, а також українського народу, про вульґаризацію української мови. Вживання народної мови з окремими льокальними признаками здавалося їм приниженням літературної мови, відступленням від традиції. Тому Мелетій Смотрицький пише граматику « словенську » (« Граммáтики Славéнския прáвильнѣє Сvнтáгма », Єве 1619), а галичанин Памво Беринда видає « Лексиконъ славеноросскій именъ толкованіє », Київ 1627. Ці книги, як і інші подібного змісту, мали дати норми української

---

1) Проф. д-р Іван Огієнко : Українська літературна мова в XVI ст. і український « Крехівський Апостол ». Варшава, 1930. т. I., ст. 74.

2) А. Грузинский : Палеографические и критические заметки о Пересопницком евангелии. Спб. 1912; Пересопницкое евангелие как памятник исскуства, Київ 1912.

3) Проф. Іван Огієнко, цит. праця;

4) Василь Лев : Український переклад хроніки Мартина Бєльського. Варшава 1935, ст. 51.

5) А. Назаревський : Язык евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. Киев, Универс. Известия, № 4, 11, 12, 1911.

6) П. Житецький : Нарис літературної історії української мови в XVII в. Львів 1941, стор. 5.

7) Там таки, стор. 5-6.

літературної мови, вживаної здебільша в письмі і друкованих книжках, і тому названої книжною.

Кожний із українських письменників того часу, в міру свого знання брав участь у творенні української літературної мови. Звичайно були вони більш-менш обізнані з граматичною теорією Мелетія Смотрицького. Для деяких була вона тільки вихідною точкою, від якої відступали вони далеко під впливом живих потреб мови. Вони переважно віддавали перевагу звукам та формам загально-українським перед церковнослов'янськими. Групуючи різноманітні елементи мови, вони виробляли частинно граматичні, частинно стилістичні вимоги, що їх уважали обов'язковими в літературній практиці, хоч не були вони піднесені до рівня наукової теорії.

Після появи граматики М. Смотрицького постала взаємодія між мовами слов'яно-руською (українською) і народною. Із цієї взаємодії витворилася українська книжна мова. Українські письменники назвали її мовою руською, язиком руським [8]). Зведення цієї мови маємо в Лексиконі П. Беринди, вченого тоді коректора й друкаря книг у Львові. Як знавця друкарської справи покликав його до Києва Єлисей Плетенецький, де Беринда працював до кінця життя на посаді архитипографа Києво-печерської Лаври. Вони обидва та Іван Вишенський послуговувалися в своїх творах книжною мовою з признаками західньо-українських говорів в ділянці лексики, морфології і синтакси. Між ними найзамітніші т. зв. описові форми минулого часу: ходивєм, ходивім, ходилем. Такі форми зустрічаємо вже в Галицько-волинському літописі за Іпатіївським списком (Брате, ты мене ни на полону іялъ, ни копыємь мя іеси добылъ, ни изъ городовъ моихъ выбилъ мя іесь [9]). Приписуваний деким польський вплив мав тільки значення охоронне, тобто в даному випадку зміцнював і підтримував корінні українські форми, що зродилися приблизно в XIII-XIV ст. Ці форми поширилися і на східну Україну і там панували в книжній мові. Зустрічаємо їх у актових документах та гетьманських універсалах; також і в творах мемуарного характеру пера козацьких старшин і хроністів, як Ханенко, Грабянка, С. Величко. Але тут впливала польська мова на українську книжну мову, а деколи діяли впливи і латинської синтакси [10]). Українські вчені й письменники послуговувалися також і польською мовою для пропаґанди української справи серед поляків, а також і серед українського суспільства в Галичині, що, починаючи з XVI ст., деколи писало польською мовою, або, рідше, вживало польського письма для української мови.

До кінця XVIII ст. наші письменники послуговувалися книжною мовою, а в Галичині ще в першій половині XIX ст. Коли

---

8) П. Житецький, цит. книга, стор. 5.
9) П. Житецький, цит. книга, стор. 41, прим. 2.
10) П. Житецький, цит. праця, стор. 42-43.

на Наддніпрянщині з появою « Енеїди » Котляревського (1798) запанувало в літературній мові живе народне слово, то під Австрією в Галичині, Буковині і Закарпатті ще довго в устах нашої інтеліґенції та в літературі панувала якась книжна мова, або польська чи німецька, хоч уже від початку XIX ст. доходить там до спроб увести в літературу і школу живу народну мову. Причиною того були політично-культурні обставини західньо-українських земель під Польщею. Майже вся дрібна шляхта й міщанство спольщилися. При українстві залишилися селяни, дрібні міщани й духовенство, тоді переважно т. зв. « antiquae educationis ». Вище духовенство, часто послуговувалося німецькою або польською мовою. Були й випадки сполячення світського населення. Тільки богослужбова мова церковнослов'янська спиняла духовенство від спольщування.

Одначе серед таких прикрих обставин вже з кінцем XVIII ст. і початком XIX ст. під Австрією є спроби національного освідомлення української інтеліґенції і впровадження в школу живої народної мови. Малоосвічені вчителі і дяковчителі в сільських і міських школах говорили чи пак учили такою мовою, що дуже наближалася до давнішої книжної. Вони вважали її літературною мовою, виробленою щодо граматичних форм.

Коли з віденського Barbareum перенесено українських богословів до Львова, при університеті створено філософічний та богословський відділи для питомців греко-католицького обряду, впроваджено для них рідну мову як викладову. Одначе професори цих відділів, названих Studium Ruthenum, не мали ясного поняття про значення рідної мови в школі. Вони викладали переважно латинською або німецькою чи польською мовами; тільки деякі своєю, тобто книжною. Під кінець XVIII і в XIX ст. викладали нею у Львові два закарпатці, Лодій і Земанчик. Але своєю штучною мовою вони не могли захопити своїх случахів. Замість користати з університетських катедр, як із головного місця розвитку рідної мови, українські професори бачили в тому якесь пониження для себе, мовляв, вони так само як німці та поляки не могли не викладати філософії й теології латинською мовою. Тому вкінці самі вирішили скасувати ці катедри. Замість української, хоч і книжної мови, в університеті запанувала латинська, а поруч неї польська, що незадовго стала викладовою мовою у львівському університеті. Також і видавнича діяльність у Галичині була невелика. В рр. 1786-1814 видано в Галичині тільки 4 книжки церковного змісту, писаних мішаниною церковщини і польської мови.

В заснованому в 1816 р. в Перемишлі « Освітному Товаристві Священиків » заходами крилошанина перемиської Капітули Івана Могильницького піднесено питання, якою мовою вчити в наших народних школах — польською чи українською. Та розуміння української народної мови в цих колах було мало ясним, тому не вирішено цього питання. Хоч письменницький гурток « Освіт-

нього Товариства » очолював свідомий українець єпископ Іван Снігурський і гурток декляративно орієнтувався на « руську мову », то не було серед членів жодного письменника, що справді вживав живої народної мови.

Галицький священик Йосиф Левицький, що вважав себе за поета, стояв на становищі книжної мови. В перекладі німецької поеми « Heimweh » (« Домоболіє проклятыхъ ») він написав таку присвяту : « учащему ся младенчеству народа славяно-росского », де так говорить про красу нашої мови :

Ты знаешъ, что языкъ нашъ лучше несравненно
Не собранъ изъ другихъ, онъ древнїй, коренной,
Исполненъ всѣхъ красотъ, богатый самъ собой.

Коли в 1838 р. Ф. Лисинецький написав поему про повінь на Дунаї (п. з. « Воззрѣніє страшилища ») приблизно такою мовою як у Левицького, її суворо осудив Михайло Максимович в статті « О стихотвореніяхь червоно-русскихъ » (« Кіевлянинъ », 1841, т. II, стор. 141.).

Перемиське « Освітне Товариство » не проіснувало довго, але головний організатор його, Іван Могильницький, сам працював над освітою народу в рідній мові. Він дбав про видавання шкільних книжок і сам написав граматику української мови, якої не видрукували за його життя. В своїй граматиці він приймав дві мови : книжну й розговірну. Першу — мову вчених — ставив він вище другої — мови простолюддя. Перша мова повинна мати вироблені й устійнені граматичні форми, пригожі для вжитку вчених. Граматика М. Смотрицького була для нього джерелом норм літературної мови. Могильницький і його послідовники хотіли писати « вищим стилем » і тому зводили з доброї дороги народну українську мову [11]).

Другий, хто дбав про народну мову на Богословії, був перемиський крилошанин і професор Інституту для богословів, о. Іван Лаврівський, займаючи три богословські катедри. Він викладав для богословів українською мовою і рішуче вимагав того від інших професорів. Та інші професори (Гарасевич, Мараморош, Левицький, Мохнацький) викладали польською мовою.

Коли в 1808 р. скасовано у Львові Український Інститут для богословів і на його місце основано Духовну Семінарію, в ній впроваджено навчання рідної мови для знання її богословами. Лаврівський добровільно став учити їх української та церковно-послов'янської мов. Хоча зустрічав він перешкоди з боку М. Гарасевича й М. Левицького, Лаврівський таки довів до того, що питомці почали писати й виголошувати проповіді україн-

---

11) Осип Маковей : Три галицькі граматики. Записки НТШ, тт. 51-54. Михайло Возняк : Студії над галицько-українськими граматиками. Записки НТШ, тт. 89-91.

ською, хоч не чисто народною мовою. І. Лаврівський уклав також граматику української мови, в якій більше спирався на граматику Павловського ніж М. Смотрицького [12]). В своєму підручнику старався він також доказати окремішність українського народу від російського. Але його праця не діждалася друку за його життя.

Могильницький і Лаврівський стрінули противників своєї ідеї серед вищого духовенства, що з нехіттю відносилося до мови селян і не хотіло визнати народну мову гідною літературної. А все ж таки вони обидва підготовили ідеї народної мови й літератури, голошені « Руською Трійцею ». В часах виступу « Руської Трійці » українські богослови в Духовній Семінарії розмовляли попольськи і переймалися польським патріотизмом. Тому Шашкевича та його двох товаришів, що постійно розмовляли українською мовою, назвали іронічно « руською трійцею ». Одначе ця « Руська Трійця » поклала перші правильні основи під будову української літературної мови в Галичині. Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич вийшли на широке поле поза рамки старослов'янської книжної і польської мов, звільнилися від впливів польських затій серед українських богословів у мурах Духовної Семінарії і стали на площину відродження слов'янських народів. Ідучи за прикладом західніх і південних слов'ян та східних українців, в основу літературної мови поклали вони живу народну мову простолюддя. Хоч члени « Руської Трійці » знали « Енеїду » Котляревського, твори Квітки і Гребінки і збірник народних пісень Максимовича, бракувало їм безпосереднього контакту з східними письменниками через політичний кордон, що створював деякі різниці між східними та західними українцями на релігійному, культурному й мовному полі та деякі різниці в ідеологічному світогляді серед живого організму єдиного українського народу. Члени « Руської Трійці » та невеличкий гурток однодумців, ідучи за поглядами славіста словінця Копітара про народну мову, і головно діялекти, як основу літературної мови, поставили поруч східньо-українських говорів також галицькі, як такі, що можуть бути підставовим матеріялом літературної мови. Тому ввели вони в літературну мову відродженого письменства в Галичині побіч важливіших основ наддніпрянської мови елементи галицьких говірок : Шашкевич — Золочівщини, Головацький — Брідщини, Вагилевич — Калущини, а Устиянович і Могильницький — Бойківщини та Богородчанщини. Вони намагалися звести свою письменницьку мову до норм західньо-української літературної мови, збагачуючи її лексику й морфологію мовним матеріялом і Галичини і Наддніпрянщини. І хоч ця мова мала галицькі особливості, то поети галицького відродження мали велике зрозуміння духової культури і мовної спільноти із східними українцями, і коли б не

12) Олексій Павловський : Граматика малороссійскаго нарѣчія. Спб. 1818.

москвофільство, що опанувало Галичину в другій половині XIX ст., процес мовного об'єднання східніх і західніх українців був би поступив скоріше.

Треба відмітити, що галичани випередили наддніпрянців щодо фонетизації правопису. Видавці « Русалки Дністрової » ввели чисто фонетичний правопис, на зразок сербського. Їхні однодумці також намагалися послуговуватися фонетикою [13]). Навіть спроба Йосифа Лозинського ввести латинницю мала за мету не польонізацію нашої мови, а звільнення її від тяжко зрозумілого етимологічного правопису. Лозинський виступив у невідповідну пору, з недостатніми арґументами і з малим знанням історії української мови. Його інтенції були кращі, ніж це тоді здавалося. Як члени « Руської Трійці », був він за введенням народної мови в літературну. Виступ Шашкевича проти латинниці крім речевих, філологічних і культурно-історичних арґументів мав також арґументи емоційні. Він інтуїтивно вичував у латинниці небезпеку польонізації української мови й культури. Тому замість латинниці й кирилиці впровадив він зфонетизовану гражданку [14]). Під впливом Шашкевичевих ідей о. Йосафат Кобринський (1818-1901), свідомий культурний діяч, видав у 1842 р. перший « Букварь » гражданкою і розвідку : « Способъ борзо виучити читати ». Обидві книжечки взірцеві з педагогічного боку, писані на той час гарною народною мовою [15]).

Дальшим етапом розвитку літературної мови в Галичині був 1848 рік. « Весна Народів », знесення панщини, надання конституції австрійським громадянам викликали культурне піднесення серед галицьких українців, між якими визначні культурні діячі почали організуватися в суцільну культурну громаду. Першим виявом цього було скликання з'їзду руських (українських) учених у будинках св. Юра у Львові. Учасники цього першого наукового конґресу галицьких українців пішли Маркіяновими слідами і вирішили :

« 1. Маємо ся тримати того язика, яким наш нарід говорить, і що всюда або по найбільшій части від него уживане, має бути правилом.

2. Азбука кирилівська зіставляєся в цілости церковним книгам...

3. Маємо приладити букви гражданські до звуку народної мови з тим отнесенієм, аби каждий, кто кирилицею в руськім народнім язиці писати хоче, до того застосовався.

---

13) Див. : « Слеза на гробі М. Гарасевича » і його фонетизацію правопису в « Галичо-рускім Вістнику » за 1848 р.

14) Див. : АЗБУКА і АВЕСАДЂО. Uwagi nad rozprawą o wprowadzeniu Abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego, napisaną przez ks. J. Łozińskiego, umieszczoną w Rozmaitościach Lwowskich z roku 1834. № 29, Marcian Szaszkiewicz. W Przemyślu, w Drukarni Biskupiej obr. gr. Cath. 1836. (Фототипічний передрук з 1969 р. Вінніпеґ, « Бібліотека Шашкевичіяни », ч. 3.)

15) Іван Франко : Нарис історії української-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910, стор. 140.

4. За загальне і головне правило правописи постановляєся: писати так, як більшість народа вимовляє, але при тім уважати на етимольоґію, як того потреба зайде ».

Ці постанови випливали з рішень з'їзду « Головної Руської Ради », де м. і. сказано:

« розвивати і взносити народність нашу во всіх єї частех: видосконаленням язика нашого, запровадженням єго в школах низших і висших, видаванням письм часових, утриманням кореспонденцій з письменними так нашими, як і іншими до щепу словянського належащими, розширенням добрих і ужиточних книжок в язиці руськім і усильним старанням впровадити і на рівні поставити язик наш з іншими в урядах публичних », і т. д. [16]).

Ідею самостійности й соборности української народної мови підтверджували теж постанови з'їзду « Руської Народної Ради » 10 травня 1848 р.: « Ми русини галицькі належимо до великого руського народу, который одним говорить язиком і 15 міліонів виносить, з которого півтретя міліона Землю Галицьку замешкує » [17]). Соборницькі ідеї підтвердив також о. Василь Подолинський в книжці, написаній польською мовою, а згодом українською в 1848 р. « Слово перестороги » — « Słowo przestrogi » [18]).

З цих постанов виразно бачимо, що тогочасні галицькі мовознавці і літератори вирішили встановити для української літературної мови однакові норми, а для українського письма найвідповідніший правопис; далі — показати різницю між українською мовою і старослов'янською, а також російською та польською.

Цих постанов додержувався на З'їзді і Я. Головацький, викладаючи в « Розправі о язиці южноруськім і єго нарічіях » (1849) свої погляди на окремішність української мови та спільність мови східних і західних українців [19]).

Постанови З'їзду галицько-руських учених стали в той час завершенням поглядів на літературну мову в Галичині. Та незабаром почався упадок розвитку української літературної мови з народною основою. Не стало між живими М. Шашкевича. Я. Головацький та І. Вагилевич почали схилятися до язичія в наслідок польонізаційної політики Австрії та під впливами ідей, що їх поширював в Галичині московський історик Поґодін. В

---

16) Див.: « Историческій очеркь основанія Галицко-рускои Матиці и справозданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщенія ». Составлено Яковомъ Головацкимъ. Въ Львовѣ 1850, стор. XVII-XVIII. Також: О. Огоновський: « Исторія литературы рускои », ч. II, вип. I. Львів 1888, стор. 60-71.

17) Михайло Возняк: Як пробудилося українське народнє життя в Галичині за Австрії. Львів, 1924, стор. 142.

18) М. Возняк: цит. книжка, стор. 169-174; Василь Щурат: « На досвітку нової доби ». Львів, 1919, стор. 134-178. (Речник незалежности України в 1848 р. о. Василь Подолинський).

19) Див.: Я. Головацький, цит. книжка, стор. XVII-XVIII.

50-их рр. почало поширюватися в Галичині москвофільство з тезою єдности українського і російського народів та мов. Вчені і письменники Галичини почали вживати якоїсь книжної, нібито російської мови.

Підложжя до зродження таких поглядів існувало вже раніше, хоч би в мовній ділянці. Погляди на мову в граматиках західньо-українських учених першої половини XIX ст. були поділені. І. Могильницький, Й. Левицький і М. Лучкай ішли за твердженнями чеського мовознавця Дубровського про існування різниць між простонародною і книжною мовою. На його думку діялекти добрі як матеріяли для словників, не для шкіл і для науки. Тут потрібна книжна мова, вироблена вченими. Натомість Й. Лозинський, М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич пішли за поглядами вченого мовознавця, словінця Копітара, що був одушевлений діялектами.

У цих роках австрійська цензура завдяки інсинуаціям поляків, високих урядовців цензури, не допустила до друку низку граматичних підручників для шкіл, приготованих Теофаном Глинським, Лукою Слубоцьким, Іваном Жуківським, Йосипом Ганінчаком. Ці підручники автори писали народною мовою з говірковими елементами Галичини. Це м. і. стало одною з причин початків москвофільства в Галичині. Буйний розквіт живої літературної мови в Галичині почав підупадати й відступати перед твердженнями про вищість книжної мови над народною.

Ще 1849 р. Я. Головацький, під час побуту в Відні твердив, що : « нашъ языкъ хахлацкій и належитъ оставити его скотопасамъ, понеже нимъ не можна понятія высшіи изобразити ». Вже тоді радив він також вживати старослов'янську мову й літературу, як важні й основні джерела для розвитку нашого письменства в Галичині. За це попав він у конфлікт із щирим народовцем Григорієм Шашкевичем. В 1852 р. висловлювався він про вульґарність граматичних форм і стилю в творах народною мовою. На його думку панує теж мовний хаос і серед східніх письменників. Тому радив він усім письменникам вивчати граматику « языка русского », що під оглядом методики і змісту базується на працях знаних уже таких мовознавців, як Дубровський, Копітар, Шафарик, Мікльосіч, Бопп, брати Ґрімми й інші [20]).

В своїй « Исторіи древняго Галичско-Владимірскаго княжества » Денис Зубрицький натавровує тих українських (галицьких) письменників, що прислухаються тільки до простонародної мови своїх слуг і робітників, називає українську мову « чужимъ областнымъ нарѣчіемъ галицкои черни » і висловлює погляд, що історії не пишеться « на областномъ нарѣчіи черни, бо для про-

20) О. Огоновський : цит. книга, стор. 61-66.

столюдина довольно молитвенника, катехизиса и псалтиря »[21]). Під впливом таких поглядів Д. Зубрицького розпочинається поволі ідеологічна переміна деяких письменників і вчених під Австрією в напрямі орієнтації на Москву. Вже в другій редакції « Розправи о южноруськім язиці » Я. Головацький натякає на потребу збагачувати українську мову « старимы словы » з давніх пам'яток, а його брат Іван друкує 1849 р. сонети, присвячені Миколі І., « Императору всея Руси », написані більш книжною ніж народною мовою. Отож в 50-их роках розпочинається в Галичині зріст москвофільства[22]).

Прихильники Поґодінських ідей та лідери москвофільства, Іван Гушалевич, Антін Петрушевич, Іван Наумович і Богдан Дідицький пишуть свої літературні та наукові твори мовою, що її вони звуть « общерусскою » (народовці назвали її « язичієм »). Зокрема Петрушевич назвав свою мову « прарусскою ». Це язичіє проходило до таких тодішніх періодичних журналів та окремих видань, як « Зоря Галицкая », « Зоря Галицкая яко альбумъ », « Историческій Сборникь », часописи для жінок « Лада » і « Семейная Библіотека ». Згадані письменники та інші « галичо-русскіи » віршороби деколи зверталися і до московської літератури, але не розуміючи справжньої російської мови, (форм, словництва, вимови), писали язичієм, основаним на традиції книжної мови XVI-XVII ст. І так прищепили вони серед галицького суспільства ідею « особаго русского языка ».

Найактивніший із москвофілів Богдан А. Дідицький, якого в 60-их роках уважали літературним і мовним диктатором у Галичині, вже від 1861 р. говорив як « малорос », що « староруській и простонародний слогъ » однако хорошо звучать. 1866 р. він видав брошурку « Вь одинъ часъ научиться малорусину повеликорусски », в якій доказував, що на Руси є « одинъ русскій языкъ, а на томь языкѣ два виговора ». Йому здавалося, що твори, писані його мовою, русини в Галичині можуть читати своєю вимовою, а москалі в Росії — своєю і в такий спосіб уважати їх за свої. На такий лад виправляв Дідицький мову таких письменників, як Гушалевича, Наумовича, М. Устияновича, Лисикевича, О. Федьковича, а навіть і східніх письменників, друкуючи їх твори в журналах « Слово » (1861), « Науковий Сборникъ » і « Литературный Сборникъ ». За диктаторським прикладом Дідицького перейшли на язичіє навіть такі письменники гурта М. Шашкевича, як Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Устиянович, А. Могильницький[23]).

Коли в 50-их рр. здавалося, що запанує в Галичині « общерущина », то вже з початком 60-их рр. зродилась проти неї

---

21) Олександер Барвінський : Історія української літератури, II. Львів 1921, стор. 98-99.

22) О. Барвінський : цит. книжка, стор. 98.

23) О. Барвінський : цит. книжка, стор. 102-103.

реакція народовців. Спонукою до цього було протверезіння галицького суспільства головно з приводу смерти Шевченка. Народовці намагалися зберегти в літературній мові живу мову народу з допомогою фонетичного правопису. На зібранні « Галицько-руської Матиці » 1864 р. у відділі мови та історії запропоновано впровадити фонетику « ведля духа народного язика ». Вчителі гімназії Олексій Торонський та Іскрицький домагалися, щоб у школах впровадити чисто народню мову. Але Я. Головацький, як голова зібрання, припинив дальші наради, бо, мовляв, це питання вирішено вже в т. 2 статутів « Матиці » : « старатися про добрі, пожиточні книжки, писані передусім руською (українською) мовою » [24]). Легко догадуватись, яку мову мав на увазі Головацький тоді. У той час він явно визнавав себе общерусским. З університетської катедри він ніколи не згадував Шевченка, буцім то він нічого не знав про Шевченка, хоч про Шевченка згадував уже М. Шашкевич у своїх розвідках.

Домагання фонетичного правопису на засіданнях Галицько-руської Матиці попередила брошура М.О. Лаврівського, видана фонетичним правописом п. з. : « Кілька слів на часі », Перемишль, 1863., де читаємо пораду « зовсім зблизитися до люду, писати його мовою і ладом » [25]). Із старших русинів (українців), прихильних народовецьким рухам, Михайло Коссак видав власним накладом у рр. 1861, 1862, 1863 складені Яковом Величком календарі « Львовянинъ », в яких друковано теж твори східньо-українських письменників, хоч і змінював мову цих письменників на галицький лад. Він подавав правила українського правопису з « Граматики » Куліша. Справу впровадження фонетики утотожнювали народовці з народною мовою в письменстві. Тому раз-у-раз видвигали вони цю справу і правописне питання порушували вони на засіданнях « Галицько-руської Матиці ». Коли на одному засіданні Я. Головацький твердив, що « етимологічний правопис треба перепровадити на основанію нашої граматики », то на пропозицію народовців Михайла Осадци та Юліяна Лаврівського прийнято постанову : « етимологічний правопис руський виправити в дусі народної мови » [26]).

На зібранні « Галицько-руської Матиці » 1865 р. не було зацікавлення народною справою. Розправи Головацького про Біблію Скорини слухали учасники з малим зацікавленням, « бо мертве слово не здужало викресати іскри життя » в малій громаді членів, що « неначе слабосилі вівці остались без проводу в степу » [27]). На цьому зібранні поміж 26 його членами шість патріотів (Іван Жуківський, Степан Качала, Михайло Глинський, Володимир Шашкевич, Анатоль Вахнянин та Олександер Іскри-

---

24) Я. Головацький, цит. праця, стор. XVIII.
25) О. Огоновський : цит. книга, II, вип. I, стор. 69.
26) О. Огоновський : Ист. л. р. т. IV, 98.
27) Там таки, стор. 99.

цький) обороняли чистоту української мови й домагалися, щоб « Матиця » придержувалася народної мови і не послуговувалася словництвом з церковнослов'янської і московської мов. Качала вияснював : « Язик народа єсть то найдорожча спадщина предків, єсть то мов би кров у тілі нашім. Держімся наших власних ухвал, а буде в літературі згода, не роздор » [28]). Одначе цю пропозицію відкинули під впливом арґументації Я. Головацького, що « язик зчасом поступає, а завданням граматиків є слідкувати за цим поступом мови і відповідно до нього установляти норми » [29]). В наслідок таких дискусій та арґументацій запанувала мертва мова в виданнях « Галицько-руської Матиці », опанованої москвофілами.

Під час наступного зібрання « Матиці » в 1870 р. прийшло до цілковитої дезорієнтації. Отець Ігнат Якимович пропонував « Сборникові » завернути до мови Історії Шареневича, тому що ніхто не читає « Сборника » через нерозуміння язичія. Тоді в демагогічний спосіб відповів йому І. Гушалевич, що « кожний письменник має свою мову. В кожному селі є кілька говірок, тому тяжко вибрати одну з-поміж них і накинути її письменникам ». « Галицько-руська Матиця » дала письменникам свободу мови. Так постав у 60-их роках повний мовний хаос навіть серед москвофілів, посилилися суперечки народовців із москвофілами. Навіть Галицько-Руська Матиця омертвіла. Від 1870 року не було в ній зборів 18 років. 1885 р. Б. Дідицький намагався оживити товариство виданням « Литературного Сборника » [30]).

Тимчасом народовці стали що раз сильніше виступати проти москвофілів. З початком 1855 р. Микола Савчинський перебирає редакцію « Зорі Галицької », заявляючи, що « Зоря » — « скине шати й пута чужі, а прибереться, як повинна, по-руськи ». До співпраці з ним стають Платон Костецький і молоді поети народовці, Ксенофонт Климкович і Євген Згарський. Вони стають в обороні української національности й народної мови. Народовці гуртуються в товаристві « Бесіда », заснованім 1864 р. 8. XII. 1868 р. вони засновують товариство « Просвіта » з метою видавання книжок для народу народною мовою [31]). Вже в 60-их рр. пристають до народовців буковинські народовці й поети : Кость Горбаль, Антін Кобилянський, Осип Ю. Федькович. Свої твори пишуть вони народною мовою з елементами місцевих говірок. Натомість Закарпаття далі обороняло язичія, а навіть для пропаґанди приїхав до Галичини оборонець язичія о. Іван Раковський, який одначе не мав великого впливу на галичан.

Серед народовців активізуються тоді Володимир Шашкевич, син о. Маркіяна, Ксенофонт Климкович і Федір Заревич (т. зв.

---

28) Там таки, стор. 98.
29) Там таки, стор. 98.
30) О. Барвінський, цит. книга, стор. 244.
31) О. Барвінський, цит. книга, стор. 248.

друга « Руська Трійця »), Данило Танячкевич, Михайло Осадца, Юліян Лаврівський, буковинець Осип Юрій Федькович. Вони видають народною мовою літературний журнал « Вечерниці », в якому друкують твори західніх і східніх письменників. Молодих ентузіястів народовецького руху й поклонників народної мови називали тоді « вечерничниками ». Коли 1863 р. в наслідок фінансових труднощів « Вечерниці » перестали виходити, тоді найбільш меткий поміж народовцями Климкович почав видавати на зразок Кулішевої « Основи » літературний журнал « Мета », в якому крім галицьких письменників також друкувалися твори Куліша, Марка Вовчка, Д. Мордовця. Після короткого існування « Мети » ті самі народовці видавали журнали « Ниву » і « Русалку ». Тоді в 60-их рр. розпочалася боротьба за народну мову народовців проти москвофілів. Москвофілів, які далі твердили, що українська мова є тільки « нарічієм » російської мови і, що вона не існує як самостійна літературна мова, здискредитували самі російські письменники, перекладаючи на російську мову твори Марка Вочка (І. Турґенєв) і Шевченка (Гербель і Полонський) 1866 р. Тому й почалося розладдя серед москвофілів, але вони ще боронили своїх позицій. Ворожнеча обох таборів продовжувалася і в 70-их рр. і викликувала безперебійні дискусії й боротьбу за те, чи українці-галичани окремий нарід, чи частина російського, а тим самим — за окрему від російської літературу та літературну мову. Не маючи безпосереднього контакту зо східними українцями, галицькі народовці творили літературну мову з деякими відмінними граматичними формами і словництвом.

В такі мовні відносини попав також Іван Франко, коли після закінчення гімназії в Дрогобичі 1876 р. прийшов до Львова. Правильних основ літературної мови не виніс він із дрогобицької гімназії, а силою своєї інтуїції і розумувань писав свої молодечі твори галицькою літературною мовою, поповнюючи її граматичними формами і лексичним матеріялом своєї рідної говірки. Щоб мати змогу друкувати свої твори, Франко віддавав їх до редакції студентського журналу « Друг », опанованого москвофілами, що перероблювали мову галицьких народовців і фонетизований правопис на « общерусскій » лад. Франко мусів з цим погоджуватися.

Обнова культурного життя галицьких українців — народовців почала ступати на правильніші шляхи розвитку під впливом Михайла Драгоманова. В своїх листах до редакції « Друга » Драгоманів закидав молоді, що вона далеко відстала від европейських ідей, що вона не думає самостійно, по-новому, а йде за старими гаслами. Як один із кращих способів дати нашому народові европейську культуру пропонував він розвинути народну мову й користуватися нею в письменстві. Він закинув москвофілам, що вони, не знаючи якслід російської мови, культури й літератури, сіють мертвеччину між галицькою інтеліґенцією.

Народовцям радив працювати над освітою народу в народній мові. Тоді галицька народовецька молодь починає справжню і пожвавлену працю над розвитком народної мови в літературі. Народовці не зробили відразу великого поступу в виробленні літературної мови та об'єднанні її з мовою східніх українців. І вони і Франко писали галицькою мовою з домішкою своїх говірок. Франко брав багато слів із своєї рідної говірки і старався надати їм горожанство так, як і іншим галицьким словам чи граматичним формам. Також впроваджував у свої твори елементи східньо-українських письменників, головно з того часу, коли їздив кілька разів до Києва й одружився з киевлянкою (1886). Він переймає що-раз більше панівних у літературній мові східніх признак, лексичних, морфологічних і синтаксичних. Крім того він вводить у свою поетичну, публіцистичну і наукову мову багато західньо-українських ознак, що згодом стають загальноукраїнськими, літературними. Видаючи вдруге чи втретє свої твори, і редаґуючи твори інших галицьких письменників, поет виправляє ознаки західньо-українські на загально українські, залишаючи, розуміється, тодішній галицький правопис, т. зв. желехівку — фонетику, і словництво[32]). Франкова мова переживає різні етапи розвитку, удосконалення, кристалізування та осягання вершин мистецької форми, ознак єдиної української літературної мови. Вона дуже жива, не закована в ніякі пута.

Одначе не всі галицькі письменники йшли Франковим шляхом, хоч у 80-их рр. безпосередньо стрінулися з мовою наддніпрянських письменників, що присилали свої твори до друку в Галичині. Тут галицькі видавці переробляли не тільки їх правопис, але й деякі слова. А таки на чистоту і правильність літературної мови в Галичині сильно вплинув Куліш своїми друками у Львові та Відні. На жаль, він згодом став віддалюватися від народного елементу і впроваджувати свої власні лексичні й морфологічні новотвори, архаїзуючи їх. Деякі з галицьких письменників, як Володимир Масляк, Уляна Кравченко, Осип Маковей, Іван Верхратський, Олександер Борковський затримували галицькі елементи в літературній мові і кули власні слова, а деколи і граматичні форми, вважаючи чисто народню мову за недостатню. При тому вводили вони інколи елементи мови польської, німецької, а то й несвідомо російської. У декого з галицької інтеліґенції витворилася мовна льокальність, а з нею і недоцінювання краси літературної мови, спільної всім українцям.

Коли в 90-их рр. притихла мовна боротьба народовців з москвофілами, почалися суперечки галичан з наддніпрянцями (по-тодішньому : русинів з українцями) за чистоту і правильність української народної мови, що продовжувалися майже до першої світової війни. З боку наддніпрянців виступили Борис Грінченко

---

32) Іван Франко : « З вершин і низин ». Київ-Ляйпціґ, б. д. Галицька накладня. Стор. 10-13 (Василь Сімович : « Від редакції »).

(Чайченко), Іван Левицький-Нечуй, Мусій Школиченко (Кононенко), Агатангел Кримський (Хванько); з боку галичан — Іван Франко, Ілля Кокорудз, Іван Верхратський (Лосун), Олександер Борковський, Осип Маковей. Почалося від статті Грінченка п. н. « Галицькі вірші », надрукованій у львівській « Правді » за 1891 р. ч. IX. Тут Грінченко вирахував мовні прогріхи галичан у поезіях Володимира Масляка та Уляни Кравченко, в перекладі Шіллерової « Орлеанської діви » І. Горницького, а також і в поезіях І. Франка, в галузі лексики, морфології, синтакси й наголосу, вказуючи в мові названих поетів на польонізми, русицизми, церковнослов'янізми і « рутенізми ». Це слова, що, на думку Грінченка, « не існують ні в якій мові, та що їх виковано на рутенський лад, або, хоч і існують вони, так хіба в галицьких говірках — лемків та гуцулів » [33]). Грінченкова критика галицької літературної мови була різка, до деякого ступеня однобічна. Він твердив, що основи української літературної мови існують тільки в східній Україні. Як не-філолог він неправильно називав літературну мову галичан « язичієм », сплітаючи в одне поняття української літературної мови з галицькими ознаками та з мовою москвофілів, справжнім язичієм. Послуговувався він не важливішими сутніми арґументами, а часто дрібними ознаками й поодинокими словами та фразами. Хоч Грінченко влучно послуговувався схопленими прикладами, то стаття його визначалася нетолерантністю і безкомпромісовістю, як випливає з кінцевих слів її : « Галичани можуть сказати на се, що саме так і ми, українці в Росії, повинні дбати про єдність. Не сперечаємось і думаємо, що й ми мусимо може дечим поступитися нашим галицьким братам. Але ж ми маємо право сподіватися найсамперед сього од галичан, бо не в галичан, а в нас були Квітка, Гулак-Артемовський, Гребінка, Марко Вовчок, Шевченко, Куліш, Кониський, Левицький, Мирний, Стороженко та інші; не галичани нам, а ми їм сповняємо своїми роботами їх періодичні і неперіодичні видання » [34]).

Подібним різким тоном відповів Грінченкові Франко в статті : « Говоримо на вовка, скажімо і за вовка » [35]). Обороняючи галицьку мову, Франко назвав мову Грінченка хуторянською, тобто провінціональною, хоч сам видвигав арґументи за говірковою різноманітністю літературної мови. Франко пов'язував творення єдиної та одноманітної мови літературної на всій Україні з політичними передумовами. Тільки не доцінював він чинника національного духа, що при відсутності політичних передумов може дійсно зблизити літературні мови різних частин

33) « Правда », Львів 1891, ч. IX.

34) В. Чайченко : Галицькі вірші. « Правда », 1891, X, 206 нн.

35) « Зоря », 1891, ч. 18, стор. 357 нн. Також див. ; Юрій Шерех : Мовна дискусія 1891-1893 років і участь у ній Івана Франка. « Рідне Слово », Мюнхен, ч. 6, 1946, стор. 175.

території однієї нації. Обидва дискутанти керувалися не тільки речевими, але й емоціональними арґументами, хоч у Франка було багато сутніх доказів. Вони не осягнули своєї мети, не вияснили питання і не дійшли до конкретного висновку.

Після цих статтей появилася стаття Мусія Школиченка п. н. « Чайченко і Франко ». Вона також не розв'язала порушеного попередніми дискутантами. Школиченко назвав їх розсвареними дискутантами. Сам він теж був однобічний і в своїх поглядах більш емоціональний ніж речевий. М. і він навіть перекладав Франкового « Лиса Микиту » на українську мову. (І. Франко : « З в. і н. », стор 53).

Більш речеві й об'єктивні були хронологічно наступні статті галичанина Іллі Кокорудза і наддніпрянця Хванька (Агатангела Кримського). Вони виходили поза межі загумінковости й емоціональности і змагали до аналізи фактів на тлі тогочасних обставин. У статті « Причинок до спору язикового » [36]) Кокорудз виказує, що українська мова в Галичині має багато ширшу сферу вживання ніж на Наддніпрянщині. Тому й західньо-українські елементи мови можуть причинитися до творення єдиної літературної мови. На це вказує він у висновку : « Як ми учимося зі словарем у руці деяких слів українських (тобто з Придніпрянщини), так най зволять і українці вийти трохи поза свою тісну межу і навчитися трохи і від нас. В той лише спосіб може вироблятися єдність і розуміння » [37]).

Також об'єктивно і по-фаховому дискутує А. Кримський. Розглядаючи проблему з становища минулого і покликуючися на сучасний стан української мови, він як філолог стверджує, що « те з нарічій стане пануючим, яке зробить найбільше на ріднім полі, яке видасть найкращі писання ». [38]). На жаль, Кримський не взяв до уваги впливів й інших чинників, а саме громадсько-політичного життя. Він виступив проти викидання з мови різних слів, з яких одні видаються галичанам русицизмами, інші наддніпрянцям польонізмами. Хоч деякі слова мають зовнішню форму тієї чи іншої мови, вони є українські і приймаються в нашій літературній мові [39]). Хоч Кримський спочатку ставився до мови галичан та до їх вартости доволі стримано, а то й деколи неприхильно, то пізніше з признанням говорив про впливи галицької мови на розбудову літературної : « Франкова лексика, як і багатьох інших талановитих письменників, зробила великий вплив на лексику загальноукраїнську, та ще й довго впливатиме на ню. Вистачить подивитися, якою щедрою рукою

---

36) « Зоря », Львів, 1891, ч. 24.

37) Там таки.

38) А. Хванько : Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові. « Зоря », 1891, ч. 24, стор. 275.

39) Там таки. Так, напр. слова, що їх Грінченко викидав з мови галичан, знаходимо опісля в його словнику; тільки вони взяті з мови придніпрянських письменників, що їх вони запозичили з мови галичан.

цитує новий академічний « Російсько-український словник живої мови » писання Івана Франка, О. Маковея, В. Шурата, О. Колибянської та багато інших [40]).

Опісля писали про мовні справи Б. Грінченко і І. Верхратський (Лосун). Перший у статті « Додаток до замітки « Галицькі вірші » [41]) підкреслює свою єдність з галичанами проти москвофілів та інших противників української культури й мови і ставить Франка серед передових українських письменників. В іншій, пізнішій статті, він підкреслив, що не тільки галичани, але і наддніпрянці брали і беруть участь у творенні української науково-публіцистичної мови [42]). Ця заява Грінченка, як і Лосуна, який підкреслював конечність користуватися при творенні літературної мови всіма говірковими особливостями і підкреслював теж вагу Галичини в творенні літературної мови (« в Галичині краще збереглися архаїзми, тут краще розроблялася наукова і політична термінологія » [43]), не принесли багато нового після статтей Кокорудза і Кримского.

Треба теж відмітити слова Лесі Українки в листі до Осипа Маковея з дня 16 січня 1894 р. Леся Українка стояла осторонь від усяких мовних дискусій та суперечок, а тільки як поетка висловила свій погляд на літературну мову : « Я тільки думаю, що зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діялекту, адже літературна мова мусить витворитися з усіх діялектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі. Я не такий завзятий лінґвіст, щоб так уже « переломляти копіє » за мову. Маю надію, що мене розуміють усі добрі люди і в Галичині і на Україні » [44]).

Оця мовна дискусія галичан з придніпрянцями на мовні теми порушила важливі питання в ділянці творення української літературної мови, але не змінила суті й напрямку в розвитку літературної мови. Вона дала галичанам осторогу перед впроваджуванням неправильних новотворів у мову, а наддніпрянцям — перед нетерпимим ставленням їх до галицьких впливів на літературну мову.

Мовна полеміка не закінчилася з початком 90-их рр. XIX ст. 1911 р. появилася стаття Івана Левицького-Нечуя п. н. « Криве дзеркало української мови », в якій автор говорить про руйнування української мови галичанами і, м. і. обвинувачує Ми-

---

40) А. Кримський : Рецензія на« Правописну справу » Степана Смаль-Стоцького. « Записки історично-філологічного відділу ВУАН », XII, 345.

41) « Зоря », Львів, 1891, ч. 24, стор. 476.

42) Б. Грінченко : Кілька слів про нашу літературну мову, « Зоря », 1892, ч. 15-16.

43) Б. Грінченко : В справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду. « Зоря », 1892, ч. 7-9.

44) Василь Сімович : Листування Лесі Українки з Йосипом Маковеєм. Львів, 1938, стор. 33.

хайла Грушевського, що він, мовляв, « галичаненням »[45]) східньо-української мови намагається поєднати галичан з придніпрянцями. Іван Нечуй радить галичанам учитися української мови не у Львові, а на східньо-українському селі і з творів Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, Мирного. Та Нечуй, як і Грінченко не філолог, руководився тільки мовним вичуттям, не філологічним знанням. Тому його атаки за-гострі, а поради галичанам « учіться літературної мови від придніпрянців, бо їхню мову розуміють усі українці, а галицьку тільки галичани »[46]) — не переконували галичан і не приводили до мовного поєднання. Галичани трималися норм літературної мови, викладених у граматиках Володимира Коцовського і Степана Смаль-Стоцького, що дечим відрізняються від придніпрянської мови, головно щодо словництва, фразеології та деяких морфологічних форм. Галичани бажали зберігати українську мову перед московськими впливами, що їх знаходили в мові придніпрянців.

В 1906 р. появилася в київській « Громадській думці » стаття, в якій придніпрянці вияснювали, що їм важко друкувати українські дописи з Галичини, через незрозумілу мову та інший почерк дрібного письма в густо писаних рядках[47]). На цю статтю відповів галичанин Олександер Борковський, признаючи деякі помилки галичан щодо вимови під польським впливом, кажучи : « Наша галицька мова під впливом польщини затратила спосібність ріжного тіньовання самозвуків *а, и,* співзвуків *л, р,* стратила спромогу мягкої вимови співзвуків *ч, ш, щ,* нераз хибну вимову *в* ». Він підкреслив теж шкідливий вплив на мову галицької гімназійної молоді перекладів з латинської і грецької мов[48]). Але також виказував він московські впливи на мову придніпрянців. Як його попередники, він повторював необхідність обопільного вирозуміння і вивчання єдиної мови під двома займанщинами : « Учитися нам мови народної, учитися без впину. Учитися одним від других : розумію галицьким русинам від закордонних і навпак, особливо на недостатках і хибах. Ми маємо свої хиби, Ви свої, а звісно чужі хиби легше достерегти; треба лише користати з них для власної науки. Та щоби по щирости сказати правду, то ми від Вас научилися багато, дуже багато, а Ви від нас не научились доси майже нічого, хоч... хоч можна би таки й Вам дечого навчитися від нас; не такі то ми вже послідні рутенці. Для рівного й одноцілого розвитку

---

45) Відоме було твердження М. Грушевського : « Щоб нам не розділяться, треба розділить **ся**. Іван Нечуй дошукувався галичанства у Грушевського, напр. в уживанні прийменника **від** замість **од**.

46) Однобічність цієї критики схарактеризував влучно Юрій Сірий у своїх спогадах : Іван Нечуй-Левицький (З моїх зустрічів). « Свобода », недільний додаток. Джерзі Сити, 1952, чч. 21, 22, 23.

47) « Громадська Думка », Київ, 9 (22). III. 1906, ч. 55.

48) Олександер Борковський : Нашим київським товаришам низький поклін і ґречна відповідь. « Діло », Львів, 1906, чч. 65, 67, 68.

нашого письменства доконче треба з усією вирозумілостию і взаїмною уступчивостию усувати в письменстві ті ріжниці, що по конечности указаних мною обставин витворилися по оба боки кордону. В сій справі ми від 60-их років минулого століття зробили дуже богато, Ви не зробили доси нічого і навіть найменшої охоти не показуєте до того. Шлях до єднання — вчитися граматики й бути вирозумілим одні одним » [49]).

Погляди Борковського були виявом загальної опінії щодо літературної мови галичан, головно старшого покоління. Галицькі граматики О. Огоновського — В. Коцовського і пізніша Ст. Смаль-Стоцького були на переломі обох сторіч єдиним дороговказом для вивчення літературної мови. Основи цих граматик, базовані на загально-українських мовних законах, зберігали тільки деякі західньо-українські особливості та фонетичні правила, передані т. зв. « желехівкою » з 1893 р. Тому і в галицьких шкільних підручниках міняли правопис творів східніх письменників, а рідко також деякі граматичні форми. Натомість без огляду на галицький правопис мова « Літературно-наукового Вістника » (в рр. 1898-1907), завдяки редакційному керівництву М. Грушевського, І. Франка, і Й. Маковея була дуже зближена до загально-української.

Мовним непорозумінням поклали край події 1917 і дальших років. Українська Академія Наук у Києві видала в 1918 р. правописні правила, пристосовані до граматичних законів і норм української літературної мови. Прийняли їх не тільки в східній Україні, але і на західніх землях під Польщею. Хоч у Галичині і дехто критикував цей правопис, Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові видрукувало в 1922 р. головні закони цього правопису для нормалізації літературної мови.

Зірвання кордонів і злука всіх українських земель, хоч на короткий час, зблизили галичан і наддніпрянців у мовній ділянці. Пожвавлювалось зрозуміння мовної спільноти обох частин народу і що раз сильніше вкорінювалося почуття мовної культури. Галичани що раз то більше стежать за розвитком мови наддніпрянців, розуміючи, що українська літературна мова базується на центральних говірках (Київщини і Полтавщини) і рівночасно підкреслюють важливість деяких західньо-українських мовних елементів для утворювання єдиної спільної мови.

Коли після 1920 року прийшло до розквіту української науки, а в тому також мови, в рямках ВУАН у Києві й опісля в Харкові, прийшла « українізація українців » : в рр. 1926-28 усталено новий правопис і норми української літературної мови, НТШ у Львові прийняло ці норми і правописні правила [50]). Західньо-українські поети, письменники, журналісти й науковці та мовознавці стали удосконалювати мову поетичну, журналіс-

---

49) Там таки, ч. 68.

50) Михайло Возняк : Правописні правила і словничок. Львів, 1928.

тичну й наукову і що раз інтенсивніше стали ширити мовну культуру серед галицького суспільства. Великі заслуги для вивчення української літературної мови та спопуляризування її серед усіх суспільних шарів поклав проф. Василь Сімович, учень проф. Степана Смаль-Стоцького, не тільки своїм підручником української мови, але й науковими та популярними доповідями і статтями, редаґуванням різних журналів та влаштовуванням мовознавчих гуртків, конференцій під проводом, головно, НТШ у Львові [51]).

Заслуги коло розбудження мовного питання і вивчення літературної мови поклав теж проф. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон), автор численних праць, теоретичних і практичних вказівок із ділянки українського мовознавства і редактор та видавець журналу « Рідна мова » з девізом : « Для одного народу одна літературна мова і правопис ».

Ще тісніше стрінулися галичани з наддніпрянцями на мовному полі в рр. 1939-1941, хоч і в дуже відмінному від 20-их років становищі під диктатом уряду УРСР. Тому починаючи з 1941 року і галицькі і східньо-українські наукові установи повернули до норм української літературної мови з-перед 1930 р., хоч уже місцями перестарілих. І в Галичині і на еміґрації в західній Европі вони перевидали кілька праць, що появилися на Наддніпрянщині в 20-их рр., як от « Норми української літературної мови » О. Синявського, правописні словники Ізюмова та Голоскевича. Крім того різні мовознавці видали багато посібників до мови та праць із мовознавства в західній Европі і в заокеанських країнах.

В еміґрантських умовинах культурного життя немає питання першенства східніх чи західніх земель України у творенні літературної мови; існує змагання до збагачення мовної культури у людей різної територіяльної приналежности й інтелектуального рівня. Успішні змагання за розвиток літературної мови будуть можливі щойно у вільній незалежній суверенній українській державі. Західньо-українські землі також причиняться до пожвавлення мовної культури й до розвитку літературної мови.

---

51) Д-р Василь Сімович : Граматика української мови. Вид. II. Київ-Лайпціґ, 1920.

Михайло Міщенко

ПРОБЛЕМА ІНТЕЛЕКТУ В ПОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ПРИРОДНИЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НА УКРАЇНІ

Проблема інтелекту або розуму від найдавніших часів була предметом уважного розгляду різних філософічних і природничих систем. Розум розглядали як могутню силу людської діяльности. Цю силу ототожнювали з божественною істотністю (Бог, Природа, Логос), або надавали їй божественних властивостей.

Так, Геракліт дивився на розум, як на основу буття і як на важливий принцип самопізнання. В багатьох раціоналістичних філософічних системах розум визначався як природжена, пізнавальна властивість. Йому приписували апріорні здібности пізнавання світу і розглядали його, як відображення божественної істотності (Платон, Декарт, Спіноза і інші). Геґель визнавав розум за важливий принцип буття і за провідну властивість людини. Тваринам він приписував лише розсудок. Кант піддав критичному розглядові раціоналістичне трактування властивостей розуму і пов'язав його з емпіричною філософією.

Для Г. Сковороди людські здібности були природними властивостями, а природу він ототожнював з Божественною істотністю. Він вважав, що людські здібности — це « іскра Божа ». Проте його розуміння здібностей, як виявлення людського розуму, далеко не співпадало з поглядами представників раціоналістичної філософії. Здібності, про які говорив Сковорода, були позбавлені апріорних властивостей. Вони « притаєні », потребують вивчання, встановлення, розвитку. Філософія Сковороди приймає принцип розвитку. узалежнення від вимог зовнішнього оточення. Він закликав педагога і лікаря вивчати « притаєні » здібности дитини, виховувати їх відповідно з природніми властивостями, розвивати характер і світогляд, щоб таким чином на основі набутого життєвого досвіду, зформувати суспільно корисну особистість.

Погляди Г. Скороводи мають прикмету емпіричної філософії, але відрізняються від неї вченням про « притаєні » природжені

здібності. Отже, не все в людській діяльності постає шляхом індивідуального досвіду. Діяльність ця потребує природженого фундаменту, на якому шляхом виховання формується індивідуальний досвід, знання про зовнішній світ і постає ціла особистість з властивими їй природженими рисами характеру, схильностями і спрямованістю [2].

Філософія Г. Сковороди найяскравіше відповідає новим шуканням в ділянках анатомії, генетики, неврофізіології і ендокринології, що постали в 20 сторіччі. Вчення про субкортикальні анатомо-фізіологічні механізми мозку, як природжену основу індивідуального досвіду і цілої особистости, складає фундамент сучасної неврофізіології. Концепції, що обґрунтовують конституційні анатомічні форми, типи нервової системи і ендокринні типи з властивими їм рисами темпераменту і характеру, мають в своїй основі « притаєні » спадкові механізми, носії людських здібностей, як прояву людського розуму. Вони забезпечують не лише нормальний розвиток особистости, а й зберігають властиві людині, генетично зафіксовані природні національні і расові особливости.

Саме це надає філософії Г. Сковороди надзвичайну силу методологічної зброї в боротьбі з расистськими теоріями, які виникли в московській комуністичній системі, щоб уневажнити значення природженого фундаменту особистости, довести можливість створення уніфікованого типу людини, наприклад, « советського человека », на основі лише набутого досвіду і цим усунути національні і расові відміни.

Погляди Г. Сковороди були вихідними методологічними засадами для вивчення природніх властивостей людини в ділянках неврофізіології, психіятрії і експериментальної педагогіки в пореволюційний період на Україні.

З початком 20 сторіччя проблема інтелекту стає предметом експериментально-психологічного вивчення в дослідженнях Торндайка, Ієркса, Уотсона Келлера і багатьох інших.

Для розв'язання проблеми інтелекту вивчались навички тварин і людини. Швидкість і особливості утворення навички вважались показниками рівня інтелектуального розвитку. Проте, природа навички була невідома і розумілася однобічно, як лише психічне явище. Отже, одне невідоме — інтелект, вивчалось за допомогою другого невідомого — навички. Природньо, це не могло довести до розв'язання проблеми інтелекту і спричинилось до багатьох хибних висновків і помилкових концепцій.

Так, наприклад, Торндайк уявляв інтелект, як асоціятивний процес, Еббінґгауз ототожнював інтелект з пам'яттю. Ціген — із здібністю до комбінування. Штерн розглядав інтелект, як здібність здійснювати цілі, а Спірман, як здібність встановлювати відношення. Відношення він уявляв, як запас психічної енерґії [23, 24].

Уотсон, представник американського біхевіористичного на-

прямку психології, вважав, що тваринам властиві примітивні способи утворення навичок шляхом « проб і помилок », тоді як людина вживає властивий лише їй, досконалий метод раптового утворення навичок, « ага » метод [25].

Келлер, представник німецької структуралістичної психології, ствердив, що антропоїдні мавпи користуються зброєю і здібні утворювати навички раптово, як і людина. На цій підставі він прийшов до помилкового висновку, як буде показано далі, що він розв'язав проблему психічної еволюції, знайшовши ланку, яка пов'язує тварину з людиною. Прояви інтелекту він узалежнював не від природніх особливостей організму, але від фізичної структури оточення.

Велика розбіжність поглядів показує, що психологія не була спроможною розв'язати проблему інтелекту, що також підкреслює і Келлер [12].

В широко організованих дослідах на Україні одним з важливих завдань було вивчення неврофізіологічної природи навичок. Дослідження здійснювались великою кількістю наукових співробітників в неврофізіологічних лабораторіях різних дослідних установ.

Так, в Психоневрологічній Академії та Інституті Експериментальної Педагогіки під керівництвом В.П. Протопопова вивчались особливості утворення движних навичок у собак, їх церебральний механізм, стійкість, складність і залежність від різних метод їх утворення.

В Інституті Експериментальної Дефектології під керівництвом І.П. Соколянського вивчення навичок проводилось в спеціяльно організованому педагогічному процесі. Досвіди проводились на сліпо-глухонімих, глухонімих і сліпих дітях. Ставилось завдання зформування цілої особистости на основі різноманітних навичок, починаючи з елементарних — самообслуговування, орієнтації в часі і просторі і кінчаючи такими складними, як виховання тактильної, дактилологічної і артикуляційної мови, оволодіння читанням письмом і матиматичними операціями. Всі ці навички для точного простеження їх розвитку формувались на основі одного тактильного чи суглобом'язевого рецепторів у сліпо-глухонімих; у сліпих на основі слухового і тактильного рецепторів, а у глухонімих на основі суглобом'язевого і зорового.

В Неврофізіологічній Лабораторії Інституту Народньої Освіти під керівництвом автора цієї статті вивчались особливості навичок у нормальних і розумово-відсталих дітей, в залежності від різних метод їх утворення, таких, як метода прямого навчання ,метода наслідування і спосіб мовного навчання.

Павлов і Бехтерев ототожнювали умовні рефлекси з навичками і уявляли складну діяльність тварин і людини як сукупність умовних рефлексів. Ці погляди викликали сумнів [3, 16].

В дослідженні проф. Є. Каткова, проведеному в Україн-

ському Інституті Експериментальної Педагогіки, встановлено, що сукупність ланцюгово утворених умовних рефлексів (вторичних, третичних, четвертичних) не приводить до утворення складної форми діяльности [11].

Звідси започатковуються шукання принципу і умов розвитку навичок. В результаті численних досліджень встановлено, що навички належать до складних форм вищої нервової діяльности і саме вони складають основу всього багатства індивідуального досвіду тварин і людини. Навички, як складні форми вищої нервової діяльности мають відмінний від умовних рефлексів принцип свого виникнення і вимагають спеціяльних умов для свого виникнення і розвитку.

Так умовний рефлекс в його чистій формі, як показав Павлов, постає в умовах суворої лабораторної ізоляції. Тварини як і людина не виказують ніякої активности для його виникнення. Фізіологічний принцип утворення рефлексу складає механічне сполучення в часі звичайного індиферентного (умовного) чинника з безумовним подразником, здібним викликати природжений рефлекс. Таким чином умовний рефлекс складає пасивну форму індивідуального досвіду, яка виникає шляхом дресури. За своїм зовнішнім виразом умовний рефлекс нічим не відрізняється від природженого безумовного рефлексу, складаючи його точну копію. Його церебральний механізм в формі тимчасового фізіологічного зв'язку лежить у вузькому пункті кори мозку і тому умовний рефлекс відзначається нестійкістю. Навіть в природніх умовах умовний рефлекс постає в такий же спосіб. Наприклад, тварина бачить посуд, з якого їй дають їсти, і в неї з'являється умовний секреторний рефлекс, який тут же підсилюється їжею.

Звичайно, біологічне значення умовного рефлексу велике. Його фізіологічний механізм — тимчасовий зв'язок, заложений в корі, постає на умовні сигнали зовнішнього оточення і йому властива здібність суб'єктивного відображення дійсности, себто, встановлення предметного відношення організму як цілого до зовнішнього світу. Об'єктивний і суб'єктивний вираз тимчасового зв'язку складає новий важливий принцип праці кори мозку, встановлений Павловим — принцип психо-фізіологічного монізму.

Неврофізіологічне вивчення навички в українських дослідчих установах показало, що навичка відрізняється від умовного рефлексу складністю умов виникнення і своїм церебральним механізмом. Перш над усе навичка вимагає вільних умов свого виникнення або постає в умовах природнього експерименту. Навичка має відмінний принцип свого утворення, а саме принцип активного подолання перепон, що стоять на шляху до стимулу (подразнення), як конечної мети, яку мусить досягнути тварина. Навичка не є сліпим повторенням безумовного рефлексу і може самовільно змінюватись в своїй формі в залежності від обставин,

доцільности ,зручности і конечности. Природню основу навички складає субкортикальне збудження, яке не визначає її форми, а лише стимулює організм до активної діяльности. Навичка відрізняється складністю свого церебрального механізму, який охоплює більшість ділянок кори мозку і тому їй властива велика стійкість.

Нарешті утворення навички пов'язано з застосуванням спеціяльних природжених і набутих в житті метод, які постають в процесі еволюційного розвитку живих істот, залежать від анатомічної структури тіла і мозку, а також від спеціяльних нервових процесів і функцій [17, 18].

Одні з цих метод спільні для тварин і людини, і можуть бути названі неспецифічними. Інші, специфічні методи, виникають на вищих етапах біологічного розвитку і властиві вищим тваринам і людині. Нарешті з'являються методи властиві лише людині. До неспецифічних методів належать : 1) метода прямого шляху, 2) обхідний шлях, 3) метода відходу від мети, 4) метода генералізації і 5) метода раптового утворення навичок на основі минулого досвіду.

Специфічні методи складають : 1) метода прямого навчання, яка у виразній формі з'являється у собак, котів і досягає найбільшого розвитку у людини. 2) метода користування зброєю, властива всім мавпам і особливо людині 3) метода наслідування добре розвинена у мавп і найбільш у людини. 4) метода мовного навчання, властива лише людині.

Найбільш примітивною і поширеною методою утворення навички слід вважати методу прямого шляху. Ця метода пов'язана з застосуванням сили і аґресії. Метода ця властива нижчим тваринам, але її широко вживають і вищі тварини і людина. Тварина в намаганні відкрити клітку, в яку положено м'ясо і замкнено підоймою, вживає зуби, кігті, лапи, пробує зруйнувати прилад. Вона робить багато спроб і коли одна з них випадково приводить до відкриття приладу, вона закріплюється за принципом умовного рефлексу. Інші помилкові спроби загальмовуються. Застосування цієї методи вимагає участи нервових процесів збудження і гальмування, формування умовного рефлексу і диференціювання, як форм елементарної синтези і аналізи.

Коли підойма, приміщена на задній частині клітки, і прямий шлях не приводить до утворення навички, тварина в ході безлічі спроб застосовує обхідний шлях, обходить клітку, знаходить підойму і відкриває клітку. В основі цієї методи лежить підвищена активність тварин з широкою ірадиацією процесу збудження в корі мозку, яка забезпечує велику кількість спроб і шукань. Тварини зі зниженою активністю не виходять за межі прямого шляху, але при додатковій стимуляції м'ясом, їх активність може підноситись і вони звертаються до обхідного шляху. Нижчі тварини, а також розумово-відсталі діти (імбе-

цили й ідіоти) навіть при високій активності не виходять за межі прямого шляху. Їм властива обмеженість і одноманітність спроб.

Коли від підойми, що зачиняє дверчата клітки, протягують шнур на значному віддаленні і клітку можна відчинити, якщо потягнути за шнур зубами, тоді створюється складне положення. Тварина мусить відійти від стимулу (м'яса), який її подразнює і притягає до себе. Це важке завдання. Але тварина в процесі різноманітних спроб відходить від клітки, знаходить кінець шнура і відкриває клітку. В такий спосіб постає новий тип навички. Метода відходу від мети має складніший фізіологічний механізм. Спроби відбуваються на тлі широкої іradиації процесу нервового збудження і пов'язані з добре розвиненим гальмовним процесом.

Але якщо шнур протягнути від клітки в другу кімнату і кімнату замкнути підоймою, подібною до підойми на клітці, тварина вживає методи генералізації. Вона не користується прямим шляхом, маніпулює лише з підоймою, поки не відчинить двері, увійде в кімнату, потягне за шнур і відкриє клітку. Тварина узагальнює ситуацію. В фізіологічному механізмі цієї методи переважне значення має церебральна синтетична функція.

Нарешті, якщо двері сусідньої кімнати замикають підоймою, яку тварина вживає для відкривання клітки, то вона розв'язує завдання без застосовання спроб. Навичка постає раптово. В основі цієї методи лежить здібність переносу набутого досвіду з однієї ситуації в другу. Ця здібність здійснюється на основі синтетичної функції мозку.

Специфічні методи виникають на вищих ступнях еволюційного розвитку. Так собаки можуть утворювати навички шляхом прямого навчання. Для цього експериментатор бере лапу собаки і відкриває нею клітку. Після ряду вправ тварина сама відкриває клітку. Так мати навчає свою дитину елементарним навичкам.

Метод користування зброєю вперше з'являється у нижчих мавп і у людини досягає найвищого розвитку.

Наслідування також у виразній формі помітне у мавп. Ця метода формування навичок досягає у людини найбільшої досконалости в зв'язку з високим розвитком тонких рухів рук і мімічних м'язів.

Нарешті метода мовного навчання властива лише людині. Метода ця вимагає наявности складної природженої анатомо-фізіологічної основи, на якій формується мова, як спосіб суспільної комунікації і як метода навчання.

Здібність користуватись зброєю у нижчих мавп узалежнена від анатомічної будови передніх лап і структури мозку. Мавпи вживають палиці, щоб пригорнути до себе стимул, якщо його не можна досягти передньою лапою. Проте ця здібність у них

обмежена. Вони не здібні утворювати навички з вживанням відворотних (екстензорних) рухів. Келлер спостерігав цю особливість і в антропоідних мавп і пояснював її недостатнім розвитком інтелекту. Таке пояснення не розкривало сутности явища. Келлер, як і Лешлі, ігнорував закони біологічної еволюції. Протопопів пояснив помічену нездібність мавп відсутністю у них анатомічних центрів тонких рухів, центрів праксії, властивих лише людині. Наявність центрів праксії дозволяє людині утворювати навички на основі тонких рухів рук, які вимагають самовільних екстензорних рухів.

Крім того Келлер вважав, що він розв'язав проблему психічної еволюції тим, що встановив у антропоідів здібність користуватись зброєю і утворювати навички раптово подібно тому, як це робить людина. Як показали досліди Протопопова і його співробітників, зброєю можуть користуватись і нижчі мавпи, а здібність утворювати навички раптово властива всім тваринам. Коли людина не має попереднього досвіду для утворення навички, вона не може розв'язувати проблем раптово і звертається до прямого шляху, вживаючи всі методи, якими користуються і тварини.

Нездібність мавп утворювати навички, пов'язані з екстензорними рухами, залежить від структури мозку в такій же мірі, в якій собаки не можуть користуватися зброєю в силу їх анатомічної організації. На це звернув увагу ще Г. Сковорода, кажучи, що « не можна черепаху навчити літати як орел ». Це стосується й індивідуальних відмін людської діяльности, які також залежать від структурних і функціональних особливостей мозку. Невраховування цих відмін при вихованні приводить до того, що « воєнну роту веде часто той, кому треба сидіти в оркестрі » — говорив Г. Сковорода. « Смішно, коли вовк грає на сопілку, смішно коли ведмідь танцює. Але коли вовк стає пастирем, ведмідь монахом, а лоша радником, це вже біда » — казав він. Таким чином виникнення різних методів специфічних і неспецифічних залежить від анатомо-фізіологічної структури тіла, зокрема мозку. Вони визначають рівень здібностей і можливостей живих істот. Мова поставила людину на найвищий щабель її розвитку, забезпечила проґрес людської культури і цивілізації і непрохідною прірвою відгородила людину від світу тварин. Келлер не міг розв'язати проблеми психічної еволюції саме тому, що він не звернув уваги на значення мови, як найважливішої методи для формування людського досвіду.

Помимо навичок, утворюваних на безумовний стимул, в дослідженнях встановлена можливість формування навичок і на умовні подразнення (звукові, геометричні форми і т. п.).

Крім того в ряді досліджень (Хильченко, Гук, Ландков) [27] вивчалась можливість виникнення навичок на абстрактні ознаки предметів. При цьому встановлено два важливих факти, а саме : 1) тварини (собаки) можуть схоплювати абстрактні ознаки пред-

метів [геометричних фігур, музичних тонів — « більший », « менший », « вищий », « нижчий »] і на основі їх формувати навички; 2) абстрактним чинникам оточення властиві такі ж риси фізіологічних діючих чинників, які мають фізичні і нефізичні подразники — звук, час, простір, інтервал, слово і т. п.

Відмінну від умовних рефлексів рису навичок складає їх церебральний механізм. Навички постають при активній участі цілого організму і всіх аналізаторних систем (зорової, слухової, нюшної, смакової, тактильно і суглобо м'язевої). Тварина може реалізувати навичку різними частинами свого тіла — передніми або задніми лапами, головою, зубами. І хоч навичка може виховуватись на основі якогось одного аналізатора (слухового чи зорового і т. п.), всі інші аналізатори активно включаються в процес її формування.

Тому механізм навички спирається на працю всієї кори мозку і навичка відзначується великою стійкістю. Окремі аналізаторні частки кори мозку складають важливі, високо диференціойвані, анатомо-фізіологічні компоненти, через які може здійснюватись ціла навичка. Саме це привело Лешлі до хибного висновку про неспецифічність мозку. Він бачив, що навички можуть зберігатись навіть при екстерпації 4/5 частин мозку.

Нарешті для утворення навичок, зокрема швидкости їх появи, особливе значення має активність досліджуваних. За характером активности встановлено типи нервової системи : активний (аґресивний) і пасивний. У нормальних дітей спостережено наявність і зрівноваженого типу активности, якому властива спокійна, швидка, зосереджена праця з незначною кількістю спроб. Основу активности складає нервовий процес збудження його мобільності, здібність до концентрації і різні ступні його взаємовідношення з процесом гальмування.

Проведені дослідження показали, що утворення навичок забезпечується нормальним розвитком нервових процесів збудження і гальмування, як явищами ірадияції і концентрації цих процесів, функціями аналізи і синтези кори мозку. Умовний рефлекс, як елементарна форма індивідуального досвіду, входить в склад навички, як її складовий елемент.

Ці фізіологічні особливості навичок і дозволяють розглядати їх як складні форми вищої нервової діяльности.

Особливого значення набули досвіди Соколянського в Інституті Експериментальної Дефектології. Він ставив завдання організації цілої особистости на основі складних форм вищої нервової діяльности. Це завдання він здійснював в педагогічному процесі на сліпоглухонімих. Користуючись спеціяльно розробленою ним ланцюговою методою, він крок за кроком простежував, як на основі одного чи двох аналізаторів (суглобо м'язневому чи тактильному) формуються елементарні навички, тактильна, дактилологічна і артикуляційна мова, а також різні знання — орієнтація в часі і просторі, навички читання, писання,

математичні операції і т. п. Він спостерігав, як в процесі формування індивідуального досвіду формуються відношення до оточення і до самих себе, і постає ціла особистість з почуттям обов'язку, відповідальности за свої вчинки і всім багатством психічних відчувань. Одна з його вихованок Ольга виказала великі здібності і досягла високого рівня розвитку. Вона добре орієнтувалась в просторі, читала, писала, говорила тактильною, дактилологічною і артикуляційною мовами, мала добрий запас знань з тих предметів, які вона вивчала, особливо захоплювалась літературою, багато читала і переписувалась з письменниками.

Система Соколянського дозволила йому розв'язати проблему розвитку Елени Келер і Луізи Бріджман, що залишалась загадкою в педагогіці. Його метода дістала поширення не тільки в дефектологічних установах, але і в шкільних закладах для нормальних дітей і притягла увагу англійських і американських педагогів, які відвідували його Інститут і спостерігали його досвіди.

Соколянський прийшов до важливих висновків, а саме, що діяльність людини складається з ланцюгово-пов'язаних складних форм вищої нервової діяльности, які і утворюють її індивідуальний досвід. Кожна складна форма вищої нервової діяльности має складний нервово-фізіологічний механізм і вимагає високої структурної і функціональної диференціяції окремих кортикальних аналізаторних зон. І що, навіть, на основі одного аналізатора (тактильного чи суглобом'язевого) може бути побудована ціла особистість, якщо правильно уряджений педагогічний процес. Правильно уряджений процес мусить бути активним, розчленованим на елементи (ланцюгова метода), суворо послідовним і відповідати природнім спроможностям дітей — їх індивідуальним відмінам і дефектам. Недостатній розвиток нервових процесів і функцій, аналізи і синтези, як це можно було бачити у деяких розумово-відсталих сліпо-глухонімих дітей, складало велику трудність не тільки для формування окремих форм вищої нервової діяльности, зокрема артикуляційної мови, але і, особливо, для формування цілої особистости. Отже індивідуальний досвід тварин і людини складається з ланцюгово пов'язаних складних форм вищої нервової діяльности. Проте здібність до утворення цих складних форм і методи, які для цього вживаються ,а значить і весь рівень індивідуального досвіду, який може бути досягнений, різні у різних форм тварин.

Ця здібність до формування складних форм вищої нервової діяльности зумовлена біологічними і фізіологічними законами і складає інтелект тварин і людини. Інтелект функціонує за принципом подолання перепон і розв'язання життєвих проблем на основі властивих йому метод, виникнення яких узалежнене від фізичної організації живих істот. Здібність до

формування складних форм індивідуального досвіду зумовлена ступенем біологічного розвитку живих істот.

Ці важливі ознаки інтелекту можна бачити при формуванні складних форм вищої нервової діяльности. Методи, які вживає тварина для формування своїх навичок, відомі в психології під назвою інтелектуальних операцій. Проте виникнення і розвиток цих методів можна зрозуміти лише в аспекті біологічної еволюції. Нез'ясованість цього питання в психології дозволила розглядати інтелект, як якусь однобічно окреслену психічну силу — асоціятивний процес, пам'ять, відношення, психічна енергія і т. п.

Поняття « психічна енергія », яке вживає Спірман і яке поширене в психології, методологічно цілком неправомірне, бо психічні переживання мають лише суб'єктивний вираз і не можуть бути виміряні ніякими фізичними приладами. Це залишок анімістичних уявлень, який дістав свій вираз в теорії психофізичної взаємодії. Теорія ця припускає можливість впливу психічного на фізичне і навпаки. Павлов заперечив таку можливість експериментальним встановленням принципу психофізіологічної єдности. Недостатній розвиток неврофізіології примушував психологів віддавна помічені енергетичні явища розглядати як психічні. Проте, починаючи з досліджень Шеррінгтона і Павлова на тваринах в фізіології встановлюється закон силових відношень, стверджений автором цієї статті і на дорослих людях. Цей закон дозволяє точно вимірювати силу реакції в залежности від сили зовнішнього чинника і функціонального стану нервових клітин. Порушення цього закону встановлено автором цієї праці при психічних захоруваннях. Виміряючи ступінь порушення можна сказати, в якому психічному стані перебуває хорий-катотанічному, галюцінаторному і т. п. Отже галюцінаторний чи катотанічний стан з'являється не в результаті зниження психічної енергії, а в наслідок функціональної чи фізичної ослабленности нервових клітин. Фізичні і психічні явища не паралельні і не взаємодіючі. Вони підкорені принципові єдности.

Розв'язання проблем складає одну з найсуттєвіших умов для формування складних форм вищої нервової діяльности і всього індивідуального досвіду. В результаті цього досягається поставлена мета, зростає індивідуальний досвід і забезпечується краще пристосовування до вимог оточення і взаємодіяння з ним.

Інтелект виникає, як кортикальна природжена властивість тварин, бо тільки з корою головного мозку пов'язана здібність формування індивідуального досвіду. Кортикальна діяльність високо-динамічна, змінлива і свідома. Діяльність ця розрахована на мінливі обставини оточення і забезпечує найтонше взаємовідношення з ним. Ця діяльність формується під безпосереднім впливом оточення на основі біологічних і фізіологічних законів.

Цим саме ця діяльність відрізняється від інстинктивних

форм поведінки комах і нижчих тварин. Інстинкт розрахований лише на незмінні умови життя. Його фізіологічний механізм постійний, діє періодично шляхом хемічних впливів організму на інтероцептори. В нових і мінливих обставинах інстинкт перестає бути корисним і не забезпечує життя.

У процесі біологічного розвитку інтелект збагачується на різні методи розв'язання проблем — специфічні і неспецифічні. Виникнення цих методів узалежнено від багатьох біологічних чинників.

В першій мірі має значення анатомічна будова тіла і мозку і пов'язані з ними функціональні можливості. Так собака користується зубами і лапами для розв'язання життєвих проблем. Його інтелектуальні можливості не виходять за межі анатомічної організації. Інтелект собак далеко вищий від інтелекту риб, які позбавлені кінцівок, а часто і зубів. Їх інтелект також далеко вищий від інтелекту птахів і кролів, які користуються кінцівками в обмеженій формі.

У мавпи уже добре розвинені руки і мімічні м'язи. Вони здібні формувати свій індивідуальний досвід, користуючись зброєю, а також методом прямого навчання і наслідування.

У людини руки і мімічні м'язи досягають найбільшого розвитку і постає анатомічний апарат артикуляційної мови. Людина не лише користується зброєю, але і робить зброю. На основі її анатомічної організації формується міміко-жестикуляційна і артикуляційна мови і вдосконалюються методи організації індивідуального досвіду шляхом наслідування і прямого навчання.

Особливе значення для виникнення окремих метод інтелектуальних операцій має розвиток нервової системи. Починаючи з риб, головний мозок і кора мозку неухильно зростають не тільки в розмірі, але і в структурній і функціональній диференціяції. Розвиваються нервові процеси збудження і гальмування, функції аналізи і синтези. Вдосконалюються фізіологічні закони іradіяції і концентрації нервових процесів і закони позитивної і неґативної індукції, які забезпечують високу мобільність нервових процесів і їх складну кортикальну динаміку.

Саме нервові процеси і функції кори мозку зумовлюють особливости кожної інтелектуальної методи.

Так у риб кортикальні процеси, зокрема, гальмовний процес, знаходяться в стані початкового розвитку, відрізняються недостатньою мобільністю та інертністю. Функції аналізи і синтези розвинені особливо недостатньо. Тому навіть простий умовний рефлекс і диференціювання у них постають поволі (Фролов, Вагнер). З інтелектуальних методів їм властивий лише прямий шлях.

У собак нервові процеси і функції досягають високого розвитку. Вони здібні до формування складних форм вищої нервової діяльности і вживають для цього багато різних методів.

Здібність користуватись зброєю і метода наслідування у

мавп пов'язана з наявністю спеціяльних анатомо-фізіологічних координуючих моторових центрів рухів передніх кінцівок і міміки.

Це ж саме стосується і до методів, які використовує людина для сформування свого індивідуального досвіду. Нервові процеси і функції аналізи і синтези досягають у людини найвищого розвитку. Виникнення центрів праксії і більша диференціяція мімічних центрів забезпечує можливість тонких рухів рук і мімічних м'язів. Разом з тим вдосконалюється здібність до наслідування і користування зброєю. Анатомо-фізіологічні центри мови (Брока, Верніке) властиві лише людині і служать для координації мовного апарату і розвитку мови, як найдосконалішої методи для формування індивідуального досвіду. Саме ця метода підносить інтелект людини на найвищий ступінь. Розвиток мови вимагає не лише наявности анатомічних центрів, але і великої мобільности нервових процесів і високого розвитку аналітико-синтетичних функцій. Недостатній розвиток процесів і функцій аналізи і синтези у розумово відсталих дітей затримує або унеможливлює розвиток мови. Початковий ступінь формування мови є найпростішим процесом диференціяції і синтези мовних фонем (Іванов-Смоленський). Мова формується, як складна форма вищої нервової діяльности за принципом подолання перепон і забирає ряд років для елементарного оволодіння нею, а процес постійного вдосконалення її може тягнутися ціле життя. Поруч з мовою виникає її корелят — словесне мислення, за Уотсоном — захована мова. Для формування індивідуального досвіду людина використовує всі неспецифічні методи, властиві тваринам включно з рішенням завдань відразу на основі минулого досвіду. Відсутність досвіду примушує її звертатись до прямого шляху і маніпулювати руками.

Специфічну особливість людського інтелекту складає здібність розв'язувати проблеми, себто, формувати свій індивідуальний досвід, захованим словесним способом (Уотсон). При цьому способі людина використовує всі неспецифічні методи, підносячи їх на вищий ступінь. Рішення завдань здійснюється на основі аналізи і узагальнення відносних ознак фізичних предметів і змісту понять.

Зформовані фізіологічні механізми складних форм вищої нервової діяльности закладаються в корі головного мозку в формі тимчасових зв'язків. Ці останні охоплюють більшість ділянок кори, забезпечуючи велику стійкість зформованих складних форм індивідуального досвіду. Їх кортикальний механізм існує не лише як фізіологічне явище, але їм властивий і суб'єктивний вираз в формі усвідомленого відношення цілої особистости до оточення.

У глибоко-розумово відсталих людей (імбецилів та ідіотів) низький інтелектуальний рівень часто співпадає з недостатнім фізичним розвитком. У них нерозвинена мова і міміка. Форму-

вання складних форм вищої нервової діяльности утруднене. Вони користуються лише прямим шляхом з застосуванням сили і аґресивности. Вони не вживають методів обходного шляху, відходу від мети, нездібні користуватися зброєю для розв'язання проблем і не можуть переносити досвіду з однієї ситуації в другу. Нервові процеси і аналітико-синтетичні функції у них різко затримані в розвитку.

При достатньому розвитку ручних і мімічних рухів, а також мови, як це видно при легких формах розумової відсталости (дебіли і легкі імбецили), для формування індивідуального досвіду можуть бути використані методи прямого навчання, наслідування і мовного навчання.

Головну ознаку їх інтелектуальної недостатности складає нездібність утворювати складні форми вищої нервової діяльности на відносні ознаки предметів і поняття.

Анатомічна організація і неврофізіологічні процеси і функції ще не вичерпують усіх умов для нормального розвитку інтелекту. Велике значення мають також ендокринні і метаболічні процеси. В численних ендокринологічних працях встановлюється зв'язок фізичного і інтелектуального розвитку. Наприклад, порушення функцій гіпофізарної залози може затримувати ріст і розвиток інтелекту (адипозо-генітальна дистрофія, монголоїдна ідіотія, прогерія). Гіперфункція щиткової залози підвищує темп інтелектуальних процесів. Зниження функції цієї залози спричинює втрату інтересів і появу інтелектуальної тупости (мікседема). Недорозвинення чи відсутність цієї залози викликає затримку росту і глибоку затримку інтелектуального розвитку (кретинізм).

Багато форм інтелектуального недорозвинення пов'язано з порушенням протеінового, карбогідратного і ліпоідного метаболізму.

Великі успіхи генетики в останні роки дозволяють наближатись до перводжерел виникнення інтелекту як біологічного чинника. Генетика вивчає істотність життя і розуму в їх зв'язку з молекулами і атомами живої речовини. Приняття хромозомної і генної теорії, а також теорії мутації, вносить ясність в питання про первісні чинники, які визначають нормальний і патологічний розвиток інтелекту. Особливо важливі дані дістали американські генетики при вивченні монозиготних близьнюків, тройнят, четвернят і п'ятернят.

Починаючи з 1960 року з'являється багато праць, які показують, що генам належить продукція основних протеінових річовин — аміно-кислот, які забезпечують не тільки фізичну будову тіла, але і хемічну структуру гормонів, потрібних для нормального розвитку інтелекту.

Особливе значення має структура хромозом, хемічна будова ген і їх комбінації. Наприклад, збільшення числа хромозом і нормального числа 46 до 47 спричинює монголоідну ідіотію з

плюрігляндулярним порушенням ендокринних функцій. Відсутність гену, що забезпечує продукцію ензиму, потрібного для розкладу феніл-аланінової кислоти, спричинює феніл-перувіяльну олігофренію.

Кожний рід живих істот має власну генотипічну структуру, яка визначає не лише анатомічні форми, але і рівень інтелекту.

Організм людини — продукт біологічної і соціяльної історії. Його провідні анатомо-фізіологічні системи такі, як фронтальні ділянки мозку, кортикальні аналізаторні зони, анатомо-фізіологічні механізми міміко жестикуляційної і артикуляційної мови, постали в умовах соціяльного життя. Вони генетично зафіксовані та їм властивий соціяльний аспект їх виразу. Себто на основі цих природжених механізмів формуються властиві лише людині форми діяльности (характер, мова, мислення).

Інтелект, як генетично зумовлена біологічна властивість людини, завершує будову анатомо-фізіологічної структури особистости — її фенотипічні ознаки. Це здійснюється шляхом формування індивідуального досвіду, спеціяльно складних форм вищої нервової діяльности.

Індивідуальні різниці в інтелекті окремих людей залежать від генетично зумовлених анатомо-фізіологічних відмін і випадкових мутацій, що виникають в процесі ембріонального розвитку. Випадкові мутації можуть спричинювати піднесення всебічної чи часткової обдарованности чи викликати зниження інтелектуальних здібностей. Так, від звичайних інтелектуально батьків народився Шевченко, національний геній, учитель, революціонер, великий поет і маляр. Від звичайних батьків народився також Леонардо-да Вінчі з високо розвиненими математичними і мистецькими здібностями, схильностями до винахідництва та інженерства.

Часом у високо інтелектуальних батьків народжуються розумово-відсталі діти. Іноді вузька обдарованість-музична чи математична — виникає на тлі загальної розумової відсталости.

Інтелект складає собою продукт біологічної еволюції. Його розвиток і вдосконалення здійснюються на основі мутацій, а зовнішнє оточення відограє ролю селективного чинника. Розумово відсталі, непристосовані до вимог життя, потребують суспільної опіки. Їх життєвий шлях коротший від нормальних розумово людей.

Вивчення складних форм вищої нервової діяльности привело до зрозуміння шляхів розвитку інтелекту, як наймогутнішої сили, що у тварин забезпечує процес біологічної адоптації, а у людини зумовлює розвиток культури і цивілізації.

Надмірна психологізація і соціологізація діяльности людини в концепціях Маркса і Енґельса, а також московських комуністичних методологів, скерована до заперечення інтелекту, як природженої властивости і спроб звести його до набутого в житті індивідуального досвіду.

Розвиток інтелекту, його одвічний проґрес, складає процес постійного вдосконалення природніх властивостей організму, анатомо-фізіологічної будови тіла, структури мозку, нервових процесів і аналітико-синтетичних функції кори мозку.

Найзагальніше інтелект можна визначити, як генетично зумовлену біологічну здібність до формування індивідуального досвіду, сперту на принципі активного розв'язування життєвих проблем, залежну від особливостей фізичної організації.

Англійський фізіолог Шеррінґтон вбачає істотність біологічної еволюції в розвитку рецепторів, як органів пізнавання. Павлов пов'язував істотність біологічної еволюції з розвитком кортикальних функцій — аналізи і синтези. Проте розвиток рецепторів і кортикальних функцій відбувається не сам по собі, але в тісній залежности від вимог оточення і потреб діяльности.

Інтелектуальна діяльність, що спирається на активній праці цілого організму, приводить не тільки до вдосконалення органів чуття і кортикальних функцій, але і вимагає значної анатомічної реконструкції цілого організму і створення нових анатомо-фізіологічних систем і методів розв'язання життєвих проблем.

Це примушує істотність біологічної еволюції вбачати в розвитку інтелекту.

Недаром розум, як могутня пізнавальна, діюча і творча сила живого світу від найдавніших часів притягає увагу визначних натуралістів і філософів, примушує вбачати в ньому вищий реґулюючий принцип життя і наділяти його божественними властивостями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anderson, J. Personality organisation in children. J. Amer. Psychol. Sept., 1948.
2. Багалій, Д. Український мандрівний філософ Г.С. Сковорода. ДВУ 1926, Харків.
3. Bekhterew, W.M. General principes of human reflexology. New York, International, 1932.
4. Cook, R.C. Lysenkos wounderful genetics. J. Heredity, July, 1932.
5. Вагнер, В. Биологические основания сравнительной психологии, Т. 1-2. Госиздат, Ленинград, 1934.
6. Gardner, I.C. and Newton, H.H. Quadruplet studies. J. Hered. June 1939, July, Oct. 1940, Oct. 1942, Sep. 1943, March, 1944.
7. Gardner E.J. and Stephans, F.E. Monozygotic twins. J. Hered. Nov., 1948.
8. Gesel, A. Mental and physical correspondence in twins. The Scientific Monthly, 14, 1922.
9. Gesel, A. and Thompson, H. Twins T. and C. from infancy to adolecence. Monogr. 24. 3. 1941.
10. Енгельс, В. Диалектика природи. Госиздат, 1934, Москва.

11. Катков, Е. Особливості вторичних умовних рефлексів у тварин. Ж. Рефлексологія і Експериментальна Педагогіка 1932, Харків.
12. Keller, W. The mentality of apes. Hercourst Brace, 1925, New York.
13. Lashley K.S. Brain mechanisms and intelligence. University Cicago Press, 1929, Chicago.
14. Merrimen, O. Intellectual resemblence of Twins. Psychol. Monogr. 33, № 5, Whole № 152, 1924.
15. Nelson, P. Shirlys babies after fifteen years. J. Hered. Psychol. 75, 1948.
16. Павлов, І.П. Двадцатилетній опыт изучения высшей нервной деятельности.
17. Протопопів, В.П. Особливости утворення движних навичок у тварин. Просідінгс 15 міжнародного фізіологічного конгресу, 1935, Ленінград.
18. Протопопів, В.П. Движні навички у тварин. Монографія Інстит. Експер. Мед. 1935, Харків.
19. Sherrington, C.S. The integrative action of the nervous system. Yale Univ. press 1906, New York.
20. Schwesinger, G.O. The five little Dionnes how they grew. J. Hered. March, 1940.
21. Scheinfeld, A. The new You and heredity. J. Limpcott Co, 1950.
22. Sonneborn, J. Heredity, Environment and Politics. J. Science, May, 1950.
23. Thorndike, E.L. Animal intelligence. Psychol. Monogr., 2, № 8, 1898.
24. Thorndike, E.L. Mesurments of twins. The J. of Psychology, Psychology and Scient. methods, 2, 1905.
25. Watson, B. Behaviorism. Norton, 1925, New York.
26. Woodworth, C. Heredity and environment. Social science research council Bulletin, № 47, 1941.)
27. Хильченко, А.Є. Утворення простих і складних навичок у тварин. Ж. Експер. медицина. 1935, Харків.
28. Хильченко, А.Є. Реакція на відносні ознаки оточення у тварин. Ж. Експер. мед., 1935 Харків.
29. « Особливости движних навичок у тварин і людини ». Зб. за ред. Протопопова, В.П., конфіскований і вивезений до Москви в 1939 р. Зміст збірника складався з праць фізіологічних лабораторій в.н.д. Психоневрологічної Академії, Інституту Експериментальної Медицини та Інституту Народньої Освіти. До важливіших з них належали :
а) Гук А. Особливости движних навичок у собак, утворюваних на відносні ознаки музичних тонів.
б) Ландков Б. Движні навички, утворювані на відносні ознаки геометричних фігур.
с) Хильченко А. Навички у мавп.
д) Міщенко М. Експериментальні неврози у тварин.
е) Міщенко М. Моторові навички у олігофренів.
ж) Міщенко М. Особливости утворення движних навичок у нормальних дітей на основі « спроб і помилок ».
з) Міщенко М. Особливости утворення навичок у дітей на основі методи наслідування.
і) Міщенко М. Утворення навичок у дітей на основі мовної інструкції.
л) Ряд праць інших авторів.

о. Іриней Назарко, ЧСВВ

« КОБЗАР » З ДРУКАРНІ КУЛІША З 1860 Р. *)

За життя Тараса Шевченка « Кобзарь » появився тричі. Перше видання коштом Петра Мартоса вийшло в 1840 році в Петербурзі; друге в 1844 р. там же під новим наголовком « Чигиринській Кобзар и Гайдамаки ». Третє видання появилося теж в Петербурзі в друкарні Панька Куліша в 1860 р. коштом Платона Семеренка з присвятою « Марку Вовчкові на пам'ять 24 стичня 1859 року ». Ці три видання, що їх перевіряв сам Шевченко, були перевидані впродовж сторіччя [1]).

Нас інтересує в першу чергу третє видання « Кобзаря », бо воно було видане в друкарні П. Куліша, якого 150-ліття з дня народження згадували ми минулого року. Крім цього в червні минулого року, коли канадська провінція ЧСВВ мала свою капітулу в Мондері, я знайшов це видання « Кобзаря » в мондерському музеї оо. Василіян і воно пригадало мені різні воєнні переживання, про які розкажу коротко. При цій нагоді я поробив поміри цього третього видання « Кобзаря » і подаю його опис. Величина — 20,5 см х 13,5 см. Обкладинка тверда, оправлена в бронзову шкірку. Перша сторінка книжки вільна, на другій є гарний портрет Шевченка роботи М. Микишина : Шевченко без шапки, лисий, у маринарці. На третій сторінці такий наголовок : « Кобзарь Тараса Шевченка, коштом Платона Семеренка. С. Петербургъ въ друкарні П.А. Куліша 1860 ». Над наголовком з немалим зворушенням прочитав я таку присвяту синім чорнилом : Ч.С.В.В. В.П. Назарко Іринею від А. і Л.Т. Наскільки тепер пригадую, — це був Андрій Терешенко, або Тишенко, не : Терещенко чи Тищенко.

У 1945-1946 роках жив я в гостинних оо. Кармелітів у Бамберзі (Баварія). Там же в чотирьох таборах перебувало понад

---

*) Доповідь на Сесії НТШ, Торонто 30 березня 1970.

1) *Кость Кисілевський,* Правописні системи трьох перших видань « Кобзаря » (у збірнику « Тарас Шевченко »), Записки НТШ, т. CLXXXVI, ст. 202.

дві тисячі українців, яким я відправляв Богослужби і проповідав. Тоді майже по всіх таборах бушували безкарно большевицькі репатріяційні комісії, які інколи насильно забирали наших людей на « родіну ». Як пригадуємо, не обійшлося тоді без особистих трагедій, а то й самогубств. Коли американці зорієнтувалися і зрозуміли нехіть українських утікачів повертатися назад, тоді вищі старшини з Головної Квартири Айзенгауера намагалися нав'язати контакт з українськими утікачами. Зразу з нашими інтеліґентами говорив часто якийсь молодий лейтнант-українець, народжений в Америці, а згодом появився старший, дуже бистрий капітан, Теодор Шефлер, мабуть жид (як пізніше я довідався), нью-йоркський адвокат, який говорив досконалою німецькою мовою. Хтось з визначних українців післав його до мене, щоб я поінформував його про наші церковні стосунки. Шефлер затримався в Бамберзі кілька днів і часто говорив зо мною. А жив у Бамберзі наш філолог Андрій Терешенко (чи Тишенко), викладач української мови в якомусь українському інституті. Він як філолог мав декілька скриньок малих карточок з поодинокими українськими словами, їх значенням, авторами і творами. Репатріяційна комісія, але вже в супроводі американців, зробила у Терешенка ревізію, большевики наробили крику, що ці карточки — це шпигунські записки. Американці, не розуміючи нічого, арештували професора і привели його з його скриньками до уряду військового ґубернатора. Щастя хотіло, що саме тоді капітан Шефлер привіз мене до цього ж уряду, щоб мене познайомити з референтом релігійних справ. Там зустрів я арештованого професора, а при ньому американського вояка. Професор розказав мені про причину свого заарештування, я пояснив це Шефлерові, показуючи поодинокі карточки зі словами. Він запитав мене : чи я дійсно знаю професора ? Я відповів, що це мій друг, з яким я часто зустрічаюся і за нього ручаю. Тоді Шефлер, нікого не питаючи, професора звільнив, а воякові пояснив, що ніякий шпигун не перетримував би своїх записок так явно у відкритих скриньках. Після кількох днів, коли Шефлер вже від'їхав до Франкфурту, прийшов до мене проф. Терешенко з дружиною і з вдячности за те, що я ручив за нього перед Шефлером, подарував мені « Кобзарь » Шевченка з друкарні Куліша. Я приїхав до Канади з Америки, де мені не подобалося, 26 жовтня 1946 р. як перший т. зв. новоприбулий і привіз з собою подарованого « Кобзаря ». Коли пізніше оо. Василіяни в Мондері почали будувати український музей, я подарував цей « Кобзарь » музеєві, де він находиться досі.

Після такого довшого звороту, вернімося знову до опису цього « Кобзаря ».

На четвертій сторінці дозвіл цензури : « цензоръ В. Бекетовъ, С. Петербургъ 28 ноября 1859 года ».

На п'ятій сторінці присв'ята : « Марку Вовчкові на пам'ять 24 стичня 1859 року ». Шоста сторінка вільна. Від сторінки

сьомої починаються поезії та поеми Шевченка. В 1960 році цей Кобзар вийшов заходами Української Вільної Академії Наук, Інституту Шевченкознавства, ч. 3, за редакцією проф. Ярослава Рудницького у Вінніпезі — Нью Йорку з передмовою цього ж Я. Рудницького і скороченою передмовою по-англійськи [2]). Це видання має знаки наголосу : напр. « Ду́ми мої.., тече́ вода́ » і т. п. а в « Оглаві » поміщено список поезій, а саме : « Думи мої » (ст. 1а), « Перебендя » (ст. 4), « Тополя » (ст. 8), « Утоплена » (ст. 17), « Причинна (ст. 25), « Думки : Тече вода, Вітре буйний, Тяжко, важко в світі жити, Нащо мені чорні брови, До Основ'яненка (ст. 42), Иванъ Підкова » (ст. 46), « Тарасова ніч » (ст. 49), « Гамалія » (ст. 55), « Гайдамаки » (ст. 125), « Псальми Давидові » (ст. 223) і т. д.

У всіх трьох петербурзьких виданнях « Кобзаря » застосовано фонетичний правопис, оснований у двох перших виданнях на оригінальному Шевченковому принципі, а в третьому з 1860 р. на т. зв. « кулішівці », що її Куліш придумав та виложив у « Записках о Южной Руси » (т. VII-VIII). У цьому виданні нема прикладів на латинське « ґ », тільки « г »; напр. « хурдига » замість « хурдиґа » [3]).

Саме тому, що це видання « Кобзаря » 1860 р. появилося в друкарні Куліша, Куліш дозволив собі поробити значні зміни в деяких поезіях Шевченка, які Шевченкові неподобалися : напр. у заспіві « Думи мої, думи мої » Куліш пропустив усе про козацьку громаду. Можливо, що зі страху перед цензурою. Також у поемі « До Основ'яненка » пропущено п'ять рядків. Малі зміни Куліш поробив у « Перебенді », « Тарасовій ночі », тощо.

П. Зайцев у « Житті Тараса Шевченка » пише : « Куліш твердив, що Шевченко мало опрацьовує свої твори, що в них мало « майстерства », яке само по собі безсиле, але в поєднанні з таким таланом, як у Шевченка, може зробити більші чудеса, ніж їх створив Пушкін. Куліш, як критик, виключав себе з громади, що захоплюється Шевченком беззастережно... Деякі критичні завваги Куліша були слушні, деякі — зовсім ні. Куліш пропонував цілий ряд конкретних і докладно вмотивованих поправок, переважно в тексті « Катерини » й « Гайдамаків » [4]).

II.

При цій нагоді не від речі було б бодай коротко пригадати взаємовідносини між Шевченком і Кулішем. Про це писав Василь Щурат п. н. « Пантелеймон Куліш » (« Діло », 1904, ч. 17). Але найліпша стаття — це М. Могилянського (псевдо — Петро Чуб-

---

2) *Я. Рудницький*, Вступ до « Кобзаря » із 1860 р. в перевиданні УВАН, Інституту шевченкознавства, ч. 3, Вінніпеґ-Нью Йорк, 1960.

3) Див. К. Кисілевський, цит. праця, ст: 208, нотка 6.

4) *П. Зайцев*, « Життя Тараса Шевченка », НТШ, Париж-Нью Йорк-Мюнхен, 1955, стр. 159.

ський) п. н. « Куліш і Шевченко » в « Збірнику праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства п. н. Пантелеймон Куліш », видання Української Академії Наук, Київ 1927, ст. 102-126.

Слід пригадати, що після заслання до Тули за приналежність до Кирило-Методіївського Товариства, Куліш переїхав до Петербурга і там розгорнув досить широку літературну й видавничу діяльність. Впродовж кількох років мав там свою власну друкарню і 1857 р. видав « Сочиненія і письма Николи Гоголя » в 6-ьох томах, « Народні оповідання » Марка Вовчка, « Граматику », тобто буквар, згодом « Повісти Григорія Квітки-Основ'яненка ». На цей час припадає видання « Записок о Южной Руси », альманаху « Хата », а врешті 1860 р. « Кобзаря » Шевченка [5]), що є в мондерському архіві. Саме видання цього « Кобзаря » стало причиною нових непорозумінь між Шевченком і Кулішем, який дозволив собі на поважні зміни без відома Шевченка.

Вже в попередніх роках (1843-1847) Куліш давав Шевченкові поради протекційним тоном, а навіть інколи й гострі догани. Але Шевченко терпів, бо Куліш — син козака з Вороніжа на Чернігівщині, учителював тоді в Києві й був амбітний юнак, що вмів багато працювати і умів подобатися статечним і впливовим людям. Він підготовлявся тоді до наукової кар'єри, яку згодом і щасливо розпочав. Шевченко шанував його вже як українського письменника і як великого ентузіяста всього, що українське, та як тоді вже видатного українознавця-енциклопедиста [6]). Між Шевченком і Кулішем зав'язалася справжня дружба. Вони відбули разом подорож до Межігірського Спаса й Шевченко присвятив тоді Кулішеві поему « Чернець ». Ідеалізована тоді Кулішем козацька доба була і для Шевченка джерелом політично-організаційних концепцій для майбутнього, а зокрема арсеналом національно-виховних ідей. Їхні спільні прогульки були дуже цікаві для обох і повні живого та повчального змісту. Шевченко перевищав Куліша силою своєї фантазії та яскравістю почувань. Куліш же перевищав Шевченка силою критичної арґументації, і як людина з більшою систематичною освітою, — значно більше знав і тому мав більшу самопевність. Стиль їх взаємин усталився вже тоді : деяка протекційність і повчальність тону з боку самопевного Куліша, з'єднана віч-на-віч та при людях з пошаною до поетичного дару Шевченка. З боку Шевченка — завжди щире признання освічености і заслуг Куліша при одночасному критичному ставленні до його безмірної амбіції та самопевности. Зайцев каже, що Шевченко завжди вмів визначити певну межу для Кулішевих тенденцій : впливати на нього і собі

---

5) « *Українські письменники* », Біо-бібліографічний словник, т. 2, Київ 1963, ст 610, Видавництво Художньої Літератури.

6) *П. Зайцев*, цит. твір, ст. 97.

його підпорядкувати [7]). Ця дружба не довела до справжнього січового побратимства : різниця психічних структур обох молодих титанів нашого відродження стояла між ними стіною, крізь яку вони один одному могли простягати руки. Шевченко робив це завжди щиро, натомість Куліш не завжди.

Коли ж Куліш приїхав із закордону на Різдвяні свята 1846 року, він був здивований тим усім, що побачив у Києві. Нові твори Шевченкової музи зробили на нього велике враження. Національне піднесення, що в його атмосфері жили тоді київські братчики, було справді надзвичайне. Куліш писав про тодішнього Шевченка : « Сам Шевченко зробився не тим, яким я його покинув, їдучи з України. Се вже був не Кобзар, а національний пророк... Київська інтеліґенція обгортала українського барда глибоким почитанням... Для мене ж — казав Куліш — сяєво його духа було чимось надприродним ». Згадував Куліш і те, як Шевченко всіх їх навчив ненавидіти москалів, яких не називав інакше, як кацапами » [8]). 1847 року Куліш писав до Шевченка : « Слава твоя писательська тепер в зеніті. Послі 1847 року ждуть од тебе земляки речей великих ». Все ж таки претенсійно радив Шевченкові « більше працювати над поезіями, щоб вони не були розхрістані й простоволосі, як циганка ». Мабуть ці слова, повні зарозумілости, трохи й різали вухо великого поета Шевченка, але він великодушно прощав Кулішеві.

Шевченка всі вважали за арбітра в справах мови й вірили його глибокому критичному чуттю мистця. Старий Максимович посилав йому на рецензію й для поправок свої переклади псальмів, Опанас Маркович просив переглядати й до « кращого пуття доводить оповідання Марка » (Вовчка). Лише Куліш у це ставлення вносив іноді диссонанс. Розпочавши їх порадами, виголошуваними протекційним тоном, а навіть доганами, в роді « пиши охайно да оглядно, як у того Пушкіна, щоб чистим зерном одсипать духовної пашні землякам, не з половою ». Тоді вже й безмежно доброму Шевченкові терпець урвався. Хоч Куліш одночасно підкреслював, що свої поради дає, ревнуючи про славу Шевченка, то все ж таки він у своїй зарозумілості заходив надто далеко. Прибувши осінню 1858 р. до Петербурга, Куліш не змінив свого менторського тону і, коли прочитав Шевченків вірш « Полякам », то наговорив Шевченкові чогось такого, за що другого дня мусів листовно просити в Шевченка вибачення. Шевченко нарешті поклав край Кулішевим зазіханням на ролю загального ментора і літературної « надлюдини ». Цього довго не міг забути Куліш і по 25-ох роках згадував, як Шевченко « гукав » у Петербурзі : « Не давайте Кулішеві поправляти Марка Вовчка, він її опрозить ».

---

7) Там же, ст. 98.
8) Там же, ст. 163.

Пізніше Куліш таки зовсім піддався очаруванню Шевченкової музи. При його безмежній амбіції нелегко йому було признати над собою вищість Шевченка, як поета, але таки признав [9]).

А коли Шевченко помер 26 лютого 1861 року (ст. ст.) — після « останнього цілування » виголошено десять промов. Усі признавали, що найкраща була промова Куліша. Він казав : « Нема в нас нікого достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка; уся сила і вся краса нашої мови тільки йому відкрилася ». Промовець кінчав : « Будь же, Тарасе, певен, що ми твій заповіт соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проклав єси ».

Коли після двох місяців тлінні останки Шевченка згідно з його заповітом супроводили в Канів, тоді Куліш говорив ще краще : « Що оце, батьку Тарасе ? Ти від'їзджаєш на Україну без червоної китайки ? Чим же ти менший од тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривалися, заслугою козацькою пишалися ? »

А коли молоді накрили труну китайкою, Куліш закінчив : « Наш єси, поете, а ми народ твій і духом твоїм дихатимемо во віки і віки ».

---

9) Там же, ст. 317-318.

Ярослав Падох

ВИБРАНІ ПРОБЛЕМИ З ІСТОРІЇ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ ГЕТЬМАНІЦИНИ

Проблема підсудности

Утворена після революції Богдана Хмельницького Українська Держава швидко організувала свою окрему судову систему, скасувавши ранішу, сперту на польську тричленну структуру судів — земських, гродських, і підкоморських. З уваги на її оригінальність та опертя на загальні козацькі адміністраційні органи, принялося називати цю нову систему козацькою, а її суди — козацькими судами.

Ця організація козацьких судів проіснувала до великої судової реформи, переведеної в 1760-63 рр. гетьманом Кирилом Розумовським, який наново впровадив систему давніх « статутових » судів, очевидно далеко не таку, як була давніше за польських часів. Ця реформа прийшла в значній мірі в наслідок зростаючих впливів московського судівництва й політичного натиску, метою якого було не тільки ввести в український правний лад засади російського права, в тому числі і російський формалістичний процес, але також підчинити судівництво Москві. Недаром в своїй записці про « непорядки на Україні » писав Г. Теплов, що : « право малороссійске эсть совсэм республиканскоэ, весьма не свойственноэ... малороссійскому народу въ самодержавномъ владініи пребивающему » [1]). Привернення статутових судів, спертих, як сама їх назва вказує, на Литовський Статут, який на Гетьманщині, не без деякої рації, уважався старим українським правом, мало поставити край вміщуванню російського чинника в українське судівництво. А втім, ця реформа відповідала тим соціяльним змінам, які за сто років від революції Хмельницького зайшли в Україні. Ця система перетривала тільки двадцять років. 1783 р. її змінив російський

1) Записки Українського Наукового Товариства в Києві, кн. IX. 1911. Стор. 14.

уряд, накинувши судові установи російського зразку. Відновлена в 1796 р., вона проіснувала ще деякий час, підпавши помітним змінам. Останні рештки української судової системи були скасовані щойно в 40-их роках XIX ст., враз із обов'язуючою силою тих кодексів, що діяли впродовж віків в Україні.

Право тієї доби, зокрема судове право, мало досліджене, на що звертали увагу численні дослідники Гетьманщини 17 і 18 сторіч. До того збереглося порівнюючи дуже мало документів тієї доби, а вже зовсім мало судових книг і архівів. Не без рації один з дослідників судів того часу з резигнацією відзначав, що « судові архіви пішли на запалювання козацьких люльок та на службу козацьким кашеварам » [2]). А й з тих, що залишилися до наших часів, чимало загинуло в часі останньої війни й продовженого лихоліття. Ось інформує Центральний Державний Історичний Архів УРСР, що із зложених у ньому 6 027 актових книг після війни « удалось повернути на місце лише 1 894 ». Що криється за цими словами, не легко збагнути. Та все ж, добре дізнатися, що після довгих років надруковано опис декілька актових книг, а то й деякі судові акти (Акти вірменського суду міста Кам'янця Подільського, XVI ст.). Може доживемо ще того часу, коли відновляться в Україні досліди її давнього права, які так буйно розквітли були тому п'ятдесять років й були нещадно припинені зі знищенням тих, що їх досліджували.

Повного курсу історії українського процесу ще немає. Для його написання треба прослідити чимало неясних проблем. Після виготування короткого нарису цього предмету для студентів Українського Вільного Університету [2]а), автор не тратить надії, що йому доведеться виготовити курс історії українських судів та процесу. Ця стаття є частинкою його, далеко незакінчених, дослідів цього предмету. В ній стараємося розглянути питання, чи в процесі Гетьманської України існували тверді засади підсудности. Питання нелегке з уваги на трудність якраз в праві Гетьманщини часто встановити, що було нормою, а що вийнятком від норми, тому що козацька старшина, включно до її найвищих судово-адміністраційних органів, не мала ані часу, ані охоти забути не таку то давню самоволю польської адміністрації і судівництва.

Дослідник козацького судівництва М. Слабченко висловив погляд, що не існували засади судової підсудности й скарги можна було вносити до будьякого суду [3]). Чи вірне це твер-

---

2) Київська Старина. 1898. Т. 62. Стор. 65.

2а) Ярослав Падох. Давнє українське судове право. Конспект викладів. Мюнхен 1949.

3) М.Е. Слабченко : Судівництво на Україні XVII-XVIII стол. Харків 1919 р. Стор. 13.

дження, а якщо так, то в якому періоді часу? Відомо ж, що після 1648 року основно змінився суспільний лад й на місце станового поділу й станового права прийшла безстанова суспільність й єдине право для всіх громадян, коли не брати до уваги збережене з давнішої доби магдебурзьке право міст. Але відомо також, що швидко після революції Хмельницького Гетьманщина почала навертати до давнього ладу й давня нерівність почала вростати в життя і право.

Це, а також, незв'язана зі становою зрізничкованістю, потреба упорядкувати справу підсудности, привело урядові чинники до заходів, щоб встановити постійні норми підчинення судам осіб і справ. З початком XVIII ст. знаходяться в гетьманських розпорядках і в дорученнях генеральних установ згадки про те, що ніхто не повинен шукати справедливости в суді, до якого не належить. Згодом же, після зложення відомого Козацького Кодексу з 1743 р., серед його постанов, які впроваджено на підставі обов'язуючого права, знаходиться багато таких, які відносяться до судової підсудности. За незаховання постанов про судову властивість були навіть визначені кари гривни. Але з другого боку часто судові книги дають численні докази на те, що таких постанов не перестерігано. Отже слід a priori прийняти, що були й мусіли бути постанови про судову підсудність, але в силу обставин їх не все перестерігано.

Обговорюючи це питання, будемо держатися прийнятої схеми предметної, функційної і місцевої підсудности.

Відносно предметної підсудности за козацького, достатутового періоду, можна думати, що ті самі суди вирішували справи однаково цивільні й карні, й то незалежно від вартости предмету спору, чи важливости злочину. Наприклад полковий суд розглядав справи цивільні й карні, громадян і чужинців, духовних і світських і т. д. Цієї засади не змінює факт, що ґрунтові справи розглядали ґрунтові судді-межівники, бо вони діяли з доручення загальних судів, як їх частина. З бігом часу витворилося декілька вийнятків від цієї засади, що їх знаходимо іноді в судових актах. Наприклад при вирішуванні спорів за земельні посілости, надані манастирям і церквам царськими грамотами та гетьманськими універсалами, предметновластивим судом був тільки Генеральний Суд і Канцелярія. Окремі, не загальні суди, розглядали справи спеціяльних категорій людей, наприклад купецькі справи розглядав купецький, а церковні-духовний суд.

Після реформи гетьмана Розумовського, наступив поділ предметної підсудности. « Речи кривавые », тобто карні ,пере дано городським, а цивільні земським судам. Але суди, як раніше, переступали межі своєї компетенції, і наприклад земський суд в Глухові побіч цивільних провадив також карні справи за вбивство і т. п. Д. Міллер не вміє пояснити, чому так

діялося й здогадується, що мабуть тому, що в Глухові не було городського суду, тільки аж в Ніжині, осідку полку [4]).

Відносно місцевої підсудности обов'язувала засада, що позов слід було внести до суду, в окрузі якого має свій осідок пізваний. Коли пізваний не має свого постійного осідку, тоді позов проти нього можна було внести до суду, в окрузі якого лежить предмет спору (forum rei sitae), що кореспондувало з римсько-канонічною нормою actor sequitur forum rei.

І ця засада мала свої, практикою вироблені, вийнятки. Наприклад, коли постав спір за земельну посілість, положену в іншій судовій окрузі, як та, в якій постійно мешкає пізваний, тоді хоч позов слід внести до суду в місці осідку пізваного, в процесі перед тим судом бере деяку участь також суд, в якого окрузі положений предмет спору. Оба суди, за порозумінням, визначують двох межових суддів (межівників), які разом вирішують спір. Подібне діється в випадку, коли предмет спору лежить на території, або на границі кількох судових округ. В таких випадках справа переходила до Гетьмана, бо тільки він мав право вирішувати компетенційні спори [5]). Гетьман визначував по одному межовому судді з кожного полку, на території якого находився спірний ґрунт і їм спільно передавав вирішення спору. Згадують про це « Права, по которымъ судится малороссійскій народъ » [6]), а потверджує це М. Слабченко [7]).

Про такий процесовий випадок оповідає Міллер в своїй монографії про суди Гетьманщини. У половині 18 ст. ведено спір поміж військовим товаришем Орихівським та капітан-поручником ґвардії Тернавіотом й переяславським Михайлівським манастирем. Позов проти манастиря внесено до Лубенського полкового суду, але ігумен пізваного манастиря закинув невластивість суду тому, що за його словами, спірний ґрунт лежить на території переяславського полку. З уваги на це « діло перейшло до гетьмана », який установив, що предмет спору лежить на території двох полків й передав спір на вирішення межівникам обох полків, спираючись на постанову Литовського Статуту, арт. 2 і 12 дев'ятого розділу [8]). Визначені гетьманські комісарі спільно виїздили на ґрунт, де переводили розправу та видавали вирок, який вписувано в межові книги обох, чи більше судових округ зацікавлених у спорі. Але й це не було непорушною нормою. Збереглися акти, які виявляють, що деякі справи, хоч спір-

---

4) Д.П. Миллерь. Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи. Суды земскіе, гродскіе и подкоморскіе въ XVIII в. Сборникъ Харьковского Историко-филологического Общества. Том 8. Харків 1896. Стор. 186.

5) М.Е. Слабченко. Малорусскій Полкъ въ административномъ отношеніи. Историко-юридическій очеркъ. Одесса 1909. Стор. 290.

6) « Права ». Гл. 17., арт. 7, пункт 1. Стор. 505.

7) М.Е. Слабченко. Судівництво на Україні. Стор. 14.

8) Міллер. Очерки. Стор. 93.

ний ґрунт лежав на території кількох полків, вирішували комісарі Гетьмана, а не межовики тих полків.

Для прикладу можна навести справу, яку описує відомий автор одної з найцінніших правничих монографій Гетьманщини й один з кодифікаторів Козацького Кодексу, Федор Чуйкевич. В 1717 р. відмежовували село Лосенівку, власність Печерського манастиря, від степу, який належав трьом полкам — Переяславському, Прилуцькому і Ніжинському, такі особи: генеральний суддя Іван Чарниш, бунчуковий товариш Михайло Турковський, полковий прилуцький суддя Андрій Сабастіянович і сам автор, який в той час був реєнтом Генерального Суду [9]). Отож не всі зацікавлені в процесі полки мали своїх заступників у складі суду.

Можна думати, що це сталося вийнятково тому, що вичислені полки були стороною в спорі, то їх спір мусів вирішити надрядний чинник — Гетьман. Але в актах судів Гетьманщини знаходимо інші подібні випадки. Наприклад прикінці 17 ст. ведено спір поміж мешканцями села Молютинці та новими поселенцями села Сурмачівка. Спірний ґрунт лежав на границі полків Переяславського і Лубенського. Хоч спір ведено поміж приватними людьми, розглядав його присланий Гетьманом комісар, військовий товариш Іван Рошкевич-Биховець, який у свому звіті Гетьманові згадує: « Гетман... выслал мене найподлѣйшого слугу своего нижейписанного для розысканя и успокоеня заводу оного в Перятин » [10]). З цього виходило б, що була подвійна практика й що від Гетьмана, зглядно генеральних судових установ, залежало, чи справу передати межовим суддям нижчих, місцевих судів, чи окремо визначеному гетьманському висланникові-комісареві. Звичайно гетьманські комісарі на місці спору добирали собі до помочі місцеві судові особи. Той же Рошкевич згадує про це в свому справозданні: « Я, прибувши (в Пирятин), обѣздив кгрунта оние з Переяславскими, Лубенскими, Пѣрятинскими (Перятин, біля якого лежав спірний ґрунт, належав до Лубенського полку) полковыми особами и сторонами завод мѣючими » [11]). Тих полкових осіб було кільканадцять, майже ціла полкова старшина обох полків, як теж городова старшина.

Від загальної засади, що властивість суду визначувало місце замешкання пізваного знаходимо багато вийнятків у згадуванім уже Козацькім Кодексі з 1743 р. Тому, що цей кодекс є загально визнаний дослідниками історії українського права збірником

---

9) « Судь и росправа въ правахъ малороссійскихъ обширно на разныхъ мѣстахъ показаная, в зѣде въ единъ краткій и ясній эксцерптъ въ прекращеніе горкой въ судахъ волокити собранная въ полезное же употребленіе малоросіянамъ списанная року отъ Рождества Христова 1750, 18 октоврія » в « Матеріялах до історії українського права ». Том I. ВУАН. Київ 1929. Стор. 83-147 (тут: диви стор. 146).

10) Стороженки. Фамильный архивъ. Т. VI. Київ 1908. Стор. 50.

11) Там-же, стор. 50.

діючого в той час в Україні — Гетьманщині права, можна думати, що вийнятки, про які мова, були стосовані в судах Гетьманщини, а не були кодифікаційними новостями.

Отож « Права » дозволяють позивати пізваного перед суд місцевости, в якій пізваний зобов'язався на письмі (« розписався ») заплатити довг, або виконати якусь роботу [12]). Також можна було внести позов перед суд місцевости, де пізваний провадив купецький або інший промисел [13]). Неосілих людей, наприклад циганів, можна позивати всюди, де б їх позовник не постиг [14]). Чужинців можна позивати тільки за окремим дозволом, т. зв. « позволительномъ указомъ » вищої влади. Але коли чужинець письмово зобов'язався в означенім реченці заплатити довг й не виконав свого зобов'язання, можна його позивати без окремого дозволу влади перед місцевий суд вірителя, якщо довжник прибуде на Україну [15]). За шкоду, заподіяну під час торгів і ярмарків можна позивати перед суд місцевости, в якій заподіяно шкоду [16]). Коли стороння людина провиниться на селі « в малому ділі » й нанесе комусь шкоду, тоді за цю шкоду можна її запізвати перед місцевий сільський суд [17]). Очевидно, можна думати, що тут також стосуються загальні приписи станового порядку та гетьманські привілеї, які піддають окремі особи під виключну юрисдикцію тільки окреслених вищих судів. Коли позовникові нанесе шкоду слуга або підвладний пана, тоді він може звернутися до суду, якому є підчинений самий позовник, й той суд висилає до пана возного з « письменнимъ представленіемъ » і копією позву й домаганням дати сатисфакцію позовникові. Але коли пан не послухає зазиву суду, ця інтервенція кінчається й позовник мусить внести позов до суду, в окрузі якого живе пізваний [18]). Позатим в карних справах властивим є суд місця, в якому виконано проступний вчинок.

Зміна осідку пізваного підчас судового поступовання зміняє підсудність пізваного тільки тоді, коли пізваний випровадився на постійно (« во вся ») вже після внесення позву (« по челобитю обидимого позовнимъ узакомъ »), але ще не був візваний у суд і не виконав ніякої процесової чинности. В цьому випадку слід його запізвати перед суд його нового осідку. Але, якщо пізваний залишив на старому місці свого осідку якесь нерухоме майно, позов має вирішити суд давного осідку пізваного.

Ото ж, коли пізваний вже ввійшов у процесову дію, зміна його осідку не зміняє властивости суду, за засадою, що « в кото-

---

12) « Права » гл. 8, арт. 2, п. 3, стор. 140 і гл. 16, арт. 16, п. 5, стор. 455.
13) Там же гл. 8, арт. 2, п. 3, стор. 140..
14) Там же гл. 16, арт. 16, п. 3, стор. 455.
15) Там же гл. 16, арт. 47, п. 2, стор. 491.
16) Там же гл. 28, арт. 5. п. 2, стор. 811.
17) Там же гл. 29, арт. 1, п. 2. стор. 814.
18) Там же гл. 9, арт. 14, п. 1, стор. 234.

ромъ судѣ какое дѣло начнеться, в томъ судѣ и окончитися имѣеть[19] »).

Щодо функційної підсудности треба відзначити, що число апеляцій не було обмежене, одначе слід було держатися встановленого порядку « судових інстанцій ». За поминення нищого суду загрожувала втрата позву зглядно апеляції і грошева кара в користь противної сторони й суду. Порядок апеляції був такий[20]) :

1. Зі сільського суду в справах проти козаків у сотенний, а проти посполитих у ратушний суд.

2. З сотенного і ратушного судів до полкового суду, або полкової канцелярії, а з магістратського суду прямо в Генеральний суд[21]).

3. З полкового суду або Канцелярії у Військовий Генеральний Суд.

4. З Віськового Генерального Суду у Військову Генеральну Канцелярію.

5. З Військової Генеральної Канцелярії апеляція йшла до Гетьмана. Тут і кінчалася справа. Щойно згодом, під російським натиском.

6. Від Гетьмана апеляція йшла до російських установ, на що м. ін. значучо нарікає Федір Чуйкевич (« прегорка малороссияномъ в Санктпѣтербургѣ волокита », підмічуючи, що цього до 1734 року не бувало[21]а).

Ці загальні засади не завжди були респектовані, зокрема ж у вищих судових інстанціях. Відхилення від загальних норм були такі часті, що треба окремих дослідів при узгляднені більшого дослідного матеріялу, щоб встановити, чи йшло про законом передбачені вийнятки, чи прямо про брак порядку й непошанування права. Часто апеляція від полкового суду замість йти до суду Генерального, йшла до суду Генеральної Канцелярії, або й прямо до Гетьмана. Ось декілька прикладів зі судових актів.

По смерті бездітнього бунчукового товариша Федора Рубця почався довгий, майже двадцятрічний, спір за його спадщину. Позовники внесли позов до Генеральної Канцелярії, яка відіслала його до полкового суду в Стародубі. Поміж позовниками були бунчукові товариші, які підлягали прямо Генеральному Судові, тому не відомо чому Генеральна Канцелярія відіслала позов до суду полкового. Суд віддалив позов. Тоді « по происку челобитчиків Демяна Рубця съ товарищи, за помощію обозного

---

19) Там же, гл. 7, арт. 17, п. 5, стор. 119 і Матеріяли до історії українського права. Том. І. ВУАН. Київ 1929. Стор. 192.

20) Там же, гл. 7, арт. 1, п. 6. Стор. 83.

21) Ф. Чуйкевич. « Судъ и росправа ». Стор. 105.

21а) Там же. Стор. 101. Також : А.Й. Пашук. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). Видавництво Львівського Університету. 1967. Стор. 135-136.

генералного Якова Лизогуба, сваха ихъ, а Михайловой Рубцевой родного отца, да тогда бывшаго писара енералного Михайла Турковского оное мніне (полкового суду) не отдавано, какъ надлежало по порядку, въ судъ войск. енералный, для аппробаціи, яко состоящое въ спорѣ земскомъ дѣлѣ, въ судное разсужденіе, но представлено самому гетману »[22]). Гетьман Апостол видав вирок згідно з домаганнями позовників мабуть не стільки з уваги на справедливість, як « респектуя на ихъ войсковыя службы ». На цей присуд, по кількох роках, внесено апеляцію до Малоросійської Колегії, а вона, мабуть, щоб направити безправно змінений порядок судів, спрямувала справу до Генерального Суду. Від присуду цього суду пішла чергова апеляція в Генеральну Канцелярію, а звідтіль дальше у Правительствующий Сенат.

Цікавий судовий випадок записав під датою 26 листопада 1742 р. в своїм дневнику генеральний старшина Никола Ханенко: « Присланъ указъ изъ суда генералного по дѣлу Соколовского, почему первей быль я в судѣ енералномъ, потом у генерала и представлявъ, что оное дѣло должно бить разсмотрено въ войсковой енералной канцеляріи »[23]). Ці слова свідчать про існування встановленого порядку компетенції як Генерального Суду, так й Генеральної Канцелярії, якого не респектовано. Мабуть цивільні справи йшли з полкового суду до генерального, а карні до суду Генеральної Канцелярії, зглядно прямо до Гетьмана. На це вказували б цитовані вище слова з процесу Рубця і тов. Неправильність внесення апеляції до Гетьмана добачується в тому, що даний спір йшов « о земскомъ дѣлѣ » і тому саме повинен був бути спрямований не до Гетьмана, але до Генерального Суду.

Від Гетьмана, по давним правам, не було апеляції. Та політика Петра I йшла послідовно в напрямі « даби Малую Россію къ рукамъ прибрать », тому теж він намагався скасувати або бодай дуже обмежити судову автономію України. Ту саму політику продовжувала Катерина II. В першу чергу вони намагалися установити понад Гетьманом вищу судову інстанцію. З протоколів Верховного Тайного Совіта довідуємося, що 11 листопада 1726 р. він радив над тим, якби « суди между народомъ малороссійскимъ отправлять имъ самымъ, только аппеляцію или переносъ дѣлъ опредѣлить до Коллегіи Малороссійской »[24]). І хоч Гетьман зі старшиною завзято спротивлялися цьому, апеляції чимраз частіше йшли з козацьких судів до російських уста-

---

22) Ол. Лазаревський. Описаніе Старой Малороссіи. Т. 1. Стор. 409.

23) Дневникъ Николая Ханенка (1728-1753). Київська Старина. 1885 р. Т. 12, кн. 7. Стор. 183.

24) Іван Джиджора. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. Записки НТШ 1904. кн. V, том 61. Стор. 3.

нов, Малоросійської Колегії, Правительствуючого Сенату, або й до Колегії чужоземних (иностраннихъ) справ[25]).

Як бачимо апеляційних інстанцій в козацькому судовому устрою було без ліку. Тому через цілу Гетьманщину тягнеться безперервне нарікання на « судову волокиту ». Їй, цій « гіркій в судах волокиті », присвятив свою цінну монографію судового процесу Федор Чуйкевич, який як кодифікатор « Прав » та член генеральних судових органів Гетьманщини, знав її якраз з точки зору найбільше реформи вимагаючих найвищих судових органів. Але, на диво, навіть, під кожним оглядом дуже цінний кодекс, « Права », не зважився зменшити числа судових апеляційних інстанцій. І до кінця Гетьманщини не вдалося також довести до того, щоб сторони не перескакували встановленого порядку судів[26]).

Є докази на те, що Генеральна Канцелярія старалася тому запобігти. В своїх універсалах, звернених до нижчих судів, вона звертала увагу на те, що коли « безъ полкового суду декретовъ и свидѣтельствъ, чоломбитчики тутъ, въ Глуховѣ, зъ жалобами являтимуться, то оныхъ воспять до суду полкового, яко въ ономъ еще не бывали, безъ приймання ихъ чоломбитнихъ, отсюду висилати будамъ всеконечне »[27]). І відсилали. Наприклад на засіданні Генерального Суду в дні 6 лютого 1729 р. вирішено не розглядати in merito справи Томи Кубраковського, але відіслати до Ніжинської полкової канцелярії, тому що справи цієї не розглядав раніше полковий суд, а « по указамъ велено первѣє въ нижшихъ судахъ оттоль въ вишнихъ челомбиствувать »[28]). Та, як сказано вище ,ці перескакування порядку судів повторялися, що й спонукало доброго знавця судівництва Гетьманщини О.. Лазаревського[29]) висловитися, що трудно говорити про судові інстанції там, де той, що потерпів, вносив жалобу звичайно до ближчого суду.

Розглядаючи питання властивости суду, не від речі буде згадати, що козацьке право знало можливости *увластивлення суду*. Це могло статися внаслідок письмової угоди сторін на те, щоб їх спір вирішив ними договорений суд[30]). « Краткой Сводъ Статуту », згадуючи про ці « записи или крѣпости », завважує,

---

25) Стороженки. Фамильний Архивъ. Том. VI. Стор. 661.

26) « Процесь Краткий приказний, виданий при резиденции Гетьманской 1734 года ». Матеріяли до історії українського права Т. I, стор. 61.

27) Універсал Генеральної Військової Канцелярії з 6 грудня 1722 р. « Матеріяли » стор. 5-6.

28) В. Мякотин : Архивъ Генерального Войскового Суда » ст. 144.

29) А. Лазаревський : Суды в Старой Малороссіи. Замѣчанія на монографію Д.П. Миллера : Суды земскіе, гродскіе и подкоморскіе въ XVIII вѣке », Київська Старина, 1898, т. 62, стор. 81.

30) « Короткий Покажчик Магдебурзького Права по книзі "Порядку" ». « Матеріяли ». Стор. 191.

що « оними и гдѣ кто въ какомъ мѣстѣ обовязался судиться, тамъ и долженъ, не отказиваясь до своего повѣту » [31]).

Увластивлення суду наступало також тоді, коли пізваний, запізваний перед невластивий суд, не опротестував цього на початку розправи, але без застережень вдався у процес [32]). Отже з цього виходило б, що суд з уряду не узгляднював (чи може не все узгляднював, що треба ще дослідити) своєї властивости, але тільки на домагання сторони. Є докази й на противне твердження. Деякі судові акти записали випадки, що суд з власного почину узгляднював функційну невластивість суду, наприклад відкидав апеляцію, внесену до вищого суду з поминенням нижчого.

Як згадано вище за внесення позову до невластивого суду позовник обов'язаний заплатити гривну пізваному та самому судові. « Права » визначують кару для пізваного на три, а для суду на один рубель і 20 копійок. Очевидно, як було відзначено, пізваний не міг вступати в процес, але на його самому вступі закинути невластивість суду, повідомляючи про це свій, властивий суд [33]). Є неясним, чи при тому пізваний мав станути перед судом, до якого внесено позов, чи це було зайве. По аналогії з польського процесу можна думати, що пізваний був обов'язаний станути перед судом й особисто закинути невластивість його, бо в противному випадку наступало увластивлення суду, коли пізваний, тричі взиваний до суду, перед ним не стане [34]). Для вияснення цього питання треба перевести докладніші досліди.

Вже була згадка про те, що право Гетьманщини знало можливість *вилучення з-під компетенції нижчих судів*. Це міг дозволили Гетьман, а через нього й Генеральна Військова Канцелярія. Гетьман мав право так званої « протекції ». Він міг вийняти поодинокі особи, або й цілі групи осіб, з-під компетенції місцевих чи взагалі нижчих судів й підчинити їх вищим судам, або й собі самому. Ставалося це шляхом видачі т. зв. оборонних універсалів. Наприклад Гетьман видав такий універсал вдові по полковім судді з Чернигова Василі Тамарі, Пелагії. В цім універсалі писалося таке : « А понеже она жъ, удовствуюча панѣ Тамарина, просила насъ, чтобъ бить ей зъ домомъ въ нашей оборонѣ, того ради яко прийнялисмо оную въ нашу оборону, такъ жеби ей до полкового и сотенного судовъ не потягали и не интересувалися, но ежели хто матиметъ якую до дому ей претенсію, должно ей у насъ, гетмана, проситъ суда, рейментарско упоминаемъ и, для лутшой твердости сей нашъ унѣверсалъ съ

---

31) « Краткой Сводъ Статута ». « Матеріяли ». Стор. 169.

32) « Права ». Гл. 8, арт. 2, п. 3. стор. 140 та гл. 16, арт. 16, п. 4, стор. 454 і « Краткой Сводъ Статута ». « Матеріяли », стор. 178.

33) « Права ». Гл. 8, арт. 2, п. 2, Стор. 139-140.

34) Dr. Józef Rafacz : Dawny proces polski. Варшава 1925. Стор. 24.

подписомъ руки нашей и притисненіемъ печати войсковой (видаэмъ) » [35]).

Такими універсалами боронилися обдаровані в кожній потребі. Коли наприклад батуринський сотник Стожко заарештував Юрка Корлащенка, то цей жалувався на це присланому з Глухова канцеляристові « и при этомъ показалъ послѣдному гетьманскій оборонний универсалъ », який одержала його мати від гетьмана Мазепи [36]).

Цієї гетьманської протекції не слід мішати з вилученням з-під юрисдикції нижчих судів вищої козацької старшини. Полковники, бунчукові товариші і члени Генеральної Старшини підлягали в першій інстанції лише Генеральному Судові. За цей привілей, як же вигідний в тих часах і відносинах, дуже побивалася нижча козацька старшина. В 1732 р. Данило Забіла просив Гетьмана зачислити його в ряди бунчукового товариства, щоб йому з дітьми « зоставати въ особливой протекціи яс-ти вашей ». Гетьман прихилився до його прохання й видав універсал, в якому було сказано :

« Мы, Гетманъ, прошенію его п. З-лы не отрекши, окриваемъ оного нашою гетманскою протекціею и подъ главнимъ нашимъ знакомъ, бунчукомъ, службу в-вую отправоватъ ему опредѣляэмъ. За чимъ, вѣдаючи о таковой волѣ нашей п. полковникъ нѣжинский изъ старшиною полк., абы нѣ въ чомъ до его п. З-лы не интересовались, но еслибъ хто къ нему имѣлъ якую претенсію, тотъ искалъ бы у насъ, гетмана, суда и сатисфакціи »... [37]).

Зараз після того, в другім універсалі, Гетьман підкреслив, що « Д. З-ла, яко бунчуковий товаришъ, до суду полкового не надлежить, но въ судѣ войск. енералномъ повинен судимъ быти, якъ и протчіе бунч. товарищи » [38]).

Ще залишилося б відповісти на питання, який суд був компетентний судити гетьмана. Це питання в'яжеться з політичними основами Козацької Держави. Згідно з її устроєм ніякий суд Гетьманщини не був компетентний у відношенні до Гетьмана, бо він був не тільки найвищим адміністратором і начальним вождем військових сил, але також найвищим суддею Держави.

Цей стан змінявся, коли гетьман складав булаву. По уступленні гетьмана Розумовського виступила проти нього з позовом за зворот земельних посілостей жінка надворного радника Анна

---

35) Іван Джиджора : До історії Генеральної Військової Канцелярії. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів 1912. Том 107. Стор. 45.

36) Н.П. Василенко. « Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Черниговскаго полка. 1729-1730 ». Чернигів 1909. Стор. 407.

37) О. Лазаревський. « Описаніе Старой Малороссіи ». Т. 11. Полкъ Ніжинскій. Київ. 1893. Стор. 248.

38) Там же, стор. 408.

Фридрикевичева. Батуринський земський суд не прийняв позову на бувшого гетьмана. Вчинив це щойно на вимогу Малоросійської Колегії, яка в той час була начальною владою Лівобережної України [39]).

39) М.Ф. Владимірський-Буданов. Акты по управлинію Малороссією гр. П.А. Румянцева, за 1767 р. Чтенія въ Историческомъ Обществі Нестора Лѣтописца. Кн. V. Київ 1891. Стор. 128-29.

Наталія Полонська-Василенко

ДО ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ XVII-XX вв. [1])

Стихійне народне повстання 1648 р. охопило майже всю Україну і перетворилося на революцію. Вона зруйнувала ввесь політичний, соціяльний та економічний устрій України і створила нові умови життя, але на цих нових умовах відбилося багато старих традицій українського народу, призабутих під час польського панування.

Насамперед на новому політичному ладі України відбилися традиції старого козацького управління, організації влади, що була властива запорозькому козацтву.

Революційне селянство, що своїм стихійним завзяттям забезпечило перші перемоги Запорізького Війська, з 1649 року починає відступати на друге місце. З другого боку, непокозачена шляхта все більше визнає владу Запорізького Війська і йде на службу до ясновельможного гетьмана.

Минають часи, коли гетьман Богдан Хмельницький казав, що « чернь є його права рука »; місце провідників черні, типу Кривоноса, заступають статечні, поважні полковники, політики, дипломати, серед яких було багато людей з польською культурою, з західньоевропейською освітою [2]). Ці люди оточують Хмельницького та офірують будуванню нової держави свої сили, знання, досвід, здобутий під час праці в інших державах з багатовіковим політичним ладом.

Формування нової держави відбувалося за незвичайних умов : у вирі неприпиненої війни, під гуркіт гармат, при заграві пожеж народжувалася ця держава; з хаосу революції народжувалося нове право і новий соціяльний устрій; з анархії повстання викристалізовувалася міцна влада володаря-гетьмана, піднесе-

---

1) Ця стаття, це значно доповнена редакція доповіді, на Академії 24 травня 1959 року в Мюнхені. Проф. І. Мірчук висловлював побажання, щоб цю доповідь було надруковано. Я виконую зараз його бажання і тому друкую її в Збірнику, присвяченому його пам'яті.

2) В. Липинський, Україна на переломі. Київ-Відень, 1920, стор. 19-21.

ного на недосяжну височінь. Уже в перший рік повстання намітилися два головні елементи влади: влади виконавчої — тобто гетьмана, найвищого володаря, вождя, що зосередив цю владу в своїх руках, і влади дорадчої — тобто влади Генеральної Ради. Взаємини між цими двома частинами змінялися з бігом часу, в залежності від того, яка була реальна сила в руках гетьмана і яким авторитетом користався він. Але формально ці дві влади існували ввесь час, доки існувало гетьманство [3]).

Перевага того або іншого чинника, характер взаємовідносин цих чинників наближали Гетьманщину до типу монархії, або республіки. Треба зауважити, що питання: гетьманська держава — монархія чи республіка — не було ясне для її сучасників; не було воно ясне й дослідникам, правникам та історикам. Неясність характеру держави збільшувало те, що творили її переважно військовики, серед яких було мало цивільних людей, і сама держава носила назву «Війська Запорізького»; цю офіційну назву вживали й тоді, коли Запорізьке Військо відокремилося від Гетьманщини і жило своїм життям. Тільки у XVIII ст. цю назву замінила інша — «Малоросія» — стосовно до Лівобережної України. Військовий характер відбився на всьому ладі української держави і урядовці її носили військові ранґи до кінця її існування.

Проте, не самими ранґами обмежувалося наслідування традицій Війська Запорізького в Гетьманщині. Основою влади на Запоріжжю було тільки обрання Радою цієї влади. Обраними були гетьмани, отамани, судді, осавули — всі носії влади на Запоріжжі. Принцип обрання був настільки міцний, непорушний, що навіть у XVIII ст., коли російська влада розпочала боротьбу з запорізькими традиціями, вона не могла зламати його. Єдине, чого з великими труднощами досягла російська влада, було впровадження доживотного урядування; але це торкалося тільки кошового отамана. Проте й кошовий отаман міг бути позбавлений посади, якщоб зробив якийсь злочин [4]).

Цей принцип обов'язкового обрання Радою зберігся в Гетьманській державі за ввесь час її існування, аж до часу обрання останнього гетьмана Кирила Розумовського. Російський уряд увесь час намагався підкорити собі українських гетьманів, але навіть найбільші вороги України, не зважаючи на свою лютість проти України, як Петро I, не наважувалися скасувати цього виборного принципу; вони намагалися тільки якнайбільше впливати на обрання, щоб під час виборів пройшов їхній кандидат на гетьмана, але інших заходів не вживали. Така велика була

---

3) Л. Окіншевич. Лекції з історії українського права. УВУ. Мюнхен, 1947, стор. 30-31.

4) Н. Полонська-Василенко. З історії останніх часів Запоріжжя. «Запоріжжя та його спадщина». Мюнхен, 1965, I, стор. 84.

Її ж: Зруйнування Запоріжжя. Там же, I, стор. 133.

сила традиції. Петро І міг « призначити » певну особу на гетьмана; так само могла це зробити і Єлисавета. Але вони цього не робили, а обмежувалися тим, що Рада обирала бажаного їм кандидата. Доходило до певного роду компромісу між російською владою, на боці якої була військова сила, та Україною, на боці якої була сила традиції. У XVII-XVIII ст. було ясно всім, що кандидат на гетьмана може бути правдивим гетьманом тільки тоді, якщо буде обрано його Радою « вільними голоси ». Правда, ці « вільні голоси » втратили свою « вільність », але офіційно вони зберігали її . Навіть Катерина II, щоб приборкати зовсім Україну, не призначила бажаного їй гетьмана, а цілком скасувала гетьманат.

У сучасних поняттях досить ясно, які держави мають республіканський лад, а які — монархічний. В основі цієї різниці лежить походження влади : обрання на певний термін є характерне для республіки; спадкове наслідування влади — властиве монархії. Обрання короля здебільшого зв'язано з правами наслідування : обирають не певну особу, а « фамілію », і члени цієї « фамілії », за певним, законом передбаченим порядком, дістають державу в спадщину від обраного народом короля.

У XVII ст. в Західній Европі не було чіткого розгалуження понять : що таке республіка, а що — монархія; яскравим прикладом цього була « Польська Річпосполита ». У ній обирали короля, але на все життя, доживотно. І Польща не була єдиною країною з такими традиціями : аналогічні порядки були в Німеччині [5]).

Думки про можливість утворення держави в Україні — « країні козаків », ширилися в Европі довгий час ще до повстання 1648 року. Ідеологічне підґрунтя для цього дали важливі події чверть століття перед повстанням : блискуча доба Петра Сагайдачного; поновлення Православної Церкви з осередком у Києві; постання Братської школи, яка притягла великий гурт учених; видатна роля, починаючи з Єлісея Плетенецького, Києво-Печерської Лаври і, головним чином, гурток видатних діячів Петра Могили. Все це, природно, могло бути тільки в незалежній державі.

Цікаво, що рівно за 20 років до повстання, в 1628 р. князь Семигородський Бетлен Габор казав шведському послові Страсбурґерові : « Чи не може запорізький народ, доведений до крайнього одчаю утисками... відділитися від Польщі, визнати протекторат сусідніх володарів і збудувати окрему Річ Посполиту ? »

Проф. О. Оглоблин, один із кращих знавців Хмельниччини, писав, що ідею заснування Великої Київської імперії, Великого Князівства Руського зі столицею в Києві, могли плекати в Мо-

---

5) Л. Окіншевич. Там же, стор. 86.

гилянському гуртку. Недарма в 1648-1649 рр. вважали А. Кисіля кандидатом на князя Руського Князівства [6]).

Тому з самого початку повстання в Польщі з'явилася думка, що Богдан Хмельницький хоче « закласти Монархію Руську »; так казав у своїй промові на Конвокаційному соймі в Варшаві воєвода Лещинський ще в 1648 році. У Польщі ширилися чутки про « вільне Князівство Козацьке », « удільну окрему державу », що має заснувати Богдан Хмельницький.

Адам Кисіль, звітуючи польському урядові про події в Україні, писав : « Хмельницький Київ своєю столицею призначив... сам робиться паном чи князем ».

Думки про утворення Українського Князівства ширилися по всій Европі, серед усіх її сусідів. В червні 1648 р. вже писали з Білої Церкви, що Богдан Хмельницький називає себе « Руським князем »; у низці листів того ж року автори твердять, що Хмельницький думає не про козацтво, а про князівство (« de ducato et dominio »). Це стверджують польські посли, що мали офіційні й неофіційні розмови з Хмельницьким на початку 1649 року. В. М'ясковський, що був у складі посольства від польського короля до Богдана Хмельницького в лютому 1649 року, писав, що Хмельницький хоче оволодіти « князівством Руським та Молдавією і веде переговори з князем Волоським Лупулом ». Він, Лупул, — писав М'ясковський, — погоджується віддати добровільно Волоське князівство й допомогти Хмельницькому стати « Князем Русі » [7]).

Такі були враження чужинців, найближчих свідків та діячів доби поновлення Української держави. Цікаво, як реаґувала на ці події київська еліта в особах вищого духовенства, професорів колеґії, студентів та вищого культурного міщанства. Коли Хмельницький вступив на Різдво 1648 року до Києва, його вітала ця еліта як другого Мойсея, вітала як визволителя українського народу з-під гніту Польщі. Царгородський патріярх Паїсій назвав його « князем Русі, наступником славного Олега » [8]).

Завдання гетьмана було надзвичайно тяжке; він мусів керувати різноманітною масою, де полковники були ворожі один другому : тут були малописьменні запорожці (Джелай, Ганжа), і люди з европейською освітою (Іван Виговський, Станислав Мрозовецький), і колишній підданий Адама Кисіля, Степан Подобайло, що ненавидів панів; Мартин Пушкар, для якого всі « ляхи » були ворогами. Хмельницький вважав, що правити всім цим конґльомератом міг тільки володар з абсолютною владою. Гетьман, що його обирали, не міг мати такої влади. І Богдан Хмельницький, дійсно, з перших часів повстання, вже думав

---

6) О. Оглоблин. Думки про Хмельниччину. Нью Йорк, 1967, стор. 21-23.
7) В. Липинський. Там же, стор. 115, 117; 269, 270.
8) І. Холмський. Історія України. Мюнхен, 1948, стор. 200-201.

про таку владу: « единовладным Самодержцем » назвав він себе в лютому 1649 р., коли до нього приїхали посли від короля [9]).

Ми не знаємо детально про хід переговорів з чужинецькими послами, але бачимо наслідки їх. 1648 р. султан прийняв Військо Запорозьке під свою опіку й видав « диплома на князівство Руське ». Цей « диплом » був захоплений поляками під Берестечком. Цей таємний союз з Туреччиною поновлявся не раз пізніше. Дипломатичні стосунки України з Волощиною мали за мету створити новий державний осередок — « Князівство Подільське », де престол мав би мати син Богдана — Тиміш, одружений з донькою Волоського князя Лупула [10]). Усі ці факти свідчать, що Богдан Хмельницький, основоположник Гетьманської держави, не кидав думки про творення князівства зі спадковою владою монарха.

У 1650-их роках сучасники вважали владу Богдана Хмельницького за не меншу, ніж влада польського короля. Ще в 1649 р. Богдан Хмельницький вважав, що його влада « Божественного походження »; в листі до московського воєводи він писав: « Богдан Хмельницький, Божію милостію Гетьман ». В 1652 р. Зінківський полковник Пушкар писав до воєводи Новосильцева: « Божією милостію... Яна Казимира, короля польського... і тою ж Божією милостію... Богдана Хмельницького... Гетьмана... » [11]).

У панегірику, знайденому в московському архіві, в російському перекладі є таке порівняння:

« Когда король Казимир есть в Польше Іоан,
в Руси есть гетьман Хмельницкий Богдан ». [12]).

Переяславський договір України з Москвою нічого не змінив в політичному становищі України. Навпаки: він яскраво довів всьому світові, що Україна — незалежна від Польщі. Сама Польща вважала, що після Переяславського договору Україна стала « осібною державою ». Польські дипломати лякали Семигородського князя, що « тепер Хмельницький, маючи владу над усіма руськими землями, стане монархом ». Швеція, Австрія, Угорщина, Молдавія трактували Богдана Хмельницького як голову незалежної держави та іменували його — « Ваша Світлість ». 1657 р. Швеція забезпечила йому володіння Білорусією по Смоленськ, з дідичним титулом князя, а сина Юрія визнала за його законного спадкоємця. У цьому хорі виділявся голос посла цісаря Фердинанда III, архиєпископа барона Парцевича, що

---

9) В. Липинський. Там же, стор. 116.
10) В. Липинський. Там же, стор. 117.
11) О. Оглоблин. Там же, стор. 64.
12) М. Грушевський. Історія України-Руси, том IX, част. II. Київ, 1931, стор. 1523-1524.

1657 р. вітав гетьмана та його вельможних радників, « які становлять цю славну й войовничу Республіку ». [13]).

Гетьман прагнув дістати ознаки монарха; він прагнув дістати благословення від Никона, московського патріярха; він добивався, щоб Никон благословив його сина так, як благословив сина царя.

Хмельницький не рахувався з Радою; він не терпів непослуху: було страчено за непослух полковника Паволоцького Адама Хмелецького, Миргородського полковника — Матвія Гладкого, Білоцерківського — Лукіяна Мозиря та інших [14]).

Змінялися відносини козацтва та гетьмана. Раніше козаки мали право « скидати » гетьмана. Славетний своїми перемогами Петро Конашевич-Сагайдачний без заперечень передав булаву демагогові Нерадичу-Бородавці [15]).

1650 р. Адам Кисіль писав королеві, що Богдан Хмельницький приказав « шию урізати (стратити) тому, хто на Запоріжжі проголосив себе гетьманом, — і чернь заспокоїлась », — додав Кисіль. Запоріжжя Хмельницький почав обсаджувати вірною йому старшиною, щоб запобігти повторенню таких явищ.

Воля гетьмана була необмежена: « всупереч Гетьманові говорити ми не важились, а хто й сказав, той жив не був », — згадувала після смерти Хмельницького старшина [16]).

За Хмельницького утворюється « двір » гетьмана, наприклад: було багато урядовців на писарських урядах (писарство вимагало досконалої грамотности, знання законів); було багато осіб, що їздили з дипломатичними дорученнями; ці особи повинні були знати чужі мови, европейську етикету та двірські церемоніяли. Усі ці посади мали представники шляхти, люди здебільшого з европейською освітою [17]). Крім того, при « дворі » Богдана Хмельницького було багато так званих « дворян », переважно з міщанства та дрібної шляхти, які були його « приватними » слугами, що мали титули, подібні до аналогічних « слуг » західньоевропейських монархів, наприклад — « конюший ». Мав своїх « дворян » і дехто зі старшини, наприклад — генеральний писар Іван Виговський, що через шлюб з Оленою Стеткевичівною, був посвоячений з князями Соломерецькими, Четвертинськими, Мещерськими та іншими. Він мав своїх « покойових » дворян, а його дружина — свій « фрауенцімер ». Мали своїх « дворян » і вищі церковні діячі, як Інокентій Гізель, Лазар Баранович та інші. Важливим є, що ці приватні слуги виконували різні доручення державного характеру (якщо служили в гетьмана та в старшини),

---

13) А. Яковлів. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. Нью Йорк 1954, стор. 62-63.

14) В. Липинський. Там же, стор. 117-118; 129.

15) В. Липинський. Там же, стор. 129.

16) В. Липинський. Там же, стор. 89;

17) В. Липинський. Там же, стор. 172.

або виконували інші доручення, як наприклад, « слуга » ректора Київської колеґії, Лазаря Барановича — Гонсевський : він був учителем польської мови в школі в Новгород-Сіверську. Ці факти свідчать, що серед «приватних слуг » були інтеліґентні люди [18]).

Дуже важливий факт : дружина Богдана Хмельницького, Ганна, видавала універсали з гербовою печаткою Гетьмана та його гербом « Абданк ». Зберігся такий універсал з 1655 р., що його гетьманова Ганна дала Густинському манастиреві [19]). Подібні факти невідомі були за пізніших гетьманів і ніхто з гетьманш не грав такої ролі.

Цілком природно, що намагання Богдана Хмельницького створити абсолютну владу, прагнення перетворити гетьманат на князівство зі спадковим князем, не пасувало до творення авторитетної Ради. Вона скликалася час од часу, але рідко. Такі Генеральні Ради були : року 1648, за участю 70.000 козаків, коли обмірковувався лист А. Кисіля з приводу замирення з Польщею; 1649 року — в Корсуні; в 1651 році двічі (коли Рада вирішувала питання про продовження війни з Польщею і друга Рада — під Берестечком, в оточеному поляками таборі) і, врешті, під Білою Церквою, коли Рада затвердила нову умову з Польщею. Після того, до 1654 року Генеральної Ради не скликалося. 1654 р. скликано її в Переяславі, щоб ухвалити спілку з Москвою. Після того до смерти Богдана Хмельницького Генеральних Рад не скликалося; сучасники вважали це за « небувале у Війську Запорозькому ».

Ці дати вказують вже на певну тенденцію Богдана Хмельницького правити самовладно [20]).

Зменшення значення Генеральної Ради, а далі фактична ліквідація її припадали на роки найбільшої могутности Богдана Хмельницького. В році 1650 посол Венецької республіки Альберто Віміна називав Богдана « справжнім володарем України », а грецькі митрополити поминали Богдана Хмельницького як « Государя и гетмана » [21]).

Зростання могутности Богдана Хмельницького викликало у гетьмана прагнення передати владу синові. Тут не можна бачити тільки любов до власних дітей : він розумів, що в його оточенні — серед найближчих співробітників — він не знайде ідейного наступника, що продовжував би велику справу, творцем якої, як вірив він, його « зробив Бог ». Але смерть Тимоша зруйнувала ці пляни, як і далекосяжний союз з Лупулом. У рік смерти Тимоша, в 1653 році, другому синові Хмельницького було тільки 12 років.

---

18) В. Липинський. Там же, стор. 176.

19) В. Липинський. Там же, стор. 172.

20) Л. Окіншевич. Лекції з історії українського права. Мюнхен, 1947, стор. 94.

21) О. Оглоблин. Хмельниччина і українська державність. Нью Йорк, 1954, стор. 23-24.

Проте, з 1657 року, коли Юркові було вже 16 років, Богдан починає заходи, щоб передати йому булаву.

У зв'язку з династичними прагненнями Богдана треба, мабуть, поставити його заходи і про одруження доньки з племінником московської цариці Марії [22]), а також призначення своїх свояків на видатні посади: Івана Золотаренка — на посаду гетьмана Сіверського (1654); зятя Івана Нечая — на полковника Білоруського (1656); другого зятя — Данила Виговського — на полковника Биховського (1655). В універсалі про протекторат над Пинщиною гетьман писав: « Ми і потомки наші... ».

Таким чином, низка цих фактів свідчить, що Богдан Хмельницький вважав, що правити Україною повинна його родина. З цим треба зв'язати універсали, що підписувала гетьманова Ганна [23]).

Дуже важливий факт, який кидає світло на цю добу, дає акт злуки шляхти Пинщини з державою Війська Запорізького, а саме: обмін грамотами гетьмана з представниками Пинщини; Хмельницький підкреслював, що всі зобов'язання приймає він на « СЕБЕ І ПОТОМКІВ СВОЇХ »; але шляхта складає присягу не гетьманові з потомками, а « гетьманові теперішньому і будучим » [24]). У цьому епізоді чудово відзеркалюється істотна різниця двох ідеологій.

Так у Гетьманській державі почалася боротьба двох принципів: старого республіканського, згідно з яким обирали гетьмана та іншу старшину, з новим монархічним принципом, що за ним постав володар, який носив титул гетьмана, але передавав цей титул у спадщину « потомкам своїм » і за них давав зобов'язання.

В 1657 році Богдан Хмельницький знову порушує питання про спадковий гетьманат. Юрко вже доходив до повноліття, йому було 16 років. На боці гетьмана тоді була сила і він ужив тієї сили у боротьбі за ідею. Спочатку він призначає полковника Григорія Лесницького та генерального осавула Івана Ковалевського опікунами Юрія, а Івана Виговського просить бути « за батька, дорадника та поводиря » молодому гетьманові. Уже з цього видно, як багато риску було в концепції Богдана в ті страшні часи, що вимагали таланту, рішучости, енерґії. А на думку Богдана, опікуни та названий « батько » чи « поводир », будуть впливати порадами на молодого гетьмана. Він забував, що завжди буває, коли маємо діло з неповнолітніми, несамостійними спадкоємцями: біля них з'являються приятелі, що будуть протиставляти свої пропозиції, звичайно, приємніші для молодого спадкоємця, ніж пропозиції « законних » керівників. Досить пригадати події в Петербурзі, після смерти Катерини I, коли імператором став 13-річний хлопчик Петро II. Яка ж боротьба

---

22) О. Оглоблин. Думки про Хмельниччину. Нью Йорк, 1957, стор. 72-74.
23) В. Липинський. Там же, стор. 172.
24) В. Липинський. Там же, стор. 246; 249.

впливів кипіла тоді біля нього ! Але тоді ця боротьба мала тільки персональний характер : зміна « фаворитів » нічим не загрожували Російській державі. В іншому стані була Україна, що опинилася в центрі цілої Східньої Европи, в центрі великої коаліції держав.

Цілком природно, що ніхто із старшини не наважився взяти на себе ролі дорадника молодого гетьмана та відповідальність за події, але без права на керівництво ними.

Тоді гетьман дає наказ стратити полковника Лесницького та ще його чотирьох однодумців, а генерального писаря Виговського наказує « ланцугами перед собою до землі прикувати і так простягненого у ніг своїх держати мало не день цілий, доти, доки згризота його, Хмельницького, не одійшла ». Так описує події В. Липинський, на підставі свідчення « Архиву Юго-Западной России » [25]).

Така була ситуація, коли на вимогу гетьмана в Чигирині було скликано старшинську Раду. З пошани до гетьмана — одні члени її, а зі страху перед його гнівом — інші, оголосили Юрія гетьманом, але з тим, що до своєї смерти зберігає владу в своїх руках гетьман Богдан.

Події розгорталися. На фронті, в корпусі полковника Антона Ждановича, почалося повстання серед козаків, якому, очевидно, співчував і сам Жданович, що належав до групи Виговського. У заворушеннях у війську взяв активну участь аґент Москви. Армія повернула до Чигирина. Ця катастрофа на фронті, опозиція старшини, що не припинялася після страти полковників, вплинули на старого гетьмана і « страшним гнівом запалившись, він був поражений ударом ».

Це була тяжка трагедія України. Тільки Богдан Хмельницький мав талант, авторитет і силу тримати Україну в своїх руках, вести складну зовнішню політику, будувати коаліції тощо. Почалася страшна доба історії України — її Руїна. Найтяжче відповісти на питання — хто був винний в Руїні України, хто відповідав за неї ?

В. Липинський дав безкомпромісову відповідь : головна причина була та, що старшина не підтримала Юрася, не пішла назустріч династичним вимогам Богдана. Персонально головна відповідальність падає на Івана Виговського [26]).

Липинський каже, що « глибоко народними, з психологією народних мас згідними, були наміри гетьманські створити... українську дідичну монархічну владу, булаву по наслідству синові-наслідникові передавши, доказом чого служить популярність цих намірів серед черні козацької » [27]).

Але доказів цієї популярности він не може подати, а в

---

25) В. Липинський. Там же, стор. 250-251.
26) В. Липинський. Там же, стор. 249-250.
27) В. Липинський. Там же, стор. 248-249.

полку Ждановича ми бачили заворушення, заколот козаків, що вимагали негайно повертатися до Чигирина. Будь-якого факту про підтримку намірів Хмельницького не подав В. Липинський. Оповідання о. Марка Грушевського про церкву в Суботові і про Богдана не мають ваги історичних джерел [28]).

Проте цікаве інше : 26 серпня того ж 1657 року старшинська Генеральна Рада в Корсуні обрала гетьманом Івана Виговського, після зречення Юрія Хмельницького. Це обрання ствердила нова Генеральна Рада, скликана на вимогу Москви в Переяславі. Таким чином, Генеральні Ради, в складі старшин, козаків, міщан і духовенства, двічі потвердили обрання Виговського, а не Юрія Хмельницького [29]). Це факти, з якими мусить рахуватися історик. Таким чином ми не маємо підстав говорити про популярність династичної ідеї в тих, або інших верствах народу. Інше діло — міркування дослідників, що розглядають минуле через призму подій, що були викликані цим минулим.

Спробуємо уявити собі як у фокусі коротке гетьманування Виговського : боротьбу з українською анархією, що її підтримувала Москва (Мартин Пушкар, Я. Барабаш), блискучу перемогу над московським військом під Конотопом і знамениту Гадяцьку конституцію 1658 року, що мала забезпечити Україні незалежність від Москви, і вступ до Речі Посполитої, як Великого Князівства Київського. Гадяцький договір, хоч і не був реалізований, залишився як видатна пам'ятка державницької думки України, залишився як українська національна програма.

Чи могли відбутися ці дії, що вкрили славою Україну : і Конотопська перемога, і Гадяцька конституція, якби гетьманом був Юрій ?

Почалася страшна доба « Руїни ». Зі зміною гетьманів мінялися й головні прикмети влади : одні, як Петро Дорошенко, підкреслювали пошану до народоправства, до Ради, і своєму гетьмануванню надавали характер республіки; інші — провадили боротьбу з Радами і намагалися створити монархію. У цій боротьбі гетьманів за владу виділився наказний « гетьман Сіверський », що його призначив гетьман Петро Дорошенко, — Дем'ян Многогрішний. Людина енергійна, рішуча, він намагався усталити міцну владу гетьмана. Він хотів передати булаву своєму братові Василеві, призначивши його наказним гетьманом. Але ця спроба вирішила долю Многогрішного. Його за самовладність, різкість, абсолютизм не любила старшина і прагнення Многогрішного передати булаву своєму братові викликало обурення старшини. Наслідом цього постав Батуринський переворот 1672 р. : Многогрішного було заарештовано і заслано до Сибіру, де він у

---

28) В. Липинський. Там же, стор. 297-298.
Д. Дорошенко. Нарис історії України, т. II, Варшава, 1930, стор. 56-57.
29) І. Холмський. Історія України, Мюнхен, 1948, стор. 217.

страшних злиднях прожив кілька років і там помер. Він був першим політичним засланцем з України до Сибіру [30]).

Надзвичайно важлива для історії України була доба гетьманування Івана Самойловича (1672-1687). Самойлович був видатний державний діяч. У добу загальної анархії він уміло тримав в руках старшину і керував Україною, як « абсолютний владатель Малороссийского Панства ». Гетьманську владу він розумів, як інститут монархічного типу і хотів створити власну династію. Він вважав, що тільки Бог може гетьманську « власть переменить » (універсал 1680 року). Самойлович хотів передати гетьманську булаву своєму синові. Самойлович не скликав Генеральної Ради. Це викликало незадоволення старшини, що взагалі вороже ставилася до гетьмана. Року 1687 група старшини, серед якої були впливові її представники, як Лизогуб, Дунін-Борковський, Кочубей, Гамалія та інші, подали донос на гетьмана російському урядові; в доносі були такі слова: гетьман має бажання « к удельному в Малой России владению »; з цією метою зберіг у себе печатку Юрася Хмельницького, на якій « княжество Малоросийское изображено, тому Юрасу от Турского султана данное ». Цей донос мав наслідком арешт Самойловича та його синів та заслання його до Сибіру [31]).

Про Самойловича було складено вірш, що зберігся в літопису Величка :

« Не уважах давной в Войску вольности
І всім станам належної годности
. . . . . .
Забув єси, же тя з любви ізбрано
І старшим собі паном названо.
Ради тобі отнюдь стало не треба
І мислил єси, аки би ізшел з неба.
А в Войску Запорожскому то здавна
Рада сильна і всім явна » [32]).

Найвидатніша особа після Богдана Хмельницького, що тримала гетьманську булаву, був, безперечно, Іван Мазепа (1687-1709). Він найдовше зо всіх гетьманів тримав булаву (22 роки). Правив він без Ради; за Мазепи Україна нагадувала типову для

---

30) І. Холмський. Там же, стор. 240-241.

О. Оглоблин. Династична ідея в державно-політичній думці України — Гетьманщини 17-18 ст. « Державницька Думка », Філадельфія, 1951, ч. IV, стор. 40-43.

31) О. Оглоблин. Династична ідея в державно-політичній думці України—Гетьманщини 17-18 ст. — « Державницька Думка », Філадельфія, 1951, ч. IV, стор. 43-45.

Його ж : Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью Йорк, 1960, стор. 26-27.

32) В. Липинський. Там же, стор. 297.

XVII ст. абсолютну монархію. Пилип Орлик, у Бендерській конституції, коли міг уже кинути ретроспективний погляд на минуле, писав, що « деякі гетьмани, привлащивши собе неслушне і безправне самодержавну владу, узаконили самовластієм таке право : « так хочу, так наказую ». Так створилася складна проблема : гетьман, як голова держави, став над козаччиною, що перетворилася на зверхній стан. Змагання між гетьманами та старшиною почалися за останні місяці життя Хмельницького, загострилися за Многогрішного та Самойловича й осягли вершка за Мазепи [33]).

За 20 років правління без Ради, Мазепа фактично звик правити як володар. Недарма ідеалом його був Людовик XIV. Він розумів, що тільки міцна влада може боронити Україну від сусідів з усіх боків. Бездітний, він довгий час не думав про передачу влади спадкоємцям, але в останні роки ця проблема все більше захоплює його. Спочатку він думав передати спадщину небожеві, полковникові Іванові Обидовському, але після його смерти в 1701 році, він переніс увагу на другого небожа, Андрія Войнаровського.

Цікаво, що в 1703 році Київська академія, де навчався Войнаровський, вшанувала його « панегіриком » із складною змістом ґравюрою Іларіона Мигури : там, серед різних символів та емблем, була гетьманська булава; ясно, що це давало настрої, які ширилися серед старшини, не зважаючи на те, що Мазепа завжди спростовував ці чутки [34]). Проте, негайно, по закінченні Войнаровським академії, Мазепа почав втягувати його в державну працю, давати йому відповідальні доручення і взагалі тримав його біля себе як постійного помічника. Усе це викликало вороже ставлення старшини.

Не маючи певности, чи пощастить передати Войнаровському булаву, Мазепа почав клопотатись про створення Князівства Київського, або Чернігівського, або Білоруського з Вітебськом та Полоцьком. Катастрофа 1708 року поклала край цим заходам. Рівночасно гетьман вживав заходів перед Австрійським цісарем, щоб передати Войнаровському титул князя Священної Римської Імперії, що його дістав Мазепа [35]).

Правдиве ставлення до гетьманування Мазепи виявилося після його смерти, при чому (це важливе) виявили його не вороги гетьмана, а найближчі співробітники, що пішли з ним в далеку, небезпечну путь, а не залишилися в Україні і не звернулися зо знаками покори до Петра.

---

33) О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба. стор. 289-291.

34) І. Сойко. Портрет Андрія Войнаровського. Збірник « Мазепа », Варшава, 1939, стор. 103-107.

35) О. Оглоблин. Династична ідея... « Державницька Думка », т. IV, стор. 45-47.

Л. Винар. Андрей Войнаровський. Мюнхен, 1962, стор. 18-19.

Л. Винар. Там же, стор. 21.

Перший привід для таких висловлювань дав конфлікт між А. Войнаровським та старшиною, після смерти Мазепи в Бендерах, з приводу прав на спадщину по гетьманові Іванові Мазепі. З цього приводу старшина з Запорозьким кошовим подала шведському королеві Карлові XII « Покірний меморіял ». Цей меморіял підписали : генеральний обозний І. Ломиковський, Прилуцький полковник Д. Горленко, генеральний писар П. Орлик, генеральний бунчужний Ф. Мирович та кошовий отаман К. Гордієнко. Вони писали : щодо прав небожа Мазепи А. Войнаровського на спадковість на скарби Мазепи — старшини твердо заявили, що « звичаї нашої батьківщини й давній закон забороняє потомкові запорізьких гетьманів одідичувати по їх смерті рухомі й нерухомі добра, що належать усьому військові й до спільного скарбу ». Таким чином А. Войнаровський не мав права на скарби Мазепи. Причиною цього непорозуміння було те, що не було розмежування між приватними фондами гетьмана та державною скарбницею. Але головний зміст « меморіялу » полягав в обвинуваченні Мазепи в самовладності. На прохання старшини Карло XII призначив спеціяльну комісію для розгляду претенсій А. Войнаровського на всі скарби, що їх вивіз Мазепа як родинні, і для розгляду протесту старшини, що доводила, що вони належать Військові. Несподівано комісія винесла вирок на користь А. Войнаровського, що таким чином дістав величезні скарби. Ця комісія складалася з польського генерала С. Понятовського і трьох шведів : державного канцлера Генриха Мюллерна, камерґера Клінґерштірна та радника фон Кохена. Можливо, що на рішення комісії вплинуло те, що Карл XII позичив з цих скарбів 40.000 золотих [36]). Доля України була їм усім байдужа. А насправді, ці величезні скарби в золоті, дорогоцінних речах, соболях могли дати цілком інший напрямок тій боротьбі за Україну, боротьбі, яку взяв на себе новий гетьман П. Орлик, що вкладав в державні справи власні кошти, а сам з родиною бідував.

Найкраще відбилося ставлення української старшини до монархічного принципу в Бендерській конституції 1710 року. Так називається « договір та постанова », що їх уклали генеральна старшина та кошовий Запоріжжя з новообраним гетьманом Пилипом Орликом [37]). Це був витвір колективної думки старшини, з участю Пилипа Орлика. Той витвір був не тільки конституцією України, але й маніфестом її державної волі перед усім культурним світом. Авторами конституції були найближчі

---

36) Б. Крупницький. Гетьман Павло Орлик. Мюнхен, 1956, стор. 10-12. Л. Винар. Андрей Войнаровський. Мюнхен, 1962, стор. 34-48. О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа..., стор. 378.

37) М. Василенко. Конституция Филипа Орлика. « Ученые Записки Инст. Ист. (Ранион) », т. IV, М., 1929, стор. 153-171. Англійський переклад : « The Constitution of Pylyp Orlyk ». (« The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Siences in the U.S. » Vol. VI, 1958, № 3-4.

співробітники гетьмана Мазепи: генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний писар П. Орлик, Прилуцький полковник Д. Горленко та інші.

Тим більше значення має ця конституція, що вона спрямована на обмеження влади гетьмана і що вона з'являється тяжким обвинуваченням гетьмана Мазепи. Мета її: 1. обмежити самовладність гетьмана; 2. встановити взаємовідносини з Генеральною Радою та 3. забезпечити права генеральної старшини. Конституція засуджує абсолютизм гетьманів, що створили самодержавну владу й порушили давні порядки й вольності. Перше місце в управлінні Україною мусіло належати Генеральній Раді. Її мусіли скликати тричі на рік, і крім генеральної страшини, в ній повинні брати участь і представники, обрані від полків. Так Генеральна Рада перетворюється на парлямент.

Докладно обговорюється в конституції взаємовідносини між гетьманом та Генеральною Радою. До членів Ради гетьман повинен ставитися як до своїх співробітників, а не як до слуг і вислуховувати зауваження та поради. Влада гетьмана обмежується в галузі суду, адміністрації, призначення урядовців, роздачі земель і т. д. Головним чином обмежується права гетьмана в галузі фінансів: намічено розподіл гетьманських скарбів державних та приватних. У цілому Бендерська конституція перетворювала Гетьманську Україну на станову виборну монархію парляментарного типу.

Бендерська конституція була безперечною перемогою старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом, і була, за виразом О. Оглоблина, другою поразкою (тоді вже покійного) гетьмана Мазепи після Полтавської катастрофи. Вона завдала великого удару гетьманській владі і в Україні, і на еміґрації, — закінчує О. Оглоблин [38]). Ф. Мирович, один із творців конституції, писав 1754 року синові гетьмана П. Орлика, що Бендерська конституція ствердила «вільну елекцію гетьманів; це — хартія наших вольностей і без цієї елекції ніхто не може гетьманувати» [39]).

Остання спроба передати гетьманську булаву в спадщину була зроблена за часів останього гетьмана Розумовського. На цей раз ініціятива виходила від групи старшин, які просили царицю в записці, що її подали в 1763 році, залишити гетьманат у роді Розумовських. Негайно, після підписання цієї записки, інші члени старшини подали цариці протест. Наслідком цього було те, що Катерина зліквідувала саме гетьманство [40]).

На цьому фактично закінчилася доба Гетьманської держави, доба, що тривала 166 років. Ця держава перестала існувати як політичне тіло, але ідеї гетьманщини залишилися в українському

---

38) О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа..., стор. 380-387.
39) О. Оглоблин. Там же, стор. 391.
40) Д. Дорошенко. Нариси історії України. Варшава, 1930, II, стор. 210.

народі назавжди символом незалежности. За 166 років змінялася не раз форма держави, змінялася її організація, характер, але залишалося незмінним неґативне ставлення до спадкового гетьманату. Звичайно, велике значення мало те, що всі евентуальні спадкоємці гетьманів не були особистостями, які могли притягати симпатії та довір'я народу. Можливо, що виняток робили сини Самойловича, але вони були мало відомі; крім того надто велика була ненависть до гетьмана і, безперечно, ця ненависть теж переходила в спадщину на його синів.

Безперечно, талановитий, освічений Андрій Войнаровський за життя Івана Мазепи не виявляв найменшого зацікавлення в перспективі стати гетьманом, а в Бендерах рішуче відмовився від обрання на гетьмана, хоч старшина погоджувалася обрати його: вона вважала, що скарби, які він дістав, накладали на нього моральний обов'язок віддати сили Україні, але Войнаровський не погодився на таку офіру.

Єдиний більш-менш гідний кандидат на гетьмана міг би бути старший син останнього гетьмана Розумовського, Андрій, але він більше захоплений був працею дипломата в Відні, ніж перебуванням у Глухові. З другого боку, ця остання спроба знайшла несподівану скору й рішучу реакцію з боку цариці Катерини II, що ліквідувала гетьманство.

Знищено було гетьманство, навіть саме слово « гетьманство » повинен був забути український народ. Така була воля Катерини II. Але здійснити цю мрію не могла навіть всемогутня цариця. Ця назва залишилася і півтораста років час до часу лякала російський уряд. У комісії для складання нових законів 1767 року, що, на думку Катерини II, мали « ощасливити » її « підданих », почули стихійний крик українських депутатів: « повернути старі закони! Поновити Гетьманство! »

Минали часи, а в уявах українських патріотів продовжували жити мрії про поновлення гетьманства. Змінялися евентуальні кандидати: Андрій Гудович, царевич Павло Петрович, його син Константин, князь М. Репнін та інші.

По-різному оцінювали сучасники та їхні нащадки діяльність гетьманів — одних ідеалізували, до інших були несправедливо суворі. У цьому відношенні надзвичайно цінна « Історія Русів », ця « вічна книга української незалежности », як вдало назвав її О. Оглоблин [41]). Цей блискучий політичний трактат залишається до наших часів таємницею: так вдало було зашифровано ім'я автора, час і місце написання її. Але важливе те, що, хто б не був її автор, він передав ті думки, ті ідеї, які панували за його часів. А ці думки були — ідеали свободи, незалежности України. « Історія Русів » повстає проти будь-якого гніту, будь-якого деспотизму в адміністрації України. Автор « Історії Русів » — глибокий прихильник парляментарної свободи і ці ідеї при-

41) О. Оглоблин. Передмова до « Історії Русів », Нью Йорк, 1956.

писує він навіть чужоземним королям, що володіли Україною. Конституціоналістами малює він литовських та польських королів, а унію 1386 року трактує, як об'єднання Литви, Польщі та України (Малоросії), як з'єднання на підставі трактатів, коли створено було « Пакта Конвента » : « приймаємо і з'єднуємо, яко рівних до рівних і вільних до вільних ». Конституціоналістом-демократом малює автор « Історії Русів » Богдана Хмельницького : коли посли Польщі, Туреччини та Москви пропонували визнати його дідичним гетьманом, Хмельницький нібито відповів : « від дідичного володіння народом сим, моєю фамілією, яко гетьман, я рішучо відмовляюсь... яко противного правам » і заявив, що ніколи не погодиться на дідичне правління [42]).

Так невідомий автор « Історії Русів » вклав в уста найбільш популярного, улюбленого гетьмана слова, що відповідали ідеології української старшини XVIII ст.

Ідея гетьманської держави не згасала протягом цілого XIX століття; не згасало прагнення незалежности, а гетьманська форма держави відповідала бажанням і монархістів, і республіканців, бо в ній поєднувалися позитивні прикмети і монархії, і республіки. З одного боку гетьманська форма рятувала країну від частих виборів президентів, що вносило боротьбу партій і частогусто випадковість переможця; гетьмана ж обирали доживотно. З другого ж боку та форма гарантувала від невдалих спадкоємців, як показала історія України на прикладах Юрія Хмельницького, кандидата Мазепи — Войнаровського. На випадок, коли син гетьмана був гідний довір'я, він міг бути обраний нормальним порядком.

Ідея поновлення гетьманату, яка лякала російський уряд, плекалася не в консервативних колах України, а в проґресивних, ліберальних. У 1825 році М. Маркевич писав поетові Рилєєву : « Ми не спустили з очей дій великих мужів України і ... ви знайдете ще в нас живий дух Полуботька » [43]).

У 1820-их роках у проґресивних колах України знову стали ширитися чутки про поновлення гетьманату. Черговим кандидатом на гетьмана називали генерал-губернатора Малоросійського, князя М. Репніна, брата декабриста князя Волконського. Репнін був одним із ініціяторів поновлення козацтва, протектором Шевченка; чутки про те, що українське шляхетство бажає мати Репніна за гетьмана, схвилювали уряд і, можливо, вплинули на демісію Репніна.

Минали часи, мінялися погляди, політичні ідеали, але жили спогади про Гетьманщину, як символ незалежности України. Шукаючи яскравого прикладу, Шевченко взяв звичний для народу образ : воля буде тоді, коли

« в степах України... блисне булава ».

---

42) « Історія Русів », стор. 132-133.
43) І. Холмський. Там же, стор. 316.

І образ цієї булави, як символу незалежности, ввесь час лякав російський уряд. Характерний такий факт: у зв'язку з ліберальними реформами Олександра II, в Україні почався культурний національний рух: засновано було « Південний Відділ Імператорського Географічного Товариства », яке об'єднало українських учених; « Стара Громада » об'єднала громадських та політичних діячів України. У 1874 році російському урядові було подано донос, у якому повідомлялося, що українці « прагнуть вільної Української республіки з гетьманом на чолі ». Ці доноси викликали нові репресії. Але в цих чутках була доля правди: в ліберальних колах України час од часу виринали думки про поновлення гетьманату: називали кандидатом на гетьмана В.В. Тарновського, племінника друга Шевченка. Тарновський був заможний дідич, меценат, що підтримував « Киевскую Старину », зібрав музей української старовини і подарував його Чернігову. На своїй картині « Запорожці » Репін написав з Тарновського « Кошового отамана ».

Так в уявах українського народу не завмирала ідея гетьманщини.

1918 року, після облоги Києва большевиками і страшної масакри в Києві та інших містах, населення втратило довір'я до Центральної Ради, яка перед лицем страшної небезпеки виявила повне безсилля. Ідея поновлення гетьманату з новою силою почала ширитися в народі. Називали різних кандидатів, серед них Є.Х. Чикаленка, заможного дідича, енергійного діяча, мецената, видавця першої в Україні української газети « Рада ». Кандидатура Є.Х. Чикаленка відпала почасти тому, що він сам не бажав, а головним чином тому, що він був цивільною людиною. Відпала кандидатура М.І. Міхновського, популярного в колах « самостійників ». Більше прихильників мала кандидатура генерала П.П. Скоропадського. Головна причина цього була в його військових заслугах, як організатора 1-го Українського корпусу та отамана Вільного Козацтва.

Дня 29 квітня 1918 року в Києві, на з'їзді представників Союзу земельних власників від 8 губерній України та Української Народної Громади проголосили Українську Державу з гетьманом П. Скоропадським на чолі. На з'їзді було 6432 уповноважених, не рахуючи тих, хто був без мандатів. Так була поновлена в XX столітті традиційна Українська Гетьманська Держава, з традиційною формою обрання гетьмана.

Дня 29 квітня проголошено « грамоту » гетьмана до українського народу та « Закони про тимчасовий устрій України ». У « грамоті » гетьман оголосив, що « негайно має приступити до праці призначений гетьманом кабінет міністрів, а в найближчому часі буде виданий закон про порядок виборів до Українського Сойму ». У « Законах про тимчасовий устрій України » було проголошено: « Тимчасово до обрання Сойму... вся влада належить гетьманові ».

Так у перших державних актах було накреслено характер нової держави в Україні: мала бути конституційна держава з соймом [44]).

Рада міністрів оголосила 10 травня 1918 року декларацію. Викликали її різні чутки, які поширювали вороги уряду. У тій декларації між іншим було сказано: « Гетьман не думає стати самодержцем. Назва « гетьман » — це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежности вільної України » [45]). Ще ліпше схарактеризував гетьманський уряд голова ради міністрів Ф. Лизогуб у розмові зі співробітником « Berliner Tageblatt » д-ром Л. Ледерером. Лизогуб сказав йому: « Ми не хочемо відбирати у народу права самому визначити майбутню остаточну форму правління. Діло Національного Зібрання, яке буде скликано, вирішити — чи країна хоче лишитися при гетьмані, чи встановить інше правління, чи бути Україні монархією, чи республікою? » [46]).

Велике значення має закон 1 серпня 1918 року — « Тимчасовий закон про Верховне управління державою на випадок смерти, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави гетьмана ». Закон встановлював, що в таких випадках Верховне управління державою — тимчасово, до одужання гетьмана, або вступлення нового гетьмана в порядку, який встановлено буде окремим законом — належить Колеґії верховних правителів держави. Колеґія складається з трьох осіб: одну особу призначає гетьман, другу — сенат, третю — рада міністрів.

Закон про тимчасове управління державою був з винятковою урочистістю оголошений в палаці гетьмана в присутності всіх міністрів, а після оголошення було відслужено урочистий молебень. Це свідчить про те, якого великого значення надавали гетьман та рада міністрів цьому законові.

Значення цього закону підкреслювалося тим, що написано його було у трьох примірниках і підписали їх: гетьман, президент сенату та всі міністри. Один примірник передано голові ради міністрів, Ф. Лизогубові, другий — президентові сенату М. Василенкові, третій — митрополитові Антонію для збереження в соборі Св. Софії. Усі примірники були в запечатаних ковертах і тільки тоді, коли наступив би передбачений в законі момент, колеґія могла розпечатати коверти й приступити до виконання своїх обов'язків. У законі про колеґію чітко сказано, що буде виданий спеціяльний закон про порядок вступлення нового гетьмана. Не згадано ні слова про династичні права фамілії Скоропадських [47]).

---

44) Д. Дорошенко. Історія України, т. II. Українська Гетьманська Держава. Стор. 35; 37; 40; 49-52.

45) Д. Дорошенко. Там же, стор. 94-95.

46) Д. Дорошенко. Там же, стор. 97.

47) Д. Дорошенко. Там же, стор. 74-75.

Н. Полонська-Василенко. « За єдність нації », Лондон, 1955, ч. 5-9.

Закон 1 серпня 1918 року було виконано: коли на початку вересня 1918 року гетьман виїздив до Берліну на побачення з цісарем Вільгельмом II, верховна влада перейшла на час відсутности гетьмана до колеґії верховних правителів. Ця колеґія складалася на той час із таких осіб: Ф. Лизогуба — від ради міністрів, А. Рогози — призначеного гетьманом та Д. Носенка — від сенату [48]). Таким чином, перед небезпекою, яка загрожувала гетьманові під час подорожі, гетьман зробив так, як того вимагав закон.

Дня 14 грудня 1918 року, коли Київ був оточений військами Директорії, гетьман зрікся влади, за формулою XVII ст. « поклав булаву » і покинув Київ. Так зробили в свій час двічі — Юрій Хмельницький, Іван Виговський і Петро Дорошенко [49]).

Але тоді зречення гетьмана не означало ліквідації форми держави: воно означало передачу булави іншому. 14 грудня 1918 р. в Києві були в повному складі сенат та рада міністрів. Згідно з законом 1 серпня 1918 року влада повинна була перейти до колеґії верховних правителів і ця колеґія повинна була організувати обрання нового гетьмана. Але терор Директорії був такий великий, що гетьманський уряд розпався і Директорія урочисто вступила до Києва.

На цьому обірвалася історія Гетьманщини. Але на еміґрації не завмер інтерес до неї й історики права продовжують дискусію про характер Гетьманської Держави: республіка це, чи монархія? І яка саме: з виборним гетьманом, як доказують традиції, чи спадкова, якою пробували зробити її деякі гетьмани. Тому закон 1 серпня 1918 року набуває виключного значення. Звичайно, життя йде вперед, висуває нові ідеї, нові дезидерати, нові вимоги та прагнення. Цілком законним є бажання політиків та ідеологів гетьманського руху перетворити гетьманат на спадковий, але не можна цю юридичну новелю пояснювати історичними традиціями тому, що ці традиції промовляють за протилежне [50]).

На закінчення я наведу слова одного з видатніших державних діячів української еміґрації, сл. п. гетьманича Данила. Коли йому пропонували титул гетьмана, він відповідав: Гетьмана може обрати тільки вільний український народ на вільній Україні. Там вирішить він сам — яку форму правління бажає він: республіки чи монархії ». А про себе додав він, що піде служити Україні, яку б форму держави не обрала вона.

---

48) Д. Дорошенко. Там же, стор. 381.

49) Д. Дорошенко. Там же, стор. 424.

50) Цілком несподіване твердження п. М. Базілевського: « Найголовнішою хибою Гетьманства в минулому була його виборність. Це розуміли обидва Гетьмани: і Хмельницький і П. Скоропадський, що були відродили українське державне життя і тому обидва вели дідичну засаду в наслідуванні Булави ». (« Державницька Думка », Філядельфія, 1951, ч. I, стор. 27).

Микола Чубатий

ЯК НАРОДЖУВАЛАСЯ НАУКА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Існування права, а тим самим також й історії права окремих націй, засаднично можливі тільки у державних народів, або в таких, які втратили державність недавно. Право — це головно твір законодатної влади, тобто одного з головних органів держави. Український народ перед сформуванням його третьої держави, — Української Народньої Республіки 1918-1919 — упродовж довгого часу був народом бездержавним, тому й перед постанням Української Народньої Республіки окремої систематичної науки історії українського права не було. Маю на увазі систему науки історії українського права. Тим не хочу сказати, що в окремих історичних творах, що обговорювали також соціяльні, економічні та правні відносини життя українського народу в окремих періодах його історичного буття, не було багато матеріялу правного характеру, який належить до історії українського права. Такого матеріялу найдеться багато в працях істориків України українських та не-українських авторів. До постання Української Народньої Республіки не було одначе системи історії українського права, як окремої науки українознавства, яка охоплювала б усю та безперебійну історію понад тисячолітнього правного минулого України.

Українська молодь, що студіювала на правничих факультетах російських, австрійських чи інших університетів Европи була змушена слухати викладів історії російського, австрійського чи іншого західньо-европейського права. В останніх десятиліттях перед першою світовою війною в університетах Львова, Кракова чи Праги можна було слухати виклади з історії польського чи чеського права, але ніде на високих школах не було викладів з історії українського права. У результаті навіть в українських наукових установах Львова чи Києва не існувало окремих комісій для студій історії українського права, бо не було кому їх очолити.

Надхнення, амбіція та запал серед українських істориків з

правничою освітою дати основи окремій історично-правній науці появилися щойно з постанням третьої української держави. До них належав також автор оцих науково-історичних споминів. Перед нами молодими виринуло настирливе питання: а деж історія українського права, коли існує Українська Держава?

В 1917 р. я саме закінчив свої історичні студії на університетах Львова та Відня і мав докторат філософії з історії України (1917) після попереднього закінчення богословських студій (1909-1913) та студій історії України в історичних семінарах проф. М. Грушевського і Томашівського. В мене завжди було більше замилування до внутрішньої історії України, тобто до церковних, соціяльно-економічних і правних проблем з минулого України ніж до проблем політичної історії України. Події 1917 року над Дніпром змусили мене, тоді молодого історика, посвятитися також і студіям історії українського права і з тою наукою зв'язати мою можливу університетську кар'єру. Перед мною самочинно появилося питання: хто ж на українських університетах буде викладати історію українського права, коли такої окремої систематичної науки у нас ще нема?

Водночас з моїми студіями у професорів Грушевського та Томашівського ходив я на виклади і семинарі великого польського вченого, професора Освальда Бальцера, визначного викладача історії польського права на правничому факультеті львівського університету. Таким чином я наблизився до вимріяної ідеї студій над історією українського права.

Але, незалежно від моїх студій на двох факультетах, я зрозумів, що історик всякого права мусить мати також знання основ права взагалі. Тому вже після закінчення богословських та філософічних студій і після осягнення докторату я вписався ще на правничий факультет львівського університету, посвячуючися передусім студіям римського права, філософії права та історії польського права, як найближчого предмету до історії українського права. Тому в 1917/18 ак. році я став студентом правничого факультету.

Як член семинара історії польського права проф. Бальцера, я звірився йому, що хочу посвятитися студіям українського права і, навіть, габілітуватися на доцента історії слов'янських прав. Це на тодішньому львівському університеті з політичних причин було майже неможливою справою. Цілковито опанований польськими шовіністами львівський університет прийняв засаду взагалі не допускати до габілітацій українців, бо саме тоді в часі війни віденський уряд серйозно плянував таки створити небажаний поляками український університет у Львові. Проф. Бальцер, сам серйозний науковець та доволі толерантний, не міг мені нічого пообіцяти у справі габілітації, але все ж таки дав мені габілітаційну тему з історії державного права українсько-білоруських земель XIV ст. п. н. «Правне становище руських (українсько-білоруських) земель Великого

Литовського Князівства під кінець XIV стр. ». В часі, коли моя праця була майже закінчена, прийшов Перший Листопад і праця при будові Західньо-Української Народньої Республіки, а тим самим і перерва в моїх габілітаційних плянах. Моя габілітаційна праця була надрукована пізніше в « Записках НТШ », томи 134-135, 144-145, і появилася окремо друком 1926 року.

Мої студії в керунку історії українського державного права стали відомі урядові ЗУНР, де я працював як асистент державного секретаря освіти. Прем'єр Голубович включив мене як експерта до складу 40-членної делеґації ЗУНР, яка виїхала в січні 1919 до Києва для переведення злуки обох українських республік в єдину соборну українську державу, в Українську Народну Республіку, яку проголошено 22 січня 1919 року. Як член західньо-української делеґації став я також членом Трудового Конґресу від Західньої України, першого виборного всеукраїнського парламенту.

Після упадку української влади в Західній Україні повернувся я до Львова та став працювати як журналіст, тобто як співредактор щоденника « Нова Рада », а згодом також як редактор тижневика « Правда ».

Восени 1919 р. отримав я запрошення викладати історію українського права на державному університеті в Кам'янці Подільському. Та саме в часі, коли я підготовлявся до виїзду, наспіла вістка, що Кам'янець Подільський попав у руки большевиків і мій виїзд став безпредметним. Та незадовго отримав я ширші можливості професорської праці на полі історії українського права, бо вже 1920 року я почав викладати в Українському Тайному Університеті у Львові, покликаному до життя революційною Українською Військовою Організацією.

В роках 1919-1920 польська окупаційна влада закрила перед українською молоддю вступ на львівський державний університет. Коли старання Наукового Товариства ім. Шевченка та Ставропигії створити приватні університетські курси були без успіху, тайна революційна організація старшин українських боєвих сил УВО рішалися заснувати у Львові Український Тайний Університет, мабуть, одиноку академічну школу того типу в історії цивілізованого світу.

Творення системи історії українського права

Я опинився перед незвичайно тяжким завданням : викладати систематичний курс предмету, системи якого на ділі ще не було. Я мав певні знання з історії України, східнього церковного права та правних основ з римского права і філософії права, але системи мого предмету не існувало. Треба було її щойно творити. Тричі на тиждень я мусів підготовляти виклади для своїх студентів. Що-правда, я міг опиратися на знаменитих підручниках історії російського права таких авторів, як Владимирський-Буданов,

Сергієвич, Дяконов та інших. Щодо найстаршого періоду — історії права Київської Русі-України — можна було, і то навіть обильно, користати також з історичної схеми М. Грушевського; інколи зразком для мене могли бути й праці з історії польського права, як от підручник Кутшеби. Але саму систему нашої науки доводилося творити таки самостійно.

Курси історії польського права наближали мене до українського становища, хоч і доволі обмежено, бо цілковито бездержавний період польського народу був релятивно короткий. Тим часом повний державний період українського народу кінчався на остаточному упадку Галицько-Волинської Держави (1349).

Потім правне життя України пішло іншими шляхами на південно-західніх землях, що увійшли до складу Польської Корони, так на тих землях, що увійшли до складу Великого Литовського Князівства. В першому випадкові розпочався вісімдесятирічний період мішаного українсько-польського права, оригінальний період русинізованого права (« Tempus Juris Ruthenicalis ») під владою Польщі, а в другому — понад двістілітній період автономного життя українських земель зі збереженням основ старого права Київської Русі-України. Діялося це в ім'я культивованої засади центрального виленського уряду: « Ми старини не рухаємо, а новизни не вводимо ». Що-більше, система права « Руської Правди » з часів державного існування Київської Русі-України впливала навіть на законодатство центрального уряду, що відзеркалилося ясно в Першій Редакції знаменитого Литовського Статуту з 1529 року.

Та цей двістілітній період автономного правного життя українських земель Великого Литовського Князівства закінчився Люблинською Унією (1569), коли всі українські землі опинилися в межах Польської Корони, а всі автономні статути окремих українських земель втратили свою правну силу. Польське право завели на всіх землях України. Такий період домінування польського права проіснував до років революції Богдана Хмельницького (1648), яка в наслідках привела до відновлення української держави. Зрозуміло, що короткий, бо тільки шестирічний, період бурхливого самостійного життя української держави Хмельницького не був відповідний для творення нових правних установ, але він був початком створення окремого українсько-козацького права, що розвивалося дальше в українській автономній державі під протекторатом московського царя, незалежно від московського права. Наслідком того процесу появляється оригінальний збірник українсько-козацького права ,скодифікований в сорокових роках 18-го сторіччя під назвою « Права по которим судиться Малоросійський Народ ».

Все ж таки слід мати на увазі, що українське козацьке право зобов'язувало тільки на невеликій частині української етнічної території, а це — в межах Гетьманщини. Поза Гетьманщиною на великій більшості українських земель панувало в публічному

житті польське право таке саме, яке було на всіх землях України перед повстанням Хмельницького. Хіба ж в цьому часі на цілі сторіччя зовсім завмерли серед українського народу, творця першого правного кодексу всієї Слов'янщини « Руської Правди », його оригінальні правні ідеї ?

Довгими тижнями я шукав концепції, щоб в цю кількасотрічну прогалину вмістити основи правного думання та творення українського народу, як сектора його правного життя впродовж усього історичного буття України : цілковито державного, напівдержавного (автономного) та зовсім бездержавного. Протягом останнього періоду українському народові в його публічному житті накидувано польське право, згодом — московське, обидва чужі для правної ментальности українця.

Студії над історією культури і побуту українського народу та студії в галузі української етнографії переконують нас, що український нарід, навіть під чужою державною владою та при зобов'язанні накиненого йому чужого права, зберігав у своєму родинному та громадському житті і в своєму відношенню до єдиної української влади, яка завжди зберігалася, — до своєї Церкви, — старовинні правні традиції, що своїм корінням сягали до часів існування « Руської Правди ». У вужчих межах громадського життя український народ зберігав свій погляд на розуміння справедливости та правности, зокрема у родиннім та спадковім звичаєвім праві. Старі правні звичаї українців інколи навіть апробувала чужа державна влада, зокрема тоді, коли вони вели скоріше до виміру справедливости. Такою установою, апробованою навіть державною польсько-литовською владою, була система т. зв. Копних Судів, що їх переводили всенародні органи навіть поза межами одної громади. Чи іншими словами, навіть під чужою державною владою український народ зберігав своє звичаєве право. Це допомагало йому краще розуміти накинені йому чужі публічно-правні інституції та закони. Включаючи в нашу систему історії українського права звичаєве право українського народу часів бездержавного його життя, ми маємо повну і безперебійну систему історії українського права, одноцілий біг українського правного думання упродовж тисячоліття. Беручи це до уваги, випливала необхідність поглибити студії над українським звичаєвим правом. Могла це виконати тільки установа, сперта на кращих життєвих засобах як Український Тайний Університет. І дійсно, в роки релятивної національної свободи на Радянській Україні в період українізації Всеукраїнська Академія Наук у Києві покликала до життя при Соціяльно-Економічному Відділі окрему Секцію Українського Звичаєвого Права з власними публікаціями.

Комбінуючи таким чином постійно існуюче й чинне звичаєве право українського народу від початків історичного буття по сьогодні з правом законодатних установ української суверенної держави, чи установ напів-суверенних (автономних) українських

земель, — ми зуміли отримати майже безперебійний біг українського правного думання, що й склалося на систему окремої науки — історії українського права. Щойно тоді можна було подати загальну характеристику тієї правної системи. Українське право було на загал м'яке та гуманне, що виходило на шкоду української державної самостійности. Воно було пересичене зверхнім почуттям справедливости, залежної від волі загалу, а не суверена. В українському праві завжди був нахил порядкувати справи згідно з волею загалу. Тому воно завжди мало характер народоправний і демократичний.

Перші виклади історії українського права

Перші виклади з історії українського права взагалі розпочалися пізною осінню 1920 року та тривали до кінця акад. року 1922-1923. Систематичні виклади історії українського права давав я спочатку на університетських курсах, а від формального переорганізування університетських курсів в Український Приватний (Тайний) Університет з трьома факультетами, — на факультеті права та суспільних наук. На університетських курсах викладав я три рази в тижні, а після реорганізації курсів в університет, — крім трьох дотеперішніх викладів, додав я ще одну годину викладів з історії джерел українського права Княжої та Литовсько-Руської Доби. Провадив я також одногодинний семінар з історії українського права.

Була це тяжка праця, бо кожна година викладів була новою цеголкою, вкладеною в будову системи нової українознавчої науки. Ця праця все таки давала велике душевне задоволення, бо на тих тайних лекціях творилося щось нове, що необхідно заповнювало прогалину в галузі українознавчих наук. Той ентузіязм переносився також на слухачів, що складалися на 50 % із старшин бувших українських військових формацій. Тому нерідко слухачі були того ж віку що й професор.

Я був абсолютно свідомий недосконалости моєї системи історії українського права і тому постійно її коригував та доповнював. Все це проходило в обставинах вповні ненормальних: за відсутності необхідної бібліотеки, відповідного приміщення для викладів та ще й за постійного переслідування польською поліцією нашого підпільного університету. З тим університетом навіть польська поліція не могла дати собі ради, бо її руки в'язав страх перед міжнародним скандалом, що на окупованих західньо-українських землях молодь мусить навчатися в тайній високій школі. Вістка про існування львівського Українського Тайного Університету незабаром поширилася по сусідних університетах Чехословаччини і Австрії, зокрема після того, коли окремі студенти з'явилися в закордонних університетах з індексами вислуханих викладів у Львові. Вияв симпатії для української переслідуваної науки проявлявся в тому, що майже

всі університети Чехословаччини та Австрії признавали студії в Українському Тайному Університеті нарівні зі своїми. Все це підносило рівень національного ідеалізму молоді та професури. Молодь вірила, що Тайний Університет незабаром дочекається українського державного визнання, коли польська окупація Західньої України буде скасована. Професори працювали за невеличку символічну платню з університетської каси, зміцнюваної постійно всенародними збірками і пожертвами. Більшість із них працювали додатково, маючи свої професійні заняття, в тому і як науковці на польських державних посадах (судді, професори середніх шкіл, тощо). На останніх, а між ними і на автора цих споминів, вчителя середньої школи, польська влада робила натиск шляхом допитів і погроз звільнення з праці. Але слід ствердити, що польська влада таки нікого не звільнила з праці, побоючись міжнародного сорому.

В таких незвичайних обставинах розвитку українського наукового життя родилася нова ділянка української історичної науки — історія українського права, маніфестуючи державний характер української нації. Колискою, в яку положено цю новонароджену дитину, була українська висока школа, створена з волі українського народу революційним способом. В тому дусі були складені докторські дипломи для докторантів Українського Тайного Університету, що почали виходити з того університету вже в акад. році 1922/23. Складений мною на доручення Сенату Університету, до якого я входив як представник Правного Відділу, диплом звучав :

« В імени української народньої республіки... ми з волі українського народу ректор та сенат українського університету... »

Важко описати захоплення, яке опанувало зокрема старших правників-українців в Західній Україні на вістку, що на підпільному університеті викладається історія українського права. Для них така цікава, але недоступна в часах їхніх університетських студій.

В роках 1922 і 1923 Український Тайний Університет був вже фактом, з яким мусів поважно рахуватися також польський уряд у Варшаві. Тоді поляки почали висовувати ідею створення українського державного університету, але не у Львові, а в Станиславові. Цієї ідеї народ не приймав, хоч обережніші політики радили подумати над цієї пропозицією. Вирішним у цій справі міг бути тільки Український Уряд у Відні. Під кінець грудня пощастило мені отримати пашпорт на виїзд до Відня, щоб відвідати мою наречену Дарію Лежогубську, сьогодні вже покійну мою дружину. Використовуючи цю щасливу обставину, я отримав доручення від Кураторії Високих Українських Шкіл у Львові, куди я входив як представник університетського

Сенату, відбути конференцію з Українським Урядом у цій справі. Мене запросили на засідання, що відбулося під проводом Диктатора д-ра Є. Петрушевича в присутності прем'єра Костя Левицького, міністра Селезінки та ще декого. Найбільш непримириме становище у справі українського університету у Станиславові займав прем'єр Кость Левицький; угодове — міністр Селезінка; помірковане — диктатор Петрушевич. Остаточно переміг погляд прем'єра Костя Левицького: відкинути всякі польські пропозиції. Він тоді мені говорив: « Запевніть край, що польська окупація скоро буде усунена із Західньої України, бо головно Англія сильно заінтересована нашою дрогобицькою нафтою ». Це засідання відбулося в перших днях січня 1923, отже два місяці перед гореславним рішенням Ради Амбасадорів з 15 березня 1923.

Історія українського права як предмет наукових студій

Вповні зайнятому працею в середній школі та в університеті, було мені не під силу літературно опрацювати мої виклади, читані виключно з записок. Але студенти потребували скриптів для підготовки до іспитів. Тому, хоч і недосконало, вони вже в 1921 році випустипи першу частину моїх викладів п. н. « Начерк історії українського права: Княжий період », а в 1922 р. новий наклад цих записок з побільшеним додатком « Історії джерел українського права та державного права Литовсько-Руської, тобто другої доби ». На прохання студентів я погодився перевірити цей новий скрипт та виправити принаймні явні помилки. Нового нічого я не додав. Новий скрипт мав назву: « Начерк історії українського права, ч. 1-2 (Із записок викладів проф. Миколи Чубатого) ». Цей скрипт в 1947 р. перевидав Український Вільний Університет у Мюнхені і до сьогодні його вживається як підручник до іспитів з історії українського права в УВУ. Проф. Лев Окіншевич дописав ще третю частину: « Історія права Козацької Доби ».

Цей скрипт, хоч і недосконалий, із нотаток з моїх викладів, опинився в Києві, де найшов прихильну критику проф. Новицького в журналі Всеукраїнської Академії Наук « Україна » за 1928 рік, який видавав проф. М. Грушевський. Незабаром (мабуть в 1922 році) введено виклади історії українського права в Українськім Вільнім Університеті в Празі, де виклади з цієї галузі мав проф. В. Лащенко. У тому самому майже часі введено також виклади з історії українського права в Державному Університеті в Києві, де цей предмет викладав проф. Клименко.

Ентузіязм до нової науки проявився також в Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові. При Історично-Філософічній Секції НТШ покликано до життя Правничу Комісію, головою якої став проф. В. Вергановський, а автор цих рядків був її секретарем та редактором « Збірника Правничої Комісії НТШ ».

Три томи збірника, що появилися, були присвячені у більшості працям над історією українського права. Діяльними в цій Комісії були майже виключно професори Українського Тайного Університету, а крім них ще суддя Р. Ковшевич і професор УВУ д-р Володимир Старосольський, радник Русин та адвокати проф. д-р Ол. Надраґа та д-р Лев Ганкевич.

У великому розмірі розгорнулися студії історії українського права у Всеукраїнській Академії Наук в Києві, де протягом шости свобідніших років « українізації » працювала окрема секція історії західньо-руського та українського права під проводом акад. Миколи Василенка з кількома комісіями. Кільканадцять великих томів праць цієї Секції, виданих у відносно короткому часі, засвідчують, яка могутня хвиля наукового зацікавлення виявилася до цієї науки в Києві, Харкові, Одесі та в інших університетських містах України. Деякі абсольвенти львівської катедри історії українського права переїхали до Києва та працювали в Академії як аспіранти доти, доки московсько-большевицька рука в 1930 р. не спинила дальших наукових дослідів у цій галузі.

Науковий дорібок по всіх наукових центрах України впродовж десятьох років (1920-1930) в ділянці історії українського права досягнув приблизно 600 назв. Найти їх можна в моїй праці, опублікованій в німецькій мові у польському львівському журналі « Przegląd Historyczno- Prawny », який видавав проф. Домбковський, під заголовком : « Literatur der Ukrainischen Rechtsgeschichte in Jahren 1919-1929 », річник 1930, 2-4 та окремою книжкою. Доповідь автора цих рядків про історію українського права п. з. « Gegenstand der Geschichte des Ukrainischen Rechtes » найшла також свій відгук на VII Міжнародному Конґресі Історичних Наук у Варшаві в 1933 р. Її надруковано в збірнику доповідей членів НТШ на цьому конґресі під французькою назвою : « Contributions à l'histoire de l'Ukraine au VII Congrès International des Sciences Historiques, Varsovie 1933 ».

Великою шкодою для української науки та для української державної ідеї є сьогодні припинення дальших студій над історією українського права. Неможливі вони зовсім у підсовєтській Україні і нема їх сьогодні і у вільних країнах західнього світу.

Володимир Янів

ДО СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПОГЛЯДІВ ІВАНА МІРЧУКА НА УКРАЇНСЬКУ ЛЮДИНУ

1. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ І. МІРЧУКА

Іван Мірчук, — за своєю університетською формацією *філософ* [1]), що проявився згодом найсуверенніше в ділянці дослідження *історії української культури* [2]), — має ту спеціяльну заслугу, що поодинокі вияви культури розглядає в їх тісній структурній співзалежності з *філософічного аспекту*, пов'язуючи одночасно і філософію, і національну культуру із народною психікою, — вдачею конкретного народу, чи (як це він сам найчастіше окреслює) із його *світоглядом*. Таким чином, він своїм дослідом дає цінний вклад у розвиток української *етнопсихології*, хоч сам цього визначення ніколи не вживає. Якщо зважити, що перша українська етнопсихологічна студія — знаменні « Дві руські народності » М. Костомарова — з'явилася 1861 р. у Петербурзькій « Основі » і що згодом впродовж довгих десятиліть в цій ділянці нічого замітнішого не зроблено, то заслуга І. Мірчука

---

1) Див. статтю В. Стецюка в цьому Збірнику, стор. 255-262. Поняття « філософ » має два значення : мислителя або дослідника, що занимається філософічною проблематикою, отже людини, що або сама творить філософічні системи, або аналізує та систематизує чужі філософічні системи. Звичайно, якщо говориться про університетську формацію, то в даному випадку йдеться про друге значення, бо творчість залежить від самої індивідуальности, а не її зовнішньої формації. Інша річ, що бувають випадки, коли обидва поняття — мислителя та дослідника — гармонійно поєднюються в одній людині.

2) Найповажніші праці І. Мірчука — в розумінні певної замкненої цілости — є підручники з ділянки історії української культури, а саме :

a) Die ukrainische Kultur in ihrem geschichtlichen Werden. Aus den Vorlesungen im Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin. Berlin 1944.

b) Geschichte der Ukrainischen Kultur. Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München. Isar Verlag. München 1957. 285 Ss.

буде очевидна. На зв'язок між духовістю народу та його філософією вказав І. Мірчук вперше 1921 р., отже точно у 60 літ після виступу Костомарова, у своїй інавґураційній лекції [3]) в Українськім Вільнім Університеті [4]). При тому він пильно вистерігався, щоб того зв'язку не ставити у біологічно-вияснювальну площину, а тільки намагався феноменологічно стверджувати, громадити й систематизувати факти. Ідеться про емпіричне ствердження певного стилю культури, що випливала б із духовости народу, без спроби вияснювати співзалежність того стилю й духовости.

При систематизації етнопсихологічних студій, а згодом поглядів І. Мірчука, найкраще вийти від однієї із пізніших його праць н. т. « Світогляд українського народу » [5]). Річ не так у тому, що вже сама ця стаття є певним — правда, далеко неповним — усистематизованням попередніх дослідів, як радше що вона подає їх хронологію, ґенезу та бібліографічні дані [6]), що незапе-

---

3) Г.С. Сковорода. Замітки до історії української культури. Лекція з'явилася друком щойно через 5 літ, у збірнику : Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Том І. Прага 1926. Стор. 19-37.

4) При згадці, що І. Мірчук саме етнопсихологічній проблематиці присвятив свою вступну лекцію в УВУ (що його довголітнім Ректором він згодом був і що оце видає на його пошану окремий Збірник), варто відзначити спеціяльні заслуги УВУ для розгорнення дослідів у цій занедбаній досі ділянці. Сам Мірчук вмістив свою пізнішу основну синтезуючи студію про « Світогляд українського народу » в однім із Наукових Збірників УВУ (див. примітку 5), в якому з'явилася також студія доц. д-ра П. Феденка про « вплив історії на український народний характер ». Досліди пожвавилися зокрема в Мюнхенський період діяльности УВУ, коли етнопсихологічній проблематиці систематично присвячують увагу три професори УВУ : Г. Ващенко, О. Кульчицький, В. Янів. Також організована УВУ перша міжнародна зустріч українських та німецьких психологів (Мюнхен 1953) була присвячена етнопсихологічній проблематиці (Див. : W. Janiw and L. Zeise : East-West Tension in the Light of Psychology. Proceedings of the Scientific Conference in Munich. Munich 1954. Pp. 32).

5) В підтитулі Студії подано : Спроба характеристики. Студія вміщена у Науковім Збірнику УВУ у Празі, т. III, стор. 225-243. Прага 1942.

6) Це саме із тієї студії дізнаємося, що згадана вище (примітка 3) студія про Сковороду була написана 1921 р. та прочитана, як вступна лекція в УВУ. Вона була поновно прочитана (20. V. 1924) в рамцях Українського Історично-Філологічного Товариства й друкована в Збірнику праць цього ж Товариства — без зазначення її первісного призначення. До речі, подані Мірчуком у цій синтезі бібліографічні дані про його попередню працю про Сковороду помилкові, справлені у примітці вгорі (3) de visu.

Ця « спроба характеристики » називає наступні попередні причинки — крім згаданої вже (1) лекції про Сковороду :

II. Петро Лодій та його переклад « Elementa Philosophiae » Баумайстера. In « Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin ». Band I. Ss. 90-112. Berlin 1927.

III. O słowiańskiej filozofji (Próba charakterystyki). Przegląd filozoficzny. T. 30, Zeszyt II-III. Str. 21. 1927.

IV. VII Міжнародній філософічний конґрес в Оксфорді (1-5. IX. 1930). Богословія. Львів 1931. Т. IX — кн. 3. Стор. 262-271.

речно влегшує розуміння, як наверствовувалися поодинокі констатації, і як еволюціонував методичний підхід автора. Щодо методології досліду, то в Мірчука знаходимо порівнянно до попередників нові прийоми. Коли, напр., у «Двох руських народностях» стрічаємо певну довільність у виборі фактів для арґументації ставлених тез, — отже деяку суб'єктивність, характеристичну для всіх передучасних синтез, які не спираються на попередні аналітичні студії[7]), тоді Мірчук поступав якраз навпаки: він іде обережно від початкового збирання матеріялу до синтези. При збиранні матеріялу йдеться йому про звуження поля досліду, — про досліджування виявів духовости народу у певній конкретній, точно ограниченій, ділянці, щоб із добутих часткових констатацій зробити висновки про цілість духовости. І так, насамперед, згідно із своєю основною формацією, спиняється він 1. на аналізі філософічних тенденцій в Україні, — згодом переходить до 2. літературного твору (чи творця), щоб закінчити на 3. аналізі етнографічного матеріялу. Звичайно, названі ділянки є також настільки широкі, що їх повне дослідження є не під силу одній людині, — на вичерпання теми треба праці інститутів впродовж десятиліть. Тому Мірчук ще більше ограничує поле досліду, присвячуючи свої аналізи поодиноким постатям (авторам) чи віруванням, зачерпнутим із етнографії.

V. Der Messianismus bei den Slaven. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Slaven. Breslau 1931. Ss. 223-238.

VI. Christian Wolf und seine Schule in der Ukraine. Germanoslavica. Jahrgang III. Heft 3-4. Ss. 277-291. Prag 1934.
Рівнобіжно з'явилася й українська версія тієї студії:

VIa. Хрістіян Вольф та його школа на Україні. Накладом Редакції «Записок ЧСВВ». Жовква 1934. Стор. 12.

VII. Die slavische Philosophie in ihren Grundzügen und Hauptproblemen. Kyrios — Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. Osteuropa-Verlag 1936. Heft 2. Ss. 157-175.

До тої самої групи праць належить і (VIII) рецензія І. Мірчука (якої не згадано у студії) на працю: Trvdý Josef. Filosofie u Slovanů. In «Slované, kulturni obraz slovanského světa», C. III. Praha 1929. Рецензія має остільки велике значення, що вона виявляє велику збіжність поглядів автора та рецензента (чого сам Мірчук не відзначає при реферуванні поглядів). На всякий випадок, тут годиться зазначити, що Мірчукові, як виходить із хронології, належиться першенство і щодо поставлення самої проблеми (на конґресі у Варшаві — 1927 р.) — і в основних констатаціях (див. поз. III у цій же примітці). Рецензія з'явилася у: Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Bd. VII. H. II. Ss. 206-209. 1931.

7) Ця констатація аж ніяк не має бути закидом проти М. Костомарова: він виступив в часі, коли етнопсихологія була щойно тільки у своїх початках, — коли отже ще не могло бути аналітичних студій. Натомість, сама синтеза, сперта на велику ерудицію нашого історика й етнографа і на його наукову сумлінність, є справді блискучою, яка і насьогодні не втратила своєї цінности. Праці І. Мірчука тільки підтверджують правильність констатацій Костомарова, і таким чином є логічним продовженням студії Костомарова, а не її запереченням.

Це зрозуміло, що Мірчук найпевніше почувався у філософічній ділянці, — що, отже, від неї вийшов, їй присвятив найбільше уваги та на її підставі дав найповнішу картину [8]). При тому Мірчук висловив погляд, що філософічні поняття

> « мають своє джерело не в загальних поняттях, які відносяться до цілого людства, а глибоко закорінені в специфічних прикметах кожної нації зокрема та в особливих силах народного духа » [9]).

Не зважаючи на так сформульоване переконання, Мірчук — даючи свою першу синтезу філософічних дослідів у її пов'язанні з конкретною духовістю на пленарнім засіданні конґресу слов'янських філософів 1927 р. у Варшаві, — говорить не про специфіку української філософії, але заступає погляд, що це

> « слов'янська філософія, як цілість духової творчости в межах філософічного думання, має деякі спільні риси, питомі їй цінності й хиби, чим різко відрізняється від філософії західньо-европейських народів » (підкреслення мої. В.Я.). [9]). Послідовно Мірчук радить : « Тому не є доцільно переносити сліпо й беззастережно на слов'янський ґрунт духові течії та філософічні проблеми, що мають своє повне виправдання на Заході. Такі появи, як трансцендентальний ідеалізм, позитивізм, емпіріокритицизм, праґматизм та інші напрямки західньо-европейського філософічного думання, перенесені на невідповідний ґрунт, не знайдуть відгуку в душі поодиноких слов'янських народів і тим самим засуджені або на повільну смерть або на рабське наподоблювання чужих зразків. Кожний слов'янський нарід мусить знайти собі сам йому властиву ділянку духової творчости, що найкраще відповідає основним елементам його психічної структури. Філософія кожної нації має свої окремі завдання » [9]).

Іншими словами, Мірчук хоче у своєму першому методологічному підході на підставі стверджених спільних філософічних течій у цілому слов'янському світі дійти до специфіки українських духових данностей, пов'язуючи національний світогляд із « національною філософією », тобто із певною, точно визначеною специфічною тенденцією філософії, як вона проявляється послідовно на ґрунті конкретного народу [10]).

---

8) Даючи в рр. 1941 та 1942 свої перші синтези « Світогляду українського народу », Мірчук покликається виключно на свої філософічні студії (див. прим. 6), хоч у тому часі були вже друковані його важливі аналізи літературної спадщини Сковороди та Толстого, чи Лесі Українки (див. прим. 11 та 13) чи було вже написане в першім нарисі (тоді ще недрукованім) протиставлення української та російської духовости на підставі порівняння вірувань народної демонології (див. прим. 14).

9) Цитати із студії « Світогляд українського народу » (див. прим. 5), стор. 225 і 226.

10) Дослівно це місце звучить : « Питання, чи та в якому обсягу можна говорити про національний світогляд якогось народу, зв'язане безпосередньо з іншою не менш цікавою проблемою "національної філософії" взагалі, бо ж філософія у розумінні старших та новіших систематиків (Дільтей) означає не що інше, як науку про світогляд » (Підкреслення постійно мої. В.Я.).

Це намагання зрозуміти українську духовість на ширшому тлі характеристики слов'янських народів, як певної духової спільноти, вияснюється м. ін. фактом, що Мірчук на початку своєї наукової активности зайнявся двома провідними філософами двох різних слов'янських народів — Сковородою та Масариком [10а]), і стверджені ним подібності вчення обидвох мислителів мусіли піддати йому думку деякої спільної духової постави, яка випливала із того самого ґрунту.

Якщо при аналізі філософічних тенденцій Мірчук хоче українську духовість досліджувати на ширшому тлі слов'янської спільноти, тоді при другім методологічнім підході — аналізі літературного твору — іде він, частково, шляхом Костомарова, тобто шляхом протиставлення українців росіянам, послуговуючися при тому « двома національними типами », тобто двома творцями, які могли б статися до певної міри уосібленням цілої нації : Сковородою та Толстим [11]). Що тут ідеться про певен ньюанс і Мірчук не хоче в даному випадку аналізувати творчости Сковороди, як філософа, а як письменника — у протиставленні його до другого письменника, то це виходить найкраще із пізнішого зіставлення тих власних студій, якими Мірчук згодом користувався при синтезі своїх поглядів : між названими студіями з ділянки філософії нема тієї аналізи-протиставлення, і цього не можна вияснювати випадком, коли Мірчук цитує свою першу студію про Сковороду-філософа [12]). Що Мірчукові присвічувала думка взагалі проаналізувати з погляду світоглядового більшу кількість літературних творів, цього доказом може бути факт, що він свою найближчу поважнішу студію присвятив світоглядові Лесі Українки, — правда із менше наголошеним спрямуванням на етнопсихологію, але всетаки із декількома відкликами, що по-

---

10а) Філософічні основи світогляду Масарика. Реферат на святі в честь Президента Масарика дня 7. III. 1925 р. Науковий Збірник УВУ на пошану Т.Ґ. Масарика. Т. II. 1930. Стаття — стор 1-11, і окремою відбиткою.

11) Tolstoj und Skovoroda, zwei nationale Typen. Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. Band II. Ss. 24-51. Berlin 1929.

Для дослідника творчости І. Мірчука варто ще відзначити ,що між його першою студією про Сковороду із 1921 р. (див. примітка 3) і його протиставленням Сковороди Толстому із етнопсихологічного аспекту (із 1929 р.) була ще німецька інформативна стаття про філософа, яка однак для нашої теми спеціяльного значення не має. Ідеться про студію : H.S. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph des XVIIII Jahrhunderts. Zeitschrift für slavische Philologie. Band V. 1927. Ss. 36-62. В данім випадку йдеться радше про інформативну статтю для чужинців, яка дає систематичний виклад вчення на історичному тлі, із вказанням на вийняткову згідність науки із життям Мислителя, при чому й саме життя є представлене доволі докладно. Але ж для українського читача у статті є лише повторені вже відомі констатації, і то без етнопсихологічних висновків.

12) Див. прим. 6.

одинокі елементи світогляду Лесі виразно відповідали нашій загальній національній вдачі [13]).

В подібнім напрямі поглиблення досліду шляхом завуження поля досліду іде і остання дослідна праця Мірчука, присвячена українській демонології [14]). Як при літературних аналізах Мірчук спинюється над певними репрезентативними постатями, так у випадку демонології зосереджується він при розгляді анонімного вияву колективних вірувань, формованих століттями, і виражуючих таким чином безпосередньо народний світогляд. Як в літературній аналізі протиставив Мірчук українську духовість російській на підставі порівняння двох творців, так в ділянці етнографії протиставить він дві національні ментальності на підставі порівняння « українського та московського чорта » [15]).

Бувши новатором в застосуванні неперенесених досі на український ґрунт метод етнопсихологічного досліду, Мірчук виразно визначив шлях праці, хоч сам не мав змоги розвинути її у повній ширині : Він не тільки присвятив увагу надто малій кількості письменників чи вірувань, щоб на цій підставі було можна робити висновки, але й у коротких студіях тільки доволі поверхово зміг розвинути цілу картину проблематики для повного вичерпання матеріялу. Врешті-решт він мусів при скупості місця вибирати найхарактеристичніші ілюстративні моменти, замість давати їх повне зіставлення із повним статистичним підсумком. А вибір завжди дає можливість суб'єктивізму. Всетаки початок був зроблений. Добутий новий матеріял запевнював нові аспекти для синтези, а при вдумливім використанні матеріялу і застосуванні структурного підходу чимало істотного можна було внести до синтези на підставі засади « pars pro toto ». І до синтези приходить і Мірчук, спонуканий до того практичною необхідністю : Маючи відповідальне завдання видати в німецькій мові підручник українознавства, Мірчук, як головний редактор та видавець книги, пише м. ін. розділ про духові властивості українського народу [16]). Мавши підготовлений для того німецького підручникового видання матеріял, Мірчук дає майже рівночасно українську версію синтетичної студії, додаючи однак до

---

13) Die Weltanschauung der ukrainischen Dichterin Lesja Ukrajinka. Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. Band III. Ss. 111-126. Berlin 1931.

14) Das Dämonische bei den Russen und den Ukrainern. Ein Beitrag zur Bestimmung der ukrainischen Weltanschauung. Abhandlungen des Instituts für slavische Forschung der Ukrainischen Freien Akademie der Wissenschaften. Slavistica №. 8. Augsburg 1950. Ss. 23.

15) Студія з'явилася німецькою мовою, але має рівнобіжний український наголовок, що не є дослівним перекладом німецького титулу, а таки звучить : « Український та московський чорт ».

16) Handbuch der Ukraine. Im Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin herausgegeben von Professor Dr. J. Mirtschuk. Otto Harrassowitz. Leipzig 1941. Ss. VIII + 414. Siehe : Die geistigen Merkmale des ukrainischen Volkes — Ss. 74-83.

підсумовуючих констатацій (якими ограничувалася німецька версія) ще й цілий науковий апарат, що виразно вказував ґенезу студії і давав картину етапів досліду. Саме ця студія й була вихідним пунктом нашої теперішньої систематизації [17]).

Ця синтеза лягла згодом декілька разів в основу нових опрацювань аналогічних розділів у пізніших підручникових виданнях [18]).

Підставове (бо найповніше) українське опрацювання синтези важливе для дослідника ще з того погляду, що воно називає дотеперішні спроби дати нарис українського світогляду [19]).

---

17) Ідеться про декілька разів згадувану студію — див. прим. 5, 6, 9, 10. До речі треба згадати, що Н.Я. Григоріїв в своїй студії н. т. « Українська національна вдача » (Видання Української Видавничої Спілки в Канаді. Вінніпеґ 1941, стор. 61) цитує деякі із синтетичних сформулювань І. Мірчука (стор. 24 та 25), покликуючися на його « лекцію про основи українського світогляду, прочитану 1935 р. в Берлінському Українському Науковому Інституті », але не дає ніяких бібліографічних даних, — так що не можна знати, чи ця лекція була публікована, чи ні. Цитати Григорієва вказують на далекойдучу збіжність поглядів із 1935 і 1942 р., з чого можна догадуватися, що синтеза була — бодай в головному нарисі — готова вже 1935 р.

18) I. Die ukrainische Kultur in ihrem geschichtlichen Werden. Aus den Vorlesungen im Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin. Berlin 1944 (циклостильне видання).

II. Ukraine and its People. A Handbook with Maps, Statistical Tables and Diagrams. Ukrainian Free University Press. Munich 1949. Pp. VII + 280. (See : The Basic Traits of the Ukrainian People — 35-54).

III. Geschichte der Ukrainischen Kultur. Osteuropa-Institut. Band XII. Isar Verlag München 1957. Ss. 285 (Insb. : Die geistigen Merkmale des ukrainischen Volkes — Ss. 55-70).

19) З огляду на брак відповідно вивінуваних бібліотек за межами України подаю нижче для дослідників зібрану Мірчуком бібліографію, що стосується проблеми (на стор. 228, у прим. 12) :

Іван Нечуй Левицький. Світогляд українського народу. Львів 1878.
Т. Р.(ильський). Къ изученію украинскаго народнаго міровоззренія. Кіевская Старына. 1888 — 11; 1890 — 9-10; 1905 — 4-5.
Володимир Антонович (Низенко) : Три національні типи народні. Правда 1888.
Т. Булашовъ. Космологическия воззрения украинскаго народа. Киевъ 1908.
Микола Костомарів. Дві руські народности. Українська накладня ч. 183-184. Київ-Ляйпціґ.
Д. Чижевський. Головні риси українського світогляду. Українська культура (Циклостильне видання). Подєбради 1940. Для евентуального користування треба згадати, що це видання було перевидане 1947 р. Українським Технічно-Господарським Інститутом. Берхтесґаден-Реґенсбурґ. Стаття Чижевского на стор. 144-145 в розділі про Українську філософію.
Ця бібліографія неповна, і саме той факт вказує на трудність зібрати матеріял в екзилі. І так, напр., згадуваний Григоріїв (прим. 17) називає низку інших видань, сьогодні дуже важко доступних в наших умовах праці :
В. Павлович. Метеріяли для географіи и статистики Россіи. 1860.
В.И.Л. Рецензія на цю працю, вміщена 1861 р. в Основі.

Після систематизації та загальної характеристики численних студій І. Мірчука, які стосуються етнопсихологічної проблематики (із поданням у примітках бібліографічних даних про них), та після підкреслення його вирішної ролі для відродження дослідів української духовости, як теж його нового методоголічного підходу при розв'язці поставлених завдань, пора перейти до систематичного представлення самих поглядів. Звичайно, при тому найкраще притриматися порядку, прийнятого в самій систематизації основних студій.

II. « НАЦІОНАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ », ЯК ЕТНОПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

А. Філософія Сковороди інспірацією для Мірчука

І. Мірчук, присвятившися в основному в часі своїх університетських студій солідному опануванню « ремесла », цікавився проблематикою античної філософії, — зокрема етичними поглядами Сократа, метафізикою Платона, чи метафізичними підставами етики Арістотеля [20]). Але рішаючися на свій власний науковий шлях, він зараз таки звернувся до української філософічної проблематики, і його вступна лекція в УВУ є присвячена, як це вже знаємо, найвидатнішому українському філософові, Г.С. Сковороді [21]).

Вивчення життя й творчости Сковороди заохотило Дослідника до континуації студій, і то в подвійному змислі : а. до поглиблення зацікавлень Автора розвитком філософії в Україні та б. до помислу про існування зв'язку філософічних концепцій конкретного мислителя із його оточенням, чи із вдачею довкілля, тобто до ідеї « національної філософії ». Зв'язок між філософією та етнопсихологією підкреслює Мірчук вправді щойно в своїх пізніших студіях, приналежних до цього самого циклу дослідів, але ж посередньо цей мотив заінтересування саме Сковородою є виразний і в реферованій праці. Ставлячи собі питання, чому « на полі філософії по нинішний день не зроблено

Григорій Вінський. Моє время. Перше видання : Русский Архыв за січень-лютий 1877. Друге видання в бібліотеці мемуарів : Огні. Петербург 1914.

Д.Л. Мордовцев. Малороссійское племя. Живописная Россія, т. V. часть I. (Малороссія, Подолія и Волынь). Спб. Москва 1897. Изд. Т-ва М.О. Вольф.

В.П. Семенов. Росія т. VII — Малоросія. СПБ 1903. Изд. А. Девріена. Крім цих невідомих Мірчукові праць Григоріїв цитує — поруч із згадкою про Мірчука — М. Костомарова та В. Антоновича (Низенка).

20) Див. згадувану вже статтю В. Стецюка у цьому ж Збірнику, як теж студію І. Мірчука : Основи грецької етики. Наклад УВУ. Прага 1923. 31 стор.

21) Бібліографічні дані подані вище (прим. 3). Евентуальні посилання на сторінки будуть подавані при цитаті в дужках.

(розуміється, мова про українську науку) майже нічого » (стор. 21), він одночасно зауважує, що те дивне явище чи занедбання можемо ми зауважити « в історії нашої боротьби за культурну незалежність », в чому є виразний натяк, що одною із ознак тієї незалежности має бути і філософія, а якщо так, то висновок виразний, що філософія має мати оригінальні національні риси, які визначували б незалежність. А що для тих національних питоменностей в українській філософії має своє спеціяльне значення саме Сковорода, про те свідчить наступне місце (зокрема ж підкреслені місця) :

> « Першим і, скажім отверто, одиноким представником філософічної думки на Україні, не філософом звичайного собі фасону, але мислителем цілковито оригінальним, що виринув зовсім несподівано з самих глибин народної стихії, якимсь первісним життєвим типом, якого даремно шукатимем у інших европейських народів, — був Григорій Савич Сковорода. На його особі та творчості відбиваються ті риси та властивості, що характеризують український нарід в даному моменті » (22- всі підкреслення мої — В.Я.). Тому — дальше — Мірчук вибирає ще дві характеристики інших дослідників, які ідуть в тому самому напрямі : « Він був "народним мандрівним філософом", як каже проф. Багалій; "філософом з народу", як його називає пані Єфименко » (23-24) а ще дальше висловлює думку, що Сковорода це тип, « в якому виступають скристалізовані, може навіть виідеалізовані всі риси українського народу » (25).

Сконстатованих підставових напрямних філософічного вчення Сковороди сам Мірчук в студії ще не в'яже із елементами національного світогляду чи духовости, але якщо порівняти цю першу студію із його пізнішими працями, в яких він вже робить певні констатації етнопсихологічного характеру, тоді зможемо вичислити наступні елементи, які мають тісне пов'язання із національною вдачею :

1. Безсистемність філософії Сковороди є характеристична для слов'янської філософії взагалі, отже мусить випливати із цілої вдачі слов'ян. Безсистемність Сковороди підкреслена дуже різко декілька разів (22, 23, 24), а найрізкіше у підсумку :

> « Представивши коротко й систематично головні риси світогляду Сковороди, хочу повернути до нашої основної тези, що Сковорода — це філософ без системи. У Сковороди не лиш нема ніякої системи, але йому недостає ще чогось більше; його думання не виступає у формі готових понять, вироблених вже категорій, але має все ще незафіксований вигляд, так що в тих самих рамцях дасться примістити різнородний зміст » (30).

2. Із безсистемністю лучиться у Сковороди друга основна властивість слов'янської філософії, яка є « філософією життя » (« Lebensphilosophie »). На думку Мірчука основною засадою Сковороди є максима : « Не буття для пізнання, а пізнання для буття », — що отже в нього « все підпорядковується практичним цілям ». Розвиваючи точніше цю думку, Мірчук пише :

« Тут мало своє критичне відношення Сковороди до всякого (так !) абстрактного знання; оскільки це знання не має значення для життя, і то життя такого, як він його розумів, остільки воно є безвартісне! Не життя для науки, а наука для життя, і то не звичайного, а справжнього духового, що має вічну вартість ». Давши такий коментар, Мірчук наводить і саму « девізу » Сковороди : « Я наукъ не хулю, и самое послѣднее ремесло хвалю; одно то хулы достойно, что, на ихъ надѣясь, пренобрегаемъ верховнѣйшую науку, до которой всякому вѣку, странѣ и статьи, полу и возрасту для того отъворена дверь, что щастіе всѣмъ безъ выбора есть нужное, чего кромѣ ея ни о какой наукѣ сказать не можно » (27).

3. Метою філософії життя є, отже, вказати шлях до щастя, і той евдаймонізм філософії Сковороди є дальшою характеристичною рисою його світогляду, при чому щастя в нього виступає у спеціяльнім розумінню — це « божественна радість, спокій духа, гармонія душі », що всі об'єднуються в « меті філософського життя » (26). Але передумовою того щастя є одночасно :

4. Етичне спрямування людини, яке має проявитися не тільки словом, але й вчинками. Тому порівнюючи Сковороду до Сократа, Мірчук констатує :

« Оба вони мають великий вплив на оточення, серед якого вони живуть, — вплив, який не спирається на голошеній ними правді, а в великій мірі на живім прикладі, який вони давали своєю особою та своєю діяльністю » (24). Тому Сковорода — « це тип філософа-вчителя, що не обмежує свого навчання тільки до певних предметів, до певного числа учнів, що стало користають з його натхненного слова; він не потребує окремого помешкання, бо місцем його діяльности є вулиця, ἀγορά , ціле місто, ціла батьківщина, а його слухачами не вибрані якісь одиниці, а ціле суспільство; він проголошує свої ідеї всюди, кожному, хто має тільки охоту його слухати ». (23), а дещо дальше, може, ще плястичніше : « Він був вчителем свого народу, для котрого полем діяльности були празники, базарі, торги, цвинтарі, шляхи Лівобережної та Слобідської України, — учителем, який слухачів не шукав в научних заведеннях, колеґіюмах, а слово правди ніс в рівній мірі до мужицьких хат, і до поміщицьких палат... » (24).

Наскільки цей ідеал живий саме для українського народу, про це найкраще може свідчити факт, що він через два століття прозвучить знову у публіцистичних писаннях М. Шлемкевича, які — згодом — проаналізує у філософічній синтезі О. Кульчицький [22]).

---

22) « В осередку українського світовідчування і далі світогляду, здавна і нині, стоять історичні і соціологічні проблеми... Не навколо гносеологічних і не навколо природознавчих питань, як то було в мисленні Західньої Европи, але навколо питань історичної долі і правди кружляла українська духовість минулого і нашого сторіч. Тому Шевченко, Франко, Костомаров, Драгоманів, Грушевський, Томашівський, Липинський — це творці

5. Етичне спрямування людини тісно лучиться із релігійністю, яку у Сковороди відчитуємо із його ставлення до Біблії і до Бога. Мірчук цитує наступне місце із твору « Разговоръ дружескій, о душевномъ мирѣ », яке визначує місце Біблії в житті Сковороди :

> « Библію началъ читать около тридцати лѣтъ рожденія моего, но сія прекраснѣйшая для мене книга надъ всѣма моими полюбовницами верхъ одержала, утоливъ мою довговременную алчбу и жажду хлѣбом и водою, сладчайшей меда и сота Божіей правды и истины »... « Священное Писаніе есть райская пища и врачество моихъ мыслей » (27), а в іншім місці маємо ще наступне визнання, яке сполучує Біблію із відношенням до Бога, від якого залежить спокій душі, як підстава остаточної мети людини : « А въ любезной моей книжечкѣ, которою всегда съ собою ношу, недавно начиталъ, что щастіе ни отъ наукъ, ни отъ чиновъ, ни отъ богатства, но единственно зависить оттуду, чтобъ охотно отдаться на волю Божію. Сіе одно можетъ вспокоить душу » (29, — цитата із « Алфавитъ мира »).

А до розуміння Бога стосується наступний уступ, в якому — зрештою — виразно чути платонівські елементи :

> « Весь мыръ состоитъ изъ двоихъ натуръ : одна видимая, друга невидима. Видима называется тварь, а невидимая Богъ. Сія невидимая натура или Богъ всю тварь проницаетъ и содержитъ, вездѣ і всегда былъ, есть и будетъ »... « Не онъ ли бытіемъ всему ? Онъ въ деревѣ истиннымъ деревомъ, въ травѣ травою, въ музыкѣ музыкою, въ домѣ домомъ, въ тѣлѣ нашемъ перстномъ новымъ есть тѣломъ точностію или главою его. Онъ всячиною есть во всемъ, потому что истина есть Господня; Господь же Духъ и Богъ — все одно есть ». Зацитувавши той погляд, Мірчук додає від себе коментар : « Таким способом, Бог, як первісний елемент, правдива сущність існує у всіх річах в однаковій мірі тільки в різних зовнішніх формах, які через свою нікчемність нічим не пригадують цього високого принципу, що в них криється. Тому що початок і кінець, то одно, то Бог є вічністю, безпочатковий початок, безконечний кінець, — він є правдою, мудрістю, природою (« natura naturans » Спінози), він вкінці є і любов'ю » (28).

6. Екуменізм. Глибока релігійність Сковороди є однак далеко не конформістична, — навпаки, на свій час була вона виразно єретична, і тому навіть його твори були заборонені режимною цензурою. Для нього християнська віра є « католическая, то есть всеродная наука », при тому під « католицизмом » розуміє він вселенськість у первісному розумінні, тобто християнство в найширшім розумінні, не обмежене ні конфесіями, ні

і носії світогляду сучасного українства ». Коментуючи цю думку М. Шлемкевича, О. Кульчицький від себе додає : « Пересунення центру ваги на такого рода дослідження гуманістичної дійсности чималою мірою насичувало український сцієнтизм етично-релігійними первнями ». (Риси характерології українського народу. ЕУІ. Стор. 708-718; цитата із стор. 716.

часом, ні простором. Ба, що більше, Сковорода в своїм екуменізмі іде далеко дальше : Для нього

> « Языческіе кумирницы или капища суть тожъ храмы Христоваго ученія и школи : въ нихъ и на нихъ написане было премудрѣйшее и всеблаженнѣйшее слово сіе, γνῶθι σεαυτόν — nosce te ipsum ». В коментарі додає Мірчук, що на думку Сковороди, « правду виявляє Бог не лише самим Юдеям і християнам, але також і язичним поганам, подібно як мораль не є виключним монополем християнського світу, а находить дуже визначних представників серед поганських народів » (27).

Цей вселенський підхід Сковороди, який ще в часах писання студії Мірчука мусів вражати офіційні церковні кола своєю контроверсійністю, сьогодні — після Другого Ватиканського Собору, визначує українському філософові місце мало що не предтечі актуальних реформ.

7. « Антропологізм » Сковороди. Питання « пізнання себе », як підстави внутрішнього спокою та гармонії, веде нас до проблеми центрального становища людини у філософії Сковороди, чи — за Мірчуком — до його « антропологізму », рівно неконформістичного з традиційного погляду Церкви, що й екуменізм. Людина це « малий світ » — мікрокосмос, в якому реально міститься весь світ — макрокосмос, і тому без самопізнання людини не може бути знання світа. « Все те, що міститься в малім світі, найдеться теж у великім, і на відворот » (26). Ба, що більше : Для Сковороди « истинный человѣк и Богъ есть тожде » (26, —цитата із Наркисса). Не важко збагнути, що між таким високим розумінням людини й українським індивідуалізмом є повний паралелізм.

8. Увнутрішнення людини. Це очевидне, що при визначенні такого центрального місця людині, якої вартість залежить від самопізнання, мусить дійти до увнутрішнення — до зосередження уваги на своє власне « я ». А це вже те саме, що ми сьогодні назвали б інтровертизмом вдачі, який Я. Ярема прийняв за підставу структури української духовости [23]). Цей наказ « узнать, найтить себе самого » ще раз веде нас до розуміння правдивого щастя, а якщо увнутрішнення утотожнюється із щастям, то воно мусить справді статися підставовим елементом духовости.

> « Ищемъ щастія по сторонамъ, по вѣкамъ, по статьямъ, а оное есть вездѣ и всегда съ нами; какъ риба въ водѣ, такъ мы въ немъ, а оно около насъ ищеть самихъ насъ »... (29).

---

23) Українська духовість в її культурно-історичних виявах. Перший український педагогічний конґрес. 1935. Мірчук Яреми не цитує, а це порівняння наводимо тільки для ясности, — зокрема для підкреслення ролі « увнутрішнення » для української духовости.

9. Ідеалізм. Мірчук виразно наголошує ідеалістичні підстави вчення Сковороди, вказуючи при тому на вплив Платона. Ідеалізм Сковороди є в рівній мірі а. метафізичного та б. гносеологічного (отже радше теоретичного), що й в. етичного (отже й чисто практичного) характеру. Найкраще зілюструвати погляди Мірчука на Сковороду його таки словами:

> « Світ в розумінні Сковороди складається із двох принципів, з двох натур, одної видимої й другої невидимої... У Сковороди видима натура — це матерія в найширшому розумінні, значить плоть, земля, тінь і т. п. Ця матерія має очевидно переходовий, а не вічний характер, вона находиться в постійній переміні і через те не представляє для нас ніякої вартости. Сковорода не находить просто слів, щоб висказати її нікчемність, — вона є "п'ята, хвостъ или тѣнь", "грязь, прахъ, желч, смертъ, пелынь, адъ." »... Проте « кожна річ, хоч яка б вона була безвартісна на перший погляд, криє в собі щось друге; вказує на існування чогось, що живе в кожній речі, а само не є річчю. Це друге: "це истина, красота, существо, планъ, мысль, духъ". Таким способом кожна річ існує подвійно, як (видима) плоть, тінь, матерія і як невидима сущність » (28). Це метафізичне розуміння світу стосується також розуміння людини: « Як ціла природа розпадається на видиму матерію і невидиму сущність, так само і чоловік, як інтеґральна частина цієї природи мусить існувати рівночасно в двох екземплярах, тобто як тлінне видиме тіло, і невидимий дух: як "скотское тѣло и духовное тѣло" — "земляное" і "тайное, сокровенное, вѣчное". Коли "матеріяльний чоловік — фальшивий, тьма, порох і тінь", тоді "духовный же Человѣкъ есть свободъ. Въ высоту, въ глубину, въ широту лѣтаетъ безпредѣльно. Провидить отдаленное, призираетъ сокровенное, заглядаетъ въ преждебывшее, проникаетъ въ будущее, шествуеть по лицу окіяна, входитъ дверемъ заключенымъ" (29) ».

Присвятивши доцільно більше уваги метафізичному (космоголічному й антропологічному) ідеалізмові Сковороди [24]), скажемо ще коротко, що гносеологічний ідеалізм виразно випливає із факту, що нема для нього іншого пізнання, як суб'єктивне, і весь світ можемо пізнати тільки через пізнання себе; знову ж етичний ідеалізм був виразно зарисований в своєріднім евдаймонізмі Сковороди, що своє щастя бачив у внутрішнім спокої, який мав для нього більшу вартість, як всі скарби світу.

10. Почуттєвість. Чи не всі досі виявлені елементи світогляду Сковороди виразно вказують на почуттєве підложжя філософії, але про те підложжя можна говорити не тільки посередньо із дедукції із інших елементів, але таки просто на підставі науки Сковороди, коли він протиставить розум — почуванням та волі.

---

24) Треба пригадати, що при викладі думок Сковороди завжди тримаємося з'ясовання Мірчука, а коли ми спинилися точніше саме при метафізичнім ідеалізмі, то з огляду на актуальну тенденцію большевицької науки представити Сковороду, як матеріяліста, яке то намагання знову проявилося у статтях, писаних при нагоді 250-ліття його народин.

« Але пізнання чи самопізнання — це не ціль сама для себе, — вона не має виключно теоретично-пізнавчого значення, а в першій мірі морально-практичне: Істота чоловіка не вичерпується лиш інтелектуальною працею, а міститься головно в серці і в його волі», так з'ясовує цю проблему Мірчук, цитуючи одночасно бароккове визначення Сковороди: « Сердце твое есть голова внѣшностей твоихъ. А когда голова, то самъ ты еси твое сердце. Но если не приближишься и не сопряжешься съ тѣмъ, кой есть твоей головѣ головою, то останешься мертвою тѣнью і трупомъ » (26-27).

**
*

Ця аналіза була необхідна для зрозуміння дальшого ходу думок Мірчука і зокрема для зрозуміння його думок про слов'янську філософію, і ми доцільно саме тій початковій студії відвели більше місця: Вправді у самій студії Мірчук не робить висновків щодо національної вдачі, але у пізнішому кінцевому підсумку у синтезах Мірчука для його підручників побачимо повну збіжність із виявленими вже в першій студії рисами світогляду Сковороди і духовими якостями, що їх Мірчук вважатиме конститувними для української вдачі. Інспірація Сковороди виявилася далеко сильніша, як це сам Мірчук міг передчувати в часі писання своєї вступної студії.

В. *Багатомовна аналогія : Сковорода та Масарик*

Коли аналіза творчости Сковороди стала для Мірчука своєрідною програмою дальших дослідів, то його плян мусів ще більше викристалізуватися при конципованню принагідної доповіді, присвяченої чеському філософові Т. Масарикові з нагоди його 75-ліття. День його Ювілею урочисто відзначали м. ін. і українські інтелектуалісти у Празі, які — як відомо — багато завдячували тодішньому Президентові Чехословаччини. УВУ Улаштував окрему академію, і було очевидним, що основну доповідь повинен сказати професор філософії [24а]). Працюючи над

24а) Це відомо, що розвиток українського культурного життя української еміґрації у Чехословаччині, а зокрема постання численних українських Високих Шкіл у Празі був можливий тільки завдяки особистій прихильності тодішнього Президента молодої слов'янської Республіки — Т.Ґ. Масарика (див. ЕУ/II — стор. 1483 — стаття І. Лисяк-Рудницького). Не диво, що у загальні святкування з нагоди відзначування Ювілею 75-ліття Президента включилися також і українці, зокрема українські інтелектуалісти. УВУ улаштував Академію в сам день народин — 7. III. 1925 р., і на цій Академії проф. І. Мірчук прочитав названу доповідь. Крім цього з нагоди цього ж ювілею з'явився Збірник УВУ, присвячений Масарикові, але ж доповідь І. Мірчука з'явилася щойно у 2-му томі Збірника, що вийшов 1930 р. (вже у вісімдесятиліття Масарика). Бібліографічні дані — диви примітка 10а. З приводу 75-ліття вийшла ще студія д-ра Якима Яреми, професора Українського Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі: Провідні ідеї філософії Томи Масарика. Прага 1925. Накладом Українського Громадського Комітету в ЧСР. 78 стор. (малої вісімки).

доповіддю, Мірчук побачив далекойдучі паралелі між наукою Сковороди й Масарика, що очевидно мусіло насунути думку про певні спільні риси « слов'янського світогляду ». Констатований паралелізм був тим більше разючий, що чеський філософ жив бл. півтора століття після Сковороди[24б]), отже в цілком іншій добі і серед зовсім інших національних, політичних та соціяльних умов. Звичайно, ця констатація спричинилася до поглиблення самої доповіді, але ж сама доповідь мала вплив на дальший хід праці Мірчука, зокрема на поставлення ним концепції « слов'янської філософії ».

Мірчук, вказуючи на моменти, що « роблять з Масарика наскрізь слов'янського мислителя » (9), відзначив наступні елементи його філософії, відомі вже із його аналізи творчости Сковороди :

1. Перевага почувань у науці Масарика є виразна, коли він уважає, що

> « чоловік — це не лише розумова істота, animal rationale, що головна його діяльність не замикається в розумових функціях, але що чоловік в ще більшій мірі руководиться почуваннями та волею, на яких спираються мораль та релігія. Ми читаємо в його конкретній логіці : "Інтелект є в більшій мірі підпорядкований почуванням і стремлінням, як почування і стремління розумові" ... "Наші побажання є звичайно батьком думок, як життя одиниці й народів визначується в більшій мірі почуваннями, як ідеалами" ... "Наука це сила-міць чоловіка, але вона переконує його також про його безсилля : бо мало є того, що ми знаємо, більше того, чого не знаємо докладно, в багатьох речах помиляємося, а по найбільшій части не всилі ми взагалі нічого пізнати" ... Як бачимо з цих слів, Масарик доволі скептично висказується про ролю і значення інтелекту. Розум не вистачає, — чоловік у своїм поступованню руководиться не лише раціональними, але й ірраціональними моментами. І навіть наука не всилі нас вдоволити, бо вона дає тільки уривки, фраґменти дійсности... А тимчасом наше серце, наші почування, наша воля домагаються повноти » (3).

2. Релігійність. Мірчук підкреслює, що сам Масарик жив в добу релігійного індеферентизму і стрічався навіть із критично-скептичним ставленням до себе самого, як до віруючого вченого, проте в основу своєї системи ставив він віру, хоч і не була вона цілком конформістична (як конформістичною не була вона й у Сковороди !). Це тільки релігія могла дати людині — на його думку — повний погляд на світ, тільки релігія могла виповнити ті прогалини, які залишила наука (3). Релігія й стала підставою етичного спрямування його науки.

3. Філософія життя. При стриманім ставленні до інтелекту, наголос у філософії Масарика є поставлений не на теорію, але на практику. Тому його філософічна творчість

24б) Сковорода жив 1722-94 р., отже у час постійного втрачання автономії України; Масарик — 1850-1937, як перший Президент відродженої Чехословаччини, що звільнилася з довгої неволі.

« не охоплює проблем загального характеру, вона не розглядає основ та границь людського знання, не ставить космогонічних та метафізичних конструкцій, вона при тім не замкнена, не закріплена у певних сталих логічних формах — а мимо того вона така величня своїм впливом на сучасне суспільство » (8).

Цю констатацію Мірчука можна б доповнити тільки « поставленням крапки над і », що вона несистематична. Мірчук уточнює, що напрям філософії Масарика визначало саме життя, і тому більше матеріялу для роздумів дає майбутнє, як минуле :

« Якщо йдеться про зафіксування вартости минулого, то воно є тільки досвідним матеріялом, який має нас навчити, що робити в теперішній момент, щоб дійти до наміченої мети в майбутньому » (7).

Саме те життєве спрямування філософії Мірчук виразно уважає прикметністю слов'ян, мовляв :

« В слов'янському світі філософія основується на життю, і навпаки. Тому духове життя широких слов'янських мас має більше філософічних елементів, коли тим часом тільки нечисленні одиниці виростають понад загальний рівень і творять індивідуальні концепції » (9).

Ця інтерпретація творчости Масарика, нагадує Мірчукові й постать Сковороди, який нам вправді ніякої системи не дав, але якого « філософія була поясненням, теоретичною інтерпретацією його життя » (9).

4. Етичне спрямування філософії. Коли філософія має своїм основним завданням служити життю, то при релігійнім підложжі вона мусить звернути увагу насамперед на моральні принципи життя, і так діється у випадку Масарика :

« Справжнє життя в розумінні Масарика — sub specie aeternitatis — це в першу чергу життя моральне, яке обов'язує не лише одиниці, але також народи й ціле людство » (6).

Підставою усієї моралі уважає Масарик всеобіймаючу любов, як обґрунтовання ідеалу гуманности, що має дати розв'язку всіх можливих конфліктів. Любов має прийти на місце фізичної сили у співжитті людських колективів. Із принципом любови ми вертаємося знову до питання переваги почувань у житті одиниці й спільноти, і на цьому прикладі бачимо, як в нього почуттєвість лучиться із релігією й практичною етичною дією.

5. Згідність засад і діл є дальшою, відзначеною Мірчуком, рисою філософії Масарика, про що коротко сказано : « Його філософія — це його життя, це він сам » (10). Але ж саме те саме знаменувало й філософію Сковороди, і в тім була її справжня сила. І про нього можна б сказати також :

« В тій інтерпретації філософії на прикладі власного життя уявляє Масарик незрівнянний тип : сталість і гармонія характеру, сила волі, невичерпна енерґія у переведенню своїх думок в життя, незвичайна

відвага виступати рішуче проти переважаючись сил ворога, послідовність — всі ті особисті прикмети філософа підносили, не абияк збільшували вплив та значення самої його філософії » (8).

6. Ідеалізм. Наголошуючи в своїй філософії етичний момент, Масарик одночасно дає етичному прямуванню одиниці та спільноти ідеалістичне спрямування. Виходячи від євангельської засади « люби ближнього, як себе самого », він окреслює конкретно, хто є тим ближнім — а саме : батько, матір, сестра, брат, жінка, діти (чи коротко : родина), але теж цілий нарід, чи навіть людство. Свою любов треба засвідчити активно, але любов мусить бути також позитивна. На думку Масарика, фальшивим є переконання, що можна любити свій нарід через те, що ненавидиться його ворогів. Любов вимагає не ненависти, але праці.

Етичний ідеалізм поширюється в Масарика взагалі у наголошення переваги духового над матеріяльним, і тому він м. ін. наголошує, що національна незалежність мусить базуватися на духовім підкладі. Засоби, які мають вести до незалежности, є етично-інтелектуального характеру :

« Можливо висока народна освіта, організація сил на всіх ділянках людського знання, щоб нарід тримався внутрішньою силою, поступ та вільнодумність, що мають проявитися у свободі думання, справжньому демократизмі та соціяльному русі, — а вкінці у боротьбі із ворогами повинен нарід користуватися внутрішньою силою, спертою в першу чергу на моралі » (11).

Звичайно, вже у тих всіх постулятах видно значення, яке Масарик приписує людині, і тому ще останньою рисою його філософії, яку відзначує Мірчук, а яка його робить так близьким до Сковороди, є своєрідний 7. антропологізм (хоч і не так дуже наголошений, як у Сковороди).

Ця незвичайна збіжність сконстатованих елементів науки й рис характеру двох провідних репрезентантів слов'янського світу прозвучить згодом у Мірчука у синтезі, присвяченій слов'янській філософії, але покищо Мірчук хотів послідовно ще посвятитися точному вивченню філософічних течій в Україні, — в надії, що саме ті студії дадуть йому краще знання української духовости.

В. *Поглиблення студій про розвиток філософії в Україні*

Багатство ідей Сковороди, хоч і було подане ним в несистематичнім викладі й несистемній формі, що виразно підкреслено в студії, зродило в Мірчука бажання присвятитися послідовному вивченню життя й творчости пізніших українських філософів, чи характеристиці філософічних шкіл в Україні. Вправді те бажання не найшло свого повного здійснення, але ж ми маємо два цікаві та важливі причинки до історії філософії в Україні, а

саме про постать і діяльність Петра Лодія та про школу Хрістіяна Вольфа в Україні (в німецькій та українській версіях) [25]). Але ж ці студії не дали сподіваного матеріялу, що його можна б поставити поруч із філософічними чи світоглядовими концепціями Сковороди. Що найвище можна б із того факту зробити висновок, що підтверджував би попередній здогад Мірчука про малу склонність українців до системного мислення (див. 157 стор. цієї студії, проблема 1). З цього погляду найцікавішим прикладом міг би бути П. Лодій, що — мавши дуже добрі умови праці [26]) — не залишив ні одного поважнішого твору, але за те виявився, у своїх компілятивних підручниках, дуже здібним популяризатором, що відзначають навіть новіші історики філософії. Напр. в його підручнику логіки (1815 р.)

> « Шпет бачить багато свіжого матеріялу і ставить його вище від других підручників логіки, напр. Рижского, Лубкина, Тализина, які є "жалкими конспектами в сравненіи с учебником Лодия" » (104 стор. студії про Лодія).

Друга цінна констатація Мірчука це відзначення факту, що, не зважаючи на брак системного способу думання, інтерес до філософічних студій в Україні існував вже в той час, коли його в Росії зовсім не було, про що можуть свідчити наступні факти : Між членами новозаснованої Академії Наук у Петербурзі (перше прилюдне урочисте засідання 7 січня 1726) стрічаємо низку відомих на той час « Вольфіянців », але ні одного росіянина. Такий стан утримався і згодом, про що нагадує Мірчук :

> « Виходячи з факту, що філософію Вольфа підтримували всі рішаючі чинники, як царське правительство, так і духовенство, можна було сподіватися, що в Росії розбудиться інтерес до філософії, — що виховається нове покоління, яке зможе і схоче з більшою інтенсивністю зайнятися філософічними студіями. На ділі, положення на сьому полі інтелектуальної праці людини представляється на Московщині трохи інакше. Ґустав Шпет, автор першої більшої історії російської філософії, якої перший том вийшов у Петербурзі 1922 р., нарікає, що, напр., Московська Академія у XVIII ст. не може виказатися ніякими надзвичайними успіхами з обсягу філософії. Про розвиток науки не може бути мови, коли навчання стояло на дуже низькому рівені, і студентський матеріял не був цілком відповідний. Тому Платон міг після 8-літнього ведення Академії зробити замітку на списку студентів філософії, що він за цілий час не стрінув між студіюючими ні одного молодого чоловіка, який заслуговував би вповні на назву студента філософії. За цілий час свого існування, аж до перетворення її та перевезення у Троїцьку Лавру, Академія не дала ніодного творчого духа на полі філософії » (5 стор. студії про школу Вольфа).

---

25) Бібліографічні дані у примітці 6, позиції II, VI, та VIa.

26) П. Лодій (1764-1829) був з 1787 р. до смерти, отже 32 рр., професором університетів у Львові (1787-1802), Кракові (1802-3) та Петербурзі (1803-1819 у педагогічнім Інституті, 1819-1829 у новоствореній університеті) — див. Мірчук, 93-96.

З цього погляду в Україні було далеко краще, і Мірчук пригадує, що філософічній проблематиці присвячували увагу всі школи вищого типу в Україні, починаючи з Острозької Академії[27]) почерез Братські школи у Львові, Луцькому та Перемишлі аж до Києво-Могилянської Академії, якій Мірчук виділяє більше місця, м. ін. тому, щоб виявити неправильність панівного довгий час на погляду, наче б то Академія вороже ставилася до поширеного у той час на заході томізму. Навпаки, саме Академія була просто ідеальною синтезою двох світів: західнього та східнього (7). Але ж Академія, перейнявши із Заходу томізм, як найвищий вицвіт схолястичного мислення, зуміла також у свій час модернізуватися. Тим теж пояснюється, що в Академії в XVIII ст. поширився вольфіянізм, а Мірчук виявляє, що це саме бажання іти з духом часу було й у Львові.

Дигресія про поширювання західніх впливів і філософічних течій в Україні ще раз веде нас до проблеми українського « екуменізму », що сам Мірчук наголошує, але покищо не робить ніяких етнопсихологічних висновків:

> « Не дивлячись на свою недвозначну орієнтацію на Захід і Рим, Могила залишився під оглядом догматичним цілковито вірним православній Церкві. В цей спосіб він створив конкретний приклад синтези двох напрямків, двох світів — західнього й східнього. Цим духом помирення і взаємного розуміння дихала — організована Могилою в Києві — висока школа, котрої значення для культурної емансипації Сходу ясне хоч би з того погляду, що в ній добувало освіту і знання не лише поважне число українців усіх станів, але також велике число чужинців, передовсім православних Слов'ян. Напр., на понад 1000 українських студентів, записаних 1736 р., чужинців було 128, а в 1737 р. — 122 (7) ».

На цьому тлі пластичніше виходить і екуменізм Г.С. Сковороди, як одного із найвидатніших студентів Академії.

Але — в загальному — це поширення студій Мірчука на дослідження філософічних шкіл в Україні дало йому з погляду етнопсихології мало матеріялу.

Г. *Гіпотези про основі тенденції у слов'янській філософії*

За браком вистачального матеріялу для накреслення української « національної » філософії Мірчук звертається до питання « слов'янської філософії », і робить він це, правдоподібно, із трьох причин: насамперед, при накреслюванні тенденцій загальної слов'янської філософії не можна іти в ті деталі, які були б необхідні для з'ясовання національної філософії конкретного народу. Автоматично, вистарчає в даному випадку менше багат-

---

27) Академія в Острозі була заснована 1577-80 рр., отже бл. півтора століття перед відкриттям Академії в Петербурзі. Києво-Могилянська Академія заснована 1632 р.

ство доказового матеріялу, — до цього ж можна послужитися матеріялом інших дослідників : коли у нас студії над філософією були лише в початках, тоді у інших слов'янських народів справа виглядала дещо надійніше, хоч також не вповні задовільно. Але ж був і другий момент : 1927 р. відбувався у Варшаві конґрес слов'янських філософів [28]), якого учасником був Мірчук, і було доволі очевидним, що практичний огляд міг насунути йому тему, яка могла викликати загальне заінтересовання. Виклад з'явився ще таки того самого року у польському квартальнику « Przegląd filozoficzny » (і окремою відбиткою) [6]/III). І третій момент : студії над філософією чеха Масарика, яка так дуже нагадувала вчення нашого Сковороди. Вийнятковий паралелізм мусів автоматично насунути думку про якісь спільні риси « слов'янської філософії ».

На початку доповіді Мірчук ставить питання, чи взагалі можна говорити про слов'янську філософію, і тим більше чи можна говорити про національну філософію, отже вертається до проблеми, яка його постійно цікавила — вже при розгляді думок Сковороди, і це є посередній доказ, що шукання спільних рис у слов'янській філософії це тільки шлях до пізнішого переходу до української національної філософії. Про існування національної філософії переконують Мірчука численні твори, які саме в тому часі із тієї ділянки появилися (у різних національних спільнотах) і він дає доволі докладний перегляд тої нової літератури (бл. 40 титулів !). Цитуючи деякі вийнятки (зокрема із думок В. Вундта), Мірчук з'ясовує свої погляди в наступний спосіб (подаємо у перекладі із польського оригіналу) :

> « Годиться пікреслити коротко факт, що мета філософії має вправді загальнолюдський характер, — проте ж форми, в яких проявляється прямування до тієї мети філософічної застанови, мають завжди своє деяке національне забарвлення. Хоч універсалістичний характер середньовічньої культури, що спирався на латинській мові, спільній релігії, загально прийнятих формах схоластики, був дуже серйозним нівелюючим чинником в житті народів, то проте їх специфічні ознаки виступають до деякої міри вже в середньовіччі, щоб набрати тим більшої сили з початком нової доби. Великі мислителі тих часів, як Бекон, Декарт, Ляйбніц, Кант — це творці ідей, які одухотворювали й надалі одухотворюють розвій цілого людства; проте зовнішні форми, в яких ті ідеї виявляються світові, мають зовсім виразний характер того народу, до якого приналежав їх творець. Вистарчить пригадати факти (загально аж до

28) Мірчук в однім місці називає Конґрес у Варшаві — конґресом польських філософів (Див. студія, цитована в примітці 6, поз. VII, стор. 157), другий раз конґресом слов'янських філософів (Студія, названа в прим. 5, стор. 226). З факту, що в дискусії над доповіддю Мірчука принимали участь не тільки польські учені й не тільки українці з теренів, приналежних тоді до Польщі, але й інші слов'янські учасники (чех з Праги, Серб з Бельграду, див. 6/VII — стор. 174), треба припустити, що ішлося таки про загально-слов'янський філософічний конґрес, або про конґрес польських філософів, але із участю запрошених гостей зі Слов'янщини.

банальности всім відомі), яких ніхто змінити ані заперечити не зможе, що емпіризм є витвором англійського мислення, що раціоналізм розвивається головним чином у Франції, що — врешті — ідеалізм має своїх головних представників у Німеччині. Що англійська етика склонюється у бік утилітаризму, а категоричний імператив Канта є витвором німецького способу думання, то це не є припадок, але явище, що його причин треба шукати в внутрішніх данностях народної душі. У висліді тих контретних арґументів мусимо визнати можливість національної, і автоматично слов'янської філософії » (6-7).

Трудність натомість визначити підставові тенденції у слов'янській філософії полягає у недостатній кількості праць на ту тему [29]). Одна констатація є доволі загальна, а саме що слов'яне взагалі не мають склонности до творення філософічних систем, — те що Мірчук підкреслив вже при аналізі творчости Сковороди [30]). Брак розвинутої філософічної творчости слов'ян і брак системности у рідких філософічних творах Мірчук не утотожнює із браком філософічної постави у слов'ян, а тільки — на його думку — філософічність слов'ян виявилася у іншій формі : менше як творча праця одиниць, більше як постава загалу, або : духова енерґія, що виявляється у постаті філософічного мислення, виявляє у слов'ян не вертикальні, а горизонтальні тенденції, — вона не є спрямована вгору, але вширину !

« У слов'ян не зауважуємо зосереджуючих пунктів в умах геніяльних одиниць, що в них могла б та енерґія дійти до великої потенції, але можемо констатувати високий рівень філософічної продукції в широких народних верствах » (14). Для прикладу цитує Мірчук українців, у яких у цілій народній творчості проявляється багатство чисто філософічних елементів... « Світогляд спирається на оригінальній метафізиці, в якій зовсім виразно окреслене наше відношення до Бога, космосу й людей; система етики є пристосована до конкретної життєвої дійсности; власна оригінальна естетика найшла свій зовнішній вислів і практичне застосовання в дуже ніжних і різнородних мистецьких витворах (народна музика, поезія, образотворче мистецтво тощо). Всі ті моменти ясно доводять, що це філософічна культура просякнула широкі українські маси, найшовши там відповідний ґрунт »... Звичайно, подібно є й у інших слов'янських народів.

Другим характеристичним виявом того просякання вширину є факт, що характеристичною ознакою літератури слов'ян є її філософічність, чого доказом у москалів може бути Достоєвський, Толстой, Тютчев, а в поляків велика « трійця » поетів-

29) Мірчук називає (6) ледве двох авторів, які на ту тему висловилися, але й то дуже неповно, і радше тільки на марґінесі своїх праць.

30) Про безсистемність філософії Сковороди говориться у підсумку констатацій зараз на першому місці, таки під т. I. Про вбогість польської філософічної мислі говорять — як вказує Мірчук : Трентовскі, Струве, Лукасєвіч. Про російську філософію : Яковенко та С. Франк; про болгарську — Їречек; з чехів Ф. Пелікан дивується, що і Західні народи не присвячують слов'янській філософії своїх праць.

« вєців ». Всі вони влили у літературну форму глибокий філософічний зміст, що в свою чергу поглибило філософічну поставу загалу, бо саме літературна форма була легша до сприйняття для тих середовищ, які не могли б читати творів фахових філософів.

Ця форма творчости визначила також і спрямовання творчости, що — відійшовши від абстрактної теорії — скерувалася насамперед на людину : слов'янська філософія це головно антропологія, із вченням про призначення людини та виявленням правдивого змислу людського життя.

Філософія із спрямованням уваги на людину та її життя це, одночасно, життєва філософія (« Lebensphilosophie ») із практичним підходом, який виразний зокрема у двох чеських філософів : гуманіста Коменского та нашого сучасника Масарика. Те практичне спрямовання філософії на життя зосереджується на шуканні життєвої правди, що в свою чергу зумовляє, що для слов'ян філософія це конкретна вартість, і тому правдивим філософом є той, хто згідно із своїми філософічними засадами живе : зразки дали нам в рівній мірі Коменски, що Толстой і — насамперед — Сковорода. Це тоді, коли при читанні, напр., німецьких філософів (Шопенгавера чи Канта) вдаряє пропасть між теорією та практикою. Звичайно, практичне спрямування філософії виразно визначує її етичний характер.

Якщо ті констатації Мірчука порівняти із його попередньою аналізою поглядів Сковороди, то вдаряє факт, що всі елементи « слов'янської філософії » були вже виразно у Сковороди зарисовані і аналіза творчости українського філософа суґґерувала українському дослідникові його узагальнення. Єдина нова думка про поширення філософії у маси випливала знову не так із проаналізованих поглядів Сковороди, як радше із цілої його постаті « народного філософа », що його філософічні поезії, як « Всякому городу нрав і права », чи « Ах, ушли-ж моя літа, як вихорь с круга світа » стали народними піснями, до тої міри, що їх два польські етнографи включили у свої етнографічні матеріяли анонімно, без усвідомлення походження тих творів.

Цей тісний зв'язок між Мірчуковою вступною аналізою і його пізнішою синтезою дуже цікавий, так з погляду самих констатацій, як і для визначення творчого наростання думки у дослідника.

Наскільки знову пропонована синтеза Мірчука відповідала об'єктивній правді, про те можуть найкраще свідчити два факти : По перше, сама доповідь викликала і на конґресі й вже після нього (звичайно, у фахових органах) дуже живу дискусію, — знак, наскільки вона була актуальною. Сам Мірчук з'ясував свої погляди згодом ще двічі перед дуже компетентними форумами — 4 грудня 1929 р. в товаристві ім. Канта та в вересні 1930 р. на VII міжнародному філософічному конґресі в Окс-

форді [31]). По друге, у пізніших чужих працях на ту саму тему спостереження Мірчука були повністю підтверджені [32]). Звичайно, поява одного такого твору (Тврдого), що припадає на час між виступом Мірчука на варшавському конґресі та його доповіддю у Т-ві ім. Канта, була для нього цінним арґументом. Але на той час між двома його виступами припадає ще поширення його власних студій на проблему « месіянізму слов'ян [6]/V), і це очевидно вплинуло також на арґументацію у остаточній версії його викладу про філософічні тенденції у слов'ян.

Студія про месіянізм, що відзначається зразковою суцільністю структури та зв'язкістю викладу, ще раз виразно підкреслює основну ролю релігійности слов'ян, бо тільки із неї могла зродитися віра у окреме призначення народу, що його до післанництва уповноважує його терпіння. Не важко припустити, що месіянізм тісно пов'язаний із містицизмом, і він найвиразніше насамперед виявився у поляків у час їх терпіння, отже після поділів батьківщини. Звичайно, у нашій аналізі цікавить нас найбільше етнопсихологічний бік месіянізму, і з цього погляду є чи не насамперед важливе коротке з'ясовання поглядів З. Красіньского на підставі реферату Мірчука (225, — у перекладі) :

> « Історичну своєрідність слов'ян намагається підкреслити Красіньскі у плястичнім протиставленні до романських племен і їх головних представників — французів, як теж до германців. Французи затри-

31) Деталі на підставі студії « Світогляд українського народу », — стор. 225 та 226. На Оксфордському конґресі не було передбаченої доповіді Мірчука, а зміг він її читати тому, що один із заповіджених референтів не приїхав (див. звіт із конґресу — у « Богословії », пор. прим. 6/IV., стор. 264). Як виходить із автореферату доповіді у « Богословії », вона не вносила нових елементів у порівнянні із доповідю, читаною у Т-ві ім. Канта. Про те саме свідчить і факт, що вона не була друкована в повному тексті, а тільки в авторефераті. Але це не заперечує факту, що актуальність доповіді була визнана, а форум було вийнятково компетентне. Що стосується дискусії, яку доповідь викликала, то у Варшаві в часі конґресу занимало слово двох поляків, українець (І. Копач), чех та серб. Фахових відгуків у оглядах конґресу й у філософічній літературі Мірчук подає 9 (див. прим. 6, поз. VII, стор. 174 — у примітці).

32) У своїй рецензії на працю (бібліографічні дані : прим. 6-VIII) Тврдого відзначає Мірчук такі риси : почуттєвість, яка переважає над раціоналізмом і доходить до пристрасности, що виявляється в контрастах. Особисте забарвлення почувань веде до крайнього індивідуалізму, що нерідко переходить в анархізм. В почуттєвості корениться також містицизм слов'ян, який однак не веде до бажання повільного вникання у глибину людського духа (як це було в Екегардта), але проявляється радше у постаті розмріяности й нерозгаданости, що знову веде нерідко до забобону. Але ж із засади містицизм в'яжеться у слов'ян із глибокою релігійністю. Бракує слов'янам нахилу до абстракційного думання, і тому філософія слов'ян є конкретна, наставлена на практичне застосування в житті. Тому в центрі філософічних розважань стоїть людина та її доля, її життя та його змисл. Звідси, етичне спрямування філософії, тим більше, що у слов'ян є тенденція безпосереднього практичного здійснювання теорії в житті.

мали ще завжди живий духовий зв'язок із античним світом, при чому перейняли вони самі від нього політичний та практичний змисл, як також захоплення практичною красою. Германці відкидають змислову різнорідність дійсности і змагають до ідеальної єдности. Висловом саме того змагання є "найідеалістичніша, найабстрактніша й найбільш детально розроблена філософія" світу. Отже завдання слов'ян у тому, щоб ці розбіжні тенденції з'єднити у новій вищій синтезі. Без односторонного реалізму французів, чи не менше однобокого ідеалізму німців, слов'яни звернули найбільше уваги на дві головні прикмети власної духовости, а саме на глибоку релігійність, що корениться у вірі в безперервний контакт туземних і потойбічних сил, як теж на почуття вселюдського братерства, що виявляється назовні у неограниченій любові ближнього. Любов Бога і любов людини це в них вічний змисл їхнього життя. У порівнянні із політичним племенем романів та філософічним племенем германців творять слов'ян релігійне плем'я у найповнішому значенні слова, що поєднює у досконалій синтезі буття з ідеєю, туземне право з Божим законом, політику із християнскою любов'ю ».

Звичайно, не місце тут розглядати, наскільки ці погляди є виправдані, а наскільки виідеалізовані, але нас незаперечно цікавить розрізнення, яке Мірчук у пізніших протиставленнях трьох основних европейських національних груп буде постійно цитувати, чи при характеристиці слов'ян постійно буде наголошувати їх релігійність.

Ця релігійність є також у російськім месіянізмі, пов'язанім насамперед із рухом слов'янофілів, але в російських представників месіянізму є наголошений його революційний патос, а отже не тільки проголошення, але й здійснення проголошених ідей, які не сміли залишатися в сфері чисто абстрактного думання, але мусіли мати безпосереднє відношення до практичного життя. Це сконкретизовання думки у практичній дії спричинилося до широкого поширення месіяністичних ідей у слов'ян, бо близькість теорії до практики саме слов'янам дуже відповідала.

Тому месіянізм — хоч і розвинений найбільше у поляків та росіян — був поширений і серед українців (зокрема у Кирило-Методіївських братчиків з їх месіяністичними « Книгами Битія »), але теж і серед південних слов'ян; він у чехів у школі Масарика проявився ще в біжучому столітті, звертаючися зрештою до давніх чеських традицій, відомих зокрема в добу гуситизму (234).

В рівній мірі релігійна підстава месіянізму, що й його практична близькість до життя, вказують, наскільки ця нова студія дозволила зачерпнути нові арґументи до кінцевої синтези Мірчука про тенденції у слов'янській філософії, — для доповіді у Товаристві ім. Канта. Справді та доповідь є далеко суцільніша (« визріла ») і краще арґументована, як доповідь на конґресі у Варшаві, але нових елементів вона не приносить. Натомість деякі спрецизовання заслуговують на зацитовання для увиразнення думки Автора. Насамперед, якщо йдеться про намагання

найти життєву правду і таки практично дійти до неї, то Мірчук, — вказуючи на світлий приклад Сковороди, каже :

« Ця тенденція до реалізації, цей принцип переміни теорії в практику є утримуваний у слов'янських філософів також при улаштовуванні особистого життя. Ми бачимо майже завжди певну тотожність — щось у роді напередусталеної гармонії (« prästabilierte Harmonie ») між життям та наукою, між словами та вчинками, чого брак ми так болізно відчуваємо часто в західньо-европейських філософів » (у перекладі з німецького, 167).

Подібно, дуже виразно з'ясований зв'язок між релігією та філософією слов'ян :

« Перехід від філософії до релігії, або релігійність філософії є найхарактеристичнішою ознакою не тільки російського, але й взагалі слов'янського мислення » (170).

І, врешті, вказано на зв'язок релігійности із почуваннями у певнім новім насвітленні, коли у почуваннях підкреслено зокрема любов :

« Велику ролю у всіх ділянках життя слов'ян грає любов, що стоїть у зв'язку із розмірно сильно розвиненою еротикою [33]). Любов у Толстого є тим всеобіймаючим принципом, що має людині допомогти дійти до ідеального стану у світі. Любов інших є найвищим законом; якщо справді має на землі панувати щастя та мир, то людина мусить поставити любов на місце закону. З безграничної офірної любови до батьківщини та православної віри заповідав Хомяков, провідник слов'янофілів, велику історичну ролю свого народу, а польські месіяністи, в подібний спосіб, у своїй безмежній любові ближнього є готові принести найважчі жертви, щоб лиш людство повести назустріч кращого майбутнього » (170).

Коли, однак, любов є домінантним (з погляду релігійности) почуванням, то саме на прикладі тої любови Мірчук пригадує одночасно і відоме у слов'янській почуттєвості явище наглого перескоку від любови до протилежного явища — ненависти. Це явище відзначує Мірчук в рівній мірі у російських видатних письменників і філософів (Достоєвського і Соловйова), що й у поляка Міцкевіча (що з ненависти до гнобителів польського народу ладен був навіть із Богом на прю ставати), що й у нашої Лесі Українки, для якої у її « Одержимій » ненависть є тільки зворотною стороною любови.

---

33) Еротики не можна мішати із сексуалізмом і саме у слов'ян сильно розвинена еротичність є виявом ушляхетненого (« сублімованого ») сексуалізму, чим пояснюється і збережена досьогодні стидливість, і поширення любовної пісні, як духового вияву любови.

III. ПОШИРЕННЯ ПОЛЯ ДОСЛІДУ НА ЛІТЕРАТУРУ

А. *Протиставлення двох « національних типів »*

Вийшовши від правильного припущення, що між « національною філософією » (тобто певними сталими тенденціями, які виявляються у філософічних творах даної національної спільноти) і між духовістю народу існує тісний зв'язок, Мірчук не зміг задовольнитися досліджуванням тільки тієї одної ділянки українського духового життя в моменті, коли він сконстатував, що філософія може запевнити за мало матеріялу для характеристики національної психіки. Але ж від припущення, що філософія є прямим висловом духовости народу, є тільки крок до аналогічної гіпотези про зв'язок між духовістю та літературою (чи вірніше : цілою культурою). А втім розграничення між філософією й літературою є дуже невловиме в Мірчука. Переходячи до літературної аналізи, Мірчук не цілком відходить від філософії. Він ще завжди затримується при постаті філософа Сковороди, але в новім опрацюванні протиставить його творчість творчості письменника Толстого [11]). Але ми вже знаємо про констатовану Мірчуком тенденцію слов'ян до насичування саме літератури філософічними елементами, і тому напр. форма філософічних творів Сковороди не рідко близька до літературної, зокрема своїм символізмом, а деякі його твори є таки літературними спробами із філософічним спрямуванням (і тому м. ін. він такий характеристичний для української духовости, яка зуміла поєднати саме філософію з мистецтвом); з другого боку чисто літературна творчість Толстого є насичена філософічними елементами. Протиставлячи Сковороду (1722-94) Толстому (1828-1910), Мірчук іде традиційним шляхом накреслювання духового портрету українця у протиставленні його росіянинові, як це робив М. Костомаров, частково В. Антонович; проте, при тому протиставленні Мірчук далекий від загальної синтези своїх попередників, а дає свою паралелю тільки на малому вирізку : « двох національних типів », отже репрезентативних постатей, які є настільки характеристичні для даного середовища, що можна їх уважати його уосібленням.

Методу таких « репрезентативних постатей » для накреслення духового портрету українця застосував згодом Я. Ярема, вибравши до своєї характеристики української духовости представників різних епох, соціяльних верств та реґіонального походження : І. Вишенського, Г. Сковороду, М. Гоголя та Т. Шевченка [34]). До « сковородянської людини » вернеться ще пізніше М. Шлемкевич у своїх публіцистичних працях, ставлячи її поруч із « гоголівською », « шевченківською » та « франків-

---

34) Українська духовість в її культурно-історичних виявах. Перший Український педагогічний Конґрес. Львів 1935. При визначенні своїх типів

ською » людиною [35]). В цих фактах можна добачувати підтвердження, як добре вибрав Мірчук свого « національного типа ». Знову ж і переведення порівняння між Сковородою і Толстим накидується, бо ці паралелі накреслювали вже й сучасники Толстого, і вони є досьогодні актуальні у совєтській філософічній літературі [36]). До речі, ці паралелі здебільша підкреслюють радще збіжності у вченні обидвох мислителів, коли у Мірчука наголос поставлений саме на різницях. Звичайно, Мірчук не заперечує й подібностей, — це, зрештою, протиставилося б його власним поглядам про спільні риси у слов'янській філософії; Мірчук навіть виходить від спільного, щоб саме на тій підставі вказати на різниці.

Як слов'янські філософи, обидва мислителі є філософами життя, далекими від метафізики, отже із конкретним спрямуванням уваги на життя та на оточення. Філософія це одночасно наука, яка мала б бути переведена у житті. Якщо філософія має бути практичною наукою, спертою на релігії, то вона насамперед має змагати до пізнання правди, щоб на пізнаній правді збудувати систему. Обидва мислителі є отже шукачами правди і правда для обидвох має статися дорогою життя; але на тому подібність кінчається.

Ярема не покликується на працю Мірчука, хоч важко припустити, щоб він її не знав. Правда, Ярема в своїй студії є повністю оригінальний; питання репрезентативних типів, як методологічного принципу, має своє загальне застосування у етнопсихологічній літературі, але ж відзначення Сковороди, як українського національного типа, належить Мірчукові. (Студія Мірчука появилася 1929 р., отже на 6 рр. перед студією Яреми).

35) Загублена українська людина. Життя і мислі. Книжка II. Нью Йорк 1954.

36) Г.Л. Світлична. Г.С. Сковорода і Л.М. Толстой. Філософська Думка — орган Інституту філософії АН УРСР. 1972 ч. 5, стор. 93-98. Світлична відзначає радше збіжні моменти. Вона й згадує, що спільні риси світогляду обидвох мислителів відзначив вже сучасник Толстого, А. Ізмайлов у статті « Дві легенди (Лев Толстой і Григорій Сковорода) ». У цій статті передав автор м. ін. відгук самого Толстого про нашого філософа : « Багато що із його світогляду мені напрочуд близьке. Я недавно ще раз перечитав його. Мені хочеться про нього написати, і я це зроблю. Його біографія, мабуть, ще ліпша ніж його писання. Але які чудові ці писання ». 1907 р. Толстой справді написав статтю « Г.С. Сковорода », але вона не з'явилася.

Про репрезентативність Толстого, як певного виразника довкілля, свідчить м. ін. цитований Світличною титул аналізи Леніна : « Лев Толстой як дзеркало російської революції ».

До речі, при цих зіставленнях треба підкреслити ще один момент, як причинок до репрезентативности поодиноких осіб. Коли Ярема як національних виразників називав і Сковороду, і Вишенського, то саме тим обидвом постатям є присвячена стаття А.І. Пашука в цьому ж самому числі Філософської Думки (« І. Вишенський і Г. Сковорода », — стор. 76-83). Цікаво теж згадати, що колектив Інституту Філософії АН УРСР, поставивши собі завдання вивчити розвиток філософічної думки в Козацьку добу України, ограничує поле досліду саме цими двома прізвищами : Від Вишенського до Сковороди. З історії філософської думки на Україні XVI-XVIII ст. (Видавництво « Наукова Думка ». Київ 1972. Стор. 143).

Толстой вірить в існування абсолютної правди і в можливість найти її. Посідання правди родить тугу за здійсненням її. Переведення правди у життя має відбутися за всяку ціну, не повільним еволюційним шляхом, але в найкоротшому можливому часі. Тому Толстой є нетерпимий для всіх, що інакше думають, як він, що протиставляться « його » правді. Він революціонер, хоч і не застосовує сам насилля, ограничуючися в своїй революційності до духового поля. Всетаки його постава була дуже характеристична, як про це пише Н. Булгаков [37]) :

> Для Толстого « вже сама приналежність до іншої — ним опрокиненої соціяльної кляси — становила перешкоду, щоб із цією людиною свобідно і без примусу контактуватися. Піп, дама із вищого товариства настільки плямували людину, що це перешкаджало строгому профетові бачити в ній тільки брата »... (29).

Сковорода, тужачи за правдою, знав одночасно, що вона в житті є неосяжна, і тому своїм завданням уважав він не реалізацію правди, але змагання до правди. Шукання правди, що було головним змістом його філософії, було одночасно змістом його життя і щастям. Здобуття абсолютної правди є не тільки неможливим, воно є небажаним, бо було б переситом, що викликав би нудьгу й загибіль. До правди можуть вести різні дороги, і вибір дороги належить до одиниці, а тому вчення Сковороди далеке від накидування думки й нетолерантности. В своїм погляді ішов він так далеко, що — як знаємо вже із першої студії Мірчука про Сковороду — бачив навіть в поганських капищах та ідолах елементи християнської правди. Тому і світ у нього не розпадався на істину та лжу, на справедливість та несправедливість.

Вже в цій поставі можна добачуватися в Сковороди індивідуалістичних рис світогляду, із виразним спрямованням уваги на себе самого, на самодосконалення — у протиставленні до Толстого з його запалом реформатора, з поглядом назовні, поза себе. Тому Толстой — вимогливий до інших — був склонний на компроміс із самим собою, коли йому не щастило реалізувати у власному щоденному житті засад свого вчення. Свідомий незгідности власних діл і вчинків, Толстой боліє з приводу цього свого роздвоєння, але виправдується слабістю людської природи, що мовляв люди ніколи не зможуть бути святими. Він посувається до того, що цитує визнання Бірюкова, який хотів писати книжку про « гріхи » Христа :

> « Адже ж він лаявся, дав себе опоясувати мечами, прогнав купців, тощо... Було б отже це корисно (розуміється : виявити, « гріховність » Христа), щоб виявити, що людина не може бути святою » (32).

---

37) Мірчук свідомий, що йому можуть зробити закид суб'єктивізму у віднесенні до росіян, і тому дуже правильно робить, коли характеризує Толстого висловами таки російських вчених.

Зовсім інакше у Сковороди :

> « При усталюванні загальних засад він далекий від радикалізму, він залишає вартість існуючих форм життя, а тільки змагає до їх поправи, до їх удосконалення. У віднесенні до опонентів повен зрозуміння й лагідности, є він супроти себе самого ригористичний, і не знає ніяких компромісів... Він тримався сильно того, що він уважав правильним, і ні на п'ядь не відступив від визначеної своїм життєвим ідеалом дороги, не зважаючи на численні заманювання, що вповні виправдано зміг він бажати, щоб на його надмогильнім камені вирізьблено слова : Світ ловив мене, та не спіймав » (32-33).

В тому протиставленні знову виразний індивідуалізм Сковороди, що шляхом постійної і твердої праці над самим собою доходить до вивершеної виразної особовости, що — зрештою — лучиться із дальшим протиставленням : ф а т а л і з м у у Толстого й віри в індивідуальну свобідну волю у Сковороди. Це в історичнім романі « Війна та мир » є найвиразніше зарисований цей філософічний світогляд Толстого, в якого ціла історія є в якийсь еніґматичний спосіб заздалегідь здетермінована, а отже послідовно індивідуальність людини розпливається в ілюзію, знижується до самообману. Це не людина діє, але Провидіння приневолює одиниці співдіяти при здійсненні загальних заздалегідь усталених завдань, про які, насправді, ніяка — навіть найбільша — одиниця не має ніякого поняття. Тому найрозумніше діє не той, хто хоче творити історію, але той, хто правильно збагне історичні тенденції, і старається їм без протесту повністю підпорядкуватися. Тому для Толстого не Наполеон творив історію своєю дією, але його противник Кутузов своїм униканням будьякої децизії — Кутузов, який на думку Овсяніко-Куліковского був у інтерпретації Толстого найкращим виразником російської духовости, як це цитує Мірчук :

> « В особистості Кутузова Толстой втілив і виідеалізував основні характеристичні риси національно-російської психічної структури, а саме пасивність волі, брак ініціятиви, лінивство та безтурботність, як зокрема російське "якось то буде". На базі тих психічних питоменностей створив він цілу теорію, — інтересну, типово російську філософію історії ». (34).

Всі ті данності збирає Мірчук ще раз — наче в призмі — у постаті одного з героїв повісті — Платона Каратаєва, що дає нам

> « картину всего доброго, гармонійно-поєднаного та позитивного в істоті російського народу : ідеальне, гармонійно заокруглене вічне втілення духа простоти й правди. Але ж Каратаєв це наскрізь пасивна вдача: це лежить поза його можністю, щоб формувати своє зовнішнє життя по своїй волі, не говорячи вже про те, щоб визначати хід історії. Він почуває й знає, що життя є сильніше за нього, що кожна людина як безвольна соломина є метана на всі боки рвучким струмом подій, щоб потім — іноді нужденно, як він сам — загинути. З бігом часу, він принимає спокійно і без протесту свою трагічну долю... » (35).

Мірчук коментує ще роман « Анна Кареніна », в якім він вбачає ті самі риси фаталізму й безвольности. Тому сам Толстой доходить послідовно до наступного висновку :

> « Свобода волі — це тільки ілюзія, і сьогоднішня філософія може бути горда із сміливости того твердження. Свобода волі це не тільки ілюзія, але слово без всякого значення — слово, що його винайшли теологи й криміналісти, і оспорювати це слово було б однозначним із боротьбою з вітряками ». Коментуючи дальше цей висновок, Мірчук додає : « Не тільки світові події, не тільки доля індивідуального життя, але й усі зовнішні вияви його підпадають під визначений, незмінимий закон. Поза тим заздалегідь визначеним шляхом нема ніякого життя. Наша свобода тільки у виборі, чи ми, пізнаючи цю правду, підпорядкуємося з повною свідомістю законові, чи ми — навпаки — без нашої свідомости і невільно будемо опановані цим законом » (36).

В даному випадку може бути тільки дуже поверхова подібність між Толстим і Сковородою, який вправді визнає, що щастя можна осягнути тільки тоді, як підпорядкується Божій волі, але ж це аж ніяк не тотожне із тезою про брак свобідної волі. Річ у тому, що Сковорода у своїм « антропологізмі » йде так далеко, що він « правдиву » людину просто утотожнює із Богом, отже його підпорядковання Божій волі це відчуття Божого слова у власному сумлінні; воно однозначне із підпорядкованням законам природи, — отже це відшукання й зрозуміння законів природи, а потім свобідний вибір своєї дії. І саме від вільного вибору того життєвого шляху, який даній людині найбільше відповідає, залежить її щастя, засноване на самопізнанню. А особисте щастя, що його Толстой рішуче заперечував, було для Сковороди найвищою метою життя, залежною від свобідного вибору; отже, наскрізь індивідуалістичний підхід : свобідна децизія на вільний вибір того, що випливає із самої одиниці, із її здібностей та уподобань, — вибір того, що є для неї необхідне, і автоматично легке до здійснення. Це протиставлення життєвих ідеалів Сковороди і Толстого підкреслює в резюме Мірчук в наступний спосіб :

> « Ідеал Сковороди різниться основно від Платона Каратаєва, що сконцентрований на внутрішність, не виявляє назовні ніякої чинности, керованої волею, але дає себе підганяти подіям, наче судно без керми на розбурханім грозою плесі моря. Сковорода, як здецидований волюнтарист, що виразно наголосив Ерн, увагу зосереджує на волі. Він сам дає своїм життям клясичний приклад, як треба розуміти його вчення. У повнім усвідомленні він сам визначає свій шлях; він відмовляється від становища, що його йому пропонував ґубернатор; він глумиться над монахами, що бажали б його примістити в манастирі; він ухиляється від одружіння і з великою наполегливістю намагається так улаштувати своє побутове життя, щоб по змозі унезалежнити себе від матеріяльних турбот та потреб » (38).

Сконстатувавши, що в рівній мірі фаталізм Толстого, що й волюнтаризм Сковороди ведуть до внутрішнього заглиблення,

Мірчук відзначає, що основний тон внутрішнього споглядання є зовсім різний у обидвох мислителів : понурий у першого, ясний у другого. Самоаналіза у Толстого має болізний, мучачий характер, при чому основні проблеми постійно вертаются без остаточної певности, що вони розв'язані. Це рання смерть його брата викликала в нього жах перед кінцем життя і роздуми про смерть та про потойбічне життя. Іншими словами : не якесь теоретичне зацікавлення стояло у підстав постави Толстого і його пізнішої системи, а суб'єктивно забарвлене почування страху, яке при постійних сумнівах загущувалося до розпачі і то до тої міри, що він носився з наміром самогубства.

Ні сліду сумнівів ні страху перед смертю нема в Сковороди в його внутрішнім спогляданню для самопізнання, але « сократівський, божественний спокій » (40). Ці різниці у поставі вияснює Мірчук частково протиставленням природи, але також і впливом двох засадничо різних культур : східньої та західньої.

> « Коли на півночі, — в країні довгих ночей та понурого, придавлюючого настрою природи, людина мимоволі ставала віч-на-віч думок про смерть, і у зв'язку із тим була виставлена на всякі сумніви, тоді на півдні без найменшого труду розсівало синє, соняшне небо і найважчі думи » (40).

Що ж до впливу культур, то Мірчук відзначає вплив східньої філософії на Толстого, коли Сковороду формував античний світ і пізніша західня філософія. Звідси теж у Толстого нахил до утопії, коли Сковорода має « глибокий змисл для дійсного й реального » (31), і коли « реаліст Сковорода не мчиться за недосяжними ідеалами та химерами » (43); одночасно у Толстого його видумана система ціпеніє в сухому догматизмі. Тому теж в Сковороди протиставиться революційному запалові Толстого ідея розважної еволюції на підставі докладної аналізи історичних фактів, заки він рішиться на те, щоб відкинути традиційні засади та інституції. Це спеціяльно виразно видно у ставленні Сковороди до християнської віри та християнської Церкви : він критикує зло у Церкві, але не витягає з того консеквенцій, що Церкву треба знищити...

> « Він був завзятим противником всякого формалізму. Звертався проти церемоніялу Церкви, проти зовнішности у вірі, але без наміру, щоб Церкву скасувати, тільки із наголошенням, що ми не сміємо забувати за зовнішністю суті справи. Ми не служимо Господеві шляхом механічного сповнювання церковних приписів. Він вправді гострими словами критикував монашество, але не саму установу, як таку, а тільки тодішніх його представників та життя у манастирях » (43).

Протилежне у Толстого, який із зла у представників Церкви витягає консеквенції проти Церкви, як установи.

> « У всякій християнській Церкві із її догмами та тайнами бачить

він тільки засіб накинути широким народнім верствам установу, що протиставиться правдивій науці Христа — з виразною метою, щоб у цей спосіб ті верстви використати в користь вищих суспільних шарів». «Всяка релігія (Мірчук цитує відповідне місце із твору Толстого: «Що це таке релігія?») визнає кожну людину однаково недосконалою перед Богом, і тому в кожній релігії є імманентне поняття рівности людини перед тим, що вона уважає за Бога... Таким чином, визнання рівности усіх людей є необхідна властивість всякої релігії...». Але ж наявність священиків, чи теж старших у релігійній громаді (коментує дальше сам Мірчук) є для Толстого доказом спотворення релігії. «Тому, що в дійсності ніде й ніколи не буде безоглядної рівности між людьми, то Толстой розумує, що в ході часу усі відомі нам релігії були спотворені. Замість дослідити можливості реалізації засади рівности у дійсності, робить він висновок, що відповідає цілій його ментальності: Радикально, за одним помахом, без найменшого розуміння історичної традиції — знищив він усі релігії» (42-43).

Підкресливши реалізм Сковороди у його ставленні до історичних інституцій, зокрема до Церкви, Мірчук відзначає ту саму рису світогляду Сковороди в його розумінні рівности людей, якої у світі не було, і тому вже було б утопією думати, що така рівність може заіснувати. Сам Сковорода, походячи з розмірно убогого середовища, сповнений симпатіями до нижчих соціяльних верств, і він гарячий приклонник їх економічного, соціяльного та політичного підйому та емансипації, але абсолютна рівність для нього просто глупість (44).

Як різні консеквенції випливають у обидвох мислителів із засади рівности людей, відповідно до їх цілої формації і духовости, так різні є також етичні норми, які — зрештою — в обидвох є з рівною силою наголошені, згідно із їхнім спільним нахилом до філософії життя. Принимаючи Бога, але відкидаючи Церкву, Толстой випроваджує ціле етичне поступовання людини виключно із свідомости єдности із Богом, при чому основним принципом має бути любов, як єдина підстава Божого царства на землі, — любов, що має заступити всі закони. Коли найвищим законом стається любов ближнього, що має бути більшою ніж любов себе самого, то з тієї засади випливають для одиниці тільки обов'язки без ніяких прав, бо права для одиниці були б одночасно ограниченням свободи інших, отже протиставилися б засаді неограниченої любови ближнього. Людина не має права навіть боронитися перед небезпекою, яка їй загрожує. «Не протиставитися злу, переносити лихо і діяти більше для других, як від нас того люди вимагають — це є наймаркантніший вислів відірвання від життя», каже Мірчук(45), який додає, що мовляв так схарактеризований принцип любови вимагав знесення цілого законодавства, а отже й судівництва, адміністративного примусу, приватної власности, одним словом всіх ознак держави, що — звичайно — мусіло б призвести до повного хаосу та безправ'я. Це зречення із особистого щастя для здогадного (та ілюзоричного) щастя інших стоїть у різкім протиставленні до евдаймоністичного погляду Сковороди, який очевидно не хоче сам втра-

чати своїх прав, але й не думає нікому заперечувати його індивідуальних прав на власність, на її охорону, чи на власну оборону в обличчі загрози.

В своїм категоричнім змаганні до царства Божого тут таки на землі, Толстой не знає потойбічного, трансцендентного, і це тільки поглиблює в нього страх перед смертю. Сковорода, навпаки, є здецидований дуаліст, при чому весь видимий світ є тільки блідим відбиттям потойбічного, а тому все матеріяльне є лише тінню невидимої, але правдивої дійсности, і ця віра дозволяє йому перемагати страх перед сподіваним (і неуникненним) переходом у вічність.

Ворожий до інституцій, Толстой ставиться неґативно також і до науки, яка — на його думку — є тільки на те, щоб ті установи утримати, і за їх допомогою спричинитися до експлуатації широких верств, в користь малої горстки багатіїв та вельмож. Ненависть до науки переноситься також на їх джерело, — на весь Західній Світ, в якому саме в добі Толстого прийшов той буйний розвиток знання й досліду, що започаткував могутню течію раціоналізму. Для завершення протиставлення годиться сказати, що і з цього погляду постава Сковороди була цілком інакша: Старанно образований в найстаршім університеті европейського Сходу — у нашій Києво-могилянській Академії, що ставала лучником наукових традицій Сходу й Заходу, Сковорода ціле життя доповнював своє знання, частково в часі своїх подорожей на Захід, і стався ідеальним посередником між двома світами, тоді як Толстой приписував спеціяльну ролю Східнім народам у відшуканні правдивих принципів життя, чи у їх здійсненні.

Протиставлення « двох національних типів » вийшло у Мірчука дуже переконливо, і хоч він сам не робить етнопсихологічних висновків, деякі є зовсім очевидні, в тому числі недвозначне ствердження українського індивідуалізму, який виявляється в рівній мірі у шуканні « своєї » індивідуальної правди у свідомості, що якоїсь загальної абсолютної правди не може бути, що й у бажанні власного щастя, як — врешті — у вірі в свобідну індивідуальну волю. У впертому шуканні свого « я », і — послідовно — у змаганні до самодосконалення із ставленням найвищих вимог до себе видна виразна туга за особовістю, так характеристичною для персоналізму.

В Толстого, може, нема виразно зарисованого колективістичного світогляду, але ідея « загальности » є виразна: добро оточення іде перед власним добром, так що індивідуальне щастя є повністю заперечене. Те затирання індивідуального обличчя є також у вірі у фаталізм, який виключає свободу індивідуальної волі, і автоматично неґує підставу індивідуальної дії, чи заслуги. Єдина заслуга — у підпорядкованні законові, що є один, загальний, невмолимий. І тут доходимо до основної антиномії: « евдаймоніст » Сковороди, змагаючи до в л а с н о г о щастя, є повний

вирозуміння для подібного бажання у інших, і тому він толерантний до інших, коли одночасно Толстой у свому бажанні загального добра є нещадний у віднесенні до опонентів.

Друге основне етнопсихологічне ствердження — це ограничення ролі почувань в українців і підкреслення їх волюнтаризму, бодай у порівнянні із росіянами. З цієї констатації, побудованої на паралелі, Мірчук згодом не витягне відповідних висновків, і сам піде за традиційним поглядом переваги почувань в українців, — зрештою згідно із загальною констатацією про психіку слов'ян. Ця констатація про вольовість українця стоїть теж у противенстві до висловлених поглядів Костомарова, і навіть можна б сказати, що у вічнім шуканні правди у Сковороди — у протиставленні до віри в абсолютну правду Толстого — є щось із « мрійливости » українця із портрету Костомарова у його ж протиставленні до вольової туги здобування росіянина, виявленої в даному випадку у бажанні накидувати за всяку ціну « абсолютну » правду цілому оточенню для здогадного його добра. Якщо йдеться про росіян, то цю розбіжність поглядів можна б вияснити одною рисою, відзначеною іншим дослідником російської духовости — Боковнефом — про велику неоднородність духового складу росіян, зумовлену антропологічно стопленням у російськім народі різних етнічних елементів. Що ж до українців, то відзначення виразних елементів волюнтаризму у Сковороди поруч із емотивністю, і з одночасним відзначенням наскрізь позитивного відношення Сковороди до науки, могло б вказувати на перехідність психіки на перехресті культур — Заходу й Сходу. На це саме вказував би реалізм Сковороди у протиставленні до утопізму й радикалізму Толстого. Саме ідеал гармонійного поєднання противенств у людині й у спільноті із елімінованням крайностей є характеристичний від грецької « калокаґатії », почерез римську « ордо » для цілого західнього світу. Він не був чужий для Сковороди, але він не чужий і для « степової Геллади ».

Український оптимізм — як це зазначив сам Мірчук — у протиставленні до російського песимізму — може мати своє джерело у географічнім положенню, зокрема у кліматичних різницях Півночі й Півдня.

На всякий випадок аналіза Мірчука вказує незаперечно на комплікованість вдачі в рівній мірі росіянина, що й українця.

Б. *Етнопсихічні елементи в творчості Лесі України*

Мірчук вертається ще раз до аналізи літературної творчости, що мала дати нарис світогляду, але в данім випадку тільки конкретної постаті : Лесі України [13]). Але ж сам Мірчук дає певні етнопсихологічні екскурси у студії; а якщо до цього пригадати констатоване вже співвідношення між творцем і оточенням, то не від речі буде спинитися коротко і над тою другою

аналізою, взявши зокрема до уваги, що ідеться про таку визначну індивідуальність, як Леся Українка. Незаперечно, цікаво прослідити, наскільки світогляд народу відбився в її творчості чи теж наскільки із світогляду поетесси можна зробити певні висновки щодо світогляду цілого народу.

Екскурси самого Мірчука з наголошенням національного зумовлення світоглядових рис поетесси стосуються трьох психічних данностей : характеристичної для всіх слов'ян 1. почуттєвости і 2. філософічности їх літературної творчости, як теж 3. українського індивідуалізму.

Почуттєвість у творчості Лесі України остільки спеціяльно інтересна, що вона характеристична своєю полярністю, яка має свідчити про інтенсивність феномену. Амплітуда почувань незвичайно широка — від любови до ненависти, чи вірніше : нема любови без ненависти, і навпаки : ненависть є тільки виявом сильної любови. Цю ідею аналізує Мірчук на постаті « Одержимої » — Міріям, що в своїй безграничній любові до Христа ненавидить не тільки його ворогів, але й його приятелів та учнів, які спали в часі молитви у Ґетсеманськім саді, не мали сили спротивитися його ув'язненню, зі страху відрікалися його, чи опустили його в часі смерти на Голгофі. Її ненависть є незгідна із наукою улюбленого Учителя, але Міріям не була в силі її опанувати, бо ненависть рівна її безграничній любові, готовій на всяку жертву (115).

Поляризація почувань у драмах Лесі Українки є для Мірчука доказом філософічности її поетичної творчости, бо вона виступає не тільки як явище, але теж як проблема; цю здібність насичувати поетичний твір філософічною проблематикою мала б мати поетесса спільну із « великими слов'янськими профетами » [38]), чого досі критика ще належно не відзначила (116).

Закон поляризації, що характеризується одночасною появою протилежних екстремів, а навіть їх примусовим та неуникнен-

---

38) На цьому місці Мірчук вказує ще раз на наймаркантніших прикладах, яку ролю грають почування у слов'ян, при чому виступає у них любов, але не менше і ненависть :

> « Безгранична любов до цілої нації, з усіми її давніми, але й прийдешніми поколіннями, опановує молодого Міцкевіча; любов ближнього творить підставу етики Масарика, зорієнтованого на Захід і помилково уважаного за раціоналіста; любов є для старого Толстого тим всеобіймаючим принципом, що має охопити ціле життя, якщо має здійснитися Боже царство на землі; польські месіяністи звіщали цілому світові, що вони лише з любови до людства є готові перейняти на себе провідну ролю і, якщо треба, принести всяку жертву; тільки із безграничної любови до своєї нації й до православ'я вірить у спеціяльне призначення батьківщини Хомяков, провідник слов'янофілів у Росії. Також і Леся Українка без застережень приєднується до загального настрою і вибирає любов — хоч і в різних формах » — у низці своїх творів (Мірчук називає в цьому місці шість титулів) — стор. 114.

ним переплетенням, виступає у слов'ян насамперед в ділянці їх почуттєвого життя.

> « Бідолашне людське життя, запряжене у наслідку приналежности до цього світу у велику антитезу любови й ненависти, хитається безперервно тут то там між двома контрастними почуваннями. Лиш Абсолют, — лише Господь не знає цього роздвоєння : він може любити, не бувши примушеним одночасно ненавидіти; він може приносити себе в жертву з однієї тільки любови, — без примусу проклинати тих, що його на хрест прибивали. Ця філософія є однак для Міріям за висока, — стосунок Абсолютного до феноменального є для неї чужим » (117).

Всетаки відзначена філософічність постави мусить автоматично злагіднювати в дечому почуттєвість, чи вірніше вона вказує на певну синтезу почувань та розуму в житті українців.

Переходячи до третього етнопсихологічного моменту, відзначеного у творчості Лесі України, — до індивідуалізму, Мірчук відзначає, що м. ін. саме ті екстремні вияви почувань є характеристичні для справжніх індивідуальностей :

> « Тиха, лагідна любов, що для всіх рівномірно світить, не була під смак нашої поетесси. Прихильники такої любови — оці пересічні істоти, без нагальних вибухів у позитивнім, чи неґативнім керунку були для неї не менше зненавиджені, як приятелі Христа для Міріям, які спали в найважчу годину його туземного життя. Краще демонічні натури великої міри, але ніякі духові карлики, ніякі пересічності, що їх Леся тузинами довкола бачила, і що під їх подихом вона малощо не задихалася. Вона вимагала духової активности, що находила б свій зовнішній вияв у сміливості переконань і в зваженості постояти за переконання. Ніяка офіра не є задорога для переконань, що їх вартість та значення ми пізнали... Сама ідея, без визволюючого чину, без освячуючої жертви крови є тільки пустим згуком. Жертва не сміє бути випадкова але, вона мусить бути принесена у повній свідомості її конечности й з вільної волі » (117-118).

Цитата підкреслює не тільки змагання до самовияву справжніх індивідуальностей, але теж вольовість, і з цього погляду аналіза творчости Лесі тільки підтверджує сказане вже вище про Сковороду, як про волюнтариста, хоч ті констатації стоять в деякім протиставлені до того, що ми звикли думати про українську вдачу. Вольовість героїв Лесі вказувала б радше знову на певне поєднання почувань із актами волі, як попередньо мали ми до діла з поєднанням емоціоналізму із раціоналізмом у філософічнім підході до життя.

В підкресленні індивідуалізму Леся ставиться м. ін. критично до християнства, бо « старохристиянська утеча від цього світу, повна покора, зречення із усякої боротьби, ограничення індивідуальности, як підставові риси християнського ідеалу », не відповідали вдачі поетесси (119).

Аналізуючи проблеми індивідуалізму українців, Мірчук присвячує увагу й характеристичному для слов'ян перенаголо-

шеному, хворобливому індивідуалізмові, який м. ін. в українськім середовищі нераз був поважною перешкодою в нашім історичнім ставанні. Звичайно, Леся мусіла добре розуміти загрозу, і вона відчувала потребу найти розв'язку ділеми, як погодити ті сильні індивідуальності та активні особовості, що виростали понад оточення, із небезпекою анархізму ?

« Кожна сильна індивідуальність мусить своєчасно дійти до переконання, що людина є також соціяльною істотою, яка мусить мати згляд на безумовно потрібні форми, в яких вона живе. Не із зовнішнього примусу, але із внутрішнього переконання має вона створити для себе самої духові стримуючі стимули, що були б спроможні, утримати на припоні пересадні, соціяльно небезпечні вихватки індивідуалізму. Отже не зречення із власної сильної особовости, але добровільне підпорядковання, яке випливає із зрозуміння його необхідности для добра загалу — така є розв'язка тієї нелегкої проблеми » (122).

Тому, напр., перенаголошений індивідуалізм скульптора Ріхарда Ірона, що ставить себе поза рямці суспільности, щоб тільки не скоритися їй, мусить бути покараний. Ізоляція від спільноти однозначна для нього із втратою всякої творчої сили, і тому його віра у власну самовистачальність стає кінцем його індивідуальности, а тим самим призводить до його духового занепаду.

Крім тих виразно наголошених елементів духовости, які мають — за Мірчуком — своє етнопсихологічне значення, є ще декілька констатацій, які досі у Мірчука не були предметом розгляду, чи про які він виразно не каже, що вони стоять у зв'язку із національною духовістю. На першому місці треба поставити відношення людини до природи — чинник, який згодом Мірчук визнає у своїх синтезах підставовим для української духовости. « Лісова пісня » — це один величній гимн на честь природи, але це одночасно філософічна проблема : стосунку людини до природи. Якщо людина бажає тільки видерти всі тайни природи, щоб її опанувати та поставити на свою службу, тоді між людиною і природою приходить до розриву, і одиниця стає самотньою у своїй постійній боротьбі із величніми та вічними силами, які людина перестає розуміти і тому їх ненавидить. Це є проблема модерної цивілізації, якій Мірчук — на підставі аналізи « Лісової Пісні » протиставить культуру :

« Не почування ненависти, не змагання до влади, не радість із матеріяльних дібр опановують людину у стадії культури, але саме любов, — безкорисна любов до Всего, змагання, пізнати його, але не щоб його опанувати, але щоб на зрозумінні усіх процесів у світі створити гармонію між суб'єктом (тобто людиною) та об'єктом (світом), і щоб з'єдинитися із великим дійством у космосі. Представників такої саме постави, — репрезентантів психологічного паралелізму між людиною та природою шукає Леся Українка в українськім народі, який не з якихсь теоретичних міркувань, але несвідомо намагається встановити повне любови відношення між двома сві-

тами, і бачить кругом себе не мертву дійсність, але живі істоти із власними прикметностями. В лісах, горах, в воді та під землею кишить від сотворінь, подібних до людини, які із народом перебувають у постійному контакті » (120).

Заснована на близькості до природи культура веде нас автоматично знову до тісного зв'язку почувань із розумом. Але ж « Лісова пісня » дає нам ще більше : загальна любов людини до природи утілеснюється в індивідуальній любові Лукаша до Мавки; і в тій любові маємо ідеал любови людей, як він є вічно живий в українців. Коли зовнішні умови не дають змоги з'єдинитися залюбленим, час не приносить забуття. Тому Мавка перемінюється в плакучу вербу біля Лукашевої хати, щоб постійно бути із милим та охороняти його від можливого нещастя. Але ж від терпіння його не може охоронити, бо він тужить за нею, і тільки смерть може визволити його, — смерть, яка стається початком нового життя у вічній сполуці із вибраною. Це та сама любов поза смерть, яка майже рівночасно прозвучить у М. Коцюбинського у його « Тінях забутих предків », як вічне свідчення про поставу українця [39]).

В любовному елементі зарисована одночасно й проблема ідеалізму. Це ж мати Лукаша, як репрезентантка матеріялістичного світовідчування, спонукує Лукаша покинути Мавку. Під впливом матері резиґнує він із свого ідеалістичного захоплення красою та поезією, щоб після « короткого зльоту в вищі сфери розгорнутої фантазії й інтенсивного почуттєвого життя опинитися в трясовинні банального будня, що стане йому згодом загибіллю ». Річ у тому, що всякий, що резиґнує із своїх ідеалів, мусить жити згодом у постійних розчаруваннях (121). Виразніше віри у силу ідеалу представити не можна було.

І останній елемент : і добір тем, і персонажів, — і напружений настрій творчости і, зокрема, цілий світ фантазії, вказують на романтизм Лесі :

« Її життєвий ідеал вкладається далеко краще в романтичне середньовіччя, що так сильно побуджувало уяву, — із християнським лицарством, яке за віру змагалося в одкритих боях, виявляючи явно свої пристрасті, несковані модерною цивілізацією, вмівши гідно захищати свої переконання в шляхетнім двобою » (119).

Аналіза Мірчука тільки підтверджує припущення, що романтика, як літературний стиль і як життєва постава є спеціяльно характеристична для українця [40]).

---

39) Паралелі між « Лісовою піснею » і « Тінями забутих предків » Мірчук не переводить, але вона вдаряюча, і варто цю тему розгорнути ширше. « Лісова пісня » датована 25 липня 1911 р., « Тіні забутих предків » жовтнем 1911 р.

40) Проблема, наскільки саме романтизм є характеристичний для української духовости, насунулася мені з усією силою при аналізі « Укра-

У висновку можна тільки сказати, що хоч Мірчукова аналіза творчости Лесі Українки не мала тієї виразної мети, яку він ставив собі у своїх попередніх студіях, то проте вона приносить чи не найцінніший матеріял для етнопсихології українця, — зрештою, згодом навіть не цілком використаний самим Мірчуком у його синтезах. Але, сама студія, написана із великим знанням предмету, дає прекрасне розуміння цілої постаті Лесі Українки та її творчости, і вона може бути зразком для праць, що ставлять собі метою дати філософічні підстави творчости письменника.

IV. ЕТНОПСИХІЧНІ ЕЛЕМЕНТИ У ДЕМОНОЛОГІЇ

У своїм постійнім змаганні до дослідження української духовости, Мірчук переходить послідовно від літератури до етнографії, і вивчає вияви духовости знову таки у протиставленні українця росіянинові у дуже спеціяльній ділянці народної віри у демонів [14]). Виходить він від феноменологічного стверджування фактів, щоб потім шукати за їх психологічним виясненням. Найбільше мусить вдаряти при досліді відомий вже оптимізм українця у порівнянні із російським песимізмом, який виразно кидався Мірчукові у вічі при протиставленні Сковороди Толстому. Цей оптимізм тим більше в українців незрозумілий, коли зважити важку історичну долю українців, сповнену важких трагедій.

Згідно із тим оптимістичним поглядом на світ українець не вбачає в чорті могутнього чи небезпечного злого духа, а одну із численних невидних постатей, які заселюють цілу природу й наше довкілля й з якими розмірно легко можна увійти у контакт, пактувати з ними, чи перехитрити їх. Чорт може робити певні пакості, але ніколи не становить справжньої небезпеки для душі чи тіла. При змаганні із чортом людина має незаперечну перевагу. Зовсім інакше у російських віруваннях. Вже сама скількість нечистих сил є неограничена, і нема у світі місця, вільного від них; навіть церква не є перед ними забезпечена, не говорячи вже про людські доми, чи людину саму, як таку. У тім царстві нечистої сили є установлена ціла ієрархія чинів, від звичайних « низових » чортів почерез дияволів до всемогутнього сатани, як найвищого зверхника. Сам сатана це, власне кажучи, своєрідний бог зла, — постійний суперник бога добра.

Шукаючи джерел цього дуалізму, Мірчук вказує на вплив східніх релігій :

їнська родина у творчості В. Симоненка » (див. Науковий Збірник УВУ — т. VII), а згодом цей здогад ще тільки скріпився при аналізі творчости І. Калинця. (Соціологічний аспект творчости І. Калинця в його « Поезіях » з України ». Альманах Укр. Нар. Союзу 1973 р. Стор. 113-128). Спостереження Мірчука, щодо Л. Українки ідуть в тому ж напрямі, хоч і без наголошення консеквенцій.

« В загальновідомому єгипетському міті може злий Тифон або Сет навіть вбити свого доброго брата Озіріса, бога росту та вологости; Індійці мають поруч із Брамою — творцем, і поруч із Вішну — зберігачем також і Шіву — знищувача, що резидує у неприступних Гімаляях і проявляється в льодовім вітрі хуртовини чи в полум'ї нищівного вогню. Чи з цього погляду не треба б нагадати й Молоха у Семітів? Виразно дуалістичний характер носить також і маздеїзм, — наука арійського Ірану, і на цьому релігійному віруванні засновується протиставлення світла та темряви, добра й зла, цілющого й нищівного, і то в рівній мірі у фізичному, що й у моральному розумінні. Іншими словами, ці постійні два контрасти можна вияснити двома найвищими протиставними божествами, які себе споконвіку поборюють » (12).

Проти тої неограниченої сили зла, людина сама є безсильна і звідси її песимізм. Для українця натомість зло є радше потрібним для підкреслення моральної вартости людини, як контраст. В боротьбі із злом ростуть, множаться, могутніють сили добра. « Несправедливість родить почуття законности, брехня й малодушність — розуміння істини, самолюбство — шляхетність », тощо... (13). Іншими словами, чорт для українця це радше істота, яка має грішникові пригадати його слабості, щоб він оберігав себе перед гріхом, щоб він поступав вперід у самодосконаленні.

Схарактеризувавши в той спосіб основне протиставлення, Мірчук дає ще приклади, як цей оптимістичний світогляд виявляється в літературі, — в українців у Сковороди та в Лесі Українки, — в росіян у Толстого та в Достоєвського. З цього метафізичного роздвоєння, яке пливе із віри у постійне напруження між рівносильним добром і злом, випливає й роздвоєння психіки людини, що постійно виставлена на внутрішню боротьбу — без надії на перемогу. Звідси і її пасивізм, такий протилежний західній ментальності, яка мала незаперечний вплив і на поставу українця. Таким чином, українець ще раз виявляється, як природній посередник між Заходом та Сходом.

V. СПРОБА СИНТЕЗИ

Давши систематичний перегляд поглядів Мірчука, які стосуються світогляду українського народу, пора перейти до зроблення певного підсумку, що є остільки облегшеним, що сам Мірчук мав власні спроби синтези (див. примітки 5, 16, 18), при чому він вповні не використав своїх деталізованих студій. До цього Мірчук у своїх синтезах не застосував засади структурної психології, тобто не пов'язав поодиноких феноменологічно сконстатованих якостей, характеристичних для української вдачі, у побудовану на взаємовідношені та співзалежності цілість, щоб ті данності випливали зі себе. З цього погляду його часткові студії стоять далеко вище щодо самого опрацювання, як і щодо вивершення. Всетаки, і само наголошення поодиноких данностей має ту вартість, що дозволяє нам знати оцінку самого Автора, які

саме риси він вважає важливішими, а які радше другорядними [41]).

Мірчук у синтезі на першому пляні відзначає близьке відношення українця до землі, що він попередньо відзначив тільки у студії про Лесю Українку. В підсумку називає він (під конкретним аспектом стосунку до землі) ще з письменників Шевченка, Франка та Стефаника, з філософів Сковороду, з мислителів-публіцистів В. Липинського [42]). Близьке пов'язання українця із землею призводить до теплого ставлення до природи взагалі, і тут вірно Мірчук відзначає — за своїми попередніми ствердженнями про творчість Лесі Українки (хоч і без відклику на студію), що розуміння природи має першорядне значення для культури — у її протиставленні до змеханізованої модерної цивілізації :

> « Модерна людскість відійшла занадто далеко від оточення, від природи, — мимоволі витворився між цими двома таборами ворожий настрій, який веде до упадку культури, і тому в майбутньому мусить бути усунений... І тут виринає перед українським народом роля світового шасштабу, а саме привернення цієї світової гармонії, згоди між одиницею та її оточенням, як підстави дальшого розвитку культури » (231). Що таке завдання має свої реальні підстави, можна ствердити якраз із розвинення думок про зв'язок із природою, який то зв'язок дає « дуже тонке відчування її краси, що його зовнішнім виявом є народне мистецтво. Наслідком цього на ідеалах природи виробленого естетичного змислу є бажання красу форм, гармонію фарб і оригінальність мотивів перенести на безпосереднє оточення й використати ці здобутки для влаштування хати, при виготуванню одежі та предметів щоденого вжитку. Але так само незвичайно багата народна музика і не менше багата й оригінальна народна поезія відповідають в рівній мірі законові естетичної досконалости, естетичної насолоди, — законові, що може повстати лиш, як продукт цього інтимного споріднення з природою та переживання її краси » (232).

Коротко, із зв'язку із землею Мірчук випроваджує другий підставовий елемент для української психічної структури — естетизм вдачі та замилування до краси, — чинник добре відомий із поетичної аналізи стосунку людини до природи у Костомарова, але початково мало наголошуваний Мірчуком.

Зовсім незалежно розглядає Мірчук расовий чинник, висловлюючи погляд, що це не тільки земля, але й кров та раса творять головні основи народу. З етнопсихологічного погляду важлива при тому констатація про ендогамність українських

---

41) Як у вступнім розділі, присвяченім систематизації творчости Мірчука, так і в кінцевому розділі підемо в основному за українською версією синтези, найповнішою, і важливою не тільки для підсумку, але й для ґенези цілого досліду та зрозуміння його послідовного розгорнення.

42) Проблемі пов'язання українця із землею присвятив я також місце у студії « Релігійність українця з етнопсихологічного погляду » у Збірнику « Релігія в житті українського народу » (З НТШ т. 181, стор. 179-203) В. Я.

подруж, яку Мірчук ілюструє фактами, що навіть у мішаних національно селах українці не одружувалися ні з росіянами, ні з німецькими колоністами, ні з жидами (232-233).

Згідно із своїми попередніми студіями про основні світоглядові тенденції серед слов'ян Мірчук підкреслює релігійність українців, їх почуттєвість, ідеалізм, брак теоретичних зацікавлень і виразне спрямування на філософію життя, головно на етичну проблематику. Як певну своєрідність української релігійности, Мірчук відзначає деяку відмінність релігійного забарвлення в Україні, мовляв

> « українці в своїх переконаннях не є ніколи засліплені, вони не тримаються невільничо форми, зовнішніх признак, а стараються збагнути суть самої віри. Кожний, хто хоч трохи заглибився у духовість українського народу, хто пізнав його рушійні сили, мусить признати, що церковно-релігійний спір, боротьба за зовнішні ритуали така, як лютувала в Московщині, серед українців взагалі неможлива » (241).

В дальшому Мірчук дає приклади численних зв'язків православної України із католицьким Заходом у час розриву між Візантією та Римом, що стало згодом підставою цілої програми щодо посередництва України між Сходом та Заходом. Звичайно вийшовши від солідних аналіз творчости Сковороди, Мірчук при підсумку спеціяльно зацитував його погляди, які вказують на релігійну толерантність чи екуменізм мислення.

Почуттєвість українця у синтезі знову дуже виразно підкреслена, з наголошенням нахилу до « поляризації » — до переходу без важливих причин від захоплення до розпачу, від любови до вибуху ненависти. Цю « прафункцію » серця відзначає Мірчук вже на поставі К.Т. Ставровецького († 1646), вона проявляється у Сковороди та Гоголя, і находить своє теоретичне обґрунтовання у « філософії серця » П. Юркевича (1827-74), що стояла « у крайнім протиставленні не тільки до модного тоді матеріялізму, але також до скрайнього раціоналізму, чи інтелектуалізму » (238). Вправді Мірчук не хоче твердити, що українці взагалі не визнають значення розумового чинника, і він вказує на такі постаті, як Драгоманів із його цілою школою, на Лесю Українку, чи на дуже акцентоване гасло І. Франка « ratio vincit », але ці прояви уважає радше даниною духові часу, як глибокою потребою цілого оточення. Між тим, це твердження вимагало б — таки на підставі дослідів Мірчука — певного ограничення, як це видно із його протиставлення Сковороди Толстому, чи як це він виявив на постаті Лесі. Звичайно, його твердження можна вповні віднести до тези про безсистемність української філософії, що вказує на певну безсистемність цілого оточення, але ж цілі епохи раціоналізму в Україні таки вказують, що і з цього погляду Україна є певним помостом до Заходу.

Обговорюючи три основні психічні категорії, Мірчук після характеристики почуттєвости й раціоналізму переходить до накреслення ролі волюнтаризму в Україні :

> « Кермована почуттям, а не розсудком воля не виказує твердости, витривалости, пляновости, а підлягає хитанням змінливих почувань, які в короткому часі попадають з одної екстреми в другу. В результаті бачимо побіч періодів напруженої майже надлюдської активности й захоплення часи повної пасивности й неоправданої розпуки » (240).

Ця характеристика видається вірною, коли напр. зважити з одного боку поширену опінію про пасивність українців, а з другого боку протиставити український волюнтаризм російській пасивності, як це ми бачили у аналізі творчости Сковороди й Толстого. Зрештою, й тут проявляється, мабуть, відоме вже поєднання західньої та східньої духовости.

При наголошенні ролі почувань, Мірчук окремо ще відзначає спеціяльну функцію любови, яка має своє значення в « усіх сферах духового життя українця » (238), але найсильніше виступає у відносинах між матір'ю та дитиною. Взагалі, значення родини для українця величезне, що зокрема виявляється в ідеалізованню жінки (235). Ширше тієї проблеми (зарисованої виразно у студії про Лесю Українку, і зокрема про її « Лісову пісню ») Мірчук у синтезі не розвиває, ставлячи тільки ідеалізовання жіноцтва у тісний зв'язок із нахилом до ідеалізації взагалі, яка випливає із переваги почувань у житті та із суб'єктивізму українця, зв'язаного із браком його теоретичних зацікавлень. Мірчук у синтезі наводить кілька наймаркантніших прикладів ідеалізації у суспільному житті, виходячи від відомої з утопійности програми Кирило-Методіївських братчиків, засуґґерованої « Книгами Битія » Костомарова. Але ж ця сама ідеалізація згодом і у Франка, і у Грушевського, який бачив майбутнє України у федерації й автономії, мовляв ми

> « не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилею, коли його права будуть здобуті, поставили іншу мету — приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої української землі » (235).

Останньою, але й чи не найважливішою психічною рисою українців, відзначеною Мірчуком, є їх індивідуалізм :

> « В цьому відношенні українці, в протилежність до росіян, тримаються західньої орієнтації. Хоч вони не мають власних філософічних систем, в яких "я" находило б свій конституюючий принцип, або — як підстава дальшої спекуляції, то всетаки ціле їх духове життя, їх філософічне думання, їх розуміння моралі, творення правових норм — а насамперед практична діяльність випливають із поняття особистости, що її обмеження відчувається боляче навіть у інтересах загалу (235).

Ця індивідуалістична постава має свій вислів у суспільнім житті й у розумінні суспільного ладу. Українець протиставиться всім тим формам співжиття, які приневолюють до підпорядковання й строгої дисципліни. Мірчук цитує при тому відому й дуже характеристичну думку Костомарова із « Двох руських народностей » :

> « Громада це добровільне товариство людей; хто хоче — належить до громади, а не хоче — виходить з неї; так водилося й на Запоріжжі : хто хотів, приходив на Січ; хто хотів — виходив звідтіля з власної волі. Народ розуміє, що кожний громадянин є сам про себе людина незалежна, самостійний господар » [43]). Сам Мірчук додає критичний коментар до того розуміння індивідуалізму, що « перетворював історичне існування цілої нації у гру нескоординованих, відосередкових сил, що із-за браку поважніших змагань до скупчення мусіли стати катастрофою для майбутнього цеї людської спільноти » (236).

Гіпотетично вияснює Мірчук гіпертрофію українського індивідуалізму матріярхатом, як « організаційним принципом родинного життя в хліборобського населення України в добі неоліту ».

Звичайно, індивідуалізм виявляється також в нахилі до індивідуального землеволодіння, отже й до приватної власности, і в даному випадку Мірчук ще раз протиставить українців росіянам із їх « общиною » та « міром », як засадами спільнотного життя. При тому протиставленні ще раз підкреслено духову спорідненість українця із заходом. При характеристиці росіян Мірчук — за своїм звичаєм — спирається таки на реферат поглядів самих росіян, що є тим зрозуміліше, що в останніх часах деякі дослідники російської духовости підносили сумнів щодо тої « колективістичної риси » росіян. Мірчук пригадує твердже-

---

43) Наскільки ця засада свобідного з'єднання була характеристична для українців, випливає з факту, що й другий дослідник української духовости — Я. Ярема — говорить про неї майже тими самими словами, але у віднесенні до княжої доби, при чому покликується він також на іншого нашого великого історика, М. Грушевського; варто зреферувати погляди Яреми :

> В нас індивідуалізм пішов у парі із комплетним непідпорядкованням. Найстарший князь, не зважаючи на свої теоретичні прероґативи, нічого не міг накинути, а спільна дія князів випливала із евентуального консензусу, з домови, зі свобідної волі, а ніколи не із наказу, із натиску. Так, як князі між собою були вільні, зв'язані добровільною умовою, так і відносини між князями і дружиною були свобідні, і Ярема цитує погляд Грушевського : « Кожної хвилини може дружинник князя покинути й перейти до іншого, хоч би і його ворога, не підпадаючи ніякій карі. Це був кардинальний принцип староруського устрою ». Князь і перед дружиною, і перед громадою був тільки перший між рівними, і громада могла його усунути. Подібно і козаки — це було « вільне товариство вільних лицарів », а « голова-отаман був тільки перший між рівними, доки він товариству подобався » (цитати із названого твору Яреми — див. вище прим. 34).

ня слов'янофілів про колективістичне спрямовання російської духовости в тому значенні, що їй

> « ненависні особиста свобода, приватна власність, особисті договори між одиницями, та що вона схиляється до колективістичних форм господарки, які показала нам в минулому питома російська "община" ». В дальшому пригадує він, що тільки на тому тлі можна зрозуміти й сучасну нам колективізацію, при чому підкреслює і спротив українців, як « український селянин готовий був вести боротьбу на життя й смерть за збереження принципу приватної власности, як підстави західньої культури, не оглядаючись на своє дуже часто розпучливе становище » (237).

Зреферування поглядів студії можна ще закінчити загальною характеристикою праці Мірчука у ділянці дослідження української духовости — на ширшому тлі слов'янської духовости, і у пов'язанні ментальности українця із західньою культурою. Ото ж Мірчук, вносячи чимало нового з методолічного погляду у дослід, не багато різниться одночасно у висновках від зроблених перед ним констатацій, і то констатацій науковців, що й публіцистів. Факт остільки знаменний, що він може свідчити як арґумент в користь правильности констатацій. Збіжність чи навіть тотожність поглядів здається потверджувати їх правильність. Проте саме з цього погляду роля Мірчука важлива, бо коли до нього висловлювані погляди спиралися радше на інтуїтивнім підході й доходили до передчасних синтез, він старається дати наукову підставу для майбутніх синтез, на підставі « мікроаналізи » поодиноких виявів духовости в різних ділянках життя.

Ще одно треба відзначити : серед різних характеристик української духовости, при рідкій збіжності поодиноких констатацій, в одних дослідників переважає ясний, оптимістичний тон загальної картини, а в других — навпаки — темний, а навіть просто понурий. Це зокрема у видатних українських ідеологів, тої міри що В. Липинський, Д. Донцов, Д. Віконська. Вони виступили після наших Визвольних змагань, і дошукувалися причин їх неудачі не у числовій чи матеріяльній перевазі ворогів, а просто у нашій вдачі. Біль невдачі вплинув на тон викладу. Враження із читання творів залишається просто гнітюче, на всякий випадок депримуюче. Мірчук йде радше слідом Костомарова, і в нього картина виходить радше ясна. Звичайно, причина у тому, що саме наголошується в одному чи в другому викладі. Мірчук накреслює постать українця із любов'ю, але не без критицизму, і він перестерігає перед небезпеками самозахоплення (яке слідне є напр. у Ю. Липи) : це зрозуміло, що людина любить свій життєвий ідеал, як він виростав із століть, — і тому зрозуміле й те, що наш ідеалізуючий підхід носить часто чуттєво тепле забарвлення при насвітлюванні духовости народу. А проте, треба пам'ятати й на пересторогу Дослідника, яку він дає наприкінці в підсумку :

«Я спробував у моїх міркуваннях представити головні елементи українського світогляду у їх найважливіших виявах, не запускаючися цілковито в оцінку їх з історичного або психологічного становища... Тільки кількома словами хочу натякнути, що поодинокі складові частини національної вдачі, які на перший погляд можуть нам бути симпатичними та видаватись навіть корисними, при зрілішій розвазі виявляються, як дуже небезпечні для долі народу явища. Надмірний ідеалізм, що цілковито не оглядається на вимоги дійсности, — непогамований індивідуалізм, що відкидає всякий авторитет, заперечує значення традиції, а власні інтереси ставить вище добра спільноти, — перевага чуттєвости над розсудком, — ба навіть це в нинішніх часах дуже популярне прив'язання зо землі, до скиби, а наслідком цього домінуюча роля селянства в складі українського[44]) громадянства — це назагал беручи поважні хвороби, які при несприятливих умовах можуть призвести до катастрофи» (242).

Загрози, які випливають із нашої духовости, справді доволі виразно підкреслені у закінченні студії Мірчука, і це тільки додає питомої ваги його міркуванням і його кінцевому постулятові: необхідности усунути національні хиби шляхом плянового — наставленого на далекі цілі — виховання.

Сарсель, 17. XI. — 1. XII. 1972.

---

44) Треба пам'ятати, що студія друкована 1942 р., і під цим поглядом зайшли за останніх 30 рр. основні зміни в Україні щодо соціяльного складу населення.

Joseph W. Andrushkiw

A CHARACTERIZATION OF RINGS ORDERABLE IN A NON-ARCHIMEDEAN WAY

1. Let R be an ordered ring and P its domain of positiveness, i.e. a semiring satisfying the condition:

$$P \cup (-P) = R - \{0\} = R^* \tag{1}$$

It is obvious that R (a) has no divisors of zero, (b) is of characteristic zero, (c) if R has the identity, it belongs to P, (d) if $r \in P$, then $-r \notin P$.

2. If R is an ordered ring without identity, there exists a unique extension R_1, such that (a) R_1 has the identity, [1], (b) R_1 can be ordered in such a way that the order of R is preserved, i.e. $P_1 \supset P$ [2].

Thus we may assume that the ordered ring has the identity.

3. Definition 1. If in an ordered ring R there exist two elements r, $s \in P$ such that:

$$r - ns \in P \text{ (i.e. } r > ns\text{), } n \text{ any natural number,} \tag{2}$$

the order of R is a *non-Archimedean* one. One says that r is infinitely large with respect to s or that s is infinitely small with respect to r.

Definition 2. The element s is *Archimedean* with respect to s^* (sAr s^*) if there exist natural p, q such that:

$$ps > s^*, \quad qs^* > s. \tag{3}$$

It follows immediately from the definition that the relation Ar is reflexive and symmetric.

Lemma 1. *Relation* Ar *is transitive.*

Proof. Since $a\mathrm{Ar}\, b$ and $b\mathrm{Ar}\, c$, it follows that there exist natural p, q, p_1, q_1 such that $pa > b$, $qb > a$; $q_1 b > c$, $p_1 c > b$, and, hence, $q_1 (pa) > q_1 b > c$, or $(q_1 p)\, a > c$, or $q^* a > c$; further, $q\,(p_1 c) > qb > a$, or $(qp_1)\, c > a$, or $p^* c > a$.

Thus the domain of positiveness is divided into disjoint classes with respect to the equivalence relation Ar.

Lemma 2. *If d is infinitely small with respect to s, and $s\mathrm{Ar}\, s^*$, then d is infinitely small with respect to s^*.*

Proof. From $s > nd$, n any natural number, and because of $s\mathrm{Ar}\, s^*$, there exists a natural q, such that $qs^* > s > nd$; taking $n = mq$, m, any natural number, one obtains $qs^* > mqd$, and hence, $s^* > md$. Similarly, it shows that if d is infinitely large with respect to s, and $s\mathrm{Ar}\, s^*$, d is infinitely large with respect to s^*.

4. Denote by H all elements of P which are Archimedean with respect to identity e. Clearly $H \neq \varnothing$ (since e.g. $e \in H$). In the case when R is ordered in a non-Archimedean way, there exist some elements which do not belong to H, and, therefore:

$$P - H = D \neq \varnothing, \quad D \cap H = \varnothing, \quad D \cup H = P. \tag{4}$$

Lemma 3. *H and D are additive subsemigroups of P.*

Proof. (a) H is an additive subsemigroup of P. Ley h_1 and h_2 be elements of H; then, there exist natural p, q, p_1, q_1, such that $pe > h_2$, $q\,e > h_1$, and $p_1 h_2 > e$, $q_1 h_1 > e$. Setting $p^* = \max\,(p_1, q_1)$ one obtains $p^*\,(h_1 + h_2) = p^* h_1 + p^* h_2 > 2e > e$. On the other hand, for $q^* = p + q$ one has $q^* e = pe + qe > h_1 + h_2$.

(b) D is an additive subsemigroup of P. Let $d_1 \in D$, $d_2 \in D$; one has to distinguish four cases: (1) $d_1 - ne \in P$, $d_2 - me \in P$, m, n, any natural numbers. It follows that $(d_1 + d_2) - (m + n)\, e \in P$; (2) $d_1 - ne \in P$, $e - md_2 \in P$; then, $d_1 - ne + e - md_2 \in P$, and, since $(m + 1)\, d_2 \in P$, $(d_1 - ne + e - md_2) + (m + 1)\, d_2 = d_1 + d_2 - (n - 1)\, e \in P$; (3) the case when $e - nd_1 \in P$, $d_2 - me \in P$ can be treated in similar way; (4) $e - nd_1 \in P$, $e - md_2 \in P$; it follows that $2e - nd_1 - md_2 \in P$. Taking $n = 2n_1$, $m = 2n_1$ one obtains $2e - 2n_1 d_1 - 2n_1 d_2 \in P$, or $2\,[e - n_1\,(d_1 + d_2)] \in P$, and, finally, $e - n_1\,(d_1 + d_2) \in P$, where n_1 is any natural number.

Lemma 4. *H is a multiplicative subsemigroup of P.*

Proof. Let $h_1, h_2 \in H$; then, there exist natural p, q, p_1, q_1 such that $ph_1 > e$, $p_1 e > h_1$, $qh_2 > e$, $q_1 e > h_2$, and hence, $(pq)\, h_1 h_2 > ee = e$. Further, $p_1 q_1 e > h_1 h_2$. Thus, H is a subsemiring of P.

From the definition of H and Lemma 2 follows the corollary.

Corollary 1. *If $h - nd \varepsilon P$, for some $h \varepsilon H$, it follows that $h^* - nd \varepsilon P$, for any $h^* \varepsilon H$; if $d - nh \varepsilon P$, for some $h \varepsilon H$, then $d - nh^* \varepsilon P$, for any $h^* \varepsilon H$, n denotes any natural number.*

Definition 3. Given a semigroup S and a non empty set $D \neq P$. D is a semi-ideal of S, if $HD \subset D$ and $DH \subset D$ where $H = P - D$. If H is a semigroup, the semiideal D is prime, i.e. from $d_1 d_2 \varepsilon D$ it follows that at least one of the d_1, d_2 is an element of D.

Now, let $d \varepsilon D$ and $h \varepsilon H$. Then, either (a) $d - nh \varepsilon P$, and hence, $dh - nh^2 \varepsilon P$. It follows from Lemma 2 that dh and hd are elements of D (here H means again the subsemiring of P, $D = P - H$, n any natural number); or (b) $h - nd \varepsilon P$, and $h^2 - ndh \varepsilon P$, and $h^2 - nhd \varepsilon P$; thus, dh and hd are elements of D. Hence the following lemma.

Lemma 5. *D is a multiplicative (prime) semiideal of P.*

The product of two elements of D may belong to H, but any positive integral power of an element of D is again an element of D.

Proof. From $d > ne$ it follows $d^2 > nd > ne$, i.e. $d^2 > ne$. Hence, by mathematical induction $d^k > nd > ne$. Similarly, if $e > nd$, it follows that $d > nd^2$, and, further, $e > nd^2$, and, by induction, $e > nd^k$ where k is any natural number. Thus, the following theorem is obtained.

Theorem, *If a ring R is ordered in a non-Archimedean way, there exists a semiring P which satisfies the following conditions* (A): $A_1 . P \cup (-P) = R^*$; $A_2 . P = H \cup D$, $H \cap D = \varnothing$, *H and D are the proper subsets of P; $A_3 . H$ is a subsemiring of P; $A_4 . D$ is an additive subsemigroup of P, and a multiplicative semiideal of P, such that any positive integral power of an element of D belongs to D.*

5. Conversely, let us assume that a ring has the property (A), and consider the sum $h + d$.

(a) Suppose that always

$$h + d \varepsilon D, \text{ for any } h \varepsilon H \text{ and any } d \varepsilon D.$$

It follows immediately from Lemma 3, that:

$$d + nh \varepsilon D \text{ for any natural } n. \tag{5}$$

Further, consider the expression $d - nh$, and assume that, for some n, $d - nh \notin P$. If so, then $nh - d \varepsilon P$, and, either (a) $nh - d \varepsilon D$ or (b) $nh - d \varepsilon H$. In the first case there follows that $(nh - d) + (d + nh) = 2nh \varepsilon D$, a contradiction, because $2nh$ is an element of H. From the second alternative $nh - d \varepsilon H$ it follows that $h(nh - d) \varepsilon H$. Since $d + nh \varepsilon D$, and, D being a semiideal, $nh^2 + dh \varepsilon D$, the sum $(nh^2 + dh) + (nh^2 - dh) = 2nh^2$ is an element of H. But this contradicts our assumption.

6. It follows that $d - nh \varepsilon P$ for any h, i.e. R is orderable in a non-Archimedean way.

(b) Assume, now, that there exist h and d such that:

$$h + d \varepsilon H \tag{6}$$

and consider the sum $(h + d) + d = h + 2d$. Would $h + 2d \varepsilon D$, then, D being a semiideal, one obtains

$$h^2 + 2dh \varepsilon D \text{ and } h^2 + 2hd \varepsilon D. \tag{7}$$

On the other hand, H being a subsemiring, it is

$$(h + d)^2 = h^2 + dh + hd + d^2 \varepsilon H. \tag{8}$$

From (7) it follows $2h^2 + 2hd + 2dh \varepsilon D$, and, since $d^2 \varepsilon D$, $2h^2 + 2hd + 2dh + 2d^2 \varepsilon D$; hence, $h^2 + hd + dh + d^2 \varepsilon D$, a contradiction to (8). Thus $h + 2d \varepsilon H$, and by induction one obtains that:

$$h + nd \varepsilon H, \text{ for any natural } n. \tag{9}$$

Now, consider the expression $h - nd$. Would $h - nd \notin P$ for some n, then $nd - h \varepsilon P$, and, either (a) $nd - h \varepsilon H$, in which case $h + nd + nd - h = 2nd \varepsilon H$, a contradiction to the fact that $2nd \varepsilon D$; or (b) $nd - h \varepsilon D$; then, $(nd - h)^2 \varepsilon D$, i.e. $n^2 - ndh - ndh + h^2 \varepsilon D$. Since $2ndh + 2nhd \varepsilon D$, and D is an additive semigroup, adding the last expression to the previous one has that $(nd + h)^2 \varepsilon D$, or $nd + h \varepsilon D$, a contradiction to (9). Hence, it follows that $h - nd \varepsilon P$ for any natural n, i.e. the ring R is ordered in a non-Archimedean way.

Thus, the converse of the theorem is proved and it shows that the property (A) characterizes any ring which is orderable in a non-Archimedean way. The way of proving the converse theorem shows also that in (A_4) it is enough to assume that if $d \varepsilon D$, then $d^2 \varepsilon D$.

The requirement that from $d \varepsilon D$ follows $d^2 \varepsilon D$ does not follow from the remaining properties $A_1 - A_4$. As an example consider the polynomial ring $R[x]$ where R is the field of rational numbers. Define P as the set of all polynomials whose lowest power in x (including the zero-th power) has a positive coefficient, H as the subset of P, consisting of polynomials with even lowest power in x, and $D = P - H$. All properties $A_1 - A_4$ are satisfied, except that square of an element of D belongs to H.

REFERENCES

1. J. Szendrei, *On the extension of rings without divisors of zero*, Acta Univ. Szegedyn, 13 (1950), 231-234.

2. G. Graetzer and E. T. Schmidt, *Ueber die Anordnung von Ringen*, Acta Math. Akad. Sci. Hungariae, 8 (1957), 259-260.

Constantin Bida

I. GALATOVSKIY - HIS WORK AND WELTANSCHAUUNG

I.

One of the chief representatives of seventeenth century Ukrainian literature is Ioanikiy Galatovskiy, the archimandrite and rector of the Kievan Academy. A person of great learning, he was the author of numerous sermons and polemical treatises in which he was dealing with the problems of his turbulent epoch. He concentrared his attention particularly on the defence of the Orthodox religion and criticism of the Arian and Muslim beliefs. Through his learning and talent, he rose above such renowned contemporaries as Innokentiy Gizel and Lazar Baranovych. His writings are distinguished by their excellent form, interesting style and clarity of language.

Although some prominent authors, particularly such as I. Ohijenko and N. Sumtsov, dedicated him a series of their scholarly works, hardly anyone of them attempted to analyze Galatovskiy's, writings with respect to his language, style and Weltanschaung. In his study *Ioanikiy Galatovskiy - K istoriyi yuzhno-russkoy literatury XVII* [1]) M. Sumtsov presents a fairly complete sketch of the literary activity of the writer. In evaluating Galatovskiy's works, however, Sumtsov failed to take into account the historical perspective of Galatovskiy's epoch. He examined this writer, an interesting representative of Ukrainian baroque literature, exclusively as a product of the scholastic school. When dealing with this writer in his *History of Ukrainian Literature* [2]). D. Chizhevskiy is correct in his remark that « it is impossible to demand of a representative of baroque literature that he follows the literary norms of the preceding epoch - and it is quite impossible that he could satisfy the

1) « Kievskaya Starina », 1884, janv. kn., str. 1-20; fevr. kn., str. 183-204; mart, kn., str. 371-390; apr. kn., str. 565-588.

2) Dmytro Chyzhevs'kij, *Istoria Ukrains'koyi Literatury*, Ukrains'ka Vilna Akademiya Nauk u S.Sh.A. New York, 1956, str. 294.

tastes of the 19th or 20th century ». In his work, Sumtsov bypasses in silence the interesting aspects of Galatovskiy literary production which were typical of seventeenth century Ukrainian literature.

I. Ohijenko devoted a series of his treatises to this writer. He analyzed Galatovskiy's oratorical works from the point of view of their themes and structures [3]); he examined the various editions of the collection of his sermons *Kluch Razuminiya* [4]); he wrote about the resonances of the epoch in Galatovskiy's sermons [5]) as well as about the apocryphal motifs in his work *Nebo Novoye* [6]). Ohijenko contributed much to the study of the above mentioned acpects of Galatovskiy's work and should be considered one of the best experts in the field. When following his typical philological method in the study of Galatovskiy's literary production, he has not examined, however, any question concerning the literary style or religious and social horizon of this baroque writer. Other researchers such as P. Vladimirov [7]), M. Vozn'ak [8]), O. I. Biletskiy [9]) and some others were concerned particularly with the bio-bibliographic quections regarding this literary figure.

Galatovskiy's life and literary activity are for the most part connected with Kyiw and Chernihiw. He studied at the Kyiw-Mohylian Academy where he completed all levels of his education, including philosophy and theology. His views and works reflect the educational system of the Kievan educational and cultural center which was reformed by Petro Mohyla and which opened the way for the Western educational system. According to the prevailing philosophy of education at the time, Galatovskiy studied scholastic philosophy in the Aristotelian tradition, and moral theology in the tradition of Thomas Aquinas. During his stay in the Academy he was already acquainted with numerous classical and medieval authors whose influences are perceptible in his writings. He collected an impressive number of books and manuscripts which he had found in the cities and monasteries. Even at the later stage of his life, while living in the Chernihiw region, he always maintained a close

---

3) I.I. Ohijenko, *Propovedi Ioannikiya Galatovskago,* « Sbornik Kharkovskago Istoriko-Filologicheskago Obshchestva », Tom XIX (1913), str. 401-428.

4) Ivan Ohijenko, *Izdaniya « Klucha Razuminiya » Ioannikiya Galatovkago,* Russkiy Filologichskiy Vestnik, Tom LXIII (1910), str. 263-307.

5) I.I. Ohijenko, *Otgoloski sovremennosti i mestnyya cherty v « Kluche Razuminiya » Ioannikiya Galatovskago, yuzhnorusskago propovednika XVII veka,* « Russkiy Filologischeskiy Vestnik », Tom LXXI (1914), 539-550.

6) I. Ohienko, *Legendarno-apokrificheskiy element v « Nebe Novom » Ioannikiya Galatovskago, yuzhno-russkago propovednika XVII veka,* « Chteniya v Istoricheskom Obshchestve Nestora — letopistsa », kniga XXIV, vypusk I (1914), Otdel II, str. 41-98.

7) P. Vladimirov, *Galatovskiy Ioannikiy,* Entsikl. slovar Brokhauza i Efrona, 17 pivtom, SPb., 1893, str. 147.

8) M. Vozn'ak, Istoriya ukrains'koyi literatury. t, II, str. 320-329.

9) O.I. Biletskiy, Khrestomatiya davn'oyi ukrains'koyi literatury. str. 257, 258-265, 265-266.

contact with the Kyiw-Mohylian Academy by taking advantage of its rich library. In one of hic works he mentions that he also consulted libraries in Lviw, Luts'k, Sluts'k and in other cities.

After completing his studies in Kyiw Galatovskiy entered the monastery in Volynia and, then, moved to the monastery near Minsk. When Lazar Baranovych became the rector of the Kyiw Mohylian Academy, he appointed Galatovskiy a professor of the Academy. In 1657 Baranovych was consacred bishop of Chernihiw and then, at his recommendation, Galatovskiy was appointed rector of the Academy.

Now he published his most important work *Kluch Razuminiya* (The Key of Understanding) together with his treatise *Nauka albo sposob zlozhen'a kazan'a* (Instructions or Procedures on the Preparation of Sermons). This treatise is the first text of homiletics in the Ukraine and, in reality, among the Eastern Slavs. It had enjoyed tremendous popularity among the clergy. The first edition of *Kluch Razuminiya* appeared in Kyiw in 1659. In 1660 Galatovskiy published *Kazan'a prydanyi do knyhy « Kluch Razuminiya » nazvanoyi* (Supplemental Sermons added to the Book « The Key of Understanding ») together with the new tract on the composition of sermons, *Nauka korotkaya albo sposob zlozhen'a kazan'a* (Brief Instructions or Procedures on the Preparation of Sermons). The book contained also Galatovskiy's work entitled *Chuda Presvyatoyi Bohorodytsi nekotoryyi na chest' i pokhvalu Yeyi* (Some Miracles of the Mother of God in Her Honour and Glory). In 1663 there appeared the second and in 1664 the third edition of *Kluch Razuminiya* from the press of Mykhaylo Slozka in Lviw.

As a churchman Galatovskiy did not remain aloof from the religious controversy which was raging in the Ukraine in the seventeenth century. In the struggle which erupted after the Union of Brest Galatovskiy emerged as a determined champion of the Orthodox fait. Along with Lazar Baranovych and Innokentiy Gizel he became an ardent polemist at the time whem such energetic defenders of the Orthodox faith like Jov Boretskiy and Petro Mohyla were already dead.

During the stay of the Polish King Jan Kazimierz in the Ukraine in 1663, the Polish Chancellor, Bishop Prazmowski held a reception in Bila Tserkva to which Galatovskiy and a few Orthodox prelates were invited. During the reception Galatovskiy. discussed the problem of supremary of the Christian Church with the King's advisor Adrian Piekarski. Galatovskiy was pleased with the results of this discussion, and in 1676, he published the contents of the conversation entitled *Biesiada Biatocerkiewska* (A discussion at Bila Tserkva), in the Polish language. The delay in publishing this characteristically polemical discussion was due perhaps to the fact that during the unstable decade of the 1660's, Polish armies were penetrating into the Left Bank Ukraine, and the appearance in print of the « Discussion in Bila Tserkva » could have brought about the persecution of

its author. Galatovskiy's *Discussion* had a wide influence; Samuil Velychko included it in his chronicle. It also evoked lively reaction amomg Polish Catholic circles.

In the spirit of great veneration of the Mother of God which was prevalent at that time in Poland and generally in the Western Church, Galatovskiy gleaned from various books stories related to the miracles of the Blessed Mother of God and as mentioned above, published them with the *Supplemental Sermons to the Book of The Key of Understanding* in 1660. In 1665 he published in the press of Mykhaylo Slozka in Lwiw a collection of miracles of the Blessed Virgin under the title *Nebo Novoye* [10]) (The New Heaven). It enjoyed great popularity. Its first edition of 1665 appeared in the Polish language; in 1667 its second edition came out in Chernyhiv, in Ukranian and the third edition appeared in Mohyliv en 1699. *Nebo Novoye* was also translated into the Russian language by Savva Storozhevskiy, in 1677. A new translation of this work into the Russian language appeared in Moscow in 1851. Galatovskiy's work, which contained interesting material taken from Latin and other Western sources, fascinated the reader of the seventeenth century. In fact, this collection of miracles fulfilled a very interesting cultural role by transplanting certain medieval Western European religious stories and legends into the Ukrainian soil. Many of these stories, traditions and legends which found their way among the Ukrainian populace were taken from Galatovskiy's *Nebo Novoye*, which included stories from old Western European collections. Therefore, it is not surprising as M. Sumtsov points out [11]), that certain legendary motifs about the devil and the Mother of God which were circulating among the Ukrainian people in later times, were quite identical with the motifs which were popular in Germany in the thirteenth century. For the researcher of Ukrainian demonology, Galatovskiy's *Nebo Novoye* is a first rate source for the study of the migratory legendary motifs which came into the Ukraine from Western Eu rope.

Galatovskiy continued in the capacity of Rector of the Kievan Academy up to the year 1665. In that year, as a result of the events of the war, this institution of higher learning in the Ukraine was destroyed. Little is known about Galatovskiy's activity during the years 1665 and 1669. We know that in those years he travelled to Lithuania where he was apparently sent by L. Baranovych on a political mision which dealt with the election of the tsarevich Aleksey Alekseevich, to the Polish throne. It is possible that Galatovskiy, as L. Baranovych indicates in his letter to Simeon Polotskiy in 1668,

---

10) The exact title of this books is : *Nebo Novoje s Novymy Zvizdamy Sotvorennoje, t. e. Preblahoslovennaja Diva Marija Bohorodyts'a s Chudamy Svojimy, Sostavlennoje Trudolubijem Ieromonokha Ioannikiya Galatovskaho, Rektora i Ihumena Bratstva Kievskaho.*

11) M. Sumtsov, op. cit., p. 374.

could have have been present at Chernyhiv during the discussions between Hetman Demian Mnohohrishnyy and the Moscovite prince Romodanovskiy.

During the period of struggle between Hetman Mnohohrishnyy and Brukhovets'kiy, Galatovskiy, a dedicated religious writer, succeeded in preparing the voluminous work entitled *Messiya Pravdyvy, Isus Khrystos, Syn Bozhyy* (The True Messiah, Jesus Christ the Son of God), which was published in 1669 in Kyiw. A Polish rendition of this work, appeared a year earlier in 1668. The 1669 edition was dedicated to Jesus Christ Himself. In 1803 *The True Messiah* was published in Moscow in the Russian language. It was translated into Russian by Kosmodemyanskiy, who did not mention Galatovskiy's name, only indicating on the title page that it was « translated from foreign language ».

Galatovskiy himself explained the origin of the book in the Preface. In 1666, writes Galatovskiy, the Jews became uneasy in the Ukraine, Lithuania, Poland and other neighboring countries, because in Smyrna, there appeared a certain false Messiah by the name of *Sabeta* who promised to return to the Jews both Jesusalem and Palestine as well as to liberate the Jevish people from the subjugation of the Christians. As a result of this message, continues Galatovskiy, the Jews became arrogant and began to deride Christians and Jesus Christ. As a reply to these events, Galatovskiy wrote his *Messiya Provdyvyy*. The author was well prepared for this task and used numerous theological works, inclusing the writings of John Chrysostom, Thomas of Brussel, Caesar Baronius and other writers. He also consulted non-theological, secular sources such, as, for example, *The Judean Wars* of Titus Flavius. He also visited and interviewed important rabbies in various parts of the Ukraine and Lithuania in order to prove to them that Christ was the true Messiah. Although Galatovskiy's attitude toward the Jews is hostile in the matters of dogma and religion, he always maintained a humane relationship towards them. He rejected the idea of a forceful conversion of the Jews to Christianity and recommended a method of gentle persuasion in matters pertaining to faith. Because of this humane attitude, Galatovskiy differs from many other Christian writers of the seventeenth century, a time during which religious passions did not allow a peaceful and gentle manner in dealing with religious adversaries. Galatovskiy's polemical tone is much milder than the severe tenor of the writers of the first half of the seventeenth century, writers like Ivan Vyshens'kiy, Peter Mohyla, and Galatovskiy's own contemporary, Symeon Polotskiy. In this respect, Galatovskiy reminds us of humane and tactful Baranovych, who always maintained cautious tact and appropriate mamers with an opponent in his polemic by relying more upon the coolness of the intellect than on emotion.

After the appearance of *Messiya Pravdyvyy,* Baranovych appointed Galatovskiy abbot of the Yeletskiy monastery near Cher-

nihiv. In this way, he retained Galatovskiy, a renowned and reliable collaborator who possessed enormous theological knowledge, under his jurisdiction, and he often consulted him when writing his own theological treatises. During this period Galatovskiy became an assistant and an advisor to Baranovych, even in the administrative matters of the Chernihiv Eparchy. Through the efforts of the Cher nihiv archbishop and despite the objections of the Metropolitan Nelubovych-Tukalskiy and Hetman Mnohohrishnyy, Galatovskiy was appointed archimandrite in 1669. In his congratulatory testimonial, published on this occasion, Baranovych characterizes the services of Galatovskiy as « exceptionally meritorious activities ». Baranovych refers to Galatovskiy as a man « who has been well trained in the Holy Scripture and well tempered in the monastic way of life, a man of outstanding qualities, the most chaste Father Ioanikiy Galatovskiy... [12]). Galatovskiy treasured his post of archimandrite of the ancient monastery which, according to historical tradition, was built in the eleventh century by Prince Svyatoslav, the son of Yaroslav the Wise. Galatovskiy himself undertook the task of studying the history of the monastery on the basis of *Pateryk* and on the basis of correspondence with the ancestors of Prince Svyatoslav Yaroslavych, such as Princes Vorotinskiy and Odoevskiy. On the basis of the collected material from these sources and on the basis of oral traditions, he published *Skarbnytsa Potrebnaya i Pozhytechnaja Vsemu Svitu. (The Treasure Necessary and Useful for All the World)* in 1676. In this book he made a list of the archimandrites who had served the Yeletskiy monastery, and described thirty-two miracles which took place in connection with the icon of the Blessed Mother located there. The book was dedicated to Hetman Samiylovych. With respect to the monastery, Galatovskiy attempted to expand its facilities and increase its prestige by accepting generous gifts from the Cossacks ruling class, Colonel Dunin-Borkovskiy of Chernihiv, Hetman Mnohohrishnyy, and later from Hetman Samiylovych.

While occupying the post of archimandrite Galatovskiy wrote a number of religious polemics which enhanced his authority as a writer. One of these works, written in the Polish language, is entitled *Stary kosciol zachodni nowemu kosciołowi rzymskiemu pochodzenie Ducha Swiętego od Ojca samego, nie od Syna pokazuie. (Old Western Church Instructs New Roman Church About the Procession of Holy Spirit from God Father not from God the Son).* It was published by the press of L. Baranovych in Novhorod-Siverskiy, in 1678. This theological treatise, which dealt with the procession of the Holy Spirit from God the Father, is Galatovskiy's direct answer tothe book *Stara wiara albo jasne pokazanie, iż ci, co w niej trwją, starej wiary nie mają (Old Faith or Clear Proof that Those who*

12) M. Sumtsov, op. cit., p. 386.

Stay in It do not Posses Old Faith) published in Vilno, in 1668 by the Jesuits.

The Jesuits tried to prove that the Orthodox faith was not an ancient religion, and for this reason they raised the dogmatic question of "filioque". Lazar Baranovych was the first theologian who reacted to the work of the Jesuits. In his correspondence with I. Gizel he indicated that the criticism of the Orthodoxy as presented by the Jesuits should be answered intelligently. Hence, it was Baranovych who prompted Galatovskiy and Gizel to refute reproaches against the Orthodox faith. He himself, prior to the appearance of Galatovskiy's works, wrote a treatise in the Polish language entitled *Nowa miara starej wiary, (New Measure of Old Faith)* which was published in 1676 in Novhorod-Siverskiy. In this work Baranovych concentrated on two important themes: the question of the supremacy of the Pope, and the procession of the Holy Spirit from God the Father. Innokentiy Gizel also wrote a work in a similar spirit entitled *O istinnoj viri (About the True Faith)* wich was directed against the Polish Jesuits.

Galatovskiy dedicated his work *Stary kościół...* to his friend and patron L. Baranovych. In the introduction, he enumerates various virtues of his former teacher, gives a resumé of his literary inheritance, and praises his extraordinary qualities as a person and a clergyman. This panegyric constitutes important source material for the biographer of Baranovych. Howener, Galatovskiy's biographer can also find valuable material in the preface. By praising Baranovych and by enumerating his good deeds in his behalf, Galatovskiy mentioned various phases of his own life, thus giving us a short sketch of his own biography. By virtue of its theological arguments and the clarity of its language, his work excels the treatise of Baranovych. It also evoked a lively reaction among the Polish Catholic circles: three works were to appear as an answer to Galatovskiy's treatise. In 1679 an unsigned author published a review of Galatovskiy's tract entitled *Na Stary Kościół Zachodni, I. Galatovskiego, wydany 1678, questyki albo krótkie pytania zadane i rozwiązane.* (Brief questions posed and solved concerning Old Western Church by I. Galatovskiy, published in 1673). There was also another work by an unknown author in the Latin language which appeared in 1682 under the title *Questiunculae super Dialogum primum de Processione Spiritus s. a Solo Patre formatae et resolutae a quodam Latino-romano.* In 1689 there appeared in Lublin a voluminous work by Teofil Rutka entitled *Goliat swojim mieczem poraniony, to jest I. Galatovskij arc. Jelecki przeciw pochodzenia Ducha S. y kościołowi rzymskiemu piszący p. X. Theophila Rutkę. S. J. Theologa refutowany i światu chrzesci'ańskiemu na widok podany. (Goliat wounded with his own svord, it meants jeleckij Arch. I. Galatovskiy who writes against Procession of Holy Spirit and Roman Church - by Priest and Theologion Thefile Rutka, S. refuted and presented to Christian World).* These works indicate

that Galatovskiy's treatises were taken seriously by the opposing religious camp.

Finding himself in the midst of these polemics and offended by the attack against his work, Galatovskiy published in 1683 in Polish a work entitled *Fundamenta, na których Łacinnicy jedność Rusi z Rzymen fundują według rzymskiej teraźniejszej wiary nowej, prawdziwemi odpowiedziami cerkvi wschodniej wywrócone i zniesione (Foundations on which the Catholics establish the Union of Rus' with Rome, according to present day Roman Religion - undermined and abolished by real answers of Eastern Church).*

He also discusses the question of the confiscation of the Orthodox churches by the Polish landlords and the curtailment of land ownership by the monasteries. In this respect, Galatovskiy digressed in his *Fundamenta* from purely theological aspects in his polemics against the Polish Catholic functionaries and underlined most emtically the contemporary injustices which were inflicted in the name of religion upon the Ukrainian people by the Polish regime. It was impossible to deny these wrongdoings; they were witnessed by the people and remained fresh in their memories. Therefore, the Polish authorities bypassed the appearance of the *Fundamenta* in silence. It is possible to surmise that for this reason this interesting work of Galatovskiy remained little known.

During these years the archimandrite of Chernihiv reacted strongly in his writings against the plunderings of Ukrainian lands by the Turks and Tartars. His work *Łabędź (The Swan),* which appeared in 1679 in Novhorod-Siverskiy in the Polish language [13]), is the direct outgrowth of these historical events.

Along with other writers of the century, Galatovskiy, described historical events through the eyes of a theologian. The aggression undertaken by the Turks and Tartars in 1670, whereby they overran Podillia and the Chyhyryn region, threatened to capture Kyiw and ruin the Zaporozhian Sich, and took as prisoners masses of the peaceful Ukrainian population, - Galatovskiy regards as a trial and a test of the Christians by God. God also puts the steadfastness of the faith of Christians to the test in this manner. In this way he also punishes Christian leaders for their disagreements and conflicts. If the Christian leaders would unite, continues Galatovskiy, they would be in a position to defeat the Turks and liberate Christ's Tomb and other Holy places from their possession. Galatovskiy even suggests his own military strategy for the defeat of the Muslims. He presents examples of military victories by citing stories

---

13) The first part of the long title of this work reads : *Łabędz' z piórami swemi, z darami boskiemi Chrystus prawowiernemu narodowi chrzes'cijańskiemu łabędziowym piórem swej mądros'ci boskiej wypisuje przyczyny, dla których długo trwa na świecie secta mahometańska : dla których wiele narodów przyjęli zakon Mahometanów i dla których na wojnie mahometani szczęście mają, chrześcijan zwyciężją i miasta i państwa chrescijans'kie posiadają.*

about the Troyan Horse, the death of Prince Igor at the hands of the Drevlyane, and the conquest of Khersones by Volodymyr the Great.

He hoped that his work would raise the spirit of his people, who had been harrassed and plundered by ceaseless attacks from the Turks and Tartars. Similarly, L. Baranovych tried to uphold the morale of his people in the face of the Turkish and Tartar menace. In this connection Baranovych, while fulfilling the functions of the deceased Kievan Metropolitan, Dionisiy Balaban, convoked a Synod in Kyiw in 1677. The superiors of the larger monasteries as Innokentiy Gizel, Mykhaylo Lezhaskiy, Ioanikiv Galatovskiy, and other dignitaries were in attendance. The Synod decided to send a pastoral letter to all cities, bestowing a pastoral blessing upon the clergy and the population at large, and reminding them that the Turkish attacks were "due to our sins". The clergy were urged to conduct appropriate services for the defeat of the Muslims, while the secular people were urged to fast and refrain from singing and dancing.

But this was not the only work Galatovskiy directed against the Muslims. Several years after the appearance of Łabędź, Galatovskiy published a work entitled *Alkoran Mahometa od Chrystusa zniszczony i wniwec obrócony (Mohamed's Koran destroyed by Christ)*. In it Galatovskiy criticizes the life and teachings of the Muslims, and prophesizes the eventual defeat of the Turks by the Christians.

As an ardent apologist of the Orthodox faith, Galatovskiy also attacked Arianism, whose chief promoter, Arius' was condemned at the Council of Nicea in 325. Arianism, under the name of Sotsianism, became very popular in Poland and Lithuania in the sixteenth century. At the same time, the Jesuits took advantage of the hostile opinion of the Polish public toward Arianism and began to blame the Orthodox for its dissemination. They openly referred to Galatovskiy and Baranovych as adherents of this religious sect. This prompted Galatovskiy to write his *Alphabet* [14]), a treatise directed against Arius which was published at Chernihiv, in 1681, and dedicated to hetman Ivan Samiylovych. The purpose of this work was to demonstrate that the Orthodox Church condemned Arianism. In it the author discusses extensively the problem of the Holy Trinity, the divinity of Jesus Christ, and the meaning of the Holy Sacraments.

During the latter part of his life Galatovskiy exhibited an unusual amount of literary activity. In 1686 he published a work in Chernihiv entitled *Sophia mądrość* [15]) and dedicated it to Metropolitan Gedeon Svyatopolk-Chetvertynskiy. Written in the

---

14) The exact title of this works reads :
Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym dla ich nauczenia i nawrócenia do wiary katolickiej.

same spirit as was the *Alphabet*, this work is also directed against Arianism.

In the same year Galatovskiy published a small book entitled *Bohy pohanskiye* (the Pagan Gods), in which he talks about demons appearing in various forms. He suggests that prayer is the most successful weapon against them. A year before his death in 1687, the archimandrite of Chernihiv published his last book *Dushi (The Soul)*[16]. This work is Galatovskiy's swan-song. He directs his thoughts to the world beyond the grave. In that world he sees eleven heavens, discusses the life of saints after death, and describes the struggle of the saints with the devil for the possession of the soul.

After a lifetime of preaching the idea of the heavenly kingdom, Galatovskiy, in his last work, months before his death, envisioned life in the other world.

He died in January 1688. His death was not noted by his contemporaries, not even by Dimitriy Rostovskiy, who usually recorded even the death of ordinary monks. This silence was in keeping with the spirit of this modest man who in his remarkable work, *Kluch Razuminiya,* called himself an "unworthy monks".

II.

Galatovskiy's accumulated knowledge reflects his theocentric point of view. In the manner of most writers of the Middle Ages, God occupies a central place in his works. Every phase of life's phenomena has distinctly religious overtone. Each aspect oh human culture is examined from the religious point of view. Every human action is judged by religious criteria. Every historical event is interpreted by him as an expression of God's will, as a realization of God's plans. As a typical exponent of the Ukrainian culture of the seventeenth century Galatovskiy remained under the invincible influence of the eschatological concept of history, a view held by Christian writers since St. Augustine[17]. According to this concept, the history of the human race is a testimony of the realization of the biblical prophecies. History is only a collection of recorded facts which reveal a struggle between the idea of God's kingdom and the kingdom of this world, between "civitas Dei" and "civitas terrena". Every act and every deed of a human being and

---

15) Full title of this work reads :
Sophia mądrość zbudowała sobie dom i wgruntowała siedm słupów i mieszkając w tym domu, rozmaite na świecie czyni cuda przeciw Arianów heretyków i już uczyniła i przez w.w. Boga o. I. Galatowskiego arch. czern. — jeleckiego, światu objawiała.

16) Full title of this work reads : *Dushi ludej umerlykh z tiła vykhodjachiji otkhodjat na try mists'a inshiji do neba, inshiji do pekła, inshiji do mytarstva.*

17) Rudolf Bultmann, Geschichte und Eschatologie, Tübingen 1959.

of society are judged on the basis of religious dogma; man's redemption and salvation are dependent upon his avoidance of sin.

Holy Scripture represents an all-embracing, universal history of mankind. All human wisdom and knowledge are subjected to the principles set forth in the Bible. These principles embrace and dominate all phases of human knowledge and endeavours.

Holy Scripture is an unquestionable and undebatable guide which inspires Galatovskiy in his sermons and other works. It supplies him with certainty and faith in the infallibility of his arguments and teachings. Every manifestation of life, historical, social and individual, is judged by him according to the precepts of Holy Scripture. Every page o his *The Key of Understanding* is permeated with quotations from the Bibel with which, according to the contemporary tradition, Galatovskiy attempts to substantiate his ideas. This approach and method were considered necessary because after the Reformation Holy Scripture was regarded by preachers as a criterion of the true teachings of the Christian faith. Galatovskiy was primarily concerned with the correctness of his teaching and the interpretation of Christian principles in consonance with the official teachings of the Church. In *Instructions or Procedures on the Preparation of Sermons* he writes the folloving:

« Special attention should be given to the teachings in the sermons so that they coincide with the teachings of Christ, the Apostles, the Holy Fathers of the Church and the entire Orthodox Church. If one expounds elements of faith which are contrary to teachings of the Church, or recommends actions detested by the Church, then one can expect damnation from God rather, than eternal reward. It is impossible to build man's character by false and erroneous teachings; one can only scandalize people and bring about the loss of their souls » [18]).

Galatovskiy insists that the preacher strenghten the arguments of his sermon with appropriate quotations. In this connection he writes:

« The preacher should substantiate the arguments of his sermons by quotations from Holy Scripture, testimony of some Teacher of the Church, or appropriate example... Then, the sermon will be more acceptable to the people who will be listening and they will believe in what you are saying. If one fails to substantiate the ideas in his sermon by quotations from the Holy Scripture, then the people are liable to think that what the preacher says is false and that it is only his invention » [19]).

Since Galatovskiy was educated in a tradition that fostered respect only for Holy Scripture and the writings of the Holy Fathers, he did not become an original thinker - especially in his

---

18) *Kluch Razuminiya,* 1659, p. 494, 495.
19) p. 495.

sermons. He never dared to deviate from the official interpretation of Holy Scripture. During the period of theological and dogmatic controversy and of religious ferment it was difficult for a preacher to express his individuality with respect to religious questions.

Following the official teachings of the Church, and relying on the sources of the Western Church, Galatovskiy speaks about the interpretations of Holy Scripture in his sermon on Resurrection. He asserts that there are four distinct interpretations of Holy Scriptyre : the literal, the moral, the allegorical and the anagogical. The literal interpretation refers to historical acts; the moral refers to good customs and habits, which our soul should try to preserve, and to the bad habits, which our soul should try to avoid; the allegorical interpretation of Holy Scriture refers to the militant Church which exists on this earth; the anagogical interpretation refers to the triumphant Church which is in heaven [20]).

The author of *The Key of Understanding* has adopted here the Roman Catholic, or fourtold interpretation of Holy Scripture, which was introduced by Venerabilis in the eight century. (Sensus litteralis, sensus allegoricus vel typicus, sensus tropologicus, sensus anagogicus). It replaced the exegesis of the Alexandrian school and the Antioch school which respectively gave rise to the allegorical and literal interpretations of Holy Scripture. The interpretation of Holy Scripture used by Galatovskiy is the one approved by the Council of Trent.

Nevertheless though Galatovskiy had excellent theological preparation and tried to follow the official teachings of the Church, his sermons reflect a stream of apocryphal and legendary elements and beliefs which were not a part of Church's official teachings. One must keep in mind that *The Key of Understanding* and his other works are products of its era, a time in which men although strongly stimulated intellectualy still belief upon and believed in alchemy, astrology, and other superstitions. When the Blessed Virgin went to heaven to intrecede for sinners, writes Galatovskiy, she wore a dress made of flax, wool, silk and gold threads [21]). The Blessed Virgin's crown was decorated with twelve stars, which the author carefully enumerates and describes in detail [22]). The Patriarch of Constantinople saves the city before the attacks of Askold and Dyr by touching the water in the sea with the Blessed Virgin's garment [23]). There are eleven heavens, says Galatovskiy. The moon rests on the first heaven; the planet Mercury rests on the second heaven; Venus is the third heaven; the sun is on the fourth heaven; the planet Mars is on the fifth heaven; Jupiter rests on the sixth; the planet Saturn is on the seventh; the eighth heaven

20) Op. cit. p. 171.
21) Op. cit. pp. 298-308. 9
22) Op. cit. pp. 313-330.
23) Op. cit. pp. 438.

supports all the stars; the nineth heaven is made of crystal and is transparent; the tenth heaven is called the "*primum mobile*" because it moves first and initiates the movement of all the other heavens; the eleventh heaven is the highest, and is called 'imperial' because it is the seat of God's Majesty [24]).

Galatovskiy accepted passively all the knowledge which he acquired from numerous sources. Accumulating a wide range of learning, he was not concerned with classifying it nor segregating it critically. Therefore, in his works, especially in his sermons, there is a perceptible mixture of serious notions with fantastic, invented and superstitious ones. He fails to interepret the facts critically. He uses every phenomenon and every fact with which he is familial for the purpose of proving religious ideas which he has taken so copiously from Holy Scripture and the works of the Holy Fathers of the Church.

He explains and embellishes whatever is stated in Holy Scripture with facts from reality. Indeed, the numerous legendary and apocryphal elements which abound in his sermons serve this specific purpose. In his constant attempt to attain clarity, a precept which he recommends for every preacher in his *Instructions or Procedures on the Preparation of Sermons* [25]) and which characterizes his own sermons, Galatovskiy succeeds superbly in explaining abstract notions in concrete terms. In his sermon on the Transfiguration of Our Lord Jesus Christ Galatovskiy notes that after the resurrection human bodies will undergo a change. The bodies of sinners will be hideous, while the bodies of the righteous will be preserved intact by God. They will acquire unusual swiftness and the "saint will be able to travel thousands of miles in one minute; he will be able to move from east to west with incredible speed, and travel between heaven and earth in one minute" [26]). In his second sermon on the Protection of the Blessed Virgin Mary, Galatovskiy suggests that people should avoid the use o worldly goods, and explains why St. Peter was able to walk on the surface of the sea, and why the Israelites walked along the bottom of the Red Sea on their way from Egypt to the Promised Land. The Israelites had to walk along the bottom of the sea because they were loaded with gold, silver and clothing which they took from Egypt. On the other hand, St. Peter and the other apostles walked on the surface of the sea because they divested themselves of all worldly goods, homes, and riches and followed Christ [27]). These apocrypha, legends, and beliefs pave the way for concretization and enhance a better understanding of notions of the abstract world.

---

24) Op. cit. pp. 450-459.
25) Op. cit. p. 494.
26) Op. cit. p. 289.
27) Op. cit. p. 395.

The attitude toward Holy Scripture as a universal history and source of wisdom, an attitude which is also perceptible in other Ukrainian writers of the seventeenth century and which appears especially in the oratorical genre, has an enormous influence on the form and content of the sermons. In the sermons of the time, the preachers stress a constant relationship and numerous parallels between the biblical events of the Old and New Testaments and the events of later times. Whatever is taking place now or took place in the past is only a reflection of God's will and of what had been said in Holy Scripture.

Examples of the fusion of these notions abound in Galatovskiy's works. When Christ wanted to combat evil in the world, He put on simple clothing and accepted a human body in order not to be recognized. Since He was not known by the world, Christ died on the Cross and in this manner he conquered the world.

Galatovskiy cites the following parallel to Christ's death for the Redemption of the world. The pagan gods told King Kodrus of Athens at the time of the war with an enemy that his army would be victorious if he would be killed. Knowing this, the enemies did not want to kill Kodrus when they were battling his soldiers. But Kodrus, dressed in simple soldier's clothes, was not recognized by the enemy and was subsequently killed. In this way his army scored victory [28]). The parallel between Christ and the King of Athens is very clear.

Our salvation, says Galatovskiy, is a crown, because as the "Romans presented a laurel crown to those warriors who fought bravely on the field of Mars, so God offers a crown and the Beatific Vision to those people who constantly struggle with sin and become victorious" [29]).

Galatovskiy's works contain persistent references to biblical motifs which he uses for his concept of moral life. For ezample, in connection with the words of the Evangelist John concerning "eternal life", he develops a concept of eternal life after man's death and thereby emphasizes the longevity of the life of the righteous and the short span of the life given by God to sinners [30]). In connection with the words of the prophet David, who spoke about God's glory, Galatovskiy discusses the vanity of this world's glory, which should be avoided by all [31]). This constant allusion to Holy Scripture is one of the methods by which he motivates and substantiates his moral teaching.

In Galatovskiy's theosophic point of view events are not circumscribed by time; they are actually an expression of God's plans.

---

28) Op. cit. pp. 15-16.
29) Op. cit. pp 53-54.
30) Op. cit. p. 48.
31) Op. cit. p. 49.

which the devils, who live in deep caves in hell, have of the Cross [39]). In the universality of God's plans, past and present are intervowen. In describing the tortures of Christ, the author of *The Key of Understanding* enumerates tyrans who were notorius for their cruelties. He mentions the Roman emperor Domitianus, the Egyptian king Ptolemy, the Babylonian King Balthazar and the Lithuanian Prince Vitold, as well as the Carthagenian leader Hannibal. Although these men lived at different times and during different historical epochs, they are in one circle. These figures, symboles of cruelly, are as eternal and memorable as are the torments which Christ experienced for the redemption of mankind. In brief, Galatovskiy disregards the boundaries of time and contemporizes everything that took place in the past because in his conception everything what had occured in the world is nothing but a proof of God's will and plans.

In his theocentric viewpoint all phenomena of the visible world are only symbols, visible signs of the spiritual life which lies behind the concrete world of man. To a large degree this attitude determines the character and composition of Galatovskiy's sermons, which are replete with symbols and images behind which stands the real content and idea.

These religious, spiritual, and abstract notions are expressed through a system of imagery which permeates all of his sermons. In them, it is difficult to find any motifs of the spiritual life which would not be illustrated by a symbol, a concrete image. For example, the Egyptian Pharaoh symbolizes all those pagans who persecute Christians [32]); the whale which was pulled out of the river Tigris is an evil spirit [33]); the paralyzed man who, according to the Evangelist John, lay many years before a pond whose waters were disturbed by an angel once a year is a sinner, while the pond itself represents baptism [34]). As the victors returned triumphantly home in the chariot after the victory, so Christ's triumphant chariot is virtues of wisdom, fortitude, temperance and justice [35]). The crown of the Blessed Virgin is decorated with twelve stars which symbolize her twelve virtues [36]).

Christ built a home - the Holy Church. The keys to this home are such elements as the Holy Cross [37]), knowledge of Holy Scripture, and the power of forgiving sins. The seven pillars of this home symbolize the seven Sacraments on which the Church rests [38]). The Cross on which Christ was crucified has three dimensions - width, length and depth. The width of the Cross symbolizes the wide spread of the cross through the world; its length symbolizes the

---

32) Op. cit. p.77.
33) Op. cit. p. 79.
34) Op. cit. p. 82.
35) Op. cit. p. 224-225.
36) Op. cit. pp. 312-329.
37) Op. cit. p. 333.
38) Op. cit. pp. 464-465.

eternity of its domination in the world; its depth denotes the fear which the devils, who live in deep caves in hell, have of the Cross [39]).

Galatovskiy does not confine himsel merely to the world of theological teaching. In religion he sees the realization of the Christian ideals, the fulfillment of the will of Christ who died on the Cross for the redemption of Mankind. His moral teachings, which dominate his sermons, indicate that he was a humane person interested in such ideals as the welfare of his neighbor, justice, charity, and respect for human dignity regardless of social rank.

He recommends that people perform acts of mercy and charity: "To feed the hungry, to clothe the naked, to accommodate the traveller and the poor, to visit and console the prisoner, to visit the sick and try to heal him, to bury the dead at one's owne expense if he is destitute" [40]). He urges the people to give wise counsel to those who are in need of it, to console the sad person not only by word but also by deed..., to forgive people their wrong-doings and offences" [41]). According to him there should be no social distinction among Christians because every man, irrespective of his position and his riches is our neighbor; everyone is equal before God: "Let us love our neighbor, every Christian, he writes, let us help him in his misfortune and sorrow, and let us do for him whatever he needs most urgently, because all Christians, rich and poor, masters and servants, potentates and prisoners, are our neighbors and our brothers" [42]).

There is hardly a preacher in modern times who would repeat the words of Galatovskiy: "Whoever is king, tsar, prince, hetman, voyevoda or other monarch and potentate in this world and becomes proud in his lofty position and begins to regard other people as insignificant, ..to such a man Christ says: "And you Capernaum, which reached up to heavens, will descend to hell". And whoever from the higher clergy such as archpriest, abbot, archimandrite, metropolitan, bishop, archbishop, exarch patriarch, he writes, becomes proud because of his high rank and disrespects other people.. to such a person Christ says: "and you Capernaum which rose to heaven will descend to hell" [43]). Galatovskiy speaks about three levels of social standing: the first level is of the people the second is of the masters and the third of the clergy. Each of these social positions came from the three sons of Noah. The lowest social standing, comes from Ham, the second, masters, comes from Japhet, and the third clergy, comes from Shem. Ham served his two bro-

39) Op. cit. p. 424.
40) Op. cit. p. 422.
41) Op. cit. pp. 422-423.
42) Op. cit. p. 424.
43) Op. cit. pp. 108, 109.

thers, Shem and Japhet; therefore, the people should serve the masters and the clergy [44]).

On the basis of these words one cannot blame Galatovskiy, as does Sumtsov, for showing a lack of respect for the common people [45]). Here Galatovskiy repeats only the traditional concept of medieval historiography. In Galatovskiy's view, high ranks and riches have their meaning and significance to the degree to which they serve the purpose of gaining the heavenly kingdom. One cannot expect a different attitude of the ascetic for whom all matters pertaining to life were merely "worldly and temporary amenities". For Galatovskiy the axiom of life was that "God created man so that he would live and praise God in heaven for ever" [46]). For him the world, as in the medieval tradition, is " a wheel which is perpetually in motion and which is able to raise man to great honours; then it will mercilessly toss him down [47]). Galatovskiy warned emphatically in his sermons "that no man should feel secure when the wheel of fortune has brought him honours, because soon he will find himself underneath it, soon the world will betray him, the rich will be made poor, master will become a servant, and the potentate will become a prisoner". Everything in the world is "vanitas vanitatis" and this lofty motto permeates all of the sermons and works of the rector of the Kiev-Mohylian Academy.

Galatovskiy's great interest in many branches of human life, the number and diversity of sources which he studied, his fusion of Christian notions with pagan mythological elements characterize as a typical baroque writer. His religious Weltanschauung, however, is still strongly rooted in the epoch of the Middle Ages.

University of Ottawa

---

44) Op. cit. p. 431.

45) M. Sumtsov, *Materiyaly do vyvchennja istoryi Ukrains'koyi literatury*, Vol. I, « Rad'ians'ka Shkola », Kiev, 1959, p. 349.

46) Op. cit. p. 471.

47) Op. cit. p. 281.

Victor O. Buyniak

LEO TOLSTOY AND CHARLES DICKENS

Western literary, philosophical and social ideas have contributed, to a great extent, for the intellectual development of many Russian authors and thinkers of the nineteenth century. Leo Tolstoy, especially in his formative years, drew freely from this extensive source of knowledge, and throughout his long and prolific career as a writer, philosopher and social reformer, he continued to maintain a close contact with western literature and philosophy. Among the individual influences on Tolstoy, we find the literary and spiritual indebtedness to Dickens, and the high opinion of him as an author figures prominently in the early works, ideas and diary of Tolstoy.

The Tolstoy-Dickens relationship has only partly been explored by both the Russian and the Western critics. This paper attempts to elucidate the aspects of this relationship and to outline, to a greater extent, the degree in which the two great men were akin in their creative literary and philosophical ways.

In Tolstoy's memoirs, as well as in memoirs and journals of his relatives, friends, acquaintances and followers, we find frequent mentions of Dickens. His works and his influence are found often enough to deserve a comprehensive study in Tolstoy-Dickens relationship. In the bibliography of literature on Tolstoy, covering the period 1917-1958, and containing nearly 6000 items, Dickens is mentioned only 7 times, of which only in two or three cases the Tolstoy-Dickens relationship is discussed in two or three pages, the rest being limited to sporadic notes [1]). Although the above bibliography belongs to the most extensive ones and has been compiled on the basis of some previous bibliographies, a full bibliography would require several volumes and is a work for the future.

Some monographs on Tolstoy and Shakespeare have appeared,

---

1) *Bibliografia literatury o L.N. Tolstom, 1917-1958,* Sostaviteli : N.G. Sheliapina, A.M. Dribinskii, O.E. Yershova, I.A. Pokrovskaia, A.S. Usacheva, B.M. Shumova (Moskva, 1960), p. 722.

but there is a scarcity of material devoted to Tolstoy and Dickens [2]). However, some Russian and Soviet critics note a certain indebtebness of Tolstoy to Dickens, especially in the early period of Tolstoy's literary activity [3]). The American biographer of Tolstoy, E.J. Simmons, mentions that the influence of English novelists played a very important part in the development of Tolstoy's art and, although Russian critics have devoted some attention to the subject, a comprehensive study has still to be made [4]). Among the very numerous works of literary criticism about Tolstoy, some of which have been examined to prepare this paper, Dickens' name is occasionally mentioned in connection with Tolstoy; but in the majority of these works there is no mention of Dickens [5]).

Tolstoy's favourite English author was Charles Dickens [6]). He read some of Dickens' novels when still a boy and they never ceased

---

2) See : G. Gibian, *Tolstoj and Shakespaere* (Gravenhage, 1957).
S.M. Breitburg, « B. Shaw v spore s Tolstym o Shakespeare » *(Literaturnoe nasledstwo,* 1939, v. 37-38).
G. Orwell, « Lear, Tolstoy, and the Fool » *(Polemic,* VII, London, 1947).

3) N. N. Ardens, *Tvorcheskii put' L. N. Tolstogo* (Moskva, 1962), pp. 12, 29, 30, 31.
Ia. Bilinkis, *O tvorchestve L. N. Tolstogo* (Leningrad, 1959), pp. 6, 8, 9, 12.
B. Bursov, *Lev Tolstoi, ideinye iskania i tvorcheskii metod 1847-1862* (Moskva, 1960), pp. 90, 91.
P. Popov, *Still rannikh povestei Tolstogo* in *(Literaturnoe nasledstvo,* 1939, v. 35-36), p. 84.

4) E.J. Simmons, *Leo Tolstoy* (New York, 1960), v. I, p. 150, note 1.

5) In addition to criticisms and biographical works about Tolstoy, listed elsewhere in this article, the following sources were investigated in preparation of this study :
A. Aimée, *Le mythe de Tolstoï* (Paris, 1960).
N.N. Apostolov, *Lev Tolstoi i ego sputniki* (Moskva, 1928).
D.D. Blagoi, *L.N. Tolstoi. Sbornik statei* (Moskva, 1955)
D. Bodde, *Tolstoy and China* (Princeton, 1950).
K.G. Chernyi, *U istokov podviga* (Stavropol', 1960).
E. Crosby, *Tolstoy as a Schoolmaster* (London, 1904).
J. Lavrin, *Tolstoy* (New York, 1946).
V. Lazurskii, *Vospominania o L.N. Tolstom* (Moskva, 1911).
A.I. Popovkin, *L.N. Tolstoi. Biografia* (Moskva, 1958).
A.A. Saburov, *« Voina i mir » L.N. Tolstogo* (Izdanie Moskovskogo Universiteta, 1959).
Z.S. Shepeleva, *Lev Nikolaevich Tolstoi* (Moskovskii Rabochii, 1960).
A. Shifman, *Lev Tolstoi i vostok* (Moskva, 1960).
A. Tolstaia, *Otets* (New York, 1953).
L. Tolstoy, *Essays and Letters.* Translated by Aylmer Maude (London, 1903).
Tolstoi-khudozhnik. Sbornik Statei (Izdanie Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1961).
L.N. Tolstoi, *Put' zhizni* (Biblioteka izbrannykh sochinenii russkikh pisatelei, New York, 1900).
N. Weisbein, *L'évolution religieuse de Tolstoï* (Paris, 1960).
Yasnopolianskii sbornik (Tula, 1962).
V. Zhdanov, *Tvorcheskaia istoria romana L.N. Tolstogo « Voskresenie »* (Moskva, 1960).
S. Zweig, *The Living Thoughts of Tolstoy* (London, 1939).

6) Simmons, *Leo Tolstoy,* v. I, p. 103.

to appeal to him in his later years. In his memoirs of 1891 we find a mention that during his boyhood, between 1843-1848, Dickens' *David Copperfield* made an immense impression upon him [7]). Apparently Tolstoy's memory failed him somewhat at this stage, for *David Copperfield* was for the first time published in 1849-1850, and its first Russian translation appeared in 1851, in the journal *Sovremennik*. While serving with the Russian forces in the Caucasus, Tolstoy wrote in a letter to his brother Sergei, dated December, 1853 :

« ...When you have an opportunity, or are yourself in Moscow, buy me Dickens's *David Copperfield* in English, and send me Saddler's *English Dictionary* which is among my books » [8]).

In all probability he read *David Copperfield* in 1852, in *Sovremennik*, since in his diary, under September 2nd, 1852, he writes : « ... reading *David Copperfield* is a "pleasure" ».[9]).

It is of importance to establish the period in which Tolstoy read *David Copperfield* because this novel had a marked influence on his first published piece of fiction, *Childhood* [10]). On January 18, 1851, an entry in his diary reads : « To write the history of my childhood » [11]). There is no evidence that he worked on this project during his stay in Moscow, but he pursued it later, in the Caucasus, completing it in July, and his work appeared in print in the *Sovremennik* in October of 1852 [12]). According to some Russian critics in some parts of *Childhood* Tolstoy's style shows the influence of Sterne, Dickens, Rousseau and Töpfer [13]).

Tolstoy's two sequel novels — *Boyhood*, published in 1854, and *Youth*, in 1857, and some other novels and stories, written about this time, also reflect, to a certain extent, the influence of *David Copperfield, Pickwick Papers* and, generally, other works of Dickens. In 1848 *Pickwick Papers* and *Dombey and Son* were translated into Russian, and John Forster states the following in this connection :

---

7) N.H. Dole, *The Life of Count Lyof Tolstoï* (New York, 1911), p. 33. A. Maude, *The Life of Tolstoy* (London, 1929), v. I, p. 47.

8) Dole, *The Life of Count Lyof Tolstoï*, p. 71.
Maude, *The Life of Tolstoy*, v. I, p. 97.
N.N. Gusev, *Lev Nikolaevich Tolstoi*. Materialy k biografii s 1855 po 1869 god (Moskva, 1957), p. 74.
The Works of Leo Tolstoy, Tolstoy Centenary Edition (London, 1929), v. I, p. 93.

9) Gusev, *Lev Nikolaevich Tolstoi*, p. 57.
Note : Translations of quotations or excerpts from the Russian language sources are by the author of this article.

10) Simmons, *op. cit.*, v. I, p. 103, note 1.
Cf. Ardens, *Tvorcheskii put' L.N. Tolstogo*, p. 31.

11) Simmons, *op. cit.*, v. I, p. 79.

12) *Ibid.*, pp. 99 and 102.

13) Ardens, *op. cit.*, pp. 30 and 31.
Cf. Bursov, *Lev Tolstoi, ideinye iskania i tvorcheskii metod 1847-1862*, p. 163.

« For the last eleven years your name enjoyed a wide celebrity in Russia, and from the banks of the Neva to the remotest parts of Siberia you are read with avidity. Your *Dombey* continues to inspire with enthusiasm the whole of the literary Russia » [14]).

Undoubtedly, Tolstoy availed himself of this opportunity to get acquainted with these works of Dickens. In the summer and fall of 1856 he read *Pickwick Papers* and *Little Dorrit*, while finishing writing his *Youth* [15]). In his diary, on July 11 and 12, 1854, we find : « Reading in *Sovremennik* Dickens' novel *Bleak House* » [16]). Again in his diary, in 1857, we read : « Finished reading *The Pickwick Papers*. Very good » [17]). And in his notebook he wrote :

« The first condition of an author's popularity, the prime means to make people like him, is the love with which he treats his characters. That

---

14) J. Forster, *The Life of Charles Dickens* (London, 1874), pp. 554-555. Out of very numerous titles, the following critical and biographical works about Dickens, not mentioned in the bibliography of this article elsewhere, have been consulted in preparation of the present study : J. Butt and K. Tillotson, *Dickens at Work* (London, 1957).
A.S.G. Canning, *Dickens and Thackeray Studied in Three Novels* (London, 1911).
G.K. Chesterton, *Charles Dickens* (London, 1902).
G.K Chesterton, *Criticisms and Appeciations of the Works of Charles Dickens* (London, 1933).
R.J. Cruikshank, *Charles Dickens and Early Victorian England* (London, 1949).
M. Engel, *The Maturity of Dickens* (Harvard University Press, 1959).
K.J. Fielding, *Charles Dickens*. A Critical Introduction (London, 1958).
H.G. Ford, *David Copperfield* (Boston, 1958).
E.M. Forster, *Aspects of the Novel* (New York, 1950).
G. Gissing, *Charles Dickens* (London, 1902).
J. Gross and G. Pearson (ed.), *Dickens and the Twentieth Century* (University of Toronto Press, 1962).
T. Hatton and A.H. Cleaver, *A Bibliography of the Periodical Works of Charles Dickens* (London, 1933).
H. Honse, *The Dickens Country* (London, 1905).
S. Leacock, *Charles Dickens* (New York, 1936).
J. Lindsay, *Charles Dickens* (New York, 1950).
A. Maurois, *Dickens* (London, 1934).
J.H. Miller, *Charles Dickens. The World of His Novels* (Harvard University Press, 1958).
R. Morse, « Our Mutual Friend » in *Partisan Review* (XVI, 1949).
H. Pearson, *Dickens* (London, 1949).
O. Sitwell, *Dickens* (London, 1932).
C.P. Snow, « Dickens at Work » in *(New Statesman,* July 27, 1957).
R. Straus, *Dickens* (London, 1928).
J. Symons, *Charles Dickens* (New York, 1951).
A.W. Ward, *Dickens* (London, 1908).
V. Woolf, « Modern Fiction » in *(The Common Reader,* New York, 1925).
M.D. Zabel, « Bleak House » in *(Craft and Character in Modern Fiction,* New York, 1957) .

15) Gusev, *op. cit.*, pp. 63, 120, 122, 125, 127.
Cf. Simmons, *op. cit.*, v. I, p. 156, note 1.

16) Gusev, *op. cit.*, p. 79.

17) Maude, *op. cit.*, v. I, p. 177.
Cf. *The Works of Leo Tolstoy*, v. I, p. 177.

is why Dickens's characters are the friends of all mankind: they are a bond of union between man in America and man in Petersburg » [18]).

Eight years later, in 1865, when classifying the literary works by content, he mentions that the novel *Pickwick Papers* is first in beauty and gaiety of situations [19]). Turgenev, who was himself an admirer of Dickens, noted certain resemblances between *Childhood* and *Dombey and Son* [20]). He once said:

« *Childhood* is an outline of the first years of human life, similar to what Charles Dickens tried to present in his delightful novel, *Dombey and Son;* subtlety of psychological observation is mingled in it with the most touching poetry » [21]).

Although Dickens wrote mainly about city life, and Tolstoy was more concerned with the country life in his works, novels like *David Copperfield* and *Pickwick Papers*, in which city and country are contrasted, had for Tolstoy great charm and interest. The influence of Dickens on the early works of Tolstoy is apparent chiefly in his imitation of Dickensian characters and in his presentation of situations. Tolstoy avoided, on the whole, taking for his models the evil, negative Dickensian characters but he very willingly imitated Dickens's more subtle characters. As for situations, several of them can be traced to *David Copperfield.*

Both *David Copperfield* and Tolstoy's first novels are to a great extent autobiographical works, yet, in both cases, there is no complete identity of the protagonist of the novel and the author himself [22]). The two young protagonists, of *Childhood* and *David Copperfield*, are brought up at home in an atmosphere which is permeated with motherly love, care, devotion and kindness [23]). In similar way several accounts of happenings and descriptions of events in Tolstoy's works can be identified with similar ones in Dickens' novels.

To begin with characters — Nikolyenka Irteneff's mother, in *Childhood,* is a true replica of the portrait of Mrs. Copperfield at the time she married her second husband, Mr. Murdstone. Mrs. Copperfield is a sickly and delicate woman with a very weak will. She is wholly subdued in her house to Mr. Murdstone and his sister. She cannot resist their will even when she notes that they mistreat her son David.

---

18) Maude, *op. cit.*, v. I, p. 177.
Cf. Ardens, *op. cit.*, p. 99.

19) Gusev, *op. cit.*, p. 654.

20) R. Gettman, *Turgenev in England and America* (University of Illinois Press, 1941), p. 165.

21) *L.N. Tolstoi v russkoi kritike. Sbornik statei* (Moskva, 1960), p. 257.

22) Forster, *The Life of Charles Dickens,* pp. 600-601.
Cf. Simmons, *op. cit.*, v. I, p. 100; and Bilinkis, *O tvorchestve L. N. Tolstogo,* p. 6.

23) Ardens, *op. cit.*, p. 31.

Natalia Nikolaevna, Nikolyenka's mother, is drawn in a similar vein. Her husband is the real master of her estate, and she has no will of her own. Like Mrs. Copperfield's maid, Peggotty, who well realizes her mistress's helplessness in her house, the servants of the Irteneff household perceive similar things[24]).

It was not Natalia Nikelaevna's destiny to live long. Like Mrs. Copperfield, she dies early in life, and like David, the nine year old Nikolyenka is fetched from his school in Moscow to attend to her funeral. The scene, in which Nikolyenka's nurse tells him about his mother's last moments, resembles very closely Dickens' presentation[25]).

Natalia Savischna, the nurse in *Childhood,* is a vivid and exact replica of Peggotty, David's nurse. She is short, plump but, despite her unattractive exterior, she is endowed with positive traits of character. Peggotty is not just a paid servant. She really belongs to the family, and David feels deep affection for her. She is wholeheartedly devoted to the Copperfield family, and it is she who mourns her mistress most. Throughout the book she remains David's truest friend and wellwisher.

Tolstoy's Savischna, too, was « a plump, redcheeked, barefooted, but merry girl », and although unattractive she possessed a heart of gold[26]). She spent almost all her life in devoted service to her masters and, having gained the confidence of all members of the family, they considered her a very close relation. The death of her mistress, Natalia Nikolaevna, deals a severe blow to Savischna.

Tolstoy's critic Bilinkis notes that the feeling of need of one person for another, the trust of one in another, the mutual love, respect and friendship which permeates Tolstoy's trilogy has something to do with similar qualities in Dickens' and Pushkin's works[27]). According to Dickens, every human being ought to remember that he belongs to humanity, and in alls his behaviour and actions he ought to manifest, under all circumstances, this feeling of belonging[28]). And undoubtedly, the above feelings and qualities are present in the works of Dickens and Tolstoy.

The characteristics of Miss Murdstone went to make up the picture of Mimi, the governess of Irteneff girls. Miss Murdstone is an elderly lady, very harsh and sour, and never satisfied. She is a perfect image of a misanthrope, distrusting and disliking everyone, finding fault with everybody and everything. She never laughs, never smiles, and her tongue is always sharp and biting.

---

24) L.N. Tolstoï, *Complete Works* (New York, 1922?), v. X, *Childhood,* p. 15.

25) *Childhood,* p. 98.

Ch. Dickens, *David Copperfield* (Boston, 1894), v. I, p. 135.

26) *Childhood,* p. 41.

27) Bilinkis, *op. cit.,* pp. 163-164.

28) *Ibid.,* p. 163.

Mimi is Miss Murdstone's reflection. She behaves in the same manner and is disliked by everyone :

« Marya Ivanovna was sitting with much dignity in one of the arm-chairs, symmetrically arranged at right angles to the divan, and giving instructions in a stern, repressed voice to the girls who sat beside her. As soon as Karl Ivanitch entered the room, she glanced at him, but immediately turned away; and her face assumed an expression which might have been interpreted to mean : "I do not see you, Karl Ivanitch" ...

What an intolerable creature that Mimi was ! It was impossible to talk about anything in her presence; she considered everything improper. Moreover, she was constantly exhorting us to speak French, and that, as if out of malice, just when we wanted to chatter in Russian; or at dinner — you would just begin to enjoy a dish, and want to be let alone, when she would infallibly say : "Eat that with bread", or, "How are you holding your fork?" » [29]).

Another negative Dickensian character, Miss Murdstone's brother, Edward, served Tolstoy as the model for the French tutor, St. Jérôme, one of the few cases where Tolstoy imitated Dickens' wicked men. Edward Murdstone is a rather young man, tall and handsome but, on the other hand, very ambitious, imperious and cruel. Like his sister, he likes to torment his wife, David and the maid Peggotty.

Tolstoy attributes the same characteristics to Nikolyenka's tutor. This may be best seen in a scene which very closely resembles one in *David Copperfield*. One day Nikolyenka Irteneff did not prepare his lessons and was punished for that by St. Jérôme. The following is Tolstoy's account of scene in *Boyhood :*

« "Very well", he said, following me; "several times already, I have promised to punish you and your grandmamma has wanted to beg you off; but now I see that nothing but the rod will make you mind, and you have fully deserved it to-day".

He said this so loudly that every one heard his words. The blood retreated to my heart with unusual force. I felt that it was beating violently, that the color fled from my face, and that my lips trembled quite involuntarily. I must have looked terrible at that moment, for St. Jérôme, avoiding my glance, walked quickly up to me and seized me by the hand; but I no sooner felt the touch of his hand, than I became giddy, and, beside myself with rage, I tore my hand away, and struck him with all my childish strength...

"Let me alone!" I shrieked at him through my tears; "not one of you loves me, nor understands how unhappy I am. You are all hateful, disgusting", I added, turning to the whole company in a sort of fury.

But this time St. Jérôme came up to me with a pale, determined face, and before I had time to prepare for defense, he grasped both my hands as in a vise, with a powerful movement, and dragged me away ...

Five minutes later, the garret door closed behind me.

"Basil!" said he, in a revolting, triumphant voice, "bring the rods" » [30]).

---

29) *Childhood*, pp. 18-19.

30) Tolstoï, *Boyhood*, pp. 160-161.

Dickens' incident of David's punishment for the same reason runs like this :

« He walked me up to my room slowy and gravely — I am certain he had a delight in that formal parade of executing justice — and when we got there, suddenly twisted my head under his arm.

"Mr. Murdstone! Sir" I cried to him. "Don't! Pray don't beat me! I have tried to learn, sir, but I can't learn while You and Miss Murdstone are by. I can't indeed!"

"Can't you, indeed, David?" he said. "We will try that".

He had my head as in a vice, but I twined round him somehow, and stopped him for a moment, entreating him not to beat me. It was only for a moment that I stopped him, for he cut me heavily an instant afterwards, and in the same instant I caught the hand with which he held me in my mouth, between my teeth on edge to think of it.

He beat me then, as if he would have beaten me to death. Above all the noise we made, I heard them running up the stairs, and crying out — I heard my mother crying out — and Peggotty. Then he was gone; and the door was locked outside; and I was lying, fevered and hot, and torn, and sore, and raging in my puny way, upon the floor » [31]).

It was from Dickens that Tolstoy borrowed an episode of hero worship. Young David, when sent to a boarding school for the first time, meets there an older pupil who appeals to him greatly both in physique and character. This young fellow, whom Dickens represents as Steerforth in *David Copperfield,* is endowed with the most attractive characteristics. He is tall, handsome, strong, very intelligent, well behaved, honest, friendly, good-hearted and, finaly, rich. It is no wonder that David begins to admire him :

In *Childhood* such a paragon for Nikolyenka Irteneff is Serozha Ivin. Nikolyenka literally falls in love with him :

« The second Ivin, Serozha, was a dark-complexioned, curlyheaded boy, with a determined, turned-up little nose, very fresh red lips, which seldom completely covered the upper row of his white teeth, very handsome dark blue eyes, and a remarkably alert expression of countenance. He never smiled, but either looked quite serious, or laughed heartily with a distinct, ringing, and very attractive laugh. His original beauty struck me at first sight. I felt for him an unconquerable liking » [32]).

This admiration of perfection in a fellow human being which, on the part of David, persists throughout the first volume of *David Copperfield,* comes forth quite often in *Childhood, Boyhood,* and *Youth.* In addition to this feeling of admiration, both protagonists have similar whims and tribulations, both of them experience similar joys and sorrows [33]).

Tolstoy also borrowed descriptions of some Dickensian scenes or even sometimes adapted the scenes themselves. In the very

---

31) *David Copperfield,* v. I, p. 58.
32) *Childhood,* p. 68.
33) Ardens, *op. cit.,* p. 31.

beginning of *Childhood* Tolstoy presents a picture of a lunch after a hunt which very vividly resembles a similar incident from *Pickwick Papers*. Tired hunters, after a long outing, reach a certain spot at noon where a cart with a tasty lunch and drink is waiting for them to sooth their hunger and thirst. A tablecloth is spread on the grass under the shade of the trees, all kinds of choice pieces are unloaded from the cart, and everybody enjoys this snack under the open sky [34]). Some critics find in this description of a hunt and rest also some elements from Homeric poetry [35]).

In *Pickwick Papers* it is the boy who brings out the lunch basket to the hunters. The eatables and drinks are unpacked, and on the verdant grass, under an old oak-tree, Mr. Pickwick's party sit down to their lunch [36]).

There is an incident in *Childhood* which is almost identical with a situation in *David Copperfield,* thus emphasizing young Tolstoy's artistic indebtedness to Dickens. Young David is for the first time invited to a ball given by some people of local importance. David is infatuated with an older girl who has already a suitor but, despite the suitor's presence, he, a mere boy, manages to win the lady for the dance :

« The time arrives. "It is a waltz, I think", Miss Larkins doubtfully observes, when I present myself. "Do you waltz? If not, Captain Bailey —"

But I do waltz (pretty well, too, as it happens), and I take Miss Larkins out. I take her sternly from the side of Captain Bailey. He is wretched, I have no doubt; but he is nothing to me. I have been wretched, too, I waltz with the eldest Miss Larkins! I don't know where, among whom, or how long. I only know that I swim about in space, with a blue angel, in a state of blissful delirium, ...

Miss Larkins, laughing, draws her hand through my arm, and says, "Now, take me back to Captain Bailey" » [37]).

Tolstoy's Nikolyenka also goes for the first time to a party held in the house of rich Moscow nobility. He, too, falls « deeply » in love with one of his girl acquaintances. He wants to show himself bold :

« Serozha proposed to me to be his vis-à-vis. "Very well", said I, "I have no partner, but I will find one". Casting a decisive glance about the room, I perceived that all ladies were engaged with the exception of one big girl, who was standing at the parlor door. A tall young man approached her with the intention, as I concluded, of inviting her to dance; he was within a couple of paces of her, but I was at the other end of the hall. In the twinkling of an eye, I flew across the space which separated me from her, sliding gracefully over the polished floor, and with a scrape of my foot and a firm voice, I invited her for the contra-dance. The big girl

34) *Childhood,* pp. 26-29.
35) G. Steiner, *Tolstoy or Dostoevsky* (New York, 1961), pp. 71-76.
36) Ch. Dickens, *Pickwick Papers* (Boston, 1894), v. I, pp. 264-267.
37) *David Copperfield,* v. I, pp. 275-276.

smiled patronizingly, gave me her hand, and the young man was left partnerless. I was so conscious of my power, that I paid no heed to the young man's vexation; but afterwards I learned that he inquired who that frowsy boy was, who had jumped in front of him and taken away his partner » [38]).

In *David Copperfield* Dickens presents a girl, Agnes Wickfield, whose father adored her. Whenever she played the piano for him, he would smile [39]). In Tolstoy's *Boyhood* we find Irteneff's father who behaves similarly toward his daughter Liubotchka after his wife's death [40]).

There is something Dickensian in Tolstoy's description of scenes and places seen again after a long interval. Like Dickens, Tolstoy enjoys picturing such recollections and his presentations of them are very similar to the ones of Dickens. Notes of this similarity may be found in some literary criticisms of Tolstoy [41]). This aspect could be considered as another indebtedness to Dickens.

In *David Copperfield* we can find a few such masterly scenes where the author throws light on David's remembrances and emotions upon seeing familiar spots after a long absence. One of these scenes is David's return to Mr. Peggotty's cabin in which he has spent many a happy moment in his early childhood. Everything there looks so familiar to him, yet so different and simple [42]). Another such beautiful and melancholy moment is the scene of David's return to his native village. He views with sadness the local cemetery where his father, mother and baby brother are buried, and he pensively contemplates his old home [43]).

The recollections of young Nikolyenka upon his return from school in Moscow to his old country house, the place of his happy childhood are similar; he is possessed with remembrances and emotions and their descriptions are much the same as those presented by Dickens [44]).

Of other incidents, in the presentation of which young Tolstoy most probably was influenced by Dickens, the description of a thunderstorm, especially, and, to a certain degree, of a drinking-party, may be mentioned. Much later, in 1905, Dr. Makovitsky notes the following excerpt of a conversation with Tolstoy :

« He (Tolstoy) said that he (Dickens) describes the sea storm and the shipwreck well — "better than Homer in Odyssey" » [45]).

---

38) *Childhood*, pp. 82-83.
39) *David Copperfield*, v. I, p. 229.
40) *Boyhood*, p. 187.
41) Bursov, *op. cit.*, p. 91.
42) *David Copperfield*, v. I, p. 143.
43) *Ibid.*, p. 325.
44) Tolstoï *Youth*, pp. 303-304.
45) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov* (Moskva, 1960), v. II, p. 244.

Dickens' biographers also note that he always did storms well[46]). However, in neither of these events, in his early works, does Tolstoy surpass the poetical skill of Dickens. His pictures are full of imagination and art of description.

Dickens' Chapter LV, « Tempest », in the second volume of *David Copperfield*, is a very powerful chapter, perhaps the greatest in the book. After once reading this chapter one is bound to remember it for a long time.

Tolstoy also devotes a special chapter to the description of a thunderstorm[47]). It is possible that, seeing Dickens treat the subject in a separate chapter, he decided to do likewise. His presentation has to do with the countryside during a sudden storm in the summer.

Young Irteneff's first drinking-bout bears also close resemblance to David's first drinking-party. On this occasion both Nikolyenka, David, and their respective friends, do not fail to get completely drunk and to misbehave. Like Dickens, again, Tolstoy devotes a separate chapter to this episode[48]).

Childhood, Boyhood and *Youth*, the earliest novels of Tolstoy, show the most numerous and the most evident traces of Dickens' influence. Undoubtedly, in this early period, Tolstoy borrowed more from his great English model. Tolstoy generally admitted at this time Dickens' « tremendous influence », and called him the most Christian of all English novelists[49]). « What a charm has *David Copperfield* », we find in his diary[50]). Dickens' affection for ordinary people and his concern for the betterment of his readers won Tolstoy's admiration[51]). With the development of his own artistic genius his indebtedness to Dickens, in this respect, decreased. However, trends of Dickensian influence are visible, more or less, in several of Tolstoy's works of this period, only they are more difficult to trace.

In his story, *A Russian Proprietor*, published in 1856, Tolstoy adapts for his use some of Dickens' caricature-characters. The hero of the story, prince Nekhliudoff, during his visit to his village serfs, meets a peasant who roughly corresponds to the characteristics of the « fat boy » in *Pickwick Papers*, whose only purpose in life is to eat and to sleep[52]). Another personage in this story is endowed with the characteristics of Mr. Barkis — the miser[53]). Nekhliudoff visits another of his serfs, and this one is reputed to be rich, but he is a miser and doses not want to admit it, like

---

46) Ch. Dickens, *The Life and Adventures of Martin Chuzzlewit* (Oxford University Press, 1951), p. X.
47) *Boyhood*, ch. II.
48) *Youth*, pp. 349-353; *David Copperfield*, v. I, pp. 366-368.
49) Simmons, *op. cit.*, v. I, p. 103.
50) *Ibid.*, p. 103
51) *Ibid.*
52) Tolstoï, *Complete Works*, v. XIII, *A Russian Proprietor*, pp. 33-34.
53) *David Copperfield*, v. II, p. 8.

Mr. Barkis, who dies with his arms on the box containing his money, assuring everyone that there is nothing but old clothes in it. [54]).

Disappointed because of his failure to improve the lot of his peasants-serfs, Nekhliudoff escapes from the reality into a romantic dream-world of the future :

> « I and my wife, whom I shall love as no one ever loved a wife before in the world, we shall always live amid this restful, poetical, rural nature, with our children, maybe, and with my old aunt. We have our love for each other our love for our children; and we shall both know that our aim is the right ... I shall carry on the farm, the savings-bank, the workshop. And she, with her dear little head, and dressed in a simple white dress, which she lifts above her dainty ankle as she steps through the mud, will go to the peasants' school, to the hospital, to some unfortunate peasant who in truth does not deserve help, and everywhere carry comfort and aid » [55]).

This passage also bears the traces of Dickensian influence. As Stendhal's Julien Sorel influenced Tolstoy concerning adolescent dreams of fame, military glory and power, so David's romantic dreams about a happy married life with Dora Spenlow contribute to the passage in *A Russian Proprietor* [56]). In his imagination David builds a very similar image of married life to that of Nekhliudoff but, unfortunately, after his marriage his life with Dora goes another way.

In connection with Dora it would be in order to mention here that Tolstoy named a dog, an Irish setter, Dora in honour of the heroine in *David Copperfield* [57]). His eldest son, Sergei, in his memoirs mentions that : « We had another dog, Boffin, also from Dickens » [58]). Boffin is a character from Dickens' novel, *Our Mutual Friend.*

David, excited and impatient on the eve of his wedding with Dora, cannot believe himself to be so happy and absolutly cannot imagine himself as a married man. Throughout all the time of waiting and the ceremony he lives as if in a dream [59]). Tolstoy presents similar moments in *A Russian Proprietor* and in his novel, *Family Happiness,* published in 1859 [60]).

Some similarity can be noticed between the character of a

---

54) *Ibid.*

55) *A Russian Proprietor* p. 58.

56) The influence of Stendhal on Tolstoy has been discussed in several studies. The aspect here mentioned is discucced by the author of this article in «-Stendhal as Young Tolstoy's Literary Model » *(Etudes Slaves et Est-Européennes,* 1960), v. V, pt. 1-2, pp. 23-25.

57) *Tolstoy Remembered by His Son Sergei Tolstoy.* Translated from the Russian by Moura Budberg (New York, 1962), p. 73.

58) *Ibid.*

59) *David Copperfield,* v. II, pp. 196-201.

60) *A Russian Proprietor,* p. 58; Tolstoï, *Complete Works,* v. XIII, *Family Happiness,* p. 274.

soldier in Tolstoy's story, *Wood-Cutting Expedition*, published in 1859, and Dickens' famous Sam Weller of *Pickwick Papers*. Sam, as Dickens presents him, is a hard-working, honest servant, devoted to his master; but to other people, the readers, he seems to be something of a buffoon. Perhaps it is his behaviour which makes him find a funny side in every situation. Tolstoy's man, Chikin, is much of the same kind [61]).

In reference to *Pickwick Papers*, S.Y. Elpat'evsky, a writer and Tolstoy's co-worker on a journal, records a conversation which he had with Tolstoy much later, in 1892 :

« He (Tolstoy) asked me unexpectedly, "what literature, which books influenced you most in your youth?" I began to recall and to list them ... Gogol ... Dickens ... "Dickens influenced you, too?" Leo Tolstoy asked lively. "Have you read him in Russian? ... In English he is without comparison better ... He influenced me greatly, he was my favourite ... I read him several times. And you ?" I have just reread, don't remember even which time, *Pickwick Papers*, and I told him so. Leo Nikolaevich was very pleased ... "Well, whom do you like there the best?" I mentioned that the most enchanting gentleman was Mr. Pickwick himself.

"Of course, of course! ... But who else of the secondary characters?"

I like so much all the secondary characters in *Pickwick Papers* that I became perplexed and named Mr. Weller.

"The younger one? But I like better the elder Weller, the father. Do you remember?" ...

We recalled the Pickwickers' trip in a coach with the carefree Bob Sawyer. Leo Nikolaevich recalled with a special tenderness ... a pleasant scene in the kitchen ... » [62])

Tolstoy himself, on October 18th, 1905, has said the following about Dickens and his *Pickwick Papers :*

« I read Dickens' biography in *Brockhaus* (Efron "Entsiklopedicheskii Slovar"). Well written. Until he was 14, Dickens spent in school only two years, later he glued labels to shoe-polish containers. So he had no formal education, but what subtlety, what depth of ideas he had! ... His *Pickwickers* were written with cheerfulness that simply radiates from their faces « [63]).

Both *David Copperfield*, the work that influenced young Tolstoy's creative genius so much, and *Childhood*, especially, have great charm an undeniable attraction for their readers. Tolstoy's wife's feelings, as noted in her autobiography, can serve here as an example :

« Tolstoy's *Childhood* and Dickens' *David Copperfield* made the greatest impression on me. When I finished reading Copperfield, I cried because I was sorry to part with the people who had become so dear to me » [64]).

---

61) Tolstoï, *Complete Works*, v. XII, *Wood-Cutting Expedition*, p. 42.
62) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov, v. II*, pp. 176-177.
63) *Ibid.*, p. 264.
64) T. Polner, *Tolstoy and His Wife* (New York, 1945), p. 38.
Cf. *The Autobiography of Countess Sophie Tolstoï*. Translated by S.S. Keteliansky and L. Wolf (Richmond, 1922), p. 27.

Although the artistic influence of Dickens on Tolstoy might have decreased at the end of his early period, with the beginning of 1860's when he began working on his *War and Peace,* influence of Dickensian ideas in the field of humanitarianism, education of children, social and political questions and in other related fields lasted until Tolstoy's death. As before, he enjoyed reading and rereading Dickens, always finding him new.

Between 1853 and 1857, the date of Tolstoy's first trip to Western Europe, we find several mentions of his reading *Little Dorrit* and *Pickwick Papers* [65]). The result of his first contact with the English abroad was his story *Lucerne,* published in 1857. But it was only during his second trip that Tolstoy visited England and heard Dickens deliver a lecture on education [66]). Much later, in 1905, Tolstoy recalled this particular evening in London, on March 3rd, 1861, which had moved him to tears:

« He read excellenty, and with his sere, powerful figure he produced a vital impression. At that time I was carried away by the question of education. I went to the West to learn about education. I understood then little of spoken English, knew it only theoretically, reading... » [67])

Asked by one of friends (Sergeenko), whether he visited Dickens at his home or whether he met him personally, Tolstoy replied:

« No, I did not dare. It is only now in fashion that people are not embarrassed at meeting other people when it is necessary. It was different then. Besides, my English was bad » [68]).

Dickens' portrait used to hang in Tolstoy's study in Yasnaya Polyana [69]). He often referred to it. One evening in October 1905, he gave his eldest daughter Tatyana to read aloud a chapter and a half of *David Copperfield,* which he especially liked. When she finished reading, he said:

« What an enormous talent. I know, writers have moments of inspiration, when they succed in everything ... When describing the handsome, educated, rich young man, Dickens does not take his side ... He (Dickens) was tall with a face like on the portrait in our guest room » [70]).

---

65) Gusev, *op. cit.,* pp. 86, 120, 122, 125, 127.
Cf. Maude, *op. cit.,* v. I, p. 177.
66) Simmons, *op. cit.,* v. I, p. 211.
67) *Ibid.,* v. II, p. 371.
Cf. *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov,* v. II, pp. 127, 250; and *Tolstoy Remembered by His Son Sergei Tolstoy,* p. 67.
68) Simmons, *op. cit.,* v. II, p. 371.
Cf. *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov,* v. II, pp. 127, 250.
69) *L.N. Tolstoi v vospominnaniakh sovremennikov,* v. I. pp. 318-319, v. II, p. 265. Cf. *Yasnopolyansky Sbornik* (Tula, 1960), p. 182; and N. Puzin, *Dom-muzei L.N. Tolstogo* (Tula, 1960), p. 63.
70) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov,* v. II, p. 265.

Tolstoy's follower, the above mentioned A.P. Sergeenko, notes in this connection :

> « (Tolstoy)... began telling us in the smallest details about London streets in the 1860's, coaches, literary evening where Dickens read and other things. In a few characteristic to him lines he jotted down the portrait of Dickens » [71]).

On February 3rd, 1905, Tolstoy is recorded of saying : « There he (Dickens) sits in my room, waiting for me. How nice ! » [72]).

Chronologically in the 1860's, the decade that produced *War and Peace*, Tolstoy read of English authors Dickens and Trollope [73]). In his diary, he specifically refers to Dickens' *Our Mutual Friend* and *Pickwick Papers*, of Trollope, *The Bertrams* [74]). In 1865, his planning of future works, his « dreams » at this time rose under the influence of his reading foreign works, of which Dickens always evoked rapture in Tolstoy but not so Trollope [75]).

The initial plan of *War and Peace* called for a kind of family novel in the spirit of Dickens, but Tolstoy intended to charge it with an intense, contemporary appeal [76]). In January 1861, in Paris, Tolstoy expressed his high opinion of the brilliant but vulgar novelist Paul de Kock : « He is the French Dickens », he said. « His characters are all drawn from life, and very perfectly, too » [77]). Literary circles in Paris were shocked at this opinion [78]). It is difficult to detect the influence, artistically speaking, of Dickens on Tolstoy's characters in *War and Peace*, and even more so de Kock's. Any similarity in characters and situations must be here of an indirect kind. In this work pupil far surpasses the master in the depth of character presentation and description of events.

The 1870's find Tolstoy in his work on *Anna Karenina* and, in its latter part, on his *Confession*. After the appearance of *Anna Karenina* Tolstoy's fame is at its peak. In England, where the cult of Russian novels began to be evident in the following decade, Tolstoy is admired for his insight into the souls of his characters and for his realism [79]). Literary critics there, in the 1880's, begin to consider Dickens as a mere humorist, a Victorian, « who never knew the vast landscapes of the soul and terrible corridors of the spirit », compared to Dostoevsky and Tolstoy [80]). Matthew

---

71) *Ibid.*, p. 352.
72) *Ibid.*, p. 248.
73) Simmons, *op. cit.*, v. I. p. 317, note 1 Cf. Gusev, *op. cit.*, p. 654.
74) Gusev, *op. cit.*, p. 687.
75) *Ibid.*, pp. 654, 687.
76) Simmons, *op. cit.*, *v.* I, p. 297.
77) Dole, *op. cit.*, p. 153.
78) *Ibid.*
79) G.H. Ford, *Dickens and His Readers* (Princeton, 1955), p. 192, note.
80) *Ibid.*, 194.

Arnold, while recommending Tolstoy's *Anna Karenina* to English readers in 1887, used the same terms which George Eliot had used in her manifesto against Dickens :

« The Russian novelist is thus master of a spell to which the secrets of human nature — both what is external and what is internal, gesture and manner no less than thought and feeling — willingly make themselves known » [81]).

Yet, despite all his fame, Tolstoy's high opinion of Dickens did not diminish. He did his best to make sure that there would be room left for Dickens in the sunlight, and he consistently maintained that Dickens was one of the greatest novelists of the century [82]). Strangely, as it may be seen from the following excerpt, he valued Eliot equally high. Among the recollections of G.A. Rusanov, then a young man and follower of Tolstoy, we find one, dated December 4-6th, 1890, while visiting Yasnaya Polyana :

« Somehow the conversation switched to Dickens, whom Tolstoy loved very much; (his portrait is hanging in the room, previously serving as Tolstoy's study).

"Have you read his *Tale of Two Cities?* Or *Our Mutual Friend?*" And Leo Nikolaevich named to me another two-three novels of Dickens and, as if on purpose, just the ones I have not read . . .

"Be sure to read them", he added. "Oh, how I envy you, how much pleasure is there in store for you. Dickens on the highest level, a step lower Thackeray, still lower Trollope".

"And George Eliot?" I asked.

"Oh, she is equal with Dickens, on the same level with him" » [83]).

It was Eliot's socialism that always appealed to Tolstoy [84]).

In some aspects Dickens' novels continue to compare favourably with Tolstoy's *Anna Karenina*, as noted by critics. Tolstoy's friend, N.N. Stakhov, writes to him in 1877 : « *Anna Karenina* is a great work of Dickens and Balzac type but it exceeds all their novels » [85]). Another, a more recent critic, while discussing the description of railways in novels, notes :

« Apart from a chapter or two in *Anna Karenina*, it is hard to think of a parallel book which turns railways into art. Dickens conveyed by them his sense of a new world. Zola failed in *La Bête Humaine* » [86]).

---

81) *Ibid.*, p. 185.
Cf. G. Phelps, *The Russian Novel in English Fiction* (London, 1956), pp. 37-38, 138.

82) Ford, *Dickens and His Readers*, p. 192.

83) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov*, v. I, pp. 318-319. Cf. N.N. Gusev, *Letopis' zhizni i tvorchestva L.N. Tolstogo, 1878-1890* (Moskva, 1958), p. 776.

84) T.S. Lindstrom, *Tolstoï en France* (Paris, 1952), p. 134.

85) Gusev, *Letopis' zhizni i tvorchestva L.N. Tolstogo*, p. 469.

86) A.O.J. Cockshut, *The Imagination of Charles Dickens* (London, 1961), p. 91.

After the publication of *Anna Karenina* Tolstoy, as usual, continues reading Dickens. Two entries from his wife's diary throw some light upon the subject. October 23rd, 1878 :

« ... Lyova said to-day that he had read so much historical material that he would like to rest and read Dickens's *Martin Chuzzlewit* for a change. I know that when Lyova begins to read English novels, he is sure to start writing again himself » [87]).

Apparently, from previous experience, she associated in her mind the idea that whenever her husband begins to read the English novelists, this means he is himself preparing to write something of his own. An entry in her diary, dated November 6th, 1878 reads :

« It worries him not to be able to write; in the evening he was reading Dickens's *Dombey and Son,* and suddenly said to me : "I've got an idea ! I have been thinking of an old woman, imagining her figure, her appearance, and her thoughts; but I couldn't find a *feeling* to put into her, and now I've got it. It is that her old man, locked up in jail, is innocent" » [88]).

An incident, similar to the one discussed above, can be found in *Dombey and Son* where Dickens describes an old beggar woman, Mrs. Brown, and her daughter Alice [89]).

Tolstoy's *Confession,* written in 1878-79, and published in Switzerland, begins a turning point in his religious, moral, social, philosophical and artistic ideas. For some years after this date Tolstoy refrained from writing fiction almost entirely. In the 1880's he turns to popular and didactic tales intended for peasants, culminating with his drama, *The Power of Darkness.* His only great work of literature, from the artistic point of view, in this period is *The Death of Ivan Illyich,* 1886. His energies were devoted to the systematic formulation of the principles of his new ethical system. He was especially occupied with biblical scholarship, in an attempt to separate the essential ethical teachings of the Scriptures from the false dogma wich he felt had grown up around them [90]).

The early 1880's reflect this stage in Tolstoy's life also in his reading. Although he occasionally reads *Pickwick Papers,* the English novelists, Dickens, Thackeray, and Trollope, who had for so long been his favourites, are now neglected — he turns to

---

87) *The Diary of Tolstoy's Wife, 1860-1891.* Translated from the Russian by A. Werth (London, 1928), p. 181.

88) *Ibid.,* p. 187.

89) Ch. Dickens, *Dombey and Son* (London, 1953), c. XXIV.

90) In the second part of their lives both Tolstoy and Dostoevsky were very much concerned with the questions of religion. Of the numerous literature on the subject one can consult : Weisbein, *L'évolution religieuse de Tolstoï;* Steiner, *Tolstoy or Dostoevsky;* R. Pletnev, « La légende chrétienne dans l'œuvre de Dostoeïvsky » (*Etudes Slaves et Est-Européennes,* 1961), v. VI, pt. 3-4; and bibliography listed in these works.

weightier religious works[91]). But not for long is Dickens neglected. Soon his novels are revived again with Tolstoy, only this time in a different capacity. In February 1884, Tolstoy conceived an idea of establishing a popular magazine, designed for the masses[92]). This publication, called *Posrednik,* developed into a pioneering publishing house, which proved to be one the few successful practical ventures inspired by Tolstoy.

He encouraged *Posrednik* not only with contributions of his own, but also with suggestions of works that might be printed. These were all books that he read and valued highly : Dickens' short stories, *Oliver Twist, Little Dorrit, Bleak House,* and *Edwin Drood*[93]). In a letter to his daughter Tania, of October 17th, 1885, he mentions that he reads « slowly » *Bleak House,* which he marks as « very good », and thinks about the interpretation for the people and school-children of *Oliver Twist*[94]). In November of the same year he recommends her to try to translate in full, for popular editions, *Bleak House* and *Little Dorrit*[95]). « To render all the subtlety of irony and feeling, to learn to understand the shades of meaning. No one is better in this respect than Dickens »[96]).

A friend of Tolstoy, Y.M. Ivakin, notes some opinions of Tolstoy on Dickens in this period. The following is an excerpt of their conversation from Ivakin's diary :

> « Lately I (Tolstoy) have been rereading Dickens' novels *Little Dorrit* and *Bleak House.* In my opinion, Dickens has not yet been fully evaluated. We don't know Dickens, but what power he is! Previously these novels seemed to me heavy and boring, but not now. What a power! He can have ten characters on the stage but you, while reading, do not forget even one of them. All these English institutions are presented in a light of irony in his works, everything is vested in such irony! . . . In my opinion, heroes in his works are not lords, etc., but people : in rags, their faces pock-marked, they are his real heroes. His novel *Olivier Twist* is beautiful; I remember, I have narrated it to children several times and always with success »[97]).

This was at the time when, under the effect of the Russian novels, in England, the reading public developed an inferiority complex to their own novelists, a complex which also affected Dickens' status as a Victorian writer, conventional and artificial[98]). Strangely, the faults which the English critics tried to find with Dickens' novels, Tolstoy noted with the Russian writers of the

---

91) Simmons, *op. cit.,* v. II, p.55; and Gusev, *Letopis' zhizni i tvorchestva L.N. Tolstogo,* p. 522.
92) Simmons, *op. cit.,* v. II, p. 76.
93) *Ibid.*
94) Gusev, *Letopis' zhizni i tvorchestva L.N. Tolstogo,* p. 616.
95) *Ibid.,* p. 621.
96) *Ibid.*
97) *Ibid.*
98) Ford,*op. cit.,* p. 191; and Phelps, *The Russian Novel in English Fiction,* p. 39.

1880's. Recollections of several of his friends indicate the following opinions of Tolstoy :

« Language of the majority of Russian writers suffers with excessive verbosity and simulation ... A genuine teacher of language in literature was Dickens. He always knew how to place himself in positions and situations of the characters he described. And he knew how and what kind of language every of these characters ought to use » [99]).

De Vogüe's *Le Roman Russe*, where he discusses the impact of the Russian novel in France, published in 1886, and later translated into English, declares that the Russian novelists owed much more to Dickens than to Balzac [100]). Aylmer Maude, Tolstoy's biographer and personal friend, notes in this connection in 1888 :

« Tolstoy says that novel, at the present time, is on a much lower level, both in England and in France, than when he was young. Dickens and Hugo were then in their prime, and who nowadays can equal them? Consciously they selected the subjects important in life, and developed them in such a way that the readers were permeated with their feelings. They appealed for pity, compassion, they were protectors of poor and oppressed, and they expressed their indignation at the persisting evil in such a way that they touched peoples' hearts » [101]).

In the meantime the demand for abridged and adapted forms of Dickens' novels, to appear in *Posrednik*, increases. Friends and co-workers are contacted by Tolstoy to prepare suitable popular editions of *Edwin Drood, Oliver Twist, Little Dorrit, Tale of Two Cities* and *Our Mutual Friend* [102]). In a letter to V.G. Chertkov, dated February 22nd, 1886, Tolstoy writes that he himself is very much interested in editing for *Posrednik*, in adapted form, of *Tale of Two Cities, Little Dorrit* and the most enjoyable *Our Mutual Friend* [103]).

The decade of 1890's marks Tolstoy's new attitude toward art — a result of his previous change. He condemmed his earlier writings, which he now regarded as harmful, since, in his opinion, they were written from motives of vanity and ignorance of the truth. Art, in his later view, ought to be infused with a spirit which is morally uplifting. It has to be simple enough for most men to comprehend, and it is to be freed from sensuality. The new theory of art is expounded in his treatise, *What is Art ?*, published in 1897.

The new requirements for art in literature do not leave out his beloved Dickens from the artistic field. V.F. Lazursky, a pro-

---

99) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov*, v. I, p. 398.
100) Phelps, *op. cit.*, p. 34.
101) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov*, v. I, p. 435.
102) *Ibid.*, v. I, p. 346. Cf. Gusev, *Letopis' zhizni i tvorchestva L.N. Tolstogo*, pp. 605,628.
103) Gusev, *Letopis' zhizni i tvorchestva L.N. Tolstogo*, p. 628.

fessor of West European literature of Odessa University, notes the following opinion of Tolstoy on art; June 24th, 1894 :

« One ought to understand art without studying it. Take, e.g., a novel of Walter Scott or even Dickens and read it to a peasant : he will understand it. But make him listen to a symphony of Chaikovsky or Brahms or other, and he will hear only noises » [104]).

Excerpts from Tolstoy's essay, *What is Art?*, prove further that Dickens' novels were, according to Tolstoy, universal art :

« If I were asked to give modern examples of each of these kinds of art — religious and universal — as examples of the highest art, flowing from love of God and man, ... in literature I should name *The Robbers*, V. Hugo's *Les Pauvres Gens* and *Les Misèrables;* the novels and stories of Dickens — *The Tale of Two Cities, The Christmas Carol, The Chimes,* and others ... » [105]).

In connection with Tolstoy's changed conception of religion and art, some French critics note that Dickens was a great religious teacher, and as such was a kin spirit to Tolstoy, because he loved the poor, the humble, the low, and denounced injustice, oppression and cruelty [106]). Dickens' *Bleak House* teaches us to detest the mere bourgeois virtue, and anticipates Tolstoy's *Resurrection* in interpreting the divine message : « Thou shalt not judge » [107]). One critic goes even to the extent of considering Dickens as Tolstoy's and Dostoevsky's teacher :

« Aux yeux du public russe ... Dickens est surtout le créateur de la petite Nell, le poète des humiliés et des "offensés" : c'est par là surtout qu'il a été le maître de Dostoïevsky comme du comte Tolstoï » [108]).

Indeed, Tolstoy's appreciation of Dickens in later years was enhanced by his own progressive obsession with religious problems. *What is Art?* rests on the quixotic premise that the story of Nell and her grandfather is greater art than *King Lear* [109]).

In the meantime, under the influence of the aesthetic criticism of the 1890's, English readers « discovered » Dickens' philosophical and psychological ineptitude, in comparison with the Russian and the contemporary English novelists, and his artistic ineptitude, in comparison with Flaubert, Maupassant and Henry James [110]). One of the requirements of the aesthetic criticism was that the author

---

104) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov,* v. II, p. 11.
105) G.H. Perris, *The Life and Teaching of Leo Tolstoy* (London, 1904), p. 215.
106) Ford, *op. cit.,* p. 192. Cf. Lindstrom, *Tolstoï en France,* p. 134.
107) Ford, *op. cit.,* pp. 192-193.
108. Ford, *op. cit.,* p. 193.
109) *Ibid.,* Cf. G. Orwell, « Lear Tolstoy and the Fool » in *Collected Essays* (London, 1961), pp. 414-434.
110) Ford, *op. cit.,* p. 201.

must be present in his work like God in creation, inivisible and almighty, everywhere felt but nowhere seen [111]). Tolstoy considered that Dickens' relationship to his characters was an ideal one, and said of him :

> « It is well when an author stands only just outside his subject, so that one continually doubts whether the treatment is subjective or objective » [112]).

Permeated with the aesthetic criticism and infatuated in Tolstoy and Meredith, serious young readers of the 1890's tried to banish Dickens as « too gutterly gutter » [113]).

In this period of Tolstoy's life another aspect of Dickens' influence took a marked form : Tolstoy's dislike of governments and autocracy. Of course, the roots of this dislike, for which the works of Rousseau were mainly responsible, reach the early period of Tolstoy's life [114]). To his many English readers, Dickens' sneers at parliament as « the national dustyard », in *David Copperfield*, and his account of the Eatanswill election in *Pickwick Papers*, seemed merely humorous; but to Tolstoy, with his inherited dislike of government, this testimony from a great English author who had served as a parliamentary reporter, seemed irrefutable evidence of the futility of parliaments [115]). When Tolstoy's outlook on life led him to condemn governments in general, it predisposed him to extend that condemnation to parliamentary as well as to autocratic government [116]). And in his condemnation of empty, superfluous verbosity of parliamentarians Tolstoy was even stricter than Dickens [117]).

The last ten years of Tolstoy's life culminated in his philosophical and moral conflicts with the official Russian Orthodox Church, the state, the society and, finally, with his own family. Yet he was still working intensively, and Dickens continued to remain his closed friend. During the 1904-05 period, Tolstoy and many of his followers and guests to his estate, laboured on collection of material for *Krug chtenia,* a production designed to reflect in a broad sense Tolstoy's religious philosophy through the medium of a great number of quotations drawn from numerous thinkers and partly from his own works [118]). In this connection he studied the works of many ancient and contemporary philosophers and

---

111) *Ibid.*, p. 214.
112) *Ibid.*, p. 215.
113) *Ibid.*, p. 238.
114) See : M.I. Markovitch, *Jean-Jacques Rousseau et Tolstoï* (Paris, 1928).
115) Maude, *op. cit.*, v. I, pp. 47-48.
Cf. *The Works of Leo Tolstoy,* v. I, p. 48; and Una Pope-Hennessy, *Charles Dickens* (New York, 1946), pp. XI-XII.
116) Maude, *op. cit.*, v. I, p. 48.
117) *Ibid.*, p. 49.
118) Simmons, *op. cit.*, v. II, p. 370.

was occasionally rereading Dickens, whose works always evoked joy in him :

« I am rereading Dickens. I am looking for something suitable for *Krug chtenia;* so far unsuccessfully. But how well he writes [119]). Dickens is a Universal genius. He even makes dead ebjects alive : "the sea is laughing" » [120]).

He often remarked at Dickens' wit and beauty of his descriptions [121]). He said of him : « Dickens is someone special, someone outstanding » [122]). In his opinion neither Thackeray nor Mark Twain measured up to Dickens, and he preferred Dickens to Victor Hugo, because the latter repelled him with his pathos [123]).

Many a happy moment was experienced by Tolstoy, his children and friends when talking of Dickens and reading his works. Some of them are recorded in their memoirs, e. g., one excerpt, dated February 4th, 1905 :

« Leo Nikolaevich began a conversation about Dickens, saying that he reads him with a special interest, feeling and joy, almost naive, in passages where Dickens describes children ... He (Dickens) likes the weak and the poor and scorns the rich everywhere. Strangely, he often describes thieves. In one story a woman thief grabs a boy's cap but her hand is entangled in his hair. She takes scizors and wants to cut the hair, but stops when she recalls the curls of her boy son » [124]).

Of course, Tolstoy or the person who recorded this incident, confused the facts a little. The passage in question is from *Dombey and Son,* where the thief woman is Mrs. Brown, her boy is really her daughter Alice, and the boy with the curls is again a girl, Florence Dombey [125]). Another impression is recorded by Sergeenko, on February 8th, 1905 :

« Leo Nikolaevich ... reads a lot ... especially he is enraptured by Dickens, whom he reads for the second time, and of whose works he narrates whole passages : "Do you remember in *Dombey and Son,* when to Dombey comes this ... and begins to lay on the table the bank-notes, then watches, silver spoons, and how, having done that, he waves a kiss to

---

119) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov,* v. II, p. 244.
120) *Ibid.,* p. 246
121) *Ibid.,* pp. 239, 244, 252.
Cf. Goldenveizer, the famous pianist and composer, notes in his diary on August 2nd, 1903, that Tolstoy, in a conversation with him, mentioned that there are people like image in nature who are too exclusive and to improbable to describe, yet Dickens described such characters. See : A.B. Goldenveizer, *Vblizi Tolstogo* (Moskva, 1959), p. 173.
122) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov,* v. II, p. 252.
123) *Ibid.,* pp. 244, 253.
124) *Ibid.,* p. 248.
125) *Dombey and Son,* ch. VI.

the ladies with his hand". And Leo Nikolaevich becomes inspired while talking of Dickens whom he always loved » [126]).

The above incident refers to Captain Cuttle who lost his hand and used a hook instead, which, in this case, he waved at the ladies. Also, at this time, Tolstoy read *The Old Curiosity Shop*, which he praised. He said that the chapter on jail would be suitable for his *Krug chtenia* [127]).

Tolstoy's son, Sergei, recalls that his father read *David Copperfield* in 1905, and notes the following statement of Tolstoy himself :

« Uncle Seriozha used to say : "When you begin reading Dickens it is as if you were entering from a dirty pub into a good society" » [128]).

Other excerpts from memoirs corroborate the fact that Tolstoy always enjoyed Dickens' novels [129]). When Sergeenko once asked him whether he recalled now, while rereading Dickens, his first impressions of him, Tolstoy answered :

« No, he is new for me. In my youth I read him, I devoured him like Rousseau, Schopenhauer » [130]).

An evaluation of the Tolstoy-Dickens artistic and spiritual relationship would be incomplete without a few opinions of some fellow authors on the subject. Dostoevsky, who, like Tolstoy, referred to the English novelist as « the great Christian — Dickens », was also under Dickens' influence [131]). Tolstoy noted this and linked together Dickens and Dostoevsky as artists of the highest type [132]). In England, whenever such comparaisons have been made, and faint resemblances recognized, Dickens has usually been treated as a progenitor, outmoded by a dazzling successor, a poor relation to be kept out of sight in the attic [133]). It is true, however, that his method was not the enormous and elaborate complexity of Shakespeare's or Tolstoy's method, nor was his the psychological analysis so differently exemplified by Dostoevsky and Stendhal [134]). The Dostoevsky-Dickens relationship deserves another study and can be only mentioned here [135]).

---

126) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov,* v. II, pp. 126-127.
127) *Ibid.*, p. 244.
128) *Ibid.*, p. 264.
129) Ibid., p. 250. Cf. *Yasnopolyansky Sbornik,* pp. 173, 180.
130) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov,* v. II, p. 251.
131) Ford, *op. cit.*, p. 193.
132) *Ibid.*
133) *Ibid.*
134) E. Johnson, *Charles Dickens* (London, 1953), v. II, p. 1138.
135) Literature on the Dostoevsky-Dickens relationship is quite extensive to be listed here. In addition to several titles listed in this article, dealing with the subject, one may mention here a few specific studies, such as : M.A. Futrell, « Dickens and Dostoevsky » in *(English Miscellany,* VII, 1956); A. Huxley, *Vulgarity in Literature* (London, 1930), pp. 54-59; G. Katkov,

Another Russian author of the nineteenth century, Turgenev, also admired Dickens and was influenced by him [136]). The Turgenev-Dickens literary relationship could serve for still another study in this respect [137]). Tolstoy had a high opinion of Turgenev but not always agreed with his point of view. In connection with his criticism of Dickens Tolstoy noted once in 1905 :

« Turgenev, even he made mistakes. He read a criticism of Dickens' grape harvesting description in *The Athenaeum,* and by this criticism he judged that the description was presented with affectation, made up. But the opposite was true; this description was excellent. The reviewer wrote so and Turgenev allowed himself to be misled by this opinion. Gué was right in saying : "Critics are the fools who discuss the wise". Dickens is a genius of the kind born once in a hundred years but his critic has been forgotten a long time ago » [138]).

« Turgenev », Tolstoy is reported of saying, « was a fine critic but occasionally he blundered » [139]).

Gorky's opinion of Dickens was mixed. Some of his writings Gorky considered as good, some not so [140]). During their first meeting Gorky and Tolstoy talked of Gogol. This is what we find of this conversation in Gorky's memoirs :

« When I (Gorky) said that Gogol was probably influenced by Hoffmann, Sterne and, perhaps, Dickens, he glanced at me and asked : "Have you read that somewhere? Haven't you? It is not true. Gogol hardly knew Dickens' » [141]).

In connection with Gogol, Tolstoy mentioned to Maude among Russian authors Gogol resembled Dickens in humour; but he had none of his broad humane sympathies, that of Russian authors Pushkin was first to have it and, like Dickens, he had no second [142]). But Gogol, like Dickens, Hoffman, Balzac and Dostoevsky, depicted cities in their corruptedness, misery and vice [143]). Once, while looking for

---

« Steerforth and Stavrogin » in *(Slavonic Review,* XXVII, 1949); H. Muchnic, *Dostoevsky's English Reputation :* 1881-1936 (Smith College Studies in Modern Languages, XX, 1939).

136) Ford, *op. cit.,* p. 192.

137) The relationship Turgenev-Dickens is mentioned in several titles listed in this article. Several more works deal with the subject, among them especially : G.H. Ford, *Dickens and His Readers* (Princeton, 1955); R. Gettman, *Turgenev in England and America* (University of Illinois Press, 1941); G. Phelps, *The Russian Novel in English Fiction* (London, 1956); G. Steiner, *Tolstoy or Dostoevsky* (New York, 1961); and other.

138) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov,* v. II, p. 251.

139) *Ibid.,* p. 127

140) *Ibid.,* p. 428. Cf. *L.N. Tolstoi v russkoi kritike,* p. 415.

141) *Reminiscences of Leo Nikolaevich Tolstoy by Maxim Gorky* (New York, 1920), p. 71.

142) Maude, *op. cit.,* v. II, p. 464.

143) Steiner, *op. cit.,* p. 211.

The Gogol-Dickens relationship has been also discussed in some studies, e. g., M.A. Futrell, « Gogol and Dickens » in *(Slavic and East European Review,* XXXIV, 1956); and, at the moment when this article is being prepared, M.C. Bryner is working on a paper, « Gogol, Dickens and the Realistic Novel » to be presented at the Fifth International Congress of

some reading material in Gorky's works, Tolstoy noted the following :

« I wished to take something from him (Gorky) for my calendar, but he has nothing of this kind. Yet with Dickens every page is a pleasure » [144]).

Of the contemporary English authors Tolstoy rated G.B. Shaw quite highly. Not long before his death Tolstoy, speaking about the scarcity of good writers everywhere, said : « There are none now », and then added with hesitation, « unless, perhaps, Shaw » [145]). Shaw, like other writers and critics in England, was also of high opinion of Tolstoy. In reference to his *What is Art?* Shaw hailed Tolstoy as « the voice of a master », and G.K. Chesterton declared : « the Chistianity of Tolstoy is, when we come to think of it, one of the most thrilling and dramatic incidents in our modern civilization » [146]). In his talk on Tolstoy, in 1921, Shaw, who praised Tolstoy's last novel, *Ressurrection,* made the following interesting remark :

« Tolstoy does not moralize openly and in this respect I find the superiority of his method over Dickens' method. Tolstoy is able to open the soul like one opens a bottle with a corkscrew, without letting one know whether he is a humorist, or letting one feel that he is laughing. His way is predominantly tragi-comic » [147]).

In the same talk Shaw named Tolstoy « the greatest social solvent revealing to us ... the misery and absurdity of the idle-proud life for which we sacrifice our honour and the happiness of our neighbours » [148]). Critics consider that Tolstoy's play, *The Fruits of Enlightenment* (1889), had a marked influence on Shaw's *Heartbreak House,* which the latter admits in the Preface of this play's 1920 edition [149]).

Among other contemporary English and American authors, Matthew Arnold, Arnold Bennett, Theodore Dreiser, George Eliot, E.M. Forster, John Galsworthy, Thomas Hardy, Ernest Hemingway, William Dean Howells, Henry James, Somerset Maugham, A. Ch. Swinburne, G.H. Wells, Virginia Woolf and many others held Tolstoy in highest esteem [150]). Swinburne, who at the time had been

---

Slavists; see : Etudes Slaves et Est-Européennes, 1962, v. VII, pt. 3-4, p. 252.

144) *L.N. Tolstoi v vospominaniakh sovremennikov,* v. II, p. 127.

145) Maude, *op. cit.,* v. II, p. 464.

146) Phelps, *op. cit.,* p. 139.

147) *Yasnopolyansky Sbornik,* p. 190.

Cf. Steiner, *op. cit.,* p. 127; Phelps, *op. cit.,* p. 152. See also : G.B. Shaw, « Tolstoy : Tragedian or Comedian » in *(The Works of Bernard Shaw,* London, 1930-1938), v. 29.

148) Phelps, *op. cit.,* p. 150.

149) *Ibid.,* pp. 150-151.

150) Ardens, *op. cit.,* pp. 562-563. Cf. Phelps, *op. cit.,* pp. 110, 123, 139, 141; Tolstoi, L.N., *Sobranie sochinenii v dvadtsati tomakh* (Moskva, 1960), v. I, pp. 11-12.

fighting a rear-end battle in defense of Dickens' reputation in England, was overjoyed to bolster up his forces with Tolstoy's high recommendation of Dickens [151]). In George Orwell's essay, « Charles Dickens », 1939, we find a very interesting comparison and juxtaposition of Dickens and Tolstoy :

« Why is it that Tolstoy's grasp seems so much larger than Dickens's — why is it that he seems to tell you so much more *about yourself* ? It is not that he is more gifted, or even, in the last analysis, more intelligent. It is because he is writing about people who are growing. His characters are struggling to make their souls, whereas Dickens's are already finished and perfect. In my own mind Dickens's people are present far more often and far more vividly than Tolstoy's, but always in a single unchangeable attitude, like pictures or pieces of furniture. You cannot hold an imaginary conversation with a Dickens character as you can with, say, Peter Bezoukhov. And this is not merely because of Tolstoy's greater seriousness, for there are also comic characters that you can imagine yourself talking to — Bloom, for instance, or Pécuchet, or even Wells's M. Polly. It is because Dickens's characters have no mental life. They say perfectly the thing that they have to say, but they cannot be conceived as talking about anything else. They never learn, never speculate. Perhaps the most meditative of his characters is Paul Dombey, and his thoughts are mush. Does this mean that Tolstoy's novels are « better » than Dickens's? The truth is that it is absurd to make such comparisons in terms of « better » and « worse ». If I were forced to compare Tolstoy with Dickens, I should say that Tolstoy's appeal will probably be wider in the long run, because Dickens is scarcely intelligible outside the English-speaking culture; on the other hand, Dickens is able to reach simple people which Tolstoy is not. Tolstoy's characters can cross a frontier, Dickens san be portrayed on a cigarette-card. But one is no more obliged to choose between them than between a sausage and a rose. Their purposes barely intersect » [152]).

In no place, source or material can one find Dickens' opinions on Tolstoy. Dickens does not even mention his name in any connection whatever. Undoubtedly, had he lived a little longer, he would have taken notice of Tolstoy whose works began to acquire world fame in the 1870's. He did notice Turgenev, Tolstoy's senior by ten years, some of whose sketches appeared in his *Household Words* during the Crimean War [153]).

In addition of being writers both Dickens and Tolstoy were reformers : Dickens a social reformer, Tolstoy a reformer in many fields. Both men had the same religious philosophy : the New Testament is the best book in the world. In his will Dickens emphasized :

« ... and I exhort my dear children humbly to try to guide themselves by the teaching of the New Testament in its broad spirit, and to put no faith in any man's narrow construction of its letter here and there » [154]).

---

151) Ford, *op. cit.*, p. 192.

152) G. Orwell, « Charles Dickens » in *Collected Essays* (London, 1961), pp. 82-83.

153) Ford, *op. cit.*, p. 191.

154) Forster, *The Life of Charles Dickens*, p. 952.

That was exactly in what Tolstoy believed and what he taught in his later works.

Less than four months before he died Tolstoy still kept advising the young people to read Dickens [155]). He said :

« All his characters are my personal friends. I am constantly comparing them with living persons, and living persons with them . . . » [156]).

And no one could pay a better tribute to Dickens than Tolstoy once did in a letter written in English :

« I think that Charles Dickens is the greatest novel writer of the 19-th century, and that his works, impressed with the true Christian spirit, have done and will continue to do a great deal of good to mankind » [157]).

To conclude and to recapitulate this study one notices that the Tolstoy-Dickens relationship may be divided into two main kinds : The literary influence of Dickens on the early works of Tolstoy, chiefly in imitation of style, drawing of characters and presentation of situations. The influence of Dickensian ideas in the field of humanitarianism, education, ethical, social and political questions prevails in the second part of Tolstoy's life. Throughout all his life Tolstoy retained a very high opinion of Dickens, despite the latter's unpopularity with the literary critics and readers in the second part of the Victorian period in England. Dickens' premature death in 1870 prevented him from getting acquainted with the works and ideas of the rising genius of Tolstoy and from making their spiritual relationship mutual.

University of Saskatchewan

155) V. Bulgakov, *L.N. Tolstoi v poslednii god zhizni* (Moskva, 1960), p. 259.
156) Simmons, *op. cit.*, v. I, p. 103, note 2.
157) *Ibid.*

Mychajlo Miller

ARCHÄOLOGISCHE DENKMÄLER ALTGERMANISCHER STÄMME IN OSTEUROPA

Archäologische Denkmäler altgermanischer Stämme in Osteuropa sind schon seit längerer Zeit bekannt. Auf Grund einer Reihe ungünstiger Verhältnisse sind jedoch viele Funde nicht an die Öffentlichkeit gelangt, andere wieder wurden erst in neuerer Zeit aufgefunden. Dies gibt Veranlassung anzunehmen, daß viele Denkmäler noch unentdeckt sind. Viele Funde wurden im 19. Jahrhundert veröffentlicht, andere jedoch, die sich in Provinzial-Museen befanden, waren unrichtig oder wurden überhaupt nicht ermittelt.

Einer Ermittlung von Angaben über sämtliche Funde und die Eintragung derselben in eine Karte unter näherer Bezeichnung von Art und Zeit, kann eine große Bedeutung in der Geschichte der altgermanischen Stämme in Osteuropa zukommen, die bisher fast ausschließlich auf den Traditionen Jordans fußt.

Das Ermitteln der notwendigen Angaben ist in der heutigen Zeit mit bedeutenden Schwierigkeiten verknüpft. Das Haupthindernis ist das Fehlen von Fachliteratur und die Unmöglichkeit der Überprüfung des Materials, insbesondere in den Museen der Ukraine und Nordkaukasiens. Und gerade in diesen Museen und ihren Sammlungen befinden sich die meisten unveröffentlichten und zumeist auch nicht ermittelten archäologischen Denkmäler der altgermanischen Stämme.

Daher ist die von mir begonnene Arbeit durchaus nicht abgeschlossen und in ihrer Art der erste Versuch, ein Verzeichnis von archäologischen Denkmälern altgermanischer Stämme in Osteuropa aufzustellen. Unbedingt erforderlich ist eine fortlaufende Ergänzung dieses Verzeichnisses durch eine weitere Ermittlung von Angaben über Funde, sowohl in der alten archäologischen Literatur, als auch in den Provinzial-Museen in Süd-und Mittelrußland. Unentbehrlich ist ferner eine Aufstellung, Beschreibung und Eintragung in die Karte der Verbreitung von Münzfundherden und einzelner Funde von römischen Münzen aus der Kaiserzeit, die

unmittelbar mit der gotischen Kultur in der Ukraine verbunden sind. Eine Aufstellung von Beschreibungen der Denkmäler altgermanischer Stämme mit einer Karte ihrer Verbreitung in der Westukraine (Podolien), Wolhynien, Galizien und der Bukowina, im Baltikum, in Rumänien und Ungarn, ist ebenfalls notwendig.

Bisher habe ich 285 Fundstellen archäologischer Denkmäler altgermanischer Stämme festgestellt und zwar für die Zeitspanne vom 3. Jahrhundert v. d. Zw. bis zum 16. Jahrhundert n.d. Zw., die sich territorial wie folgt verteilen:

I. *Mittleres Dnjeprbecken, rechtes Ufer* (Gouvernement Kiew) 71 Fundstellen.

Seit Beginn des 2. Jhs. v. d. Zw. treten östlich der Weichsel von Westen her Urnengräberfelder auf, die sich auf der rechten Seite des Dnjeprbeckens, im Gebiet des Gouvernements Kiew ausbreiten. Charakteristisch sind hierbei die Bestattung von Asche in Urnen, handmodellierte Keramik und Bronzeschmuck der La-Tène-Kultur. Im 1. Jh. v. d. Zw. steigt die Zahl der Urnengräberfelder ein wenig, und das Verbreitungsgebiet dehnt sich nun aus. An verschiedenen anderen Orten werden ebenfalls einzelne Gegenstände dieses Kulturkreises angetroffen. Nach der in der russischen archäologischen Literatur herrschenden Meinung werden diese Urnengräberfelder der La-Tène-Zeit den Bastarnen zugeschrieben.

Im 1.-2. Jh. n. d. Zw. wächst die Zahl der Urnengräberfelder im Gouvernement Kiew bedeutend. Neben Resten von Brandbestattungen in Urnen finden wir auch Körperbestattungen (birituelle Gräberfelder). Neben handmodellierter Keramik treten jetzt. Reste von der mittels Drehscheibe verfertigten Keramik von großer technischer Vollkommenheit auf und nehmen ständig zu. Zur selben Zeit wird der La-Tène-Stil durch den Einfluß des Römischen verdrängt, was sich besonders in Form von Fibeln und der Drehscheibenkeramik zeigt. Gleichzeitig treten römische Münzen der Kaiserzeit auf und verbreiten sich.

Im 3. und 4. Jh. finden die Urnengräberfelder eine Massenverbreitung im Gouvernement Kiew und kommen an einigen Orten in über 10 km Länge vor. Die Brandbestattung wird zum Ende dieser Zeitspanne durch die Körperbestattung verdrängt, und die Urnengräberfelder werden von Gräberfeldern abgelöst. Die Keramik wird ausschließlich auf der Töpferscheibe verfertigt. Viel Metallschmuck von örtlichem gotischen Stilgepräge löst das Römische ab. Zum Schluß dieser Zeitspanne erscheinen Arbeiten aus Bronze mit eingelegter Emaille und finden Verbreitung. Bronze und Kupfer in Schmuckgegenständen werden durch Gold und Silber niederen Gehalts ersetzt. Die Massenverbreitung römischer Münzen aus dem 1. bis 4. Jh. n. d. Zw. beginnt. Ein großer wirschaftlicher Aufschwung der am Dnjepr ansäßigen Stämme und ausgedehnte Handelsbeziehungen mit den Nachbarstämmen sind die Folge.

Die oben geschilderte Entwicklung und die damit verbundenen Veränderungen materieller und ritueller Formen vollzieht sich fortlaufend am Ort als Ergebnis eines inneres Prozesses. Bekannt sind große Gräberfelder (z. B. das Gräberfeld von Tschernachowo), bei denen man sämtliche Bestattungsarten und die Veränderungen der materiellen Kultur, vom 2. Jh. v. d. Zw. bis zum 5. Jh. n. d. Zw. genau verfolgen kann.

Die gotischen Siedlungen lagen vielfach innerhalb alter skythischer Burgwälle und waren somit befestigt. (Burgwall von Pasterskoje). Diese Siedlungen sind nicht näher erforscht, bestanden aber vermutlich aus Erdhütten. Die Bevölkerung beschäftigte sich mit Ackerbau und Viehzucht.

Seit dem 5. Jh. sind die gotischen Siedlungen im Gouvernement Kiew Plötzlich verschwunden. Im. 8. Jh. tauchen slavische Siedlungen und Gräberfelder auf.

II. *Mittleres Dnjeprbecken, linkes Ufer.* (Gouvernement Tschernigoff, Poltawa, teilweise Gouvernement Charkow und Kursk) — 55 Fundstellen —.

Im allgemeinen Denkmäler derselben Art wie im Gouvernement Kiew — Urnengräberfelder, die Siedlungen liegen ebenfalls vielfach innerhalb alter skythischer Burgwälle. Hier gibt es bedeutend weniger Denkmäler als auf dem rechten Dnjeprufer. Das frühe Bild der Urnengräberfelder der La-Tène-zeitlichen Kultur fehlt hier vollkommen, daraus könnte man schließen, daß die altgermanischen Stämme seit dem 1. Jh. n. d. Zw. über den Dnjepr vordrangen und sich am linken Ufer festsetzten. Die östliche Verbreitungsgrenze der Urnengräberfelder verläuft längs der linken Nebenflüsse des mittleren Dnjepr. Diese Grenze ist jedoch schwankend.

Auf dem hier beschriebenen Gebiet, besonders an dessen Ostgrenze, sind gotische Bestattungen in Grabkammern und Grabhügeln mit Leichenverbrennungen anzutreffen, darunter findet man auch einige aus der La-Tène-Zeit.

Im 5. Jh. verschwindet die Hauptmasse gotischer Denkmäler vom linken Ufer des mittleren Dnjepr genauso, wie vom rechten Ufer.

III. *Unteres Dnjeprbecken, beide Ufer.* (Gouvernement Jekaterinoslaw, Cherson und Taurien, ohne Krim) — 52 Fundstellen —.

Auf diesem ausgedehnten Gebiet sind die gotischen Denkmäler mannigfaltig und verschieden, sowohl ihrem Charakter, als auch der Zeit nach, der sie angehören.

Am rechten hohen Ufer des Dnjepr im Abschnitt des großen Dnjeprbogens dehnen sich auf ungefähr 60 km mit geringen Unterbrechungen Reste gotischer Siedlungen und Urnengräberfelder aus, vom nämlichen Typus wie im mittleren Dnjeprgebeit, und zwar aus den ersten Jahrhunderten n.d. Zw. Ferner liegen

an der Mündung des Dnjepr, ebenfalls auf dem rechten Ufer, in einer Ausdehnung von ungefähr 100 km, Reste von 10 befestigten Städten mit Steinmauern, Bauten, Erdwällen und Gräbern. Neben den Stadtruinen liegen gotische Grabfelder aus den ersten Jahrhunderten n.d. Zw. Diese Denkmäler verschwinden ebenfalls id 5 Jh. n.d. Zw.

Auf der linken Seitedes Dnjeprmündungsgebietes sind gruppenweise und einzeln gelegene reiche Grabstätten von Kriegern mit Pferden bekannt, die mit goldgeschmückten Waffen, Goldschmuck mit Bernstein, farbigen Steinen und Inkrustationen aus mehrfarbigem Glas aus dem 5.-7. Jh. ausgestattet sind.

An der Dnjeprmündung wurden einzelne Urnengräberfelder und Grabstätten entdeckt, die La-Tène-zeitliche Gegenstände enthielten. Es sind auch Funde einzelner Gegenstände dieser Kultur bekannt.

IV. *Donbecken.* (Dongebiet, Teile des Gouvernements Woronesch, Charkow und Kursk) Wenig Fundstellen — 18.

Doch sind einige davon in weitesten Kreisen bekannt geworden. Reste von Siedlungen oder Gräberfeldern am Don sind noch nicht entdeckt worden. Die bisher entdeckten Gräberfelder sind Reste einzelner reicher Bestattungen aus dem 3.-6. Jh. In drei Fällen wurden unter den Beigaben mehr oder weniger prunkvolle Diademe mit verschiedenen farbigen Steinen entdeckt, die nirgends sonst in Osteuropa angetroffen wurden. Seit dem 4. Jh. haben die Goten die Schwarzmeerküste beherrscht und bildeten dort die obere Bevölkerungsschicht. Es ist durchaus möglich, daß gotische Fürsten einige der alanischen Stämme im Gebiet des Donbeckens beherrschten.

V. *Halbinsel Krim.* — 34 Fundstellen.

Gotische Denkmäler finden sich dort seit dem 3. Jh. n. d. Zw. Die Denkmäler tragen einen fortgeschrittenen und verschiedenartigen Charakter und liegen in den Bergen an der Südküste des Schwarzen Meeres. Die meisten der monumentalen Denkmäler sind in Fels gehauene Reste großer Festungen, befestigter Städte und Dörfer, Basiliken, Kirchen und Gräberfelder. Die Hauptstadt des gotischen Reiches vom 5.-10. Jh. war Doros — heute Eski-Kermen. Hier hat man Reste einer großen Basilika, großer Befestigungswerke, Höhlenkirchen mit Freskenschmuck, öffentlichen und Wohngebäuden, zugleich Reste einer Wasserleitung und Nekropole gefunden. Im 10. Jh. wurde die Hauptstadt nach Feodoro, dem heutigen Mangup-Kale verlegt, die bis zum Ende des 15. Jhs. bestanden hat. Von den Ruinen Feodoros sind die Reste der Festung, einer Basilika, anderthalb Mal größer als die von Doros, eines Palastes und vieler sonstiger Bauten bekannt.

Von den gotischen Gräberfeldern ist das am meisten erforschte Gräberfeld von Ssuuk-Ssu am südlichen Ufer berühmt geworden.

Dieses umfaßt die Zeit vom 3. bis zum 11. Jh. und hat ungeheuer viel Forschungsmaterial ergeben.

Gotische Denkmäler aus Kertsch sind hauptsächlich durch eine große Anzahl von Waffen und Goldarbeiten vertreten, die mit Bernstein verziert und mit buntfarbigem Glas eingelegt sind. Diese Fundstücke kommen in gotischen Grabkammern aus der Zeit des 4.-6. Jhs. n.d. Zw. vor.

VI. *Nordkaukasus.* (Gouvernement Schwarzmeerküste, Kuban, Stawropol und Terek) — 46 Fundstellen.

An der Schwarzmeerküste sind über 10 Fundstellen bekannt, deren wichtigste gotische Gräberfelder aus dem 5.-7. Jh. sind, die denen auf der Krim gleichen.

Für das Gouvernement Kuban in seinem nördlichen Steppengebiet, als auch für das Gouvernement Stawropol sind Einzelbestattungen in Grabhügeln kennzeichnend, die mit denjenigen am Don verwandt sind. In jüngster Zeit sind am Fluß Kuban an einigen Stellen Gräberfelder entdeckt worden, die den gotischen Gräberfeldern an der Schwarzmeerküste und denen auf der Krim aus dem 5.-7. Jh. entsprechen.

Das Gouvernement Terek weist die meisten Denkmäler auf, die sich vor allem am Oberlauf des Flusses Terek, an höchsten und unzugänglichsten Berghängen befinden. Es sind hauptsächlich Gräberfelder, vielfach Grabkammern, mit verschiedenartigem und reichem Inventar aus Gold mit Steinen, Glas und eingelegter Emaille verfertigt. Die Gräberfelder gehören nach den Fundstücken und Münzen in die Zeit vom 4.-10. Jh. n.d. Zw.

VII. *Funde außerhalb des Gebietes der Massenverbreitung gotischer Denkmäler.*

Hier wurden 10 Funde festgestellt und beschrieben und zwar im Becken der oberen und mittleren Wolga. Dies sind Schätze oder einzelne Gegenstände aus finnischen Gräberfeldern des 4.-7. Jhs. n.d. Zw.

Somit lassen die archäologischen Denkmäler altgermanischer Stämme in Osteuropa folgende vorläufigen Schlußfolgerungen zu:

Die altgermanischen Stämme kommen aus Mitteleuropa, vermutlich aus dem Gebiet zwischen Elbe, Rhein und Donau, nach Osteuropa (östlich der Weichsel). Zu Beginn des 2. Jhs. n. d. Zw. gründen diese Stämme Siedlungen am rechten Ufer des mittleren Dnjepr. Ihr kultureller Einfluß reicht bis zur Mündung des Dnjepr und nach dem Nordkaukasus hin. Seit dem 1. Jh. n.d. Zw. dehnen sich die Siedlungen der altgermanischen Stämme auch auf das linke Ufer des Dnjepr dis zu seiner Mündung aus und verbreiten sich dann längs an seinen Nebenffüssen und des Dnjepr.

Seit dem 3. Jh. n.d. Zw. steigt die Zahl der Siedlungen im

Dnjeprbecken bedeutend an, und diese breiten sich auch auf der Krim aus. Im 3.-4. Jh. n.d. Zw. entsteht am Dnjepr ein gotisches Reich mit gotischer Kultur und es kommt zur « ersten Blütezeit ». Die gotische Kultur ist im Westen mit der römischen verbunden, im Osten hingegen mit der finnischen und alanischen. Auf das hochentwickelte gotische Handwerk und den Handel in dieser Zeit weist die Massenverbreitung römischer Münzen im Dnjeprgebiet, die Verbreitung gotischer Metallerzeugnisse in finnischen Burgwällen vom Djakowo-Typus im Becken der oberen Wolga und Oka und der Einfluß der gotischen Kultur auf die alanische hin.

Seit dem Ende des 4. und zu Anfang des 5. Jhs. n. d. Zw. verschwinden gotische Denkmäler plötzlich und vollständig im Dnjeprgebiet. Hingegen wächst die Zahl dieser Denkmäler an den Gestaden des Schwarzen Meeres und gleichzeitig tauchen sie auch im Nordkaukasus auf. Das Hauptgebiet der Entwicklung gotischer Kultur wird die Krim mit den Zentren Kertsch (Pantikapaion) und wahrscheinlich Cherson. Im 5.-6. Jh. n.d. Zw. vollzieht sich nun schon auf der Krim die weitere Entwicklung der gotischen Kultur, und es kommt zu ihrer « zweiten Blütezeit ». In der Metallverarbeitung werden Kupfer und Bronze durch Silber und Gold abgelöst. Die Kunstfertigkeit ist durch zahlreiche Goldarbeiten mit Inkrustationen von Schmalte, Bernstein, buntfarbigen Steinen und Glas wie auch durch Gegenstände mit farbiger Emaille gekennzeichnet.

Im ständigen Kampf mit den Steppenvölkern erobern die Goten das Bergland und die Südküste der Krim, entstehen zahlreiche Dörfer, Städte und Festungen. Das zweite Gotenreich besteht bis zum Ende des 15. Jhs.

Im Nordkaukasus — an der Schwarzmeerküste und längs der Flüsse Kuban und Terek — hält sich die gotische Kultur bis zum 10. Jh., so besonders in den Bergen Ossentiens. In späterer Zeit vermischt sich diese Kultur mit Einflüssen aus dem Iran und bildet so vom 10.-14. Jh. die Kultur der Nordkaukasischen Bergvölker. Einige Gegenstände dieser Kultur, wie Metallverzierungen, Riemenschlußtücke und sonstige Gegenstände, weisen bis in die Gegenwart gotische Verzierungen des 5.-6. Jhs. n.d. Zw. auf, Im entgegengesetzten westlichen Gebiet des Steppenlandstriches, in den Karpaten, haben sich in Gürtelschnallen und Gürtelverzierungen der Bergbevölkerung Formen gotischer Kunst des 5.-6. Jhs. erhalten.

Die altgermanischen Stämme haben die Rolle des Vermittlers zwischen der klassischen Kultur und dem Osten einerseits, und Mitteleuropa andererseits übernommen: Im Dnjepr — und Schwarzmeergebiet haben sie vom 3.-4. Jh. den eigenartigen « gotischen » oder « merowingischen » Stil geschaffen und dann über ganz Europa verbreitet. Dieser spielte dann eine entscheidende Rolle in der Entwicklung der europäischen Kultur.

1. Професорський Збір УВУ у Празі, 29.XI.1923 р. на урочистій інсталяції Ректора (враз із гістьми).
Сидять (зліва) : О. Ейхельман, С. Смаль-Стоцький, О. Одарченко, І. Шовгенів, Форманек, І. Горбачевський, Я. Бідло, Л. Білецький, С. Дністрянський, Ф. Щербина.
2-й ряд : В. Старосольський, К. Воєвідка, О. Шульгин, В. Наливайко, А. Артимович, Ф. Швець, В. Тимошенко, Б. Матюшенко, Д. Дорошенко, І. Мірчук, І. Рихло.
3-й ряд : М. Кметь, О. Лотоцький, М. Лозинський, Ю. Добриловський, І. Ортинський, Дідуник, В. Біднов, С. Рудницький, К. Лоський, Б. Іваницький, М. Сисак.

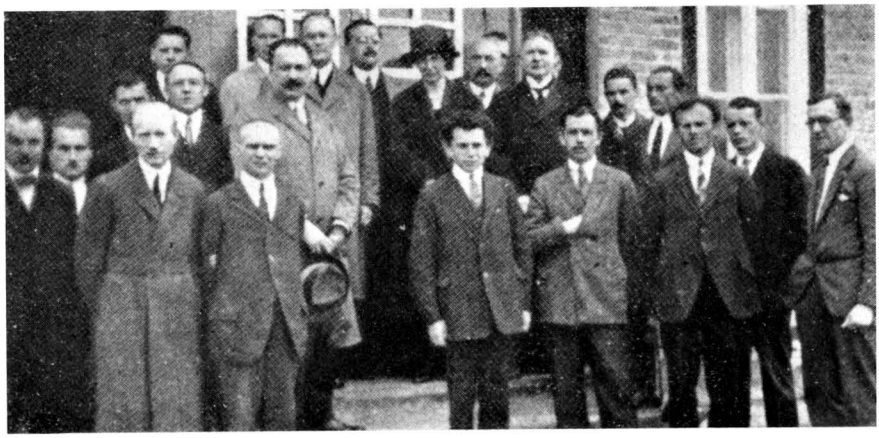

2. Відкриття Українського студентського дому у Адлерсгофі під Берліном, 1927 р. 1-й ряд вгорі зліва : К. Чехович, В. Залозецький, З. Келлер. І. Мірчук, О.П. Скоропадська, О. Скоропис-Йолтуховський, (за ним — закритий) Д. Олянчин, ген. В. Ґренер, 2-й ряд : Х., І. Драбатий, Д. Дорошенко, В. Липинський, Д. Садівничий; 3-ій ряд : М. Бутович, Х., М. Ципріянович, Н. Іванина, Х., М. Самарський, С. Кузьменко, М. Мілько, З. Пеленський.

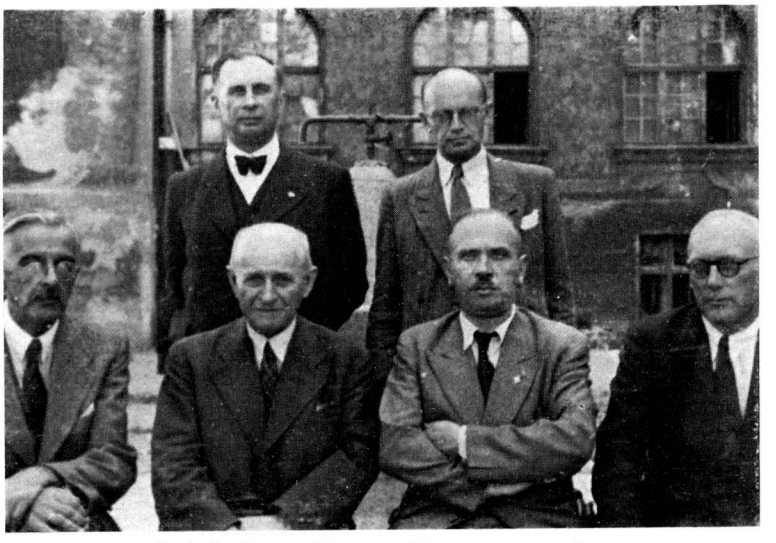

3. 1-й Сенат УВУ у Мюнхені, 1946/47.
Сидять (зліва): І. Мірчук — Декан Філософічного Факультету; В. Щербаківський — Ректор; Є. Храпливий — Проректор; Л. Окіншевич — Декан Факультету правничих і суспільно-економічних наук; стоять Продекани: В. Доманицький та В. Кубійович.

4. Адміністрація УВУ в Літньому семестрі 1949 р.
сидять зліва: Проректор І. Мірчук; М. Томашівська — Секретар Філософічного ф-ту; В. Щербаківський — Декан Філос. ф-ту; стоять: Б. Цюцюра — Головний Секретар; Є. Перейма — Секретар КоДУС-у на Німеччину; С. Галамай — асистент при катедрі адміністративного права; О. Тарнавський — Фінансовий референт; О. Лизогуб — технічний урядовець; Е. Реміх — квестор; В. Кубійович — Продекан Філос. ф-ту; М. Ольшанецька — секретарка; К. Аріо — господарсько-видавничий референт; В. Гришко — голова Університетського Суду; П. Ковалів — член Сенату; В. Квасницький — секретар ф-ту правн. та сусп.-економ. наук.

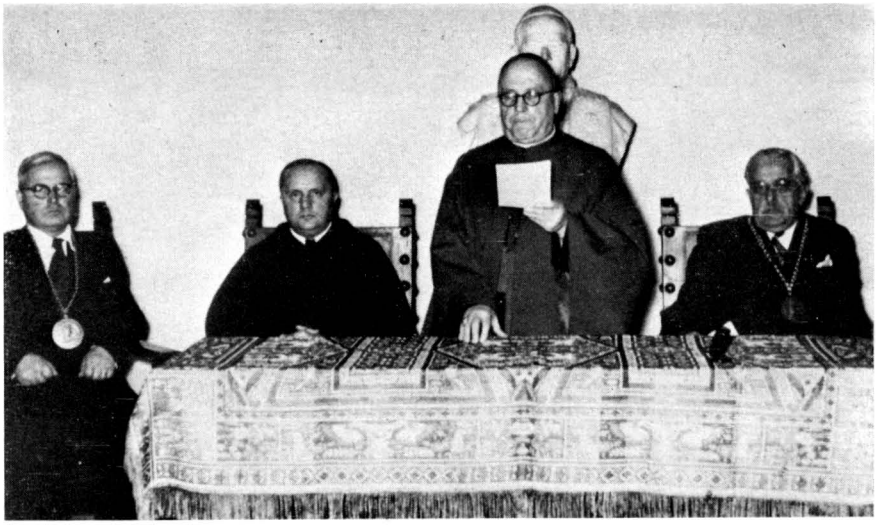

5. Урочиста промоція трьох нових почесних докторів — 1 листопада 1955 р. у Римі. Зліва: Ю. Бойко — Делеґат Сенату УВУ; о. І. Назарко, ЧСВВ, Ректор Колеґії (в якій відбувалася промоція); ЙЕ Архиєпископ Іван Бучко, Апост. Візитатор українців-католиків у Зах. Европі, Куратор та поч. доктор УВУ; І. Мірчук — Ректор УВУ.

6. Нові почесні доктори УВУ: Джільберто Бернабеї, керівник закордонних радіомовлень у Римі, чл. Управи Т-ва Італійсько-Укр. Приязні; Амадео Джянніні, проф. ун-ту — знавець сх.-евр. справ, гол. Т-ва Італ.-Укр. Приязні, автор книги «La grande Ucraina» (1947); Енріко Інсабато, великий прихильник держ. незалежности України, чл. Управи Т-ва Італ.-Укр. Приязні; автор низки праць про Україну.

7. Великий прихильник УВУ, заслужений для визнання його академічних прав у Баварії, проф. д-р Г. Райнфельдер, промовляє на Академічному Святі УВУ 5 травня 1954 р., зправа : І. Мірчук, Ректор В. Орелецький, Декан ф-ту правн. і сусп. економ. наук.

8. Філософічний семінар під керівництвом І. Мірчука.

9. Проректор І. Мірчук в часі свого Ювілею 65-ліття 7 липня 1956 р. (дякує за складені побажання). Поруч зліва тодішній ректор М. Василів; зправа : О. Юрченко.

10. Гості Ювілейної Академії. В першому ряді зліва : Б. Мартос, Г. Ващенко, Р. Вірер, Дружина Ювілята — Марія; Є. Ґловінський, П. Курінний, З. Соколюк, Л. Ребет; другий ряд : І. Бакало, С. Довгаль, Д. Андрієвський, В. Залозецький, студенти І. Савченко та І. Чорній, В. Квасницький; в третьому ряді під стіною : Г. Мартинець.

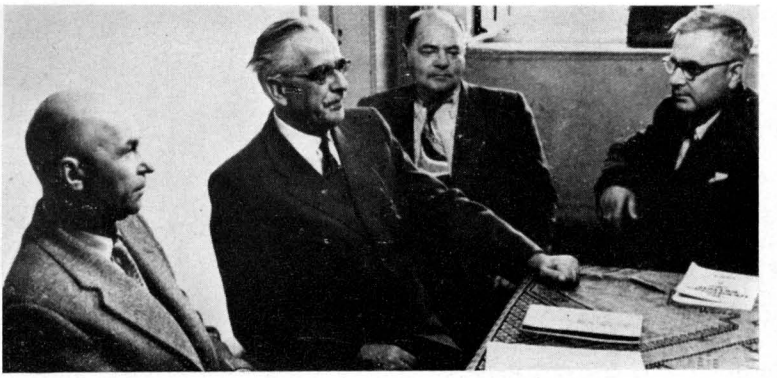

11. Сенат УВУ в акад. році 1956/57. Зліва : Проректор М. Василів, Ректор І. Мірчук, Декан та Продекан Філос. Ф-ту — В. Державин та Ю. Бойко-Блохин.

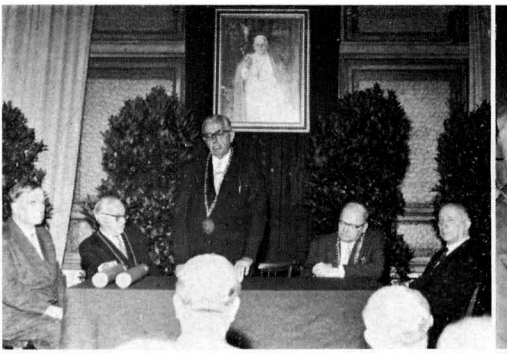

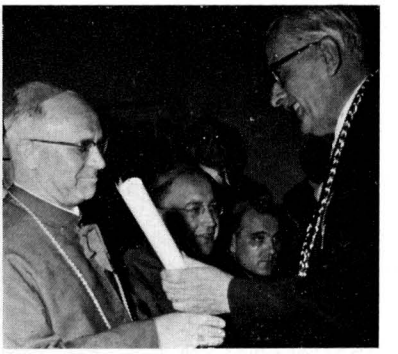

12. Акт промоції нових почесних докторів УВУ — ЇЇ ЕЕ Митрополитів Максима Германюка, ЧНІ, та К. Богачевського, 1 серпня 1960 р. Ректор І. Мірчук відкриває Свято. Обабіч члени Сенату, зліва : В. Орелецький, Ю. Студинський, зправа : В. Державин, О. Кульчицький.

13. Ректор І. Мірчук передає диплом Владиці Максимові.

14. І. Мірчук в бюрі в УВУ.

15. Дружина, Марія (зправа) та доня, Іванна, після смерти І. Мірчука, перед виїздом до ЗСА.

16. Професори та Співробітники УВУ після панахиди над могилою І. Мірчука, в п'ятиліття смерти.
Стоять зправа : В. Орелецький, Ю. Бойко, О. Кульчицький, Н. Полонська-Василенко, П. Курінний, Г. Мартинець, М. Панейко, Е. Реміх, І. Процик, М. Томашівська.

Ректори Українського Вільного Університету в 1921-74 рр.

Перший ряд зліва : О. Колесса , С. Дністрянський, І. Горбачевський, Т. Щербина, Д. Антонович, А. Яковлів.
Другий ряд : С. Шелухин, О. Мицюк, І. Борковський, о. А. Волошин, В. Щербаківський, І. Мірчук.
Третій ряд : Ю. Панейко, М. Василів, О. Кульчицький, В. Орелецький, Ю. Бойко, В. Янів.

Матеріяли до життя й творчости Івана Мірчука

(Статті, огляди, спогади, промови)

Роман Голіят

ПРОФ. Д-Р ІВАН МІРЧУК

Українські наукові установи на еміґрації пов'язані в різних періодах з видатними іменами тих наших вчених, що взяли на себе, побіч науково-педагогічних обов'язків, ще й тягар відповідальности за адміністративну сторінку даної установи, а це в наших умовах цілковито покривається з питанням її існування.

Так і в випадку Українського Вільного Університету, що. після свого переміщення з Праги, опинився серед несприятливих обставин у Мюнхені, зруйнованому війною місті, без жадної запоруки якоїнебудь підтримки з боку офіційних чинників, без тих основ, на яких можна було б закріпити здобутки нашої високої школи, частинно врятовані перед новим большевицьким заливом.

Одним із перших, хто взявся за це важне завдання, був проф. Іван Мірчук, який, як довголітній директор Українського Наукового Інституту в Берліні, мав поважний досвід в організації й веденні наукової інституції, та диспонував дуже широкими зв'язками серед впливових німецьких діячів. Він мав із психологічного погляду, кращий підхід до німецького світу, який, хоч був твердо покорений війною, проте не давав збагнути, якими шляхами понесеться його політика в ближчому майбутньому. Заходи проф. І. Мірчука увінчалися успіхом : у Мюнхені відновив свою діяльність не тільки Університет, але разом із тим також низка інших культурних інституцій, необхідних для духового розвитку численної української еміґрації в повоєнній Німеччині.

Із цієї перспективи приходиться нам сьогодні кинути скромний жмут світла на постать цього нашого вченого, професора і ректора Українського Вільного Університету, заслуженого члена численних українських та чужинецьких наукових і наших громадських установ.

Проф. І. Мірчук народився 17-го червня 1891-го року в Стрию, Галичина. Свої філософічні студії закінчив у Віденському Иніверситеті, в світлому періоді віденьскої « Січі », що гуртувала в той час відомих у нашій пізнішій історії культурних і громадських представників нашого життя, як д-р Лука Мишуга, проф. д-р З. Кузеля, проф. д-р І. Панкевич та інші. На цьому університеті промується 1914 року на доктора філософії.

З 1919 року проф. І. Мірчук ділить разом зі своїми товаришами по

зброї долю політичного еміґранта, осідаючи у Відні, де він побіч наукових зайнять працює в архіві, використовуючи матеріяли з часів першої світової війни, що відносилися до України.

В 1921 році — габілітується з філософії на щойно заснованому Українському Вільному Університеті, і з цього моменту датується його тісний зв'язок із нашою Високою Школою, який триває по нинішній день. В 1925 році підвищений на надзвичайного професора, стає 1930 року ординарієм філософії, будучи увесь час чинним, як і у ділянці науково-педагогічній, так зокрема у видавничій, в якій він вже за перше десятиліття своєї наукової діяльности дав понад 40 більших і менших праць, розвідок та рецензій на філософічні теми в українській, чеській, польській, німецькій та англійській мовах. З них зокрема слід визначити такі: « Петро Лодій та його переклад: "Elementa Philosophiae" Баумайстера » в Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, « H.S. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph des 18. Jahrh. » in Zeitschrift für slavische Philologie, Berlin, — « Der Messianismus bei den Slaven » — Breslau, « Slavonic foundations of Masaryk's philosophy » in Festschrift Th. G. Masaryk zum 80. Geburtstage, 7 März 1930, Prag, — « Slovanske zaklady Masarykovy filosofie » in Vudce generaci. Dil prvni Masarykov Sbornik, — « Filozofia slawianska » — Przegląd filozoficzny, Warszawa, і т. д.

До цього треба додати, що з року 1926 проф. І. Мірчук включається в роботу Українського Наукового Інституту в Берліні, стаючи в році 1931, після відходу проф. Дмитра Дорошенка, на його чолі. Завданням Інституту була підготова молодих надійних науковців, які перебували в періоді між двома війнами на берлінському ґрунті, та за їхньою допомогою освідомлювати широкі німецькі кола про українську культуру та історію. Це своє завдання Інститут у великій мірі виконав, придбавши для української справи чимало відданих прихильників з-поміж німецьких вчених і політичних діячів, що цікавилися проблематикою східньоевропейського простору.

Проте, найкращим виявом того, скільки зроблено серед німців у цьому періоді, була зустріч із їхніми офіційними представниками в 1945 році, коли то по большевицькій інвазії Університет та інші наші установи мусіли покинути свої, здавалося б, тривкі позиції в столиці Чехословаччини й шукати нового пристановища в Німеччині. Ніхто інший, як саме проф. І. Мірчук, маючи опертя з боку впливових у повоєнній Німеччині осіб та підтримку зі сторони Церкви, — зумів закріпити на баварському ґрунті основи Українського Вільного Університету, що вже в 1950 році був офіційно визнаний Баварським міністерством Освіти; більше того, він допоміг в організації та леґалізації на цьому терені іншим нашим установам наукового й суспільного характеру.

І коли сьогодні ім'я проф. І. Мірчука, в зв'язку з якоюнебудь акцією Українського Вільного Університету, знаходить свій відгомін у нашій пресі, то сприймають його широкі кола наших громадян, що в свій час перебували в Німеччині, дуже інтимно. Не диво, бо на протязі тільки останніх десяти літ проф. І. Мірчук виконував таку незлічиму силу громадських і суспільних обов'язків, що коли взяти їх на рахунок до

вище згадуваної наукової діяльности та керівництва Університетом, то становлять вони дуже поважний відсоток у ньому й служать наявним прикладом того, як перевантажені різними побічними громадськими функціями наші наукові працівники в умовинах еміґраційних витрачають поважну частину своєї енерґії і часу саме для завдань, які ніяким чином не допомагають дослідницькій праці чи науці. Коли ж понад те все не поминути дуже живого наукового видавничого заінтересування проф. І. Мірчука й назвати лише такі, як « Гандбух дер Украіне », Ляйпціґ 1941, « Україна та її нарід », що появилася в англійській мові в 1949 році, цикль праць Церковно-Археографічної Комісії на тему « Теорія Третього Риму », в яку увійшло шість праць : проф. О. Оглоблина, проф. Н. Василенко-Полонської, проф. І. Мірчука — публіковані в Мюнхені в рр. 1951-1954, дуже цінну Антологію української лірики за останніх сто літ у німецьких перекладах проф. Ганса Коха, що появилися вже цього року, теж у великій мірі дякуючи проф. Мірчукові, та врешті його більшу працю — « Історія Української Культури », що незабаром появиться в німецькій мові у видавництві Східньо-Европейського Інституту в Мюнхені, — то це поважний вклад у видавничу ділянку, що прислужиться чимало до ознайомлення із нашими національними стремліннями численних чужинців і допоможе заповнити ту прогалину, яка на цьому відтинку пекуче відчувається.

Підсумовуючи оцих кілька моментів з життя і праці проф. І. Мірчука за 35 років його наукового стажу, приходиться тільки ствердити, що така згадка далеко не вичерпує повноти заслуг однієї людини. Це завдання джерельної студії, яка — так у цьому, як і в численних інших випадках чекає на спостережливого сучасника, що зумів би на тлі основної аналізи останніх 30-35 років нашого життя подати справедливий осуд подіям та оцінив, як належить, працю і заслуги видатніших учених і культурних діячів посеред української еміґрації в цьому періоді.

(Передрук із щоденника : Америка — Філядельфія — з дня 30 листопада 1950 р. — ч. 218).

Наталія Полонська-Василенко

СЛОВО НАД МОГИЛОЮ РЕКТОРА УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ, ПРОФЕСОРА Д-РА ІВАНА МІРЧУКА

(4 травня 1961 року)

Смерть завжди жорстока, але бувають випадки, коли голос серця вступає в колізію з голосом розуму, який каже, що смерть була неминуча, її викликала тяжка, невилікувальна хвороба, яка зробила життя покійного суцільним стражданням; смерть викликав похилий вік; покійний закінчив

вже свою життєву путь; він, як кажуть, « пережив себе », втратив інтерес до життя і т. п.

Сьогодні над цією свіжою могилою мовчить голос розуму : смерть вирвала Покійного з виру життя в розцвіті творчих сил, обірвала пляни на майбутнє, що їх будував Він, не закінчивши тих наукових праць, що стояли у нього на черзі. Професор Мірчук не дожив того віку, 70 років, про який каже Святе Письмо : це вік людини, а що більше проживе вона — то вже милість Божа. Професор Мірчук не досягнув ще цієї межі людського життя.

Усе життя професора І. Мірчука було тісно зв'язане з Українським Вільним Університетом. Року 1921 юнак, д-р Іван Мірчук габілітувався з філософії в щойно заснованому Українському Вільному Університеті, в січні 1921 року в Відні. Тоді це був високий стрункий 30-річний красунь. Він пройшов тяжкі роки визвольних змагань. Тоді перед ним відкривалася нова дорога, шлях науки. І ця дорога до самої смерти в 1961 році була пов'язана з Українським Вільним Університетом. Бували короткі часи, коли Він працював на іншому полі, але УВУ завжди залишався головною Його науковою базою, головним завданням Його життя : 40 років Він жив інтересами УВУ.

З Українським Вільним Університетом пройшов професор І. Мірчук його тяжкий, відповідальний і славний шлях : Відень, Прага й нарешті Мюнхен, куди прийшов лише неповний професорський склад. Без архіву, без бібліотеки. Тоді нераз ставилося питання : чи може далі існувати УВУ ? Цей етап історії УВУ найтісніше зв'язаний з І. Мірчуком. З 1945 року і до смерти Він був, за короткими перервами, ректором, або проректором УВУ. Під його керівництвом « еміґрантський » Український Університет 1950 р. дістав визнання Баварського уряду : були признані його наукові ступні та дипломи. Цей величезний успіх у значній мірі є заслугою професора І. Мірчука. У « Вступному слові » до Наукового Збірника УВУ ч. 6, 1956 р. професор І. Мірчук писав : « Український Вільний Університет — це неповторне явище, це великий здобуток нашої нації. Маленький вогник, засвічений фанатиками української науки, групою вчених і журналістів у Відні, не згасає й сьогодні ». На охороні цього вогника 40 років стояв таки сам Він професор І. Мірчук.

І. Мірчук брав активну участь в житті інших наукових установ : Українського Наукового Інституту в Берліні, заснованого в 1926 році гетьманом П. Скоропадським; з 1930 і до ліквідації його в 1945 році І. Мірчук був директором його. В Баварії був Він з 1946 р. дійсним членом Української Вільної Академії Наук, Церковно-Археографічної Комісії при Візитатурі Укр. Католицької Церкви, Наукового Т-ва ім. Шевченка та інших. З неукраїнських наукових установ був Він членом-кореспондентом Баварської Академії Наук, брав близьку участь в праці східньо-европейського Інституту, тощо.

Науково-громадська діяльність професора І. Мірчука не обмежувалася працею в УВУ та в названих Інститутах. Він брав участь в гетьманському русі, і останні роки був обраний представником Гетьманської Ради в Европі.

Але значення проф. І. Мірчука в історії України останніх років не

обмежується переліком посад, які він посідав. Увесь час він був амбасадором української культури серед неукраїнського суспільства. Підготовку до цього дало йому все його життя : з 1919 року жив він серед чужинців — у Відні, Празі, Берліні, Мюнхені. У всіх столицях посідав він значні позиції та мав тісні зв'язки зо столичними культурними колами, викликаючи їхню пошану до України.

Протягом останніх 35 років І. Мірчук був постійним членом міжнародних наукових з'їздів : з історії, філософії, і виступав здебільшого з доповідями. В 1926 та 1931 роках Він був членом українських наукових з'їздів у Празі; в 1929 році — членом з'їзду слов'янських філософів в Варшаві; в 1930 — членом міжнародного з'їзду філософів в Оксфорді; в 1934 — міжнародного з'їзду філософів у Празі; в 1929 — членом міжнародного з'їзду історії та філософії релігії в Люнді; в 1935 — такого ж з'їзду в Брюселі, в 1947 році членом з'їзду німецьких філософів в Ґарміш-Партенкірхені; в 1952 — з'їзду німецьких дослідників Сходу Европи в Бонні, а в 1953 — такого ж з'їзду в Туцінґу.

До цього треба додати подорожі до Лювену, Парижу, Риму, де він робив доповіді; дві подорожі до ЗСА та Канади, де проф. Мірчук виступав з доповідями на різних « вічах » і знайомив Америку зі станом української культури та « вогником » її на еміґрації — Українським Вільним Університетом. Професор І. Мірчук був добрий промовець, а головне — він мав свій, властивий йому, чар. Чар української культури. До цієї ролі-амбасадора української культури пасували праці проф. Мірчука, присвячені українській культурі, які вийшли німецькою та англійською мовами. В значній мірі завдяки йому чужинецький світ в його найширших колах звик бачити в ньому амбасадора України, який вимагав для української культури місце в ряді вищих культур Европи, серед культур всього світу.

Оцієї заслуги професора І. Мірчука не можуть забути історики України і « буде пам'ять його від роду й до роду ».

Василь Стецюк

ПРОФ. Д-Р ІВАН МІРЧУК

Слово-Спомин про сл. п. Ректора УВУ, проф. д-ра Івана Мірчука на Жалібному засіданні дня 15-го червня 1961 року, що його влаштувала Делеґатура УВУ в Нью Йорку для Професорів, бувших Студентів та знайомих Покійного.

Жалібна Громадо ! Шановні Пані і Панове !

Заки приступлю до мого слова про нашого заслуженого ректора, сл. п. проф. Івана Мірчука, дозволю собі подати до Вашого ласкавого відома, що на мої руки прийшло декілька телеграм і листів з кондолен-

ціями для УВУ і НТШ з приводу смерти сл. п. Ректора Мірчука, з яких я згадаю принайменше такі особи, як проф. д-р Роман Смаль-Стоцький, проф. д-р Євген Вертипорох з Канади, проф. Євген Онацький з Арґентіни, проф. Володимир Радзикевич, проф. П.К. Ковалів і проф. д-р Олександер Оглоблин, що просив мене зокрема відчитати його письмо на наших жалібних зборах, та ще декілька інших письм, відгуків на смерть сл. п. проф. д-ра Мірчука.

Немає найменшого сумніву, що смерть великого організатора і репрезентанта української науки на чужині, сл. п. проф. д-ра Івана Мірчука, є страшним ударом для зорганізованого нашого наукового світу взагалі, а для Українського Вільного Університету і для Наукового Товариства ім. Шевченка зокрема. Важким ударом є його смерть також для всієї нашої професури УВУ, передусім для тих, що мали нагоду довгі роки з ним співпрацювати і бути під його безпосереднім керівництвом та бути з ним в постійному контакті. Тому мені, як одному із тих, що довгі роки стояли близько сл. п. проф. д-ра Мірчука, говорити сьогодні про нього і його заслуги для української науки та водночас характеризувати його наукову діяльність — дуже важко. Ще надто свіжа рана, щоб підходити до оцінки його життєвої наукової діяльности без суб'єктивного моменту. Це зробить колись далеко краще майбутній історик української науки на еміґрації, що досліджуватиме життя і потенціял нашої духової творчости поза межами батьківщини, зокрема після другої світової війни. Серед дійсних корифеїв української науки в діяспорі знайде він між заслуженими українськими науковцями маркантну постать і зразок українського вченого — педагога і громадянина, вояка і борця за нашу національну правду, сл. п. проф. д-ра Івана Мірчука.

Для того, щоб майбутній історик української науки на чужині міг вірно змалювати образ духової сили і творчости настільки заслуженого вченого і громадянина, яким був сл. п. проф. Мірчук, йому буде замало знати тільки його життєвий шлях і наукову діяльність; йому зокрема буде важко збагнути ті притаманності духа, що характеризують його як правдивого науковця і громадянина на чужині. Він не зможе також пізнати як слід того тла, на якому виросла ота славна постать, ані того ґрунту, з якого вона черпала свої соки ввесь час свого буття на землі та своєї невпинної праці для свого рідного народу.

Тому перед нами, як перед тими, які не тільки жили в його часах, але й співпрацювали з ним та мали нагоду пізнати виразніше всі риси його духового потенціялу, стоїть священний обов'язок: залишити для наступних наших поколінь не тільки вірну сильветку великого Покійника, як ученого, громадянина та патріота, але й звернути увагу цілої нашої еміґрації на ту глибоку силу, що держала його майже ціле його життя поза межами рідного краю непорушно твердим і відпорним на всі затії чужини та скеровувала всю його життєву енерґію і діяльність на добро свого рідного народу.

Погляньмо тільки коротко на цілий його життєвий шлях, і побачимо, що все його життя проходило п'ятьома різними, тобто зовсім відмінними фазами, що їх ми можемо означити окремими назвами: 1) стрийський період, 2) віденський, 3) празький, 4) берлінський і 5) мюнхенський період.

Погляньмо докладніше на кожний із них, а зокрема придивімось ближче першому і останньому періодові його життя, і побачимо в них дві найважливіші фази людськго життя: вік дозрівання на рідних землях і вік склону життя на чужині, але між рідними і земляками. Обидва ці періоди в житті сл. п. ректора УВУ — це наче стовпи, на яких спирався його шлях життя, що по ньому, неначе по помості йшов і творив великі цінності великий Покійник. Молодечу силу та запал до праці дала йому українська підгірська природа, а її пречудна краса і незбагненість її законів влилися так глибоко в душу молодого гімназиста, що вже тоді, як згадував мені Покійний, « я бачив чи не найкраще в нашому народові вроджену « калокагатію », що « про неї так часто говорили і Сократ і Платон ». І для глибшого пізнання тієї краси духа українського народу, Покійний посвятив всі свої студії, всю свою працю, усе своє життя. Нічого дивного, що вже як молодий студент віденського університету він опрацьовує свою семинарійну працю на тему: « Sokrates und seine ethische Fundamentalanschaung ». Опрацювання цієї теми веде його до глибших студій над грецькою етикою, до опрацювання докторської дисертації та, врешті, до габілітаційної праці в проф. Комперца. Але надію на габілітацію в Віденському університеті перекреслює перша світова війна.

Молодий доктор опинюється як австрійський оберляйтнант на сербському фронті, де переживає різні страхіття і де нарушує своє здоров'я.

Вибух наших Визвольних Змагань застає молодого д-ра Мірчука в Відні у вирі українського студентського життя, зорганізованого в Т-ві « Січ » та в його дальшій науково-дослідній праці над метафізикою Платона і Канта. Весною 1921 року, коли покликано до життя Український Вільний Університет, д-р Мірчук стає спершу його викладачем філософічних наук, а згодом, коли УВУ переноситься до Праги, д-р Мірчук переноситься також до Праги, габілітується в Карловому Університеті і стає доцентом УВУ. В тому самому часі виходить друком його студія « Історія грецької етики », спочатку німецькою мовою, а згодом українською п. н. « Основи грецької етики ». У студії він накреслює ті моральні принципи, на яких спирався філософічний світогляд старовинних греків і ту ролю, що відограла наука філософії в Греції, звертаючи особливу увагу на принципи етики в практичному житті людини, як на принципи національного світогляду спільноти.

В 1923 році д-р Мірчук стає доцентом-суплентом, в 1925 році — надзвичайним професором і в 1930 році — звичайним професором УВУ, залишаючись ним до кінця життя.

В цьому короткому періоді своєї наукової і академічно-педагогічної діяльности та в співпраці з найкращими світочами української науки, що згуртувалися після першої світової війни в Відні, а потім у Празі, (Михайло Грушевський, Степан Рудницький, Володимир Старосольський, Олександер Колесса, Станислав Дністрянський, Степан Смаль-Стоцький, Дмитро Антонович, Василь Біднов, Вадим Щербаківський, Дмитро Дорошенко, Федір Щербина, Отто Айхельман, Агенор Артимович і багато, багато інших), оформлювався і кристалізувався в душі молодого проф. Мірчука погляд на завдання українського вченого і зокрема професора

університету на чужині. Він бачив власними очима, як кожний з найближчих його товаришів праці намагався вкласти якусь цінність в національну скарбницю української науки та цим звернути увагу чужого навколішнього інтелектуального світу на духову вартість і потенціял нашого народу. Це було, як казав Покійний: « головним товчком до моїх студій над українською наукою і культурою взагалі ». Нічого дивного, що ще в першому томі « Збірника УВУ » ми бачимо його знамениту наукову статтю: « Етика і політика » (1923), але вже з 1925-го року тематика його наукових заінтересувань звертається більше до актуальних українських проблем. Це помітне зокрема в його працях « Григор С. Сковорода », вміщеній в « Працях Історично-Філософічного Т-ва в Празі », т. I, « Петро Лодій і його переклад "Елементів Філософії" Бавмайстра », виданій вже в Берліні, куди переїхав проф. Мірчук на пост директора Українського Наукового Інституту в 1927 році, з тим, одначе, що аж до вибуху другої світової війни він двічі в місяць доїздив до Праги на виклади й семінарі з філософії в УВУ. У Берліні він випускає друком німецькою мовою низку своїх цінних праць, з яких на окрему увагу заслуговують: 1) Tolstoj und Skoworoda — zwei nationale Typen (Abhandlungen d. Ukr. Wissenschaftl. Inst. in Berlin, Bd. II, 1929; 2) Der zweite Kongress d. polnischen Philosophen in Warschau (Die Kantstudien, Bd. 33, Berlin 1928); 3) H.S. Skoworoda-ein ukr. Philosoph d. 18. Jahrh. (Zeitschrift f. slavische Philologie. Bd. V. Berlin-Leipzig 1928); 4) Der Messianismus bei d. Slaven. Jahrb. f. Gesch. u. Lit. d. Slaven, Bd. VII Breslau 1930); 5) Das geistige Leben d. Ukraine in d. Gegenwart u. Vergangenheit (Deutschtum u. Ausland). Münster 1930; 6) Die Union u. Ukraine (Germania Verlag) Berlin 1931; Hauptprobleme u. Grundzüge d. slav. Philosophie. Kantstudien, Jahrg. 1930 Berlin. Поруч з тим проф. Мірчук вміщує в 1926 році статтю про УВУ в « Мінерві » в Берліні, а в 1927 році інформаційну статтю про НТШ і його значення для світової науки в тому ж самому виданні. Коли в 1929 році німецька вчена, професор Гамбурзького університету видала свою студію п. н. Moskau-der dritte Rom. Studien z. Gesch. d. politisch. Theorien in d. slavischen Welt. Hamburg 1929, проф. Мірчук дав їй знамениту відповідь на її промосковське славословіє своєю розвідкою: « Боротьба між Римом і Візантією в старій історії України » яку вміщено німецькою мовою в серії видань « Deutschtum und Ausland », Münster, Westf. 1930.

1931 року в збірнику, присвяченому першому президентові Чехословаччини Томашу Масарикові, вміщує проф. Мірчук дуже цікаву та оригінальну студію про « Слов'янські елементи в філософії Т. Масарика » чеською мовою (Прага 1931). Чехословацьке Міністерство Освіти передрукувало цю студію в великому тиражі чеською і англійською мовами та видало під дещо зміненим наголовком: « Філософія Масарика ». Під цим наголовком було також відоме в Галичині українське видання, що його випустив друком « Український Студентський Вісник » у Празі в 1931 році. Поява цієї невеличкої студії стала великим добродійством для УВУ і для всіх українців, що проживали на терені Чехо-Словаччини. Вона зумовила зокрема велику прихильність і опіку з боку президента Масарика для УВУ, а чеські наукові кола вітали проф. Мірчука як свого

приятеля. Таке саме дружнє відношення відчув проф. Мірчук і серед німецьких наукових кіл, зокрема на терені Берліна, де між двома світовими війнами зосередилися найкращі наукові німецькі, австрійські і швайцарські вчені. Як директор Українського Наукового Інституту і водночас як професор УВУ, доїзджаючи часто з Берліна до Праги, проф. Мірчук був у постійному зв'язку і з українським науковим світом, і з чеським та, врешті, із німецькими вченими, що їх політичне відношення до української науки він добре знав і вмів відповідно до потреби використати свій вплив на німецькі « наукові » атаки на Україну. 1930 року проф. Мірчук бере участь в Світовому Конґресі Філософів в Оксфорді (т. зв. 7-ий Інтернаціональний Конґрес Філософів), з якого цікаве звідомлення вміщує в « Богослов'ю », т. III. Львів, 1931. 1933 року вміщує проф. Мірчук у збірнику « Вячеслав Липинський як ідеолог » свою цінну розвідку п. н. « Месіянізм у В. Липинського » (Ужгород, 1933), а 1934 року публікує в « Аналектах Чину св. Василія Великого » у Львові розвідку « Християн Вольф і його школа в Україні ». Ця праця вийшла друком наприкінці 1934-го року німецькою мовою : « Christian Wolf und seine Schule in der Ukraine » (Germano-slavica, Jahrgang III. № 3/4, Prag 1934). За два роки виходять друком його дві цінні праці в німецьких журналах, а саме : « Die slavische Philosophie in ihren Grundzügen und Hauptproblemen », « Kyrios », Heft 2, Königsberg 1936, та « Das Dämonische bei den Ostslaven » — як доповідь на Міжнародному Конґресі Історії і Філософії Релігії, що відбувся в Брюсселі (1936).

1937 року проф. Мірчук пише на замовлення Університету в Кеніґсберзі ширшу розвідку в німецькій мові про основи совєтської педагогіки : « Die Grundlagen der Sowjetpädagogik », Sammelarbeit der Schriften der Albertus Universität. Bd. 14. Königsberg 1937. Ця невеличка розміром розвідка проф. Мірчука зробила враження на німецьких педагогів, бо після її появи запрошено його до співпраці в виданні : « Handbuch der Erziehungswissenschaften » (Bd. III), München 1937, із статтею « Die Pädagogik der Slaven im XX Jahrhundert ».

Та вже в тому році проф. Мірчук повністю посвячується систематичній праці над підготовкою загальної енциклопедії про Україну в формі підручника, п. н. « Handbuch der Ukraine », яку він видає накладом Українського Наукового Інституту в Берліні 1941 року при співпраці найвидатніших у тих роках українських учених у Німеччині.

З вибухом другої світової війни проф. Мірчук складає на основі джерельного матеріялу, опрацьованого ще в минулому, і своїх власних дослідів над українською культурою « Історію розвитку української культури », п. н. « Die ukr. Kultur in ihrem geschichtlichen Werden » і видає її також у працях Укр. Наук. Інституту в Берліні (1944). З того самого джерельного матеріялу склав пізніше проф. Мірчук окремі свої праці, а саме, англійською мовою « Ukraine and its People », München 1949 і німецькою мовою « Geschichte der ukrainischen Kultur ». München 1957. Коли додати до того його дуже цінну розвідку про український світогляд, вміщену в третьому томі « Наукового збірника УВУ » в Празі (1942) та його невеличку, але вартісну розвідку на тему : « Україна — посередник між Заходом і Сходом », вміщену в німецькому журналі

« Акціон » у Берліні (1941) та низку інших статтей, поміщених в різних німецьких журналах на тему філософії і культури українського народу в минулому, то перед нами образ проф. Мірчука, як українського вченого на чужині, стає зразком для цілої нашої спільноти в діяспорі.

Берлінський період у життю проф. Мірчука не тільки найдовший, але й найбагатший в його наукових дослідах, організаційній діяльності і зокрема в науковій продукції. Коли до того додати його участь в різних наукових німецьких організаціях та його активну участь в численних міжнародних конґресах, його тісні зв'язки із видатними вченими світової слави, та взяти до уваги його постійно одверту поставу, як українця, директора Українського Наукового Інституту та одночасно професора Українського Вільного Університету — то його заслуги для рідного народу стають ще більшими. Не дивно також, що 1927 року запрошено проф. І. Мірчука з доповіддю про слов'янську філософію на Другий Конґрес Польських Філософів, де він своєю настановою та дружністю так заімпонував польським філософам, що вони погодилися не тільки на зміну самої доповіді, тобто замість «Основи слов'янської філософії », на « Основи української філософії », але й на те, щоб він виголосив свою доповідь не в німецькій, а в українській мові. І хоч цієї зміни теми доповіді і мови не подано в « Актах Конґресу », то німецькі вчені звернули на це увагу та належно оцінили гідну настанову проф. Мірчука на конґресі в своїх звідомленнях. Був це фактично єдиний в історії повоєнної Польщі випадок, що на польському науковому конґресі промовляв український вчений українською мовою. Цю свою одверту національну поставу зберіг проф. Мірчук до кінця свого життя. Пригадую собі наші спільні візити в Баварському Міністерстві освіти після другої світової війни, в справах українських таборових гімназій, в справі українського студентства на терені Німеччини, зокрема Баварії, і врешті в справі самого УВУ; а перед тим — розмови з різними міністрами та міністеріяльними дорадниками в справах українського шкільництва в т. зв. Генеральній Ґубернії.

Та поруч суто наукової праці, чи не найбільшою заслугою Проф. Мірчука для української спільноти була його організаційно-академічна діяльність, що виповнила останню фазу його життя, тобто від закінчення другої війни до останнього його віддиху 2 травня 1961 року. Це т. зв. мюнхенський період УВУ і життя сл. п. проф. Мірчука. Це був час його безперебійної та відданої праці для української науки і для Українського Вільного Університету в Мюнхені, творцем якого та постійним керівником і опікуном був саме він. Спочатку як декан філософічного факультету, а згодом ректор і діючий проректор та, врешті, незмінний ректор УВУ аж до останньої хливини життя.

Ті, що мали можливість співпрацювати ближче з Ректором Мірчуком, зокрема від самого початку існування УВУ в Баварії, знають, що без заходів проф. Мірчука, без його впливів, не було б не тільки УВУ, але й будь-якої української наукової установи, бо наші вчені були б приковані тодішньою необхідністю до таборового життя, або змушені до щоденного заробітку на прожиток. Подробиці всіх тих справ були нашій спільноті невідомі. Покійний Ректор дуже рідко ділився зі своїми товаришами праці інформаціями про усі свої заходи, байдуже, що панував загальний

погляд, що всі привілеї, що їх мала наша еміґраційна спільнота в Німеччині, отримувала вона від німців з наказу американців. Та дійсність була іншою. Очевидно, проф. Мірчук не був єдиною особою, яка всі свої сили віддавала для добра своєї рідної спільноти, що опинилася на чужині на статусі « скитальців », але він був один із найбільш заслужених для всіх скитальців у Німеччині.

Вихований в старій австрійській школі, а згодом у війську і в твердій школі власного еміґраційного життя, проф. Мірчук мав дві прикмети вдачі, які з'єднували йому з одного боку багато приятелів, а з другого — немало ворогів. Були це його одвертість і беспосередність та водночас — невимушена скромність і мовчанка про всі його добродійства для інших, нерідко в незвичайно важливих моментах у житті одиниць і загалу. Оту свою одвертість і безпосередність він виявляв не тільки перед своїми, але зокрема перед німецькою владою. Пригадую собі дуже напружену атмосферу в баварському Міністерстві Освіти в розмові з високим урядовцем Зайдлером, під час якої я також був присутній. Йшлося тоді про можливості приспішення справи акредитації Українського Вільного Університету та визнання його повних прав. Цю справу вів саме тоді п. Зайдлер, який не тільки не орієнтувався в українській проблематиці, але й ніколи не чув про Український Науковий Інститут у Берліні, що його довголітнім директором був проф. Мірчук. Справа тягнулася доти, доки не перебрав її в свої руки сам міністер освіти д-р Гундгамер, який скоро довів справу до щасливого кінця, тобто до повної акредитації УВУ. Очевидно, без настирливих заходів проф. Мірчука і його опінії серед наукового німецького світу як науковця, як директора Українського Наукового Інституту в Берліні і, врешті, як члена Баварської Академії Наук — було б усе це важке. Це велика заслуга проф. Мірчука для української науки і для всієї нашої спільноти в діяспорі.

Йому також належить окрема подяка від української студіюючої і середньошкільної молоді на терені Баварії, від закінчення останньої війни до сьогодні, хоч мало хто знає про те, що всі дозволи студіювати на німецьких університетах на основі різних підсовєтських атестатів і таборових матур завдячує наша молодь зокрема проф. Мірчукові. Зрештою, ми не в стані не тільки схарактеризувати тут, але й просто вирахувати найважливіші досягнення проф. Мірчука в науково-організаційній і суспільно-громадській діяльності впродовж його довголітньої еміґрації.

Але « печать духа » його лежить передусім в житті, розвитку і в діяльності Українського Вільного Університету.

До нього він вступив як молодий доктор філософії і лектор філософічних наук перед сорока роками, тобто від початків існування УВУ. В УВУ працював він ціле своє життя і покинув його як дійсний університет з усіми правами, як діючий ректор і найстарший з професорів УВУ. Його ім'я і заслуги для УВУ будуть вписані золотими буквами в скарбницю української вільної культури й науки на чужині. УВУ мав уже і матиме в своєму складі і в проводі чимало визначних і заслужених для нашої науки особистостей, але такого відданого опікуна і водночас такого впливового репрезентанта, яким був Покійний, ледве чи колись ще матиме. І не лише тому, що на еміґрації, із самозрозумілих причин, не

існує будь-яке заступство великих керівників, але зокрема тому, що таких сильних характерів і так жертвенно відданих нашій національній справі одиниць, якою був сл. п. проф. Мірчук, наша спільнота на чужині має дуже мало.

Покійний мав усі можливості жити безжурним і спокійним життям, приймаючи чужу країну за батьківщину, як це звичайно буває в еміґраційному життю, але невгнута, стійка та самовіддана любов до всього, що рідне, палали в душі проф. Мірчука, наче смолоскип і просвічували йому шлях до рідної мети. В одному із своїх останніх листів Ректор Мірчук писав мені немов на прощання : « Пересилаючи Вам три відбитки з моїх вже давніше видрукованих праць, себто : « Баварія і Україна » та « Рим, Візантія і Москва », що я її написав для « Фестшріфт-у » на пошану проф. Дільса і ширшу розвідку про теорію III Риму, приходить мені на думку, скільки то могли б зробити наші молоді науковці в Америці, коли б вони більше звертали увагу на міжнародні конґреси, як на свої власні загумінкові засідання. Шкода, що я не мав можливости зустрітися з ними і говорити з більш зорганізованим засіданням чи зібранням наших молодих докторів, що вже стали, чи стануть незабаром американськими професорами. Вони всі повинні пам'ятати, що на чужому терені вони мусять робити те, чого не можуть робити наші науковці на рідних землях, бо тільки тим способом ми можемо виправдати нашу сецесію з батьківщини і дати доказ, що наш крок був подиктований інтересами нації, а не тільки страхом перед ворогом і можливістю фізичної заглади. А коли виб'є година свободи і перед нами стане питання наших братів, як ми використали наш побут на чужині, що ми зробили для добра української культури і науки, тоді Український Вільний Університет і всі його вихованці та професура мусять дати свою гідну відповідь на це слушне питання ».

Передаю ці слова Покійного Ректора Мірчука, як його передсмертний дороговказ для всіх професорів, докторів, маґістрів і вихованців УВУ і як його останнє бажання.

Хай чужа земля буде йому легкою !

Georg Stadtmüller

JOHANN MIRTSCHUK †

Sonderdruck aus « Jahrbücher für Geschichte Osteuropas », Band 9, Heft 2 (1961)

Die ukrainische Wissenschaft hat mit dem Tode von Professor Dr. Johann Mirtschuk, der am 2. Mai 1961 in einem Münchener Krankenhaus verstorben ist, einen schweren Verlust zu beklagen.

Darüber hinaus betrauert die ukrainische Emigration den Tod einer ihrer

profiliertesten Persönlichkeiten, und die deutsche Osteuropa-Forschug gedenkt des Verstorbenen als eines Mannes, der ihr zeit seines Lebens aufs engste verbunden war.

Johann Mirtschuk wurde am 18. Juni 1891 in Stryj im österreichischen Kronland Galizien geboren. Wie viele seiner Altersgenossen aus den Ländern der Doppelmonarchie bezog er nach dem Gymnasium die ehrwürdige Universität Wien; 1914 wurde er dort zum Dr. phil. promoviert. In Wien begann er auch seine wissenschaftliche Laufbahn.

Durch die Revolutionsereignisse von 1918 war er zum politischen Emigranten geworden; die Hoffnung vieler nationalbewußter Ukrainer auf eine unabhängige Ukraine, die gerade in Wien so lebendig vertreten worden war, ging nicht in Erfüllung.

Johann Mirtschuk, der an dem politischen Geschehen seiner Zeit lebhaften Anteil nahm, widmete sich seit 1919 in den staatlichen Archiven Wiens dem Studium der ukrainischen Frage während des Ersten Weltkrieges. Als 1921 die Ukrainische Freie Universität in der Hauptstadt der Republik Österreich ihre Tätigkeit aufnahm, habilitierte er sich an dieser Hochschule für Philosophie. 1925 wurde er außerordentlicher Professor. 1926 übersiedelte er mit der Universität nach Prag. Schon 1930 erfolgte seine Ernennung zum ordentlichen Professor für Philosophie. Daneben wirkte er seit 1926 an dem Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin und übernahm 1931 als Nachfolger von Dmytro Dorošenko dessen Leitung. Unter ihm gelangte dieses Institut in den folgenden Jahren zu hoher Bedeutung als Forschungs- und Ausbildungsstätte für den wissenschaftlichen Nachwuchs.

Der Zweite Weltkrieg vernichtete die Ergebnisse der Arbeit von über zwei Jahrzehnten. Es gehört zu den bleibenden Leistungen des Verewigten, daß dank seiner besonderen organisatorischen Fähigkeiten und seiner weitreichenden Verbindungen in der internationalen Gelehrtenwelt nach 1945 die Ukrainische Freie Universität in München neu aufgebaut werden konnte. Für diese Hochschule, der er bis zu seinem Tode als Rektor vorstand, war er bis in die letzten Wochen seines Lebens unermüdlich tätig; noch im vergangenen Winter hatte er eine größere Reise nach Nordamerika unternommen, um der Universität neue Freunde zu gewinnen. Seine menschlichen Tugenden — Großzügigkeit, Sachlichkeit, Besonnenheit und ausgeprägte Fähigkeit Gegensätze auszugleichen — halfen ihm überall, Vertrauen zu schaffen.

Das wissenschaftliche Lebenswerk Johann Mirtschuks beginnt mit einigen philosophischen Werken. Es weist dann neben einer stattlichen Reihe von Abhandlungen einige Bücher auf, die das geistige Bild der Ukraine auch bei einem größeren Leserkreis bekanntmachten, vor allem die « Geschichte der ukrainischen Kultur » (München 1957). Zahlreiche Studien sind den geistesgeschichtlichen Wechselbeziehungen zwischen der Ukraine und dem Abendland gewidmet; sie sind in ukrainischen, deutschen, amerikanischen und polnischen Zeitschriften erschienen und haben in vieler Hinsicht anregend gewirkt.

Man würde freilich dem Lebenswerk des Verewigten kaum gerecht, wenn man die Würdigung seiner Bedeutung auf seine im Druck erschienenen Arbeiten beschränte. Er hat nicht nur in einer Unzahl von Vorträgen mit Erfolg um Verständnis für die besonderen Belange seiner Heimat geworben,

auch ein großer Teil der jüngeren Generation ukrainischer Wissenschaftler verschiedenster Fachrichtungen verdankt ihm entscheidende Impulse und menschliche wie sachliche Förderung. Als Vorstand der historich-philosophischen Sektion der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften und als Mitglied der Ukrainischen Freien Akademie der Wissenschaften wirkte er mit dem Einsatz seiner ganzen Persönlichkeit für das Fortbestehen und die Entwicklung des kulturellen Lebens seiner Landsleute in der Emigration. Die Académie Internationale Libre des Sciences et des Lettres in Paris und die Accademia del Mediterraneo in Rom hatten ihn als ordentliches Mitglied berufen, die Bayerische Akademie der Wissenschaften verlieh ihm die Würde eines korrespondierenden Mitglieds. Während seines wissenschaftlichen Wirkens pflegte Johann Mirtschuk enge Verbindung zur deutschen Osteuropa-Forschung; das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin arbeitete vornehmlich mit den Osteuropa-Instituten in Breslau und Königsberg zusammen. Jahrzehntelange Freundschaft verband den Verstorbenen mit dem 1959 plötzlich verschiedenen Professor Dr. Dr. Hans Koch, dem bedeutenden deutschen Kenner der ukrainischen Fragen und der ostslavischen Kirchengeschichte. Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde Professor Mirtschuk in das Kuratorium des neugegründeten Osteuropa-Institutes München berufen.

Das selbstlose und aufopferungsvolle Schaffen dieses bedeutenden Mannes der ukrainischen Emigration wird auch in der deutschen Osteuropa-Forschung unvergessen bleiben. In der Erinnerung lebt er weiter als echter Sohn seiner ukrainischen Heimat und als ein Europäer, dessen geistige Wurzeln in westliche und östliche Bildungsüberlieferung gleich tief eingesenkt waren.

Кость Кисілевський

МОЇ ЗУСТРІЧІ З ІВАНОМ МІРЧУКОМ

В 1909 році восени студент Іван Мірчук приїхав із Стрия до Відня студіювати математику та філософію. Ми зустрілися в студентському товаристві « Січ » на Лянґе-ґассе у VIII дільниці. Тут і завели дружні розмови та поробили пляни оглянути столицю та її прекрасні околиці над Дунаєм.

Була чудова осінь. У великому товаристві ми випровадили нових « ембріонів » у природу та любувались нею досхочу. Старовинні замки, особливо в Сант Андрее, Каленберґ, Ґумпольдскірхен, а потім Шенбрун, Баден-Баден — чарували всіх своїм положенням. Були тоді з нами Іван Мірчук, Іван Панькевич, Володимир Зубрицький, Матій Апостол, Зенон Павук, Кость Пачовський, Лука Мишуга, а із студенток М. Фільцівна, Меланія Бордунівна, Марія Глинська та інші. Весело й гамірно було на прогулянках. Рідна пісня не вгавала. Мірчук був завжди милим і добрим товаришем, а в « Січі » — роботящим членом виділу й цікавим викладачем.

В університеті ми сиділи в першій лавці на викладах грецької філософії проф. Штера і стоїків у Йодля та на психології у проф. Єрузалема. Мірчук був завжди заглиблений у теоріях, арґументації, слухав викладів з молитовним настроєм і ніколи нічого не записував. Натомість після викладів годинами студіював в університетській бібліотеці. Жив скромно і вчився наполегливо.

Взимі ми розпрощались. Я поїхав до Липська продовжувати лінґвістичні студії у професорів Бруґмана, Лескіна, Віндіша, Сіверса та філософію у Вундта; Мірчук залишився у Відні. Згодом аж у 1944 ми зустрілися в Берліні. Він був тоді директором Українського Наукового Інституту, а я референтом шкільництва при Українському Центральному Комітеті. Нам обом довелось жити й діяти в найтяжчих часах другої світової війни. До бомб ми привикли, хоч бували жахливі сцени, від яких стинається кров у жилах. Напр., одного недільного вечора ми вибрались у кіно. « Зозуля » почала кувати на небезпеку. Ми зійшли до сховища в ратуші та ждали вирішення долі. Мірчук стояв в оточенні своєї родини, спокійний і усміхнений. Його постава переходила на мене й на товариство, дарма що кругом ратуша розривались бомби, шаліли сотні бомбовиків і вибухи протилетунської артилерії, дарма що ратуш здригався при кожному розриві, а його стіни ніби колихались. Мірчук завжди умів зберегти стоїчний спокій і не піддавався поривам нервів. В найбільші бомбардування він правив інститутом, наче капітан кораблем, організував працю наново після знищення. Останнє бомбардування в лютому 1945 р., в якому брало участь 2600 літаків, вигнало мене з Берліна до Байройту в Баварії, щоб там продовжувати організування українського шкільництва в таборах. Мірчук залишився з родиною в Берліні. І тільки в червні 1945 р. він відвідав мене на новому місці. Ми мешкали тоді приватно в двох малесеньких кімнатках, до яких провадив темний коридорчик. Одного пополудня я почув якісь тяжкі кроки на сходах і миттю вийшов з кімнати, щоб зустріти гостя. Але нечайно роздався діймавий голос : « Тут Мігрчук » ! « Таки знайшов вас, пане товагришу » ! Ми раділи і не могли наговоритись. В розмові я згадав, що пошукую для майбутньої гімназії вчителя англійської мови. Мірчук вибухнув гомеричним сміхом, кажучи : « А ось він тут за двегрима. То моя дочка Іванка ». І зараз наступного дня ми впровадили її як молоденьку кандидатку на вчительку англійської й німецької мови просто до 8 кляси.

Мірчуки почали скитальське життя зразу в Байройті, а потім у Мюнхені. Але я ніколи не чув від них нарікань, щоб їм було погано. Він постійно працював та плянував відновлення УВУ в Мюнхені, хоч я намовляв його на спокійніший Байройт, місто Ваґнера. Вже в серпні він зробив мені честь та взяв участь у матурі трьох кандидатів, що закінчили гімназії ще в Україні : пп. Манацької, Храпливої та Леськова. Вони тепер на гарних становищах. Отже, Мірчук був тоді представником української науки при іспиті, що мав провідником сл. п. Василя Ратича, б. директора Рогатинської гімназії та шкільного референта в Таборовій раді в Байройті. І знов Мірчукова постава діяла дуже добре на надзвичайну комісію, до якої вперше входив представник Армії ЗДА, високий військовик.

Мірчук був справжній громадський діяч. В часі перебування в Байройті влітку 1945 р. та згодом в часі Великодніх Свят в гостині з Мюнхену він не дармував, а своїми порадами підтримував таборовиків на дусі і разом з дружиною врятував нас від вивозу, на конференції з владою, яку переконав про потребу помочі для втікачів. В тому ділі Панство Мірчуки враз зі своєю дочкою Іванною, проф. Ліпецьким, проф. Димінським перемогли небезпеку своїми промовами та впливами. Ще сьогодні можу повторити їх арґументацію в питанні : « Чому українці хочуть їхати в ЗДА ». І скільки разів ця пропам'ятна конференція з високими військовими чинниками пригадається мені, стільки разів ці вичислені особи дістають від мене назву **оборонців загрожених українських таборів.**

Мірчук — як філософ був оптимістом, людиною з товариською поведінкою, з любов'ю для святого діла визволення України. Як ректор УВУ він умів з'єднати собі своїх і чужих для науки, для праці, успішних досягнень.

Він ніколи не відмовлявся від помочі студентам, професорам. Він дбав про стипендії КоДУС-у для студентів, про що знаю як б. кодусівський організатор. Як ректор УВУ був енерґійний, милий супроти всього складу УВУ, дбайливий за повагу та висоту науки.

Хай буде вічна Йому пам'ять !

Hilarius Leo Charak

PROFESSOR MIRTSCHUK IN PRAG
(Einige Erinnerungen)

Die Jahre 1922 bis 1924, in denen ich in Prag mit Prof. Mirtschuk zusammengekommen bin, waren für die ukrainischen Hochschülerschaft Jahre der Bewährung und entscheidenden Formung.

Junge, durch den Krieg aus den Bahnen geworfene, durch vier Jahre, der Kultur entrückte Menschen wurden damals vor Aufgaben gestellt, die für die Zukunft der Nation von ausschlaggebender Bedeutung waren. Die Rolle und die Persönlichkeit von Prof. Mirtschuk kann nur aus dieser Situation heraus geschätzt und verstanden werden.

Damals war es das erste Mal in unserer Geschichte, daß zwei, unter ganz unterschiedlichen sozialen, kulturellen und wirtschaftlichen Voraussetzungen des alten Österreichs und des zaristischen Rußlands aufgewachsene und erzogene Volksgruppen m a s s i e r t auf dem Prager Boden aufgetreten sind, um *ein* Ziel zu verfolgen : einen h o m o g e n e n Kader der ukrainischen Intelligenz zu schaffen. Diese Zielsetzung war viel schwerer, als wir es uns heute, nachdem die Unterschiede zwischen Ost und West unseres Landes weitgehend verschwunden sind, vorstellen.

Der Grundstock der Studenten, die Anfang der Zwanzigerjahre nach

Prag gekommen sind, waren Offiziere der Brigade in Deutsch-Gabel, denen sich später die des Lagers in Josefstadt und Reichenberg (Liberec) dazugesellt haben. Das waren Westukrainer, meistens Galizianer, die sich gut untereinander kannten, deren Vorbildung, Verhalten im Befreiungskampf, Ansichten, Anliegen und Schwächen kein Geheimnis darstellten. Ihr Dienstgrad war genau nach den österreichischen Vorschriften geregelt, sie waren militärisch qualifiziert, ausgebildet, diszipliniert und national, allukrainisch eingestellt.

Zu diesem Stock, der sonst weltanschaulich und politisch differenziert war, aber bezüglich der Art der Hochschulstudien eine ungeteilte Meinung vertrat, gesellten sich in den Jahren 1921/22 zahlreiche Gruppen der aus der Petljuraarmee kommenden Ukrainer, die aus den Lagern in Kalisch, Szczypiórno usw. anlangend, in Prag studieren wollten. Sie kamen fast unmittelbar nach den Kampfhandlungen gegen Polen, Bolschewiken und Russen, verelendet, in zerschlissenen Uniformen und der Zivilisation noch mehr als es westukrainische Studenten waren, entrückt. Mit hohen, während der Kämpfe erworbenen funktionellen Dienstgraden, haben sie die Erziehung und Mentalität gebracht, die im alten Rußland verankert war und die diametral von denen in Österreich, also auch im Sukzessionsstaat Tschechoslowakei üblichen, unterschiedlich waren. Besonders ihre Vorbildung konnte sich nicht in den Rahmen der an den Hochschulen in Prag bestehenden Erfordernisse fügen und obzwar ihr gesellschaftlicher Weitblick das Auffassungsbild der Westukrainer bereichert hat, hatten sie sowohl im Verband der ukrainischen Studenten (Ukrainska Akademitschna Hromada — UAH) als auch sonst auf dem Prager Boden einen sehr schweren Stand.

Zwei Dinge waren es, die zu fast unüberwindlichen Schwierigkeiten führten: erstens war dies die Einstellung zu den Hochschulstudien überhaupt und dann die Möglichkeit, diese in der ČSR zu betreiben.

Die čsl. Regierung hat den ukrainischen Studenten Stipendien gewährt, die zum bescheidenen Leben und Studium ausreichten. Die Voraussetzung war die Inskription an den čsl. Hochschulen und hier war wieder der Nachweis der Reifeprüfung an den Mittelschulen notwendig. Zur Kontrolle des Studienablaufes und zu Verteilung von Stipendien wurde ein tschechisch-ukrainisches Komitee geschaffen, dem auf der tschechischen Seite namhafte Universitätsprofessoren wie Prof. Bidlo, Kapras u.a., auf der ukrainischen Prof. Kolessa, Dnistrjanskyj u.a. angehörten. Vorsitzender war Prof. Bidlo, sein Stellvertreter Prof. Kolessa, technische Arbeiten hatte ein vom ukrainischen Studentenverband designierter Sekretär zu leisten. Das Komitee war unter der Oberaufsicht des Unterrichtsministeriums vollkommen autonom.

Die westukrainische Studentenschaft hat die Voraussetzungen zur Erreichug der Stipendien ausnahmslos erfüllt. Studenten haben Nachweise ihrer Mittelschulstudien entweder mitgehabt oder Reifeprüfungen an den, das Öffentlichkeitsrecht genießenden Mittelschulen der Lager bestätigt bekommen können. Sie haben in Prag gut gelernt, dermaßen, daß manchmal tschechische Kollegen von den Prüfungen zurücktraten, venn bei der Prüfungskommission ein ukrainischer Student aufkreuzte und haben ihr Pensum an Kolloquien, Staatsprüfungen usw. in kürzester Zeit erfüllt. Außerdem haben sie die tschechische Sprache bald erlernt, sich leicht in die veränderten Verhältnisse eingefunden und sich allsbald die allegemeine Sympathie der Öffentlichkeit

— insbesondere im Vergleich zu den russischen Studenten — erworben. Es ging so weit, daß, als 1922 die UAH eine Denkschrift an den Völkerbund verfaßte, worin gegen die Polonisierung der ukrainischen Schulen in Galizien scharfer Protest erhoben wurde — dieser von allen in Prag bestehenden Studentenorganisationen (mit Ausnahme der Polen) mitunterzeichnet wurde *).

Als in der Folge Min. Skrzynski in Genf durch Min. Benesch gegen die « politische » Tätigkeit der ukr. Studenten Einspruch erhoben und Benesch die Ausweisung der ukrainischen « Rädelsführer » aus der ČSR anordnete, hat sich der Bund der čsl. Studenten dermaßen energisch für die ukr. Studentenschaft eingesetzt, daß das Außenministerium (Dr. Girsa) nicht nur die Ausweisungen widerrief, sondern auch einer Reihe von ukr. Studenten die čsl. Staatsbürgerschaft erteilte.

An den angeführten Vorteilen konnten die ostukrainischen Studenten nicht teilnehmen. Sie waren fremd im fremden Lande, haben meistens ihre Reifezeugnisse in den Kämpfen verloren oder keine Möglichkeit gehabt, diese zu erwerben. Der Landessprache nicht mächtig, oft hungernd, haben sie stürmisch nach einer Möglichkeit in der ČSR studieren und leben zu dürfen, gerungen. Sie haben bei den Versammlungen der UAH bittere Klagen gegen ihre Diffamierung gegenüber den westukrainischen Studenten geführt und da sich in ihren Reihen auch recht tatkräftige und undisziplinierte Kämpfer befanden, endeten die Versammlungen mit Tumulten, die fast in Tätlichkeiten ausarteten. In ihrer Opposition gegen die UAH haben sich die ostukrainischen Studenten um das Ukr. Bürgerl. Komitee (UHK) geschart, das aus ostukrainischen Patrioten bestehend, eine Verteilung der Stipendien direkt vom csl. Unterrichtsministerium forderte. Dies hätte den Verlust der Autonomie des cs. ukr. Komitees zur Folge gehabt und dieser Umstand war die hauptsächlichste Ursache der erbitterten Auseinandersetzungen.

Zu dieser Zeit stand auch die UFU in Prag vor der Frage: soll die Universität nach europäischen Mustern, mit allem Rigor derselben geführt werden, damit die Universität die europäische Anerkennung als Hochschule erlangt, oder soll sie eine Volkshochschule werden — ein Gedanke den Prof. Hruschewskyj noch vor der Übersiedlung der UFU aus Wien vertreten hat. Im ersten Falle müßten die Studenten alle Voraussetzungen zum Hochschulstudium mitbringen, im zweiten wäre die Universität allen jenen Besuchern offen, die das Verlangen und den Willen hätten, sich fortzubilden.

Obgleich beide Standpunkte begründet werden konnten, war die Frage maßgeblich, für welche Art der Bildung die cs. Regierung Stipendien zu erteilen geneigt wäre. Das war eine existenzielle Frage für die ukr. Studendenschaft, denn ohne diese Unterstützung wäre das Studium, aber auch der Aufenthalt von 1200 Studenten nicht möglich gewesen. Es ist einzusehen, daß die westukrainischen Studenten für den Rigor der Hochschulstudien eintraten, während die ostukrainischen eine Lockerung derselben in Richtung der Volkshochschulen anstrebten.

---

*) Der Wortlaut der Erklärung des mächtigen Verbandes der tschechischen Studentenschaft lautete: Considérant les exigences justes des camarades ukrainiens nous soutenons cette protestation en considération de la nécessité de leurs rendre possible les hautes études dans leur patrie. — L'Union Nationale des Etudiants Tchécoslovaques. —

Die Universität selbst stellte sich auf den Standpunkt der Angleichung der Hochschulstudien an die europäischen Universitäten; Prof. Mirtschuk war der entschiedenste Verfechter dieser Auffassung und fand darin die Unterstützung seitens der westukrainischen Studenten und der UAH.

Die Verhältnisse in der UAH wurden infolgedessen schier unhaltbar. Turbulente Szenen machten die Versammlungen unmöglich und es drohte der Zerfall der Organisation. Als die erbitterten Auseinandersetzungen ihren Höhepunkt durch den Exodus der ostukrainischen Studenten erreicht haben, ist es Ende 1921 zu Neuwahlen gekommen. Da sich der bisherige Obmann Tscherkawskyj entschieden weigerte, den Verband weiter zu führen, ist die Reihe an mich gekommen.

Die UAH war damals restlos von den westukrainischen Studenten beherrscht und da ich mich als Offizier der Brigade eines gewissen Ansehens wegen der gelungenen Intervention im Plebiszitgebiet erfreute, andererseits mir den Unwillen der Brigadekommandantur durch Proteste gegen das zwecklose Exerzieren zugezogen habe, was zu meiner Popularität beitrug — wurde ich mit den Stimmen der « Galizianer » gewählt.

Darüber war ich weder stolz noch glücklich. Einen auseinanderfallenden, in Gärung befindlichen Verein zu führen — zu retten, was noch zu retten geblieben ist — war keineswegs anziehend.

Der einzige, und wie sich später erwiesen hat, ausschlaggebende Vorteil war, daß ich nunmehr als Obmann der UAH mit Professor Mirtschuk in engen Kontakt gekommen bin.

Prof. Mirtschuk war ein ganz besonderer, von uns allen abstechender Mensch. Hochgewachsen, jung und fesch, immer elegant angezogen, immer ruhig und ausgeglichen, wirkte er fast fremd inmitten der heftig diskutierenden, in prinzipiellen Problemen verfangenen Studenten. Inmitten der Professoren, die sich im Stammkaffee « Elektra » beim Nationalmuseum zu treffen pflegten, saß er still und verhalten. Er nahm an den Gesprächen selten Anteil und wenn, dann nur mit äußerster Ruhe, distanziert und eisig sachlich. Außer im « Elektra », sah man ihn bei seinen Vorlesungen, die ungemein gut besucht waren. Zu den Sitzungen und Beratungen der Studenten kam er äußerst selten. Er war seinem Fach restlos ergeben und nahm keinen Anteil an den alle bewegenden turbulenten Ereignissen im Hochschülerverband. Alle Probleme, die auftauchten und Schwierigkeiten, die aukfamen, nahm et mit stoischer Ruhe als Geschehnisse hin und hat nie versucht, Partei zu ergreifen. Schwarzweißmalerei war ihm fremd, er untersuchte jedes Problem wie in einem Retortenglas, sachlich und ohne Wertung oder Aufregung. Es ist nun einmal so — schien er zu sagen — so schauen wir, wie wir aus der Situation herauskommen.

Als Obmann des zerfallenden Vereines war ich öfters im « Elektra », um den Rat der Professoren unserer Universität einzuholen. Ratschläge oder Ansichten gingen hin oder her, Prof. Mirtschuk aber schwieg. Wenn er aber das Wort ergriff, war schon nach kurzer Zeit seiner ruhigen, sachlichen Auslegung, das Problem auf einmal nicht mehr da. Alles schien klar, die leidigen Streitereien eben nur Tatsachen, die bereits vorgekommen sind und die im Leben der Studenten immer vorkommen werden, die Befürchtungen waren unbegründet und wenn doch, dann solte man mit deren

Unheil fertig werden, wenn es konkretisiert wird. Und die Hauptsache: Toleranz und noch einmal Toleranz. Man soll die Leute verstehen, sie kennenlernen, sich in ihre Denkweise einleben, aber auf keinen Fall trachten «Recht zu haben» und zu beleidigen. Trotzdem er eisern auf seinem Standpunkt, die UFU solle eine rigorose Hochschule sein, festhielt, hat er die verzweifelte Opposition der Ostukrainer als begründet und richtig empfunden. Es sind ja Landsleute, Ukrainer, die durch viel schwerere Umstände als die Westukrainer nach Prag gekommen sind. Sie sollen auch ihren Platz an der Sonne und eine Existenzmöglichkeit haben. Man muß ihnen helfen, aus dem ausweglosen Dilemma der Stipendien für das Hochschulstudium herauszukommen und andere Wege und Mittel suchen, diese zu erlangen.

Sachlich, ohne viel Aufhebens und still hat Prof. Mirtschuk nach diesen Wegen gesucht, um auch den ostukrainischen Studenten die Möglichkeit zum Studium zu verschaffen.

Was er in dieser Beziehung an der Universität gemacht hat, entzieht sich meiner Kenntnis; es dürfte nicht allein sein, sondern des ganzen Professorenkellegiums Verdienst gewesen sein, daß die Inskriptionen auf der UFU tolerant gehandhabt wurden und, daß trotzdem die dort erworbenen Diplome in der ČSR Anerkennung gefunden haben. Vielleicht nicht alle Doktoren, die sich im Wirtschaftsleben der ČSR und anderer Länder ausgezeichnet bewährt haben, waren der Logarithmen mächtig. — Tatsache ist, daß die UFU einer Reihe begabter, fleißiger und fachlich gebildeter Menschen — Ostukrainer inbegriffen —die Ausbildung und die Existenzmöglichkeit erschloßen hat.

In der UAH ist jedenfalls in Zusammenarbeit mit dem cs. -ukr. Komitee auf Initiative von Prof. Mirtschuk eine Überprüfungskommission ins Leben gerufen worden, deren Aufgtabe es war, jenen Kollegen, deren Mittelschulnachweise in Verlust geraten waren, zu helfen. Begabung, Intelligenz und Wille waren dabei maßgeblich, um den Eindruck einer entsprechenden Vorbildung zu gewinnen Mit Hilfe von Prof. Bidlo und tschechischen Professoren ist es in einem Großteil der Fälle gelungen, das Unterrichtsministerium zu bewegen, auch solchen Kollegen das Hochschulstudium zu ermöglichen.

Der nachhaltige Einfluß von Prof. Mirtschuk, der uns Ruhe, Verständnis und Toleranz beibrachte, hat im Vorstand und im Verband selbst eine Umwälzung der Verhältnisse herbeigeführt. Nicht, daß dadurch Diskussionen und Meinungsverschiedenheiten beseitigt wurden — dies wäre ein für die Jugend ungewöhnliches und selbst unerwünschtes Phänomen — aber das Hauptproblem: Ost-West-Differenzen — wurde gelöst. Allmählich und fast unmerkbar, hörten persönliche und territorial bedingte Vorwürfe auf und die Lage der ostukrainischen Studenten fand eine befriedigende Lösung. Vielen wurde durch Inskription auf den tschechischen Hochschulen und der UFU das Studium in Prag ermöglicht und die bittere Feindschaft zwischen UAH und UHK wurde eingestellt. Viel haben dazu die beiderseitigen Besuche bei den Diskussionen beigetragen, wobei die Teilnahme von Min. Mazeppa bei unseren, manchmal bewegten aber zuletzt immer freundschaftlich ausklingenden Auseinandersetzungen besonders hervorzuheben ist. Ohne Einspruch oder Neid hat die UAH eine Trennung der Stipendienverteilung zwischen dem čs.- ukr. Komittee und UHK angenommen und mit Sympatie das

Schaffen von Akademien, besonders der Landwirtschaftlichen Akademie in Podjebrady, — eines Werkes des UNK, wo unter der Leitung ausgezeichneter Professoren hochqualifizierte Fachleute erzogen wurden — verfolgt.

Persönlich habe ich in meinen Entwicklungsjahren die gesellschaftliche Philosophie von Prof. Mirtschuk gerne aufgenommen und als Obmann des UAH in unserem Vereine mit gutem Erfolg angewendet. Als gewesener Organisator der geheimen Mittelschulorganisationen « Drahomanivska Hromada » in Galizien habe ich Kontakt mit den sozialistischen Kollegen gefunden, obgleich die Brigade stark national eingestellt war. Tiefe Freundschaft verband mich mit den Delegierten des Landes beim Kongreß, die Mitglieder der nationalen Kampforganisation waren. Viel hat mir meine Frau geholfen, die, ein Kiever Kind, mit ostukrainischen Patrioten befreundet und verwandt, einen freundschaftlichen Kontakt mit diesen pflegte. In unserem schlichten Heim haben wir Besuche der Ostukrainer aber auch der Galizianer, Bukowiner usw. gehabt, bis in die Nächte dauernde Diskussionen geführt, sind aber immer als beste Freunde auseinandergegangen. In den bitteren Jahren der Kämpfe zwischen Ost und West hat mich besonders ein epitheton ornans von Makarenko gefreut : Sie sind ja kein « Galitschmen », sie sind ein « unserer ».

Die Verhältnisse im UAH haben sich weitgehend beruhigt. Ostukrainische Kollegen haben wieder den Weg zum Verband gefunden, mit einigen Elementen, die sich in ihre Reihe eingeschlichen und die nur kravallieren und fluchen konnten, dies aber russich, weil sie die ukrainische Spracke kaum beherrschten, — haben sie sich selbst Rat geschaffen : diese Elemente sind zum « süßen Leben » der von den Tschechen verhätschelten russischen Emigration abgewandert.

Es war mir deshalb eine persönliche Genugtuung, bei dem nächsten Revirement diesmal auch mit den Stimmen der ostukrainischen Kollegen wieder zum Obmann des UAH gewählt zu werden Nun konnte in aller Ruhe der weitere Schritt unternommen werden : die Schaffung einer weltweiten Dachorganisation der ukrainischen Studentenschaft.

Sicher ist die Einflußnahme von Prof. Mirtschuk, des Predigers der Verständigung und der Toleranz, nicht allein die Ursache gewesen, daß sich zwei scheinbar heterogene Volksgruppen in kurzer Zeit zu gemeinsamen Auffassungen, Zielen und Idealen gefunden haben. Es ist vielmehr der Genius des Volkes, das latente Zusammengehörigkeitsgefühl der zwischen zwei Kulturkreisen aufgewachsenen Jugend, an der Wiege dieser Angleichung gestanden. Aber ohne Prof. Mirtschuk, der gleichsam im Retortenglas, eisig logisch, Probleme zur klaren Lösung zu bringen verstanden hat, wäre dieser geschichtlich bedeutungsvolle Prozeß viel schmerzhafter und länger gewesen.

Das Prinzip von Dr. Mirtschuk, das er immer betonte : « Kozdoho sluchaj, ale svij rozum maj » — jeden anhören, dabei aber die eigene Urteilskraft bewahren — hat sich in unserem Studentenleben vorzüglich bewährt und es wäre nicht uninteressant, besonders zwei Fälle hervorzuheben.

Der erste Fall betraf unsere « smjenoviechovci ».

Es ist dem Betreiben der russischen kommunistischen Botschaft zuzuschreiben, daß insbesondere bei der russischen Emigration der Gedanke kolportiert wurde « nach Hause » zu fahren. — Eine große Empörung

bemächtigte sich aber der ukrainischen Studentenschaft, als sich auch einige Ukrainer fanden, die diesem Gedanken zugänglich wurden. Es waren einige wertvolle Menschen dabei, unter anderem auch mein Freund von der Schulbank Mychajlo Tschytschkewytsch. Sie wurden boykottiert und es kam beinahe zu Tätlichkeiten.

Ich habe versucht, mit den Leuten in Kontakt zu kommen, um ihre Beweggründe kennen zu lernen. Nun haben sie folgendes gesagt: wir sind keine Kommunisten, was auch sonst unsere Privatsache wäre, sondern Ukrainer. Unser Volk verlangt, daß seine Intelligenz dort arbeitet, wo es lebt — die Emigration könne die kulturelle, wirtschaftliche und soziale Besserstellung des Volkes vom Auslande aus nicht bewerkstelligen. Wir wollen diese Aufgabe erfüllen, ohne Rücksicht auf das Regime, denn Regimes kommen und gehen, aber das Volk bleit. Diese Aussprachen haben viel zum Verstehen der Beweggründe dieser « Verräter » beigetragen.

Pessimisten aber haben recht gehabt: nachdem sie weggefahren sind, sind sie alle erschossen worden. Tschytschkewytsch, zwei Monate nachdem er als Unterstaatsekretär des Justizministeriums in Charkiw tätig war.

Der zweite Fall betraf eben den Ausbau der Dachorganisation der ukrainischen Studentenschaft.

Es war notwendig, die in der ganzen Welt verstreuten Studenten aufzugreifen, sich mit ihnen zu verständigen, die Arbeit zu koordinieren und hauptsächlich für die Unterstützung jener zu sorgen, die Studien betreiben wollten, aber dazu keine Mittel hatten. Die Stipendien, die von einigen Ländern gegeben wurden, wurden nämlich immer karger und der ukr. Studentenschaft drohte das nackte Elend.

Wir haben deshalb den Entschluß gefaßt, einen Kongreß aller ukr. Studenten zu veranstalten und zu diesem Zweck Einladungen in alle Länder, auch in die Sowjetukraine, geschickt. Das hat die ukr. bolsch. Botschaft auf die Beine gebracht. Der Botschafter Kociubynskyj lud mich ein und hat sehr höflich in tadelloser ukrainischer Sprache (er war der Sohn des ukr. Dichters Mychajlo Kociubynskyj) darzulegen versucht, daß ein solcher Kongreß nur in Kyiv veranstaltet werden könnte da er sonst als feindseliges Mißtrauen gegenüber dem Sowjetregime gelten müßte. Die Delegierten aus der Emigration würden « eiserne Pässe » erhalten und ganz bestimmt zurückkehren können; ukrainische Studenten aus der Sowjetukraine würden auf keinen Fall am Kongreß teilnehmen.

Wir haben uns das alles aufmerksam angehört, auf der Sitzung des Organisationskomitees aber einhellig beschlossen, die Einladung der sowjetischen Botschaft abzulehnen. Es war nur die Frage, ob der Kongreß als « Allukrainischer Kongreß der Studentenschaft » abgehalten werden soll und da hat sich der anwesende Prof. Mirtschuk dazu geäußert: « Wozu eine unnötige Demonstration und wozu die Lage anderer Studenten in der Sowjetukraine zu verschlechtern in dem Falle, daß es ihren Delegierten gelingen würde, illegal zu kommen? Wir haben wichtige organisatorische Aufgaben vor uns — lieber weniger anstreben, aber konkrete Erfolge erzielen ».

Wieder einmal haben sachlich kühle, wenn auch unseren ambitionierten Bestrebungen nicht behagliche Ausführungen gesiegt. Das Organisations-

komitee hat beschlossen, den Kongreß der Studenten der Westukraine zu veranstalten. Er hat unter Teilnahme der Delegierten aus den Ländern der polnischen Okkupation in einer Reihe von sachlichen Besprechungen die Dachorganisation « Cessus » und die Unterstützunginstitution « Kodus » ins Leben gerufen.

Der freundschaftliche, höfliche und so gut ukrainisch sprechende Botschafter Kociubynskyj lebt nicht mehr. Er wurde unter dem Stalinregime ebenfalls erschossen...

Ich kann nicht umhin, die Persönlichkeit von Prof. Mirtschuk, dieses Menschen mit der eisernen Logik und kühlen Erwägung auch in einer anderen Hinsicht zu beleuchten.

Die westukrainischen Studenten haben gleich am Anfang eine freiwillige Steuer für die Abwehr gegen die Polonisierung ukrainischer Schulen und für die Hilfe der geheimen, in Kellern und auf Dachböden Vorträge haltenden UFU in Lemberg beschlossen. Mit der Ankunft der ostukrainischen Studenten wurde zwar die Lage schwieriger, weil manche von ihnen nicht das Verständnis für eine rein westukrainische Sache aufbrachten. Es sollte aber auch anders kommen.

Sekretär des ukr. Komitees in der ČSR war immer ein Student, der von der UAH vorgeschlagen, vom Komitee eingesetzt war. Um den ostukrainischen Studenten entgegenzukommen, die eine Kontrolle der Unterstützungsverteilung verlangten, haben wir ihren Vorschlag angenommen, einen ostukrainischen Studenten, namens Z. zu beauftragen.

Z. hat die Aufgabe gehabt, dem Vorsitzenden des Komitees Prof. Bidlo, aufgrund der beschlossenen Voranschläge Schecks zum Abheben des Geldes von der Bank zwecks Auszahlens zur Unterschrift vorzulegen. Prof. Bidlo hatte ein derartiges Vertrauen zu den Ukrainern, daß er Z. die Schecks blindlings unterschrieb, ohne den Verdacht zu schópfen, daß sie mit der Zeit beträchtliche Höhen erlangten. Eines schönen Tages verschwand Z. und es fehlte in der Kasse des Komitees ein ansehnlicher Betrag von ca 70.000. — Kcs.

Auf die Studentenschaft wirkte dies wie eine Bombe. Eine Beratung jagte die andere und natürlich sind wir auch zur « Elektra » gegangen, um unsere Professoren um Rat zu bitten.

Die Professoren waren konsterniert und betrübt. Alle sahen die Folgen ein : die Kompromittierung des guten Namens der Ukrainer, was wegen der russophilen Haltung der Tschechen und der in manchen Kreisen herrschenden Abneigung gegen die « Zerstörer des Slaventums » verhängnisvoll sein könnte, Verlust der Sympathien der Öffentlichkeit, die angesichts der randalierenden und versoffenen russischen Studenten uns bisher gewogen war, Stornierung der Autonomie des ukr. Komitees in der ČSR und Rückschläge in der Frage der UFU. Man fand es für unerläßlich, sofort eine Anzeige bei der Polizei zu machen und sich dadurch von dem vorgekommenen Delikt zu distanzieren.

Dann ergriff Prof. Mirtschuk das Wort. Erstaunt hörten wir aus dem Munde dieses immer korrekten, auf die Einhaltung der Rechtsvorschriften peinlichst bedachten Mannes (seine Frau war, soviel ich weiß, Tochter des Wiener Polizeipräsidenten), daß er von einer Anzeigeerstattung abrät. In

seiner trockenen und reservierten Art hat er vorerst geraten, nicht den Kopf zu verlieren, sondern zuerst für den Schaden aufzukommen und dann « können sie die Anzeige machen gegen wen sie wollen — man muß ja wissen ob es wirklich eine Veruntreuung war oder eine gestellte Provokation um unseren Namen in den Kot zu zerren ».

Es entstand eine erregte Debatte, in deren Verlauf ich Prof. Mirtschuk noch nie so unbeugsam gesehen und gehört habe. Die von ihm verteidigte Maßnahme hat uns stark beeindruckt.

In der nachfolgenden Sitzung des Vorstandes des UAH wurde der Vorschlag von Prof. Mirtschuk akzeptiert. Das Defizit muß so schnell wie möglich abgedeckt und bis dahin die Affäre Z. verschwiegen werden. Ich soll als Obmann des Verbandes gleichsam ex offo als Sekretär des ukr. Komitees in der ČSR einspringen.

Zur Abdeckung des Defizites mußten wir zu einer neuerlichen Selbstbesteuerung schreiten. In einer Reihe von Besprechungen mit den Vertrauensmännern der ostukrainischen Studenten wurde die gemeinsame Leistung vereinbart und es ist uns wirklich gelungen, im Laufe von 2-3 Monaten fast den ganzen Schaden abzudecken.

Bis ... bis ich eines Tages zu Prof. Bidlo gerufen wurde. — Bei 1200 Studenten war es nicht möglich, die Affäre Z. unbekannt sein zu lassen und das Unterrichtsministerium hat Prof. Bidlo zur Verantwortung gezogen... Noch nie habe ich ihn so aufgeregt gesehen. Er sprach vom mißbrauchten Vertrauen, von seiner Enttäuschung über die Würde der ukr. Studentenschaft und machte mir Vorwürfe, daß sich in unseren Verein Verbrecher eingeschlichen haben. Sein Ausbruch erstickte alsbald in Tränen, als es zum Vorwurf gekommen ist, wieso wir aus unseren kargen Stipendien die Unterschlagung decken konnten. Er schloß mit den Worten, die ich nie vergessen werde :

« Ich bin stolz darüber, daß ich mit einer Studentenschaft zu tun habe, die im Gefühl ihrer kollektiven Verantwortung für einen von Euch, aus Euren kargen Mitteln für das Defizit aufgekommen seid. Dies ist das erste Mal in meinem Leben vorgekommen und ich werde dem Ministerium und allen sagen, daß ich es für eine Ehre halte, für eine solche Studentenschaft einzutreten. — Ich werde Euch nie verlassen und Euch immer und vor jedem verteidigen. Ihr habt eine Dummheit gemacht, daß ihr die Polizei nicht verständigt habt, aber ich sehe Eure Gründe ein und würde mich glücklich fühlen, einmal bei Euch in Eurer Ukraine zu leben ».

Der darauf erfolgte Einsatz dieses prominenten tschechischen Gelehrten bei den tschechischen. Stellen hat zu unserem Prestige vortrefflich beigetragen. Ich kann nicht umhin, Prof. Mirtschuk dafür das große Verdienst zuzuschreiben.

Es tat mir leid, daß ich ihn Ende 1924 aus den Augen verloren habe. Die Achtung der tschechischen Öffentlichkeit, die wir uns trotz ihrer russophilen Sympathien errungen haben, hat für mich persönlich eine Schattenseite gehabt. Als 1924 Justizminister Dolansky den ukrainischen Absolventen der Rechtsfakultät als Zeichen besonderen Vertrauens die Tätigkeit im csl. Richteramt Dienste angeboten hat, war diese für mich ein Danaergeschenk. Ich wurde in der Provinz pragmatisiert und verlor somit den Zusammenhang mit dem ukrainischen Schaffen in Prag.

Die helle Erinnerung an Prof. Mirtschuk, den ich erst nach Jahren wiedergesehen habe, ist mir aber besonders teuer geblieben.

Er hat als Professor nicht allein vom Katheder aus, sondern im Leben selbst einen besonders wertvollen pädagogischen Beitrag zur Formung der jungen ukrainischen Intelligenz erbracht: die hohe Wertung der nationalen Solidarität, der Verständigungsbereitschaft und der Toleranz.

Hans Rheinfelder

ERINNERUNGEN AN JOHANN MIRTSCHUK UND AN DIE GESCHICHTE DER UKRAINISCHEN FREIEN UNIVERSITÄT IN MÜNCHEN

Als ich im Januar 1947 als Hochschulreferent in das Bayerische Staatsministerium für Unterricht und Kultus berufen wurde, herrschte auf dem ganzen Bildungssektor ein Zustand, den man pessimistisch als Chaos, optimistisch höchstens als erstes Frühlicht einer Morgendämmerung bezeichnen konnte. Neben viel Verzagtheit regte sich doch auch ein mutiger und unerschütterlicher Aufbauwille, der auf den Ruinen des bayerischen Bildungswesens und des nationalsozialistischen Unbildungswesens etwas Neues und Besseres zu errichten hoffte.

Schon in den ersten Monaten meiner Tätigkeit meldete sich in meiner Sprechstunde ein Professor Dr. Johann Mirtschuk. Ich hatte den Namen nie gehört. Aber der Eindruck, den mir das Gespräch mit diesem Manne hinterließ, seine schlichte Gelehrsamkeit und sein energischer Unternehmungsgeist, dieser Eindruck war so stark, daß es mir nicht abwegig schien, seinen Namen im Konversationslexikon aufzusuchen. Und in der Tat: da stand er bereits 1934 im «Großen Herder» als ukrainischer Philosoph, geboren am 18. Juni 1891 in Stryj, Professor an der Ukrainischen Universität in Prag und Direktor des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin. Dann waren Werke von ihm bereits aus den Jahren 1923 und 1926 verzeichnet. Wenn man selber nicht im «Großen Herder» steht, dann staunt man noch heute, wie dieser Ausländer bereits mit 43 Jahren einen Ehrenplatz in diesem Nachschlagewerk für Deutsche hatte, und man kann daraus auch ohne Kenntnis der ukrainischen Sprache und ohne Kenntnis seiner deutsch geschriebenen Werke den Schluß ziehen, daß er sich schon in jungen Jahren einen guten Namen als Philosoph gemacht hat. Mein erster Eindruck hatte mich also nicht betrogen.

Professor Mirtschuk machte mich in mehreren Gesprächen mit den Problemen der Ukrainischen Universität bekannt, die nach dem Ersten Weltkrieg ihre Heimstatt in Prag hatte, nach dem Zweiten Weltkrieg abermals hatte fliehen und Prag verlassen müssen und deren Reste sich nun in München gesammelt hatten. Was sollte nun aus den heimaltos gewordenen Professoren und Studenten werden? Die amerikanischen Besatzungsbehörden hatten

alles Wohlwollen gezeit, aber es ging nichts voran. Sie hatten eine Flüchtlings-Universität im Rahmen der UNRRA (United Nations Recovery and Relief Administration) geschaffen, die im Bibliotheksbau des Deutschen Museums eine einstweilige Unterkunft gefunden hatte und die später von der Nachfolge-Organisation IRO (International Relief Organisation) betreut wurde. Aber hier waren zu viele verschiedene, ja entgegengesetzte Kräfte am Werk und es zeigte sich mehr und mehr, daß das gemeinsame Schicksal der Verbannung und des Flüchtlingtums nicht ausreichte, die verschiedenartigen Nationen, Traditionen und Gesinnungen zu einem einheitlichen Lehr- und Lernkörper zusammenzuschmelzen.

Professor Mirtschuk, seine Kollegen und Studenten hatten schnell gemerkt, daß sie ihren eigenen und selbständigen Weg weitergehen mußten, daß sie dies ihrer fruchtbaren Prager Vergangenheit schuldig waren und daß alles darauf ankam, für die Ukrainische Universität die Anerkennung durch den Bayerischen Staat und zugleich notdürftige Räume für ihre Tätigkeit zu erlangen. Die Besatzungsbehörden versagten diesem Plane nicht ihre Zustimmung und ihre Unterstützung.

Für die damalige erste Zeit in München darf es als ein bleibendes Verdienst der Volksschule an der Versaillerstraße festgehalten werden, daß sie sofort und dann fünfzehn Jahre lang der Ukrainischen Universität trotz eigenen Raummangels einen Teil ihrer Räume zur Verfügung gestellt hat — ein schönes Beispiel des Zusammenwirkens verschiedener Schulgattungen! Aber eine endgültige Lösung konnte das nicht sein. Die Zähigkeit der ukrainischen Professoren hat unentwegt um ein eigenes Heim gerungen, bis schließlich 1963 der Sieg davengetragen werden konnte, den freilich Professor Mirtschuk nicht mehr erlebt hat (er war am 2. Mai 1961 gestorben).

Aber es gab noch andere Probleme, die auch mich als Hoschschulreferenten des Ministeriums angingen. Nachdem ich durch Professor Mirtschuk über Geschichte und Bedeutung der Ukrainischen Universität unterrichtet worden war, vertrat ich im Ministerium den Standpunkt, der Bayerische Staat müsse dieser wertvollen, hochverdienten, ins Exil geratenen Hochschule sofort und ohne weitere Bedingungen die gleichen Rechte einräumen, die für sie in Prag gegolten hatten, ja unser Staat solle dafür dankbar sein und dies bekunden, daß die Ukrainische Universität gerade nach München gekommen sei und die Bildungsstätten unseres Landes bereichere. Die Juristen des Kultusministeriums freilich glaubten leider vorsichtiger und langsamer vorgehen zu sollen, als es sich der Philologe gewünscht hätte. Und so hat die Ukrainische Universität nur Schritt für Schritt in München die Rechte ihrer Prager Zeit gewinnen können. Beispielhaft für das bedächtige Verfahren der Bürokratie ist der Kampf der Universität um die Anerkennung ihrer Doktorpromotionen. Sie wurde nach langen Überlegungen durch das Ministerium zugestanden, jedoch mit dem Bemerken, es müsse bei der Führung des Titels hinzugefügt werden, daß es sich um einen Doktorgrad der Ukrainischen Freien Universität handle. Nachdem nun ein höherer Beamter der Bayerischen Staatskanzlei, der sich um die Ukrainische Universität besondere Verdienste erworben hatte — nennen wir ihn X.Y. — durch diese Universität ehrenhalber den Doktortitel erhalten hatte, stand seine

Unterschrift unter Verfügungen im Bayerischen Staatsanzeiger folgendermaßen zu lesen : « Dr. h.c.d.U.F.U.X.Y. » d.h. « Doctor honoris causa der Ukrainischen Freien Universität X.Y. » — ein kaum lösbares Buchstabenrätsel für die Leser.

Inzwischen war Prof. Mirtschuk in München auch als korrespondierendes Mitglied in die Bayer. Akademie der Wissenschaften berufen worden und hat als solches des öfteren an den Sitzungen der Philosophisch historischen Klasse teilgenommen. Denn schnell hatte er sich nicht nur als großer Gelehrter sondern auch durch seine gewinnende Menschlichkeit die Bewunderung und Zuneigung der geistigen Welt Münchens erworben. Einladungen in seinem Hause, wo die fürsorgliche Gattin und die sprachgewandte Tochter den ganzen Charme österreichischer Wärme entfalteten, sind allen Freunden Mirtschuks unvergeßlich geblieben. Er selbst sprach mühelos ein flüssiges und gepflegtes Deutsch mit wienerischem Einschlag, der in München noch nie seine Wirkung verfehlt hat. Mit großem Geschick und gelenkt von einer tiefen Liebe zu seiner fernen Heimat verstand er es auch, weitere Kreise Münchens für Geschichte und Brauchtum, Kunst und Literatur, Musik und Tanz der Ukraine zu begeistern.

Mirtschuks Hauptsorge aber blieb bis zuletzt die UFU. Erzbischof Johann Bučko, damals Apostolischer Visitator für Westeuropa — wie heute sein Nachfolger Bischof Platon Kornyljak, Apostolischer Exarch für Ukrainer in Deutschland — hat alle Bemühungen um die Universität lebhaft und mit Erfolg unterstützt. Mirtschuk hat auch auf Reisen im Ausland für seine geliebte Hochschule geworben, ideelle und materielle Erfolge waren ihm jedesmal beschieden. Auch gelang es ihm, das anfängliche Mißtrauen einzelner Staatsbehörden mehr und mehr zu überwinden, ja in den Münchner Ministerien und in der Staatskanzlei aufrichtige und tatkräftige Freunde zu gewinnen. Abwechselnd mit anderen Kollegen hat er mehrmals das Amt des Rektors übernommen. Nur allzu früh ist dieser große Herold ukrainischer Geistigkeit seinem Volk und den vielen Münchner Freunden seines Volkes entrissen worden. Aber was er in München geschaffen hat, ruht auf so festem Grund, daß es Bestand hat und nun ganz in seinem Sinne durch kluge und rührige Nachfolger aufs schönste sich entfalten konnte und einer sicheren Zukunt entgegengehen darf.

ЧУЖОМОВНІ РЕЗЮМЕ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ЗБІРНИКА

KURZE ZUSAMMENFASSUNGEN DER UKRAINISCHEN BEITRÄGE

(in deutscher bzw. englischer Sprache)

Для влегшення користування Збірником чужим дослідникам містимо в цьому розділі короткі резюме у німецькій чи англійській мовах. Навпаки — чужомовні студії мають короткі резюме по українськи. Резюме міщені за латинською абеткою прізвищ авторів.

Um einen Überblick über die in diesem Sammelwerk behandelte wissenschaftliche Problematik denjenigen zu vermitteln, die die ukrainische Sprache nicht oder nicht ausreichend beherrschen, bringen wir in diesem Abschnitt kurze — deutsche bzw. englische — Zusammenfassungen aller ukrainischer Artikel. Im Gegensatz dazu haben die deutschen bzw. englischen Studien ukrainische Zusammenfassungen. Die im Anhang (Seiten 249-277) zum wissenschaftlichen Teil des Bandes veröffentlichten Beiträge und Unterlagen zum Leben und Wirken von I. Mirtschuk werden zusammen besprochen, da sich in ihnen die wesentlichen Daten und Tatsachen wiederholen, und lediglich unter verschiedenen Gesichtspunkten beleuchtet werden. Im Übrigen, gibt es in dem erwähnten Anhang drei deutschsprachige Beiträge, die allgemein zugänglich sein dürften. Die Zusammenfassungen sind alphabetisch nach den Namen der Verfasser geordnet. *Der Herausgeber.*

Mykola Andrusiak

THE TERMS « RUS'IAN », « ROS'IAN », « RUSSIAN », AND « BELORUSSIAN » IN THE PUBLICATIONS OF THE 16 th-19 th CENTURIES

The « Rus'ian Bible », published in Prague, Czechoslovakia, in 1517 by Francis Skoryna shows that at that time the Belorussians and Ukrainians called themselves « Rus'ians ». Other publications of the 16 th century show that the « Rus'ians » called the inhabitants of Muscovy the Muscovites, although the latters called their country « Rusia » and themselves « Ruskii ». Since the end of the 16 th century up to 1716, to the Kozakian Constitution in Bendery, Moldavia, the Greek term for « Rus' » — « Rosia » was used for the designation of Ukraine. Since 1654, however, this term was used by the tsarist government for national unification of the Ukrainians with the Muscovites. Consequently, the Ukrainians yielded this term in the 18 th century to Muscovy, but the conservative Uniate (Greek-Catholic) hierarchy in the Polish Republic applied this term to the Kievan Uniate Metropolitanate in the 18 th century. In accordance with the historical tradition the Polish General in the Polish uprising of 1831 Roman Soltyk applied in his memoirs the term « Russians » to the Ukrainians, and on the contrary the Russians he regarded as the Muscovites, a different people from the inhabitants of Ukraine.

Константин Біда

Й. ҐАЛЯТОВСЬКИЙ — ЙОГО ТВОРЧІСТЬ ТА СВІТОГЛЯДОВІ ОСНОВИ

Й. Ґалятовський, автор численних проповідей і полемічних творів, є одним з головних представників української бароккової літератури 17-го ст. У своїх працях найбільше уваги присвятили йому М. Сумцов та І. Огієнко. Частинно займались Ґалятовським П. Владіміров, М. Возняк, О. Білецький та інші дослідники.

У 1659 р., коли Ґалятовський був ректором Києво-Могилянської Ака-

демії, появився збірник його проповідей « Ключ Разумінія », до якого автор включив свою працю п. з. « Наука албо способ зложеня казаня ». У 1660 р. вийшли його « Казаня приданиї до книги 'Ключ розумінія' названої » разом з його іншою гомілетичною працею « Наука короткая албо способ зложеня казаня » і з його збіркою чудес « Чуда Пресвятої Богородиці некоториї на честь і похвалу Єї ». У 1665 р. появилося його « Небо новоє », збірник чудес Богородиці, повний леґендарних і апокрифічних мотивів. У 1666 р. вийшов його великий твір « Месія правдивий ». Ставши архимандритом Єлецького монастиря біля Чернігова Ґалятовський написав історію цього монастиря : « Скарбниця потребная і пожитечная всему світу ». Він написав також ряд творів польською мовою, які мають полемічний характер. У них боронить він православної віри (« Stary kościół zachodni » — 1673; « Biesiada Białocerkiewska » — 1676; « Fundamenta » — 1683), осуджує магометанізм (« Łabędź » — 1679; « Alkoran Mahometa »), социніямізм (« Alphabetum », « Sophia — Mądrość »). У своєму творі « Боги поганские » він пише про демонів; його останній твір — це « Душі » (1687 р.), у якому він говорить про позагробове життя. Ґалятовський помер 1688 р.

II

Теоцентричний світогляд Ґалятовського помітний у всіх його творах. Усі події інтерпретує він з релігійної точки зору, як більшість письменників української бароккової літератури 17 ст. Згідно з есхатологічною концепцією історії, яка виразна у його творах, історія людського роду це історія боротьби добра зі злом, боротьби царства небесного з царством цього світа. Універсальна історія людства це св. Письмо. Ґалятовський приймає почвірну інтепретацію св. Письма, затверджену Тридентським Собором. Ґалятовський є добрим знавцем теологічної літератури, але в нього помітне замилування до апокрифічних та леґендарних мотивів. Це зв'язане у нього теж з конкретизуванням і матеріялізуванням абстрактних понять.

Твори Ґалятовського виявляють його глибоко гуманний погляд на світ. Він твердить, що немає високих чинів перед Богом, усі люди є рівні незалежно від свого багатства і соціяльного положення. Любов і пошана до людини мусить домінувати у житті.

Релігійність і гуманність Ґалятовського це релігійність і гуманність авторів літописців давньої Київської імперії і автора « Поучення Володимира дітям ».

Victor O. Buyniak

LEO TOLSTOJ UND CHARLES DICKENS

Die westliche Literatur und ihre philosophischen und sozialen Ideen haben zu einem großen Teil die intellektuelle Entwicklung vieler russischer Autoren und Denker des 19. Jahrhunderts gefördert. Leo Tolstoj (1828-1910), bezog freimütig, besonders während seiner Ausbildungsjahre, von dieser ausgedehnten Quelle des Wissens und auch während seiner langen und produktiven Laufbahn als Schriftsteller, Philosoph und Sozialreformer unterhielt er einen fortlaufenden und nahen Kontakt mit der westlichen Literatur und Philosophie. Unter den individuellen Einflüssen auf Tolstoj findet man die literarische und spirituelle Verpflichtung zu Dickens, seine hohe Meinung über ihn als Schriftsteller ist besonders hervorragend in seinen früheren Werken, Ideen und in seinem Tagebuch. Das Tolstoj-Dickens-Verhältnis wurde nur zum Teil durch die russischen und westlichen Kritiker ergründet.

Diese Arbeit versucht die Aspekte eines Verhältnisses ans Licht zu bringen und in einem größeren Maße den Grad, in dem die zwei großen Schriftsteller in ihren schöpferischen, literarischen und philosophischen Wegen verwandt waren, darzustellen.

Mykola Chubaty

ZUR ENTSTEHUNG DER GESCHICHTE DER UKRAINISCHEN RECHTSWISSENSCHAFT

Die Geschichte der Ukrainischen Rechtswissenschaft gehört zu einer verhältnismäßig jungen Rechtslehre, da sie erst während des Kampfes des ukrainischen Volkes um den eigenen Staat nach dem 1. Weltkrieg (1917-1921) entstanden ist. Sie wurde von dem Verfasser des Artikels, — damals Professor der Ukrainischen Rechtsgeschichte an der Geheimen Ukrainischen Universität in Lwiw (Lemberg) — in ein gesondertes System eingeordnet.

Der Verfasser des Beitrags stellt dar, wie mit dem Ausbruch der russischen Revolution in der Ukraine der Aufbau des ukrainischen Staates begonnen hat und wie er als Doktor der ukrainischen Geschichte voller Eifer an die Studien der ukrainischen Rechtsgeschichte dachte. Es gab jedoch damals keine Universität, wo man diese Lehre studieren konnte. An der Rechtsfakultät der Lemberger Universität, wirkte damals ein großer Gelehrter der polnischen Rechtsgeschichte, Prof. Oswald Balzer, ein politisch Liberaler. An ihn wandte sich nun der Verfasser, indem er ihm seine Idee der ukrainischen Rechtsgeschichte anvertraute. Prof. Balzer billigte sein Vorhaben und machte

sogar seinerseits dem Verfasser den Vorschlag, sich zum Professor *slawistischer* Rechtswissenschaft (formell) zu habilitieren, wenn auch nur aufgrund einer Habilitationsschrift mit *ukrainischer* Thematik. Er war sich der Tatsache bewußt, daß die Leitung der Lemberger Universität sich in *polnisch-chauvinistischen* Händen befand und niemals die Habilitation eines Dozenten der ukrainischen Rechtsgeschichte zulassen würde.

Gerade als seine Habilitation der ukrainischen Rechtsgeschichte fast vor dem Abschluß stand, kam der 1. November 1918, der Kampf um Lemberg, Bildung des Westukrainischen Staates, danach die Vereinigung der beiden ukrainischen Republiken in eine Ukrainische Republik. Der erste Historiker der Ukrainischen Rechtsgeschichte schloß sich diesem politischen Wirkungsbereich an. Die Westukrainische Regierung betrachtete ihn als den Experten der Geschichte des Ukrainischen Rechtswesens und beauftragte ihn deshalb mit einer Mission innerhalb eines 40-köpfigen Westukrainischen Delegationsbestands in Kiew die Vereinigung der beiden ukrainischen Republiken am 22.1.1919 durchzuführen. Nach Rückkehr nach Lemberg, das schon im Herbst 1919 in polnischen Händen war, wurde er mit den Vorlesungen der ukrainischen Rechtsgeschichte an der erwähnten Geheimen Ukrainischen Universität in Lemberg beauftragt.

Die Bildung des Systems der Ukrainischen Rechtsgeschichte war schwierig, jedoch entwickelte es sich anhand von Beispielen aus der Geschichte des polnischen und des russischen Rechts, vor allem mit Hilfe der Lehrbücher von Vladimirskyj-Budanov, Serhijevyč, Diakonov. Zur Basis dieses Systems wurden jedoch ukrainische Quellen wie Rusjka Prawda, Verträge zwischen Rusj und Griechenland sowie Fürstenurkunden aus der alten Epoche von Rusjka Prawda.

Das Ukrainische Rechtswesen aus den halbstaatlichen Epochen des ukrainischen Volkes beginnt mit dem Untergang des Galizien-Wolhynien-Staates. Fast gleichzeitig wurden die anderen ukrainischen Gebiete zum Bestand des Litauen-Rusj-Staates, wobei jedoch überall das ukrainische Recht beibehalten wurde. In Galizien bestand ein eigenes territoriales Recht Jus Ruthenicala und das territoriale Rechtswesen anderer ukrainischer Länder in dem Litauen-Rusj-Staat ging bis zur Lubliner Union 1569, als das halbstaatliche Bestehen ukrainischer Länder des großen Fürstentums sein Ende fand, mit den rechtlichen Ideen der alten Rusjka Prawda in die neuen Formen der Litauischen Statute hinüber.

Das Gewohnheitsrecht des ukrainischen Volkes wurde dann nicht nur Grundlage des Rechtsempfindens für die breiten ukrainischen Volksmassen, sondern auch noch darüber hinaus für die höheren Gesellschaftsschichten. Vor diesem Gewohnheitsrecht mußte sogar oft die Staatsmacht zurücktreten, als ob sie damit den Massen eine gewisse rechtliche Autonomie zubilligte. Der beste Beweis dafür waren die Strafverfahren.

Das Kosaken-Recht fand seine rechtliche Basis in dem Kodex « Prawa po kotorym ssudytjsia Malorossijsskyj narod » (« Rechtssprechung für das kleinrussische Volk »). Es war eine Quintessenz des deutschen Magdeburger Rechts, des deutschen kaiserlichen Rechts von Karl IV, durchsiebt mit altukrainischen Traditionen der wissenschaftlichen Bildung der Kiewer Mohyla-

Akademie mit den Elementen des Gewohnheitsrechts des ukrainischen Altertums.

Die ersten Vorlesungen zur Ukrainischen Rechtsgeschichte fanden im ersten akademischen Jahr 1920/21 dreimal wöchentlich statt. Im zweiten Jahr wurden sie durch eine Stunde der Geschichte über die Quellen des ukrainischen Rechts erweitert. 1922 wurden die Vorlesungen der ukrainischen Rechtsgeschichte auch an der Ukrainischen Freien Universität in Prag eingefürt. Der Vortragende war Prof. W. Laščenko, bald danach hielt die gleichen Vorlesungen an der Universität in Kiew Prof. Klimenko. Die älteren Rechtsgelehrten von der Ševčenko Gesellschaft der Wissenschaften wurden von der Begeisterung über die neue Wissenschaft erfüllt und haben unter der Leitung von Prof. Werhanowskyj eine Juristische Kommission ins Leben gerufen, die ein Sammelwerk der Juristischen Kommission unter der Redaktion des Verfassers veröffentlichte.

Im Zuge der Belebung des Wirkungsbereichs der Allukrainischen Akademie der Wissenschaften in Kiew wurde dort eine *Sektion zur Geschichte des West-Rusj Rechts und des Ukrainischen Rechts* mit dem besonderen Fach des Gewohnheitsrechts unter Führung des Akademikers Mykola Wassylenko errichtet. Diese Sektion veröffentlichte noch vor der zwangsweisen Einstellung des freien Schaffens der Akademie der Wissenschaften in Kiew 1930 mehrere dicke Bände von Werken jüngerer Mitarbeiter, unter ihnen von Lew Okinševyč (dem späteren Professor der Ukrainischen Freien Universität und Dekan ihrer juristischen und wirtschaftswissenschaftlichen Fakultät). Nach 1930 wurde jedes Wirken in dieser Hinsicht von dem sowjetischen Regime abgeschafft.

Die Herausgabe von Vorlesungen der Ukrainischen Rechtsgeschichte des Verfassers erschien dreimal. Die Vorlesungen aus dem 1. Jahr aus der Fürstenperiode wurden 1921 veröffentlicht. 1922 erschienen schon Vorlesungen aus der Fürstenepoche und des Litauen-Rusj Rechts mit der zusätzlichen Ergänzung der Geschichte über die Quellen des Ukrainischen Rechts unter dem Titel « Načerk Istoriji Ukrajinskoho Prawa č. 1-2 » - (« Darstellung der Ukrainischen Rechtsgeschichte »). Dieser Entwurf wurde 1947 durch die Ukrainische Freie Universität in München neu herausgegeben als Lehrbuch für Studenten bei Prüfungen.

Die Ukrainische Rechtsgeschichte ist heute schon zum besonderen Studienfach unter den Wissenschaften der Ukraine-Kunde geworden, trotz des Niedergangs der Ukrainischen Geheimen Universität in Lemberg, ihrer Wiege, und trotz des zwangsweise durchgeführten Schließens der Historisch-Juristischen Sektion der Allukrainischen Akademie der Wissenschaften in Kiew. Dieses neue Lehrfach der Slawistik existiert noch heute und findet Interesse auch unter den nichtukrainischen Gelehrten dieser Welt. 1930 veröffentlichte Prof. Dombrowski von der polnischen Universität in Lemberg eine Abhandlung des Verfassers in den drei Nummern seines historisch-rechtlichen Journals « Przegląd Historyczno-Prawny » — Revue d'Histoire de Loi — unter dem Titel « Literatur der Ukrainischen Rechtsgeschichte in den Jahren 1919-1920 ».

Auf dem VII. Internationalen Kongreß der Historiker in Warschau 1933 befand sich unter den offiziellen Vorträgen auch der Vortrag des Verfassers in deutscher Sprache « Gegenstand der Geschichte des Ukrainischen Rechts ».

Er wurde später in der Publikation « Contributions à l'histoire de l'Ukraine au VIIe Congrès International des Sciences Historiques, Varsovie 1933 » nachgedruckt.

Auf dem Kongreß führte dieser Vortrag zu einer lebhaften Diskussion. 1925 erschien im Lemberger Journal « Bohoslowija » (« Theologie »), das Werk des Verfassers « Rechtslage der Kirche im Kosaken-Staat ». Eine sehr zustimmende Rezension zu diesem Werk wurde von dem Wiener Slawisten Prof. Heinrich Schmidt in der Savignyzeitung für Rechtsgeschichte veröffentlicht.

Daß der neuentstandenen Wissenschaft der Ukrainischen Rechtsgeschichte auch die Wissenschaftler unter dem Sowjetregime besondere Aufmerksamkeit schenken, kann man aus der Tatsache schließen, daß vor einigen Jahren die Verwaltung des Lehrstuhls der Ukrainischen Rechtsgeschichte an der Juristischen Fakultät der Kiewer Universität den Verfasser dieser Abhandlung bat, an den Lehrstuhl alle vorhandenen Materialien zu verschenken, insbesondere Schriftstücke aus den ersten Vorlesungen zur Ukrainischen Rechtsgeschichte, wobei vermerkt war, daß in Kiew bekannt ist, daß Urheber dieser Wissenschaft Prof. Chubatyj an der Ukrainischen Geheimen Universität in Lemberg war.

Olexa Horbatsch

OSTUKRAINISCHE DIEBESARGOTISMEN IN VOKABULAREN UND IN LITERARISCHEN WERKEN VOR DEM I. WELTKRIEG

Für die Erforschung des heutigen ukrainischen Argots ist es wichtig, auch die spärlichen Angaben über die früheren Diebesargotismen zu berücksichtigen; einen solchen Versuch unternimmt der vorliegende Aufsatz im Bezug auf die ostukrainischen (d.h.in den Grenzen des ehem. Russischen Reiches) Argotismenvokabulare und literarischen Werke, in denen entsprechende Argotausdrücke vorkommen.

38 Odessaer Diebesargotismen « terminologischer » Art bringt der Stadtführer durch Odessa (Putevoditel' po Odesse i ee okrestnostam, O. 1889); es sind vorwiegend Entlehnungen aus der deutschen Gaunersprache, die über das jiddische Argot eindrangen. Spuren der ostjüdischen Aussprache deutscher Lehnwörter sind unverkennbar. Der Entlehnungsweg ging dabei vermutlich aus Berlin über Warschau. Die französischen Entlehnungen sind gewiß über die Kartenspielerterminologie eingedrungen.

95 Argotismen der Stromer— und Häftlingssprache gibt das Vokabular von V. Bec an (Bosjackij slovar', O. 1903); es enthält auch Ausdrücke, die man als figurative Umdeutungen slavischer Lexeme bezeichnen darf. Auch Entlehnungen aus der Zigeunersprache sind darunter.

Im bekannten russischen Argotvokabular von V.F. Trachtenberg (Blatnaja

muzyka, SPb. 1908) kommen unter den 758 Argotausdrücken 15 Stichwörter vor, die, als « südlich » vermerkt, sich auf Kiew und Odessa beziehen sowie weitere 9, die, als « westlich » bezeichnet, vermutlich in Wilna und Warschau aufgeschrieben — gemeinsame polnisch-ukrainische Argotlexeme darstellen. Es geht dabei sowohl um Entlehnungen aus dem deutschen Rotwelsch und aus der Zigeunersprache, als auch um figurative Umdeutungen slavischer Lexeme.

Das Vokabular des Diebes— und Häftlingsargots von V.M. Popov (Slovar' vorovskogo i arestantskogo jazyka, K. 1912) lokalisiert auf rund 1700 Stichwörter nur 83 Argotismen als « südlich », 32 als « westlich » (mit weiteren 208 Häftlings—, 17 Pferdediebe—, 35 Taschendiebe—, 89 Falschspielerargotismen). Ihrer Herkunft nach gehören sie den oben erwähnten Entlehnungsquellen an, wobei rotwelsche und figurative Ausdrücke überwiegen.

29 podolisch-bessarabische und 53 wolhynische Diebesargotismen hat K. Estreicher in seinem polnischen Vokabular der Krakauer und Lemberger Diebes — und Häftlingssprache (Szwargot więzienny, 1903) nachgedruckt. Neben rumänischen und rotwelschen Entlehnungen tritt dabei eine Reihe von Lexemen auf, deren Etymologie unklar ist. Eine Verwandschaft mit dem Argot der ukrainischen Leierspieler und der russischen Wanderkrämer ist dabei unverkennbar.

In den russischen Odessaer Skizzen (1901, 1904) von Karmen-Kornman L.O. befindet sich über ein Dutzend Argotismen der Odessaer Dirnen und Strolche.

In den Gefängniserzählungen von A. Teslenko (1910-12) treten über 70 Pferdediebe— und Häftlingsargotismen (vermutlich des Poltava-Gebiets) auf, unter welchen schon stärker zigeunerische sowie türkische und figurative Ausdrücke vorkommen. Um die 50 Häftlings— und Stromerargotismen der Steppenukraine kommen in den Erzählungen von V. Vynnyčenko (Tvory, 1919) vor ; figurative Wortumdeutungen herrschen darunter vor.

Mit Ausnahme der beiden zuletzt genannten ukrainischen literarischen Quellen sind Argotismen aus der Ukraine nur in russischer (Putevoditel', V. Bec, V.F. Trachtenberg, V.M. Popov, Karmen-Kornman L.O.) oder in polnischer (K. Estreicher) phonetischer Form angegeben.

Ein Vergleich mit den für die 1920-50er Jahre vom Verfasser vorgenommenen ostukrainischen Argotaufzeichnungen ergibt, daß sich nur wenige der behandelten argotischen Lexeme erhalten haben. Insbesondere sind die Entlehnungen merklich zu Gunsten der figurativen Ausdrücke zurückgetreten.

Wolodymyr Janiw

ZUR SYSTEMATISIERUNG DER ANSICHTEN IVAN MIRTSCHUK'S BETREFFS DER GEISTIGEN MERKMALE DES UKRAINISCHEN MENSCHEN

In seiner planmäßigen Einordnung der völkerpsychologischen — wissenschaftlich fundierten — Ansichten I. Mirtschuk's über die Wesenszüge der Ukrainer geht der Verfasser von einem kritischen Überblick diesbezüglicher Studien des verstorbenen Philosophen und Kulturhistorikers aus (Kapitel I), wobei er sich auf eine spätere Synthese des Wissenschaftlers stützt [1]), die wichtige Angaben über die Bibliographie nicht nur der früher in der Ukraine erschienenen, aber auch der eigenen ethnopsychologischen Forschungen enthält. Die zahlreichen Studien werden nach Themenkreisen — Philosophie, Literatur, Folklore — klassifiziert und in den darauffolgenden Kapiteln (II-IV) sorgfältig zusammengefaßt und genau besprochen, wobei ausführliche Zitate die autentischen Ansichten des Denkers dem Leser objektiv nahebringen. Es handelt sich um folgende Fragenkomplexe :

II. Eine « nationale Philosophie » als ethnopsychologisches Problem.

A. Skovoroda's Philosophie als Inspiration für I. Mirtschuk [2]).

---

1. Um den deutschen bzw. deutschsprachigen Forschern ein Studium des geistigen Nachlasses von Mirtschuk zu ermöglichen, füge ich bibliographische Hinweise bei, insbesondere da viele seiner Werke in deutscher Sprache erschienen sind. Die obenerwähnte Synthese erschien u.d.T. « Svitohlad ukrajinskoho narodu » (ukrainisch — « Weltanschauung des ukrainischen Volkes ») als « Versuch einer Charakteristik » im « Wissenschaftlichen Sammelwerk der UFU » Band III. Prag 1942.Ss.226-243., aber es gibt eine gleichzeitige deutsche Version dieser Zusammenfassung : « Die geistigen Merkmale des ukrainischen Volkes » im « Handbuch der Ukraine ». Im Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin — herausgegeben von Prof. Dr. J. Mirtschuk. Otto Harassowitz. Leipzig 1941. Ss. 74-83. Dieser Synthese bediente sich Mirtschuk noch einige Male in seinen Handbüchern : I. « Die ukrainische Kultur in ihrem geschichtlichen Werden ». Aus den Vorlesungen im Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin. 1944 (Vervielfältigungstechnik) ; II. « Ukraine and its People » A Handbook with Maps. Ukrainian Free University Press. Munich 1949. Vergl. Kapitel : The Basic Traits of the Ukrainian People (Pp. 35-54) ; III. « Geschichte der ukrainischen Kultur ». Osteuropa Institut. Isar Verlag. München 1957. Kapitel : Die geistigen Merkmale des ukrainischen Volkes (Ss. 55-70).

2. Dieses Kapitel befaßt sich mit zwei Studien von J. Mirtschuk : a « H.S. Skovoroda — zamitky do istorji ukrajinskoji kultury » (ukrainisch - « H.S. Skovoroda - Bemerkungen zur ukrainischen Kulturgeschichte ». Diese Antrittsvorlesung Mirtschuk's an der UFU (1921) wurde erst später in dem Sammelband : « Arbeiten der Ukrainischen Historisch-Philologischen Gesellschaft », Band I. Ss. 19-37 (Prag 1926) veröffentlicht. b. « H.S. Skovoroda ein ukrainischer Phi-

B. Bezeichnende Analogie : Skovoroda und Masaryk [3]).
C. Erweiterung der Studien (Mirtschuk's) über die Entwicklung der Philosophie in der Ukraine [4]).
D. Mirtschuk's Hypothese über die grundlegenden Richtlinien in den Philosophischen Ansichten der Slaven [5]).
III. Ausweitung des Forschungsgebietes auf die Literatur.
A. Gegenüberstellung zweier « nationalen Typen » (des russischen und des ukrainischen) [6]).
B. Völkerpsychologische Elemente im literarischen Werk von Lesia Ukrainka [7]).
IV. Ethnopsychologische Wesenszüge in der Dämonologie [8]).

---

losoph des XVIII. Jahrhunderts » (deutsch) in : Zeitschrift für slavische Philologie. Band V. 1927. Ss. 36-62.
3. Vergl. : « Filosofični osnovy svitohladu Masaryka » (ukrainisch — « Die philosophischen Grundlagen der Weltanschauung Masaryk's »). Wissenschaftliches Sammelwerk der UFU, II. Band zu Ehren Masaryk's. 1-11. Prag 1930.
4. Hierzu wären zwei Studien zu nennen : a. « Petro Lodij ta joho pereklad ' Elementa Philosophiae ' Baumaistera » (ukr. - « Peter Lodyj und seine Übersetzung der 'Elementa Philosophiae' von Christian Baumeister »). In: « Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin » Bd.I.Ss. 90-112. Berlin 1927.
b. « Christian Wolf und seine Schule in der Ukraine. » (deutsch) in : Germanoslavica, Jahrgang III, Heft 3-4.Ss. 277-291. Prag 1934. Fast gleichzeitig erschien auch die ukrainische Fassung der Abhandlung in « Annalecta Ordinis S. Basilii Magni ». Zovkva 1934.
5. Es sind 5 diesbezügliche Abhandlungen zu nennen : a. Eine polnische : « O słowiańskiej filozofji » - Próba charakterystyki (Versuch einer Charakteristik « Über die slavische Philosophie ») in der polnischen philosophischen Quartalsschrift : « Przegląd filozoficzny ». Bd. XXX. Heft 2-3-1927. b. ein ukrainischer Bericht über den VII. Internationalen Philosophenkongreß in Oxford — mit der Zusammenfassung des Vortrags von J. Mirtschuk, — in ukr. theologischen Quartalsschrift : « Bohoslovija ». Bd. IX. Heft 3. Lemberg 1931, Ss. 262-271. c. « Der Messianismus bei den Slaven » in : « Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Slaven. » Breslau 1931. Ss. 223-238. d. « Die slavische Philosophie in ihren Grundzügen und Hauptproblemen », in : « Kyrios » - Vierteljahresschrift für Kirchen - und Geistesgeschichte Osteuropas. Osteuropa Verlag 1936. Heft 2. Ss. 157-175. e. Buchbesprechung : Trvdý Josef. « Filosofie u Slovanu ». Deutsch - in : « Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven ». Bd. VIII, Heft II. 1931. Ss. 206-209.
6. Siehe : « Tolstoj und Skovoroda - zwei nationale Typen ». In : « Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin ». Bd. II.Ss. 24-51. 1929.
7. Dazu : « Die Weltanschauung der ukrainischen Dichterin Lesia Ukrainka. » in : « Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. » Bd. III.Ss.111-126.1931.
8. Auf Grund der Studie : « Das Dämonische bei den Russen und den Ukrainern » — Ein Beitrag zur Bestimmung der ukrainischen Weltanschauung. In-

In Schlußkapitel (V) gibt der Verfasser einen « Versuch der Synthese », wobei er sich sowohl auf eigene detaillierte Analysen der einzelnen besprochenen Werke, als auch auf die früheren Versuche seines Vorgängers stützt. Die Hauptkomponente des geistigen und materiellen Lebens des ukrainischen Volkes erblickt Mirtschuk in der innigen Verbundenheit mit « der Mutter-Erde », woraus sich ein betontes Gefühl für die ganze Natur ergibt. Die Bewunderung der Schönheit der Umgebung in der Pracht der farbigen und wechselreichen Jahreszeiten erweckt den ästhetischen Sinn, auf dem die ganze Haltung des Ukrainers aufgebaut wird, — mit seiner Neigung zum Idealismus und Idealisieren, welche sich klar zu einem zur Utopie neigenden Illusionismus entwickelt. Die angeführten Merkmale weisen deutlich auf das Übergewicht des Emotionellen im nationalen Leben hin und erklären die Religiosität des Volkes, die die Ukrainer gemeinsam mit anderen slavischen Völkern zu besitzen scheinen. Die Frömmigkeit ist in der Ukraine weit von starrer Unduldsamkeit entfernt : Gefühlsbetont hat sie viel Verständnis für das Erhabene, zeigt aber wenig Interese für theoretische Grundlagen. Deshalb liegt den Ukrainern der Streit um Dogmen fern. Die Ukrainer, musikalisch und dichterisch hoch begabt, sind überhaupt weniger theoretisch veranlagt — deshalb ist ihre Philosophie eine Lebensphilosophie, wie das — nach Mirtschuk — bei dem Ukrainer Skovoroda, wie auch bei dem Tschechen Masaryk der Fall ist. Fromm, aber in der einseitigen Frömmigkeit nicht erstarrt, haben die Ukrainer in der Vergangenheit und in der Gegenwart viel Sympathie für den ökumenischen Gedanken offenbart, wodurch sie zu einem Bindeglied zwischen dem Westen und Osten geworden sind, wie das die Ukrainische Katholische Unierte Kirche beweist, die einen gemeinsamen Ritus mit der Orthodoxen Ostkirche, aber gemeinsame Dogmen mit der Katholischen Westkirche besitzt.

Mirtschuk gilt überhaupt als ein ausgesprochener « Westler » bei den Ukrainern, der die Ansicht vertritt, daß die Ukraine dem westlichen Kulturkreis angehört — eine Tatsache, die sich nach seiner Ansicht in den geistigen Merkmalen widerspiegelt. Insbesondere hebt er in diesem Zusammenhang die individualistische Einstellung des Ukrainers hervor, welche ihn dem Russen gegenüberstellt. Um den Gedanken zu verdeutlichen, genügt ein Zitat :

> « Wenn es (den Ukrainern) an selbständigen philosophischen Systemen mangelt, in welchem das « Ich » als konstituierendes Prinzip oder als Grundlage weiterer Spekulation zum Ausdruck gelangen würde, so geht doch ihr ganzes Leben, ihr philosophisches Denken, ihre Auffassung der Moral, die Bildung der Rechtsnormen — und erst recht die praktische Tätigkeit vom Begriff der Persönlichkeit aus, deren Einschränkung sogar im Interesse der Allgemeinheit immer schmerzlich empfunden wird. Die individualistische Einstellung des Ukrainers zeigt sich ganz deutlich in seiner Auffassung der gesellschaftlichen Ordnung, des Prinzips der Gemeinschaft im gesellschaftlichen Leben. Er lehnt die Formen des Zusammenlebens, welche ein straffe Disziplin, eine bedingungslose Unterordnung zur Voraussetzung haben, rundweg ab... »

---

stitut für slavische Forschung der Ukrainischen Freien Akademie der Wissenschaften. Reihe : « Slavistica » № 8. Augsburg 1950.S.21.

Allerdings bemerkt Mirtschuk anschließend, daß dieser Individualismus öfter auch hypertrophische Merkmale aufweist, der die Festigung der Tradition, als eines staatsbildenden Faktors, in hohem Maße behindert.

Der gefühlsbetonte Individualismus verursacht des öfteren eine « Polarisierung » der Gefühle, den Übergang — ohne klaren Grund — von der Liebe bis zum Haß, von einer Begeisterung zur Verzweiflung. Die gefühlsbetonte Lebenseinstellung macht sich ebenfalls auf dem Gebiete des Familienlebens bemerkbar, in dem die Frau eine bevorzugte Stellung einnimmt, die sich insbesondere in der Bedeutung der Muttergestalt offenbart.

Beim Überwiegen der Gefühle und bei ihrer Abneigung zum Theoretisieren ist bei den Ukrainern keineswegs ihre voluntaristische Komponente schlecht entwickelt, obwohl es ihnen im Streben an langatmiger Ausdauer fehlt : somit gibt es neben einer seltenen — fast übermenschlichen — Aktivität bei ihnen, auch ganze Zeitspannen verzweifelter Erschöpfung.

Nach Systematisierung der Forschungsergebnisse und nach der Zusammenfassung der Feststellungen von J. Mirtschuk, weist der Verfasser noch auf die Bedeutung der Untersuchungen seines Vorgängers hin, der sich insbesondere auf dem Gebiete der Anwendung von neuen methodologischen Ansätzen verdient gemacht hat. Er war mit Schlußfolgerungen sehr vorsichtig, und sah seine Hauptaufgabe im Sammeln einzelner Feststellungen, die er auf Grund einer geistreichen Analyse der kulturellen Erzeugnisse auf den verschiedensten Gebieten des Geisteslebens herleiten konnte.

Pantelejmon Kovaliv (†)

DIE STREITFRAGE DES SLAWISCHEN VOKALISMUS

Bei der Bestimmung des Vokalismussystems jeder slawischen Sprache stößt die Wissenschaft auf bestimmte Schwierigkeiten. Vor allem gibt es Schwierigkeiten in Bezug auf die exakte Differenzierung zwischen stimmhaften und konsonantischen Phonemen. Strittig bleibt ferner die Frage der sogenannten sonoren r̥, l̥ und nasalen m̥, n̥. Einige Gelehrte verbinden sie mit den sogenannten « silbenbildenden » Phonemen unter der Bezeichnung der « stimmhaften silbenbildenden » Phoneme.

Jedoch vom Standpunkt der Lautphysiologie fällt es schwer darin übereinzustimmen, da ihre Artikulation zu der konsonantischen Artikulation gehört. Dadurch bilden r̥, l̥, m̥, n̥ keine besonderen Phoneme ; sie gehören zu den entsprechenden gewöhnlichen (üblichen) konsonantischen Phonemen *(r,l,m,n)*.

Über das eigentliche System stimmhafter Phoneme gibt es gleichfalls in der Wissenschaft keine Übereinkunft. Die meisten Schwierigkeiten findet man für die Erklärung der Veränderung von *o, e* in den neuen geschlossenen Silben. Bisher galt die Auslegung, daß der Niedergang stummer *ъ, ь*, eine Verlängerung langer *o, e* in der bevorstehenden Silbe herbeiführte, die sich durch das

Stadium der Diphtonge in *i* verwandelten Jedoch später wurde festgestellt, daß *o*, *e* sich nicht verlängerten, sondern verengten. Das wurde zum Anhaltspunkt über die Theorie von den zwei verschiedenen Prozessen der Umgestaltung von *o*, *e* in den neuen geschlossenen Silben.

Eine der Streitfragen ist die unterschiedliche Entwicklung des Phonems *e* in den slawischen Sprachen.

Diese Entwicklung führte zum orthographischen Mißverständnis, hauptsächlich in der russischen Sprache. Noch A. Meye wies darauf hin, daß das slavische *e* in Wirklichkeit ein je, d.h. *e* mit Jotacia darstellt. Doch diese Weichheit bewahrt sich nicht gleichermaßen bei allen slavischen Sprachen. Konsequent bleibt sie der russischen und weißrussischen Sprachen vorbehalten. Die Sprachlehre der ukrainischen Sprache bezeugt eine sehr alte Härte des ukrainischen Phonems *e*, also auch die Härte des vorherigen konsonantischen Phonems. Das beweisen zahlreiche ukrainische Gelehrte im Gegensatz zu O. Schachmatow, der behauptete, daß alle ostslawischen Sprachen im Altertum eine weiche Aussprache hatten und daß das *e* sich später in der ukrainischen Sprache entpalatisierte.

Strittig bleibt in der slawischen Phonologie die Frage der Entwicklung von Phonemen *i* und *y* (lat.) die noch in der urslawischen Sprache verschiedene phonematische Bedeutung hatten. Diese zwei Phoneme entwickelten sich in den slavischen Sprachen in zwei Richtungen : 1) des Einschmelzens in ein Phonem, 2) der Differentiation ihrer Bedeutung als getrennte Phoneme. Die erste Richtung vertreten ukrainische, bulgarische, slowenische, serbische, kroatische, tschechische und slowakische Sprachen. Die zweite Richtung erstreckt sich auf russische, weißrussische, polnische und wendische (Lausitzer Sorbische) Sprachen durch die Differenzierung ihrer zwei separaten Phoneme.

Alexander v. Kultschytzkyj

IVAN MIRTSCHUK, ALS ERFORSCHER DER UKRAINISCHEN GEISTIGKEIT

Der Verfasser fundiert seine Arbeit auf einer Unterscheidung von drei Begriffen, die in der Ethnopsychologie nicht genügend auseinander gehalten werden : erstens dem psychologischen Begriff der Ethnopsychik « sensu stricto », als Gesamtheit der psychischen Funktionen und Dispositionen, die für die ethnospezifischen Personen einer Nation in ihrer Besonderheit charakterisiert sind, zweitens dem Begriff der *ethnospezifischen Mentalität*, die die ethnospezifischen, der nationalen Kollektivität gemeinsamen « psychischen Inhalte » (Überzeugungen, Ideen, Vorstellungen, Begriffe), umfaßt, die eine Art von « psychischem Niederschlag » in individuellen Psychismen des der Nation angehörigen Personenkreises bilden und folglich seine mehr soziologisch zu unterscheidende mentale Struktur, seine *Mentalität* konstituieren, (franz.

Soziologe G. Bouthoul), — und bereits im Bereiche dieser Mentalität, — drittens eine *übergeordnete Sondersphäre,* dieser *Grundbegriffe* und Ideen — d.h. Gedanken und Gefühlskomplexe, die mit den Werten (theoretischen, ästhetischen, sozial-ethischen, ökonomischen, religiösen) und Wertungen zusammenhängen und demzufolge mit dem Weltanschauungssystem verbunden sind. Iwan Mirtschuk, als Axiologe und Kulturphilosoph war für die letztgenannte *Sphäre der nationalen Mentalität,* die der *Innerung der Kulturwerte,* als *Geistigkeit,* und der « veräusserten », objektiven Werte der Geistigkeit als *Kultur,* besonders zuständig.

Nach seiner gnoseologischen Abhandlung über die Metageometrie in ihrem Verhältnis zur Kantschen Auffassung des Raumes ist Iwan Mirtschuk zu axiologischen Überlegungen über die « Geschichte der Griechischen Ethik » übergegangen, wobei ihn hauptsächlich die ethischen Ideen als *Komponenten der Weltanschauungen* interessierten, sich aber zugleich bereits sein besonderes Interesse für den *nationalen* Charakter der Weltanschauungen abzeichnete. Dieselbe Orientierung des Geistes Mirtschuks in Richtung der Untersuchung der Weltanschauungen als Ausdruck der nationalen Geistigkeiten finden wir in seinen Arbeiten über die slawische Philosophie (insbesondere Masaryk), in denen er die von ihm so benannte « horizontale » Ausbreitungstendenz der slawischen philosophischen Geistesart feststellt, die nicht gestattete, den philosophischen Gedanken sich in tiefgründigen Einzelwerken genialer Fachphilosophen zu kristallisieren, sondern zur Erörterung der philosophischen Probleme durch Dichter, Historiker, Publizisten drängte (Polen: z.B. Dichter *Krasinski,* Rußland : Slavophilen, Tolstoj ; Tscheche : Masaryk als Philosoph, Politiker und Publizist). Die slawischen Philosophen sind vielmehr « Problemdenker » im Sinne der « konkreten Denker » des Existenzialismus, als « Systemdenker » (gemäß der Bezeichnung N. Hartmanns). Infolge der Ausbreitung des philosophischen Gedankens auf breitere Menschengruppen, und anstelle der mehr vertikal vertiefenden Konzentration und Kristallisation der philosophischen Gedankentätigkeit in einzelnen Menschengeistern, sättigte der slawische philosophische Gedanke in hohem Maße die *völkischen,* nationalen Weltanschauungen und ist in diesen in kulturphilosophischen und ethnologischen Überlegungen auffindbar, wobei sich *im Verhältnis zu der weltanschaulichen Wertsphäre die nationale Geistigkeit weitgehend offenbarte.*

Sich auf seine Deutung der ukrainischen Kultur als Ausdruck der ukrainischen Geistigkeit in ihrem Verhältnis zur Wertsphäre (nach Dilthey « philosophieren ist interpretieren ») stützend, unterstreicht Mirtschuk folgende *weltanschauliche Haltungen* der Ukrainer : das *Überwiegen der Emotionalität,* der Gefühlsfunktion in allen Wertungen der *ukrainischen Geistigkeit,* (eine charakterologische Besonderheit), später vom polnischen Dichter Lobodowskyj ukrainischer « Cordozentrismus » genannt und den mit allen Slawen gemeinsamen, aber besonders bei Ukrainern intensiven *Hang zu religiösen Werten und Wertungen,* und in Zusammenhang damit die Neigung zum *nationalen « Messianismus ».* Dieser ukrainische Messianismus hat z.B. bei dem ukrainischen Soziologen und Historiker Lypynskyj in der Idee und dem Postulat der *engsten kulturellen und politischen Verbundenheit der Ukraine als Vertreterin des westlichen Ideenkreises mit Westeuropa* seinen Ausdruck gefunden. Bei Mirtschuk selbst bereichert sich dieser ukrainische Messianismus um die

Idee des ukrainischen « Antheismus » (Terminus gemäß dem Anthee-Mythos) einer besonders *intensiven Verbundenheit mit der « Mutter-Erde »*, die nach Mirtschuk eine Verstärkung des ukrainischen Messianismus bedeuten kann: der Antheismus berechtigt und ermöglicht den Glauben an die Möglichkeit der *Berichtigung* des sowohl von der *westlichen technologischen Zivilisation* als auch und besonders vom Marxismus-Leninismus gestörten natürlichen Verhältnisses zwischen dem Menschen und der Natur. Die vom ukrainischen Historiker Kostomariw erforschte *Idee der kosakischen « ruhmreichen Freiheit »* als Grundlage der kosakischen Heeresorganisation « Sitsch » bezeugt ihrerseits die *personalistische Grundrichtung* der ukrainischen Geistigkeit. Die ukrainische weltanschauliche Orientierung ist dabei, in ihrer praktisch— *« melioristischen » Einstellung* ausgesprochen, aber *auch eigenartig optimistisch. Eigenartig,* da die optimistische Zuversicht « jakos to bude » (es wird sich schon finden) nicht auf einer bestimmten Hoffnung « daß... » beruht, sondern auf einer « bildlosen Hoffnung » (F.O. Bollnow), einem *existenziellen Vertrauen zum Seinsgrunde.* Durch seine persönliche, äußerst fruchtbare und intensive Tätigkeit als Leiter des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin im Dienste der Idee *« Die Ukraine als Mittlerin zwischen Ost und West »* hat Professor Iwan Mirtschuk die Wirklichkeit und Wirkung des ukrainischen Messianismus als eine der vielen Komponenten der ukrainischen Geistigkeit durch seinen persönlichen Einsatz unter Beweis gestellt.

Wasyl Lew

THE STRUGGLE FOR THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE IN WESTERN UKRAINE

The formation of the Ukrainian literary language on the base of dialects began already in Western part of the Ukrainian ethnographical territory in 16 th century. At the end of 18 th century Ivan Kotlarevsky founded the Ukrainian literary language on the base of national vernacular language instead of the s.c. artificial literary language, based on the priciples of Church Slavonic language, dominating from 13 th through 18 th centuries. Shevchenko was the first who established the basic principles of the common Ukrainian literary language. But the process of the formation of the literary language in Western territory still was under strong influence of local dialects. Thus the struggle for importance of all dialects as a base of the literary language arose among East and West Ukrainian scolars and writers, which found a compromise under Ivan Franko's influence. However, the results of the W.W.I. and the rise of Ukrainian Independent Nation caused the formulation of the unified literary language on the entire territory of Ukraine.

Михайло Міллер (†)

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ СТАРОГЕРМАНСЬКИХ ПЛЕМЕН У СХІДНІЙ ЕВРОПІ

Студія св. п. професора УВУ М. Міллера, одна із останніх його праць, яку він залишив перед смертю (1968) Редакції Збірника, це спроба підсумку дослідів Автора, які стосувалися поданої в наголовку теми. У вступі до студії вказує Автор на труднощі такого підсумку у зв'язку із тим, що вправді було чимало розкопів старогерманських поселень і полів поховань у Східній Европі, але вони не вистачально опрацьовані, а багато збережених пам'яток у провінційних музеях незадовільно описані, іноді навіть не склясифіковані. При недостачі фахової літератури із цієї ділянки й неспроможності в екзилі провірити пам'ятки на Рідних Землях підсумок може бути тільки матеріялом, що вимагає доповнень. Всетаки, Автор сам ствердив існування 285 розкопів (що стосуються теми), що й заохотило його до — хоча б провізоричного — зіставлення для кінцевих підсумків.

Після характеристики старогерманських поселень за територіяльним розподілом — I. Правого берега середнього Дніпрового басейну, II. Лівого берега цього ж басейну, III. Обох берегів нижнього Дніпрового басейну, IV. Донецького басейну, V. Кримського півострова, VI. Північного Кавказу та VII. Інших областей поза територією великого поширення ґотичних пам'яток — Автор робить наступний тимчасовий висновок:

Старогерманські племена прийшли із Центральної Европи, імовірно з території між Райном, Ельбою та Дунаємо, та поселелися у Східній Европі — на схід від Висли. На початку другого століття перед Христом оснували ці племена свої поселення на Правобережжі середнього Дніпра, але їх культурний вплив простягався аж до його гирла і далі аж до Північного Кавказу. Від першого століття після Христа поширилися поселення на Лівобережжя та розтягнулися вздовж самого Дніпра аж до гирла і вздовж приток. Від третього століття збільшилися поселення числово й дійшли до Криму, а в 3-ьому й 4-тому столітті постала над Дніпром Ґотська держава з окремою культурою, що тоді досягла першого свого розквіту. На заході ґотська культура тісно зв'язана із римською, на Сході із фінською та аланською. На високо розвинуте в цьому часі ґотське ремесло та торгівлю вказує розповсюднення римських монет на території басейну Дніпра, а поширення ґотських металевих виробів у фінських замкових валах в басейнах Волги та Оки свідчить про вплив ґотської культури на північні племена.

На переломі 4-го й 5-го віків нагло зникли ґотські пам'ятники в Дніпровому басейні, а натомість зросла їхня скількість на узберіжжях Чорного Моря, і одночасно виринули вони також у Північному Кавказі. Це в Криму дійшло в 5-ому й у 6-ому століттях до «другого розквіту» ґотської культури із центром у Керчу, і — імовірно — у Херсоні. Срібло заступило при обробітці металів мідь та бронзу. Про мистецьку довершеність свідчать численні ювелірні праці із золота із інкрустаціями з

бурштину, кольорових каменів та скла, як теж вироби із кольорового емалю. У постійній боротьбі із степовиками здобули ґоти південне узбережжя Криму із Кримськими горами.

У Північному Кавказі — над Чорноморським узбережжям і здовж рік Кубані й Тереку — утрималася ґотська культура до 10-го століття, головно у Осетинських горах. В пізнішому часі ця культура збагатилася іранськими впливами та стала у 10-му — до 14-го віках підставою культури кавказьких верховинців. Деякі витвори цієї культури — як, напр. металеві прикраси, ремінна упряж, тощо — вказують аж по сьогоднішній день ґотські давні мотиви. Подібно й у Карпатах утрималися у верховинців ґотські прикраси при пряжках та прикрасах поясів.

Старогерманські племена на Сході Европі сповнили ролю посередника при поширенні культури — в рівній мірі клясичної, що й середнеевропейської. Самі ці племена створили в басейні Дніпра й на Чорноморі у 3-му й 4-му століттях свій оригінальний « ґотський » чи « меровінзький » стиль, що його вони згодом поширили по цілій Европі. Він відіграв свою рішальну ролю при дальшім розвитку европейської культури.

•

Mychajlo Mishchenko (†)

DAS PROBLEM DES INTELLEKTES (*) GEMÄß DEN NATURWISSENSCHAFTLICHEN FORSCHUNGEN NACH DER OKTOBERREVOLUTION IN DER UKRAINE

Der Verfasser versucht, nachdem er die Rolle und Bedeutsankeit des Intellektes im rationalen Sinne, (als « Logos » in der antiken und « Ratio » in der neueren Philosophie) angedeutet hat, die Unterschiedlichkeit seiner Forschungsmethoden und der bis zu einem gewissen Grade der Forschungsergebnisse der russischen Erforschungen, (der bedingten Reflexe und pawlowschen Auffassungen) und der ukrainischen Forschungen der « Gewohnheiten » (Gewohnheitsverhaltensformen) herauszustreichen. Die ukrainischen Forschungen wurden in der Zeitperiode zwischen der Oktoberrevolution und dem Zweiten Weltkrieg in der Psychoneurologischen Akademie und im Institut der Experimentalen Pädagogik unter der Leitung von Professor P. Protopopiw, im Institut der

*) Inkellekt wird in der in Frage kommenden Arbeit, in Abweichung von den üblichen Definitionen, als angeborene kortikale Anlage der Lebewesen zur individuellen Erfahrungsgestaltung (S. 96) aufgefaßt.

Experimentalen Defektologie unter der Leitung von P. Sokolanskyj, an blinden, taubstummen Kindern,— im Neurophysiologischen Laboratorium des Instituts der Volksbildung an anomalen und in ihrer Entwicklung verspäteten Kindern vorgenommen und führten zur Feststellung *grundsätzlicher* Unterschiede zwischen den *bedingten Reflexen* und den *Gewohnheitsverhaltensformen.* Pawlow und Bechterew betrachteten die Gewohnheitsverhaltensformen als *Verbindungen von einzelnen bedingten Reflexen.* Die Forschungen von Professoren im Institut der Experimentalen Pädagogik bewiesen, daß die Verbindung von einzelnen bedingten Reflexen noch keine Gewohnheitsverhaltensform konstituieren.

Außerdem weist der bedingte Reflex *keine Aktivität* des erforschten Subjekts auf, seine zerebrale Entsprechung ist nur auf *einen Punkt des Gehirns* eingeschränkt, und hat deswegen nur *geringe Beständigkeit.* Das Prinzip der Gestaltung einer Gewohnheitsverhaltensform besteht dagegen in der *aktiven Überwindung gewisser natürlich gegebener Lebenshindernisse bzw. Lebensschwierigkeiten.* Der bedingte Reflex entsteht in Zusammenhang mit den *künstlichen* Bedingungen eines Laboratoriums, und nimmt eine *unveränderliche* Verlaufsform an, während eine Gewohnheitsverhaltensform sich den *veränderten Bedingungen anpassen kann* und einem *anderen zerebralen Mechanismus* ihren Ursprung und ihre Gestaltung verdankt. Die Gestaltung der Gewohnheitsverhaltensformen vollzieht sich mittels der « Benutzung *spezifischer* und *unspezifischer* Zugangswege (« Methoden », engl. Approach, franz. Approche) zur Bewältigung der gegebenen Lebenssituation. Zu den unspezifischen gehören 1) der direkte Zugangsweg (Methode) der Aggression und der Kraftanwendung, 2) der Zugangsweg *über den Umweg,* 3) der Zugangsweg über die *(provisorische) Sichentfernung vom gegebenen Lebensziel* 4) der Zugangsweg über die Verallgemeinerung 5) der Zugangsweg über die *plötzliche Schaffung* einer Gewohnheitsverhaltensform (Aha-Erlebnis nach Keller). Zu den *spezifischen* Zugangswegen (Methoden) gehören: 1) der Zugangsweg (approche) des direkten Erlernens (bei Hunden, Katzen, Affen und Menschen), 2) der Zugangsweg des Benützens eines Gerätes (bei Affen und Menschen), 3) der Zugangsweg der Nachahmung, 4) der Zugangsweg über sprachliche Belehrung, die nur den Menschen eigen ist.

Die Möglichkeit der Anwendung verschiedener Methoden (Zugangswege) hängt von der Struktur des Gehirns,— aber auch der *Körperbasis* ab, worauf uns bereits der ukrainische Philosoph des 18. Jahrhunderts, Hryhorij Skoworoda aufmerksam gemacht hat. Der Verfasser beruft sich auch auf Skoworoda, um die Entstehung der Gewohnheitsverhaltensformen in ihrer Verschiedenheit und Mannigfaltigkeit durch das Vorhandensein von *« angeborenen », vererblichen Mechanismen zur Betätigung des menschlichen Intellektes »,* die bereits von Skoworoda « als verborgene, elektive Affinitäten « (srodnosti) » zu verschiedenen Betätigungsarten des Menschen betrachtet wurden, und nachher zu methodologischen Richtlinien der besprochenen Forschungen in der Ukraine geworden sind. Eine neue Möglichkeit für die Erklärung der Entstehung neuer Verhaltensformen bietet die moderne Genetik, die die Verschiedenheit der Intellektgestaltungen auf die *Mutationen* der *Gene* zurückführt.

Rev. Irynej Nazarko

P. KULIŠ ALS HERAUSGEBER DER DRITTEN AUFLAGE ŠEVČENKÓS GEDICHTEAUSWAHL (1860)

Der Verfasser berichtet, wie er —zum Dank für die Befreiung von Prof. A. Tyščenko aus dem Gefängnis— von ihm eine Auswahl der Gedichte von T. Ševčenko erhielt, die 1860 in der Druckerei von P. Kuliš in St Petersburg in dritter Auflage erschien. Nach seiner Ankunft in Kanada schenkte er diesen wertvollen Band der neugegründeten Bibliothek des Basilianerklosters in Mundare (Alberta), wo sich das Buch auch heute befindet. Der Herausgeber — selbst ein namhafter Schriftsteller — hat bei der Neuauflage — ohne die Zustimmung von Ševčenko einzuholen — verschiedene Abänderungen vorgenommen, die den Dichter verstimmt haben. Der Verfasser gibt eine Aufzeichnung der Verhältnisse zwischen den beiden Persönlichkeiten, aus denen man den geschilderten Vorfall verstehen kann. Auf Grund der Forschungsergebnisse von M. Mohylanskyj. P. Zajcev u.a.ist der Verfasser zur Überzeugung gekommen, daß die Freundschaft zwischen Ševčenko und Kuliš nur oberflächlich war. Der Unterschied zwischen der Einstellung und der Temperamente, bzw. der psychischen Struktur der beiden Vorkämpfer der ukrainischen nationalen Renaissance des XIX. Jahrhunderts war zu groß, als daß sich die frühere Zuneigung zu einem tieferen und dauerhaften Gefühl entwickeln konnte. Dabei offenbarte Sevčenko viel mehr Verständnis für seinen einstweiligen Widersacher, während jener die eigenen Überlegenheitskomplexe nicht bändigen konnte. Erst nach Ševčenkos Tode hat Kuliš seine Größe und Bedeutung er— und anerkannt.

Jaroslav Padoch

AUSGEWÄHLTE PROBLEME AUS DER GESCHICHTE DES GERICHTSVERFAHRENS DES HETMANATS

(Probleme der Zuständigkeit)

Nach der Revolution Bohdan Chmelnyckyj's im Jahre 1648 traten grundlegende Änderungen im Recht des neuen Staates ein. Besonders große Änderungen wurden in der Verfassung der Gerichte eingeführt, die früher auf dem Dreistufensystem sog. statutarischer Gerichte — ländliche, städtische und Kammergerichte — beruhte. Das neue System lehnte sich an die Verwaltungsorganisation des Kosakenstaates an, wurde als Kosakensystem und seine Gerichte als Kosakengerichte bezeichnet. Dieses System bestand bis zur

großen Rechtsreform, die in den Jahren 1760-63 von Hetman Kyrylo Rosumovskyj durchgeführt wurde, der im Zuge der Rückkehr zu der ehemaligen ständischen Ordnung auf die statutarischen Gerichte der polnisch-litauischen Periode zurückgriff. Zur Durchführung der Reform trug auch der Druck der russischen Regierung mit dem Ziel bei, die Gerichte und das Gerichtsverfahren zu russifizieren und Moskau zu unterstellen. H. Teplov schrieb in seinem bekannten Aktenvermerk über « Mißstände » in der Ukraine folgendes: « Das kleinrussische Recht ist ausgesprochen republikanisch und entspricht nicht dem im autokratischen System lebenden kleinrussischen Volk... ». Dies sollte durch Rückkehr zu der statutarischen Gerichtsverfassung, also zu einer Verfassung verhindert werden, welche in erster Linie auf dem « Litauischen Statut » beruhte, das zu Recht als altes ukrainisches Recht angesehen wurde. Dieses System überdauerte nur zwanzig Jahre. Im Jahre 1783 wurde es durch die russische Regierung geändert, die Rechtseinrichtungen nach russischem Vorbild einführte. 1796 wiederhergestellt, existierte das System mit erheblichen Änderungen noch einige Zeit. Seine letzten Reste hielten sich bis in die 40er Jahre des 19. Jahrhunderts.

Das verhältnismäßig kurze Bestehen der Kosakengerichte gab ihnen nicht die Möglichkeit, sich vollends zu entfalten. Doch auch das, was sich in dieser mehr als hundertjährigen Periode entwickelte und herauskristallisierte, wurde bis heute nicht genügend erforscht. Daher gibt es noch viele Fragen, die auf ihre gründliche Erforschung warten. Zu ihnen gehört in erster Linie die Frage der gerichtlichen Zuständigkeit und sogar die Frage, ob es im Gerichtsverfahren des Hetmanats überhaupt feste Grundsätze der Zuständigkeit gab. Mit dieser Frage befaßt sich die vorliegende Abhandlung. Der bekannte Forscher des Gerichtswesens in der Ukraine, M.E. Slabčenko, vertritt die Auffassung, daß im 17. Jh. die Bevölkerung ihre Klagen vor einem beliebigen Gericht erheben konnte. Jedoch schon bald nach der Konsolidierung des Kosakenstaates beginnen sich, Anordnungen und Verfügungen des Hetmans zu mehren, die das erklärte Ziel haben, die gerichtliche Zuständigkeit zu ordnen und zu differenziern und einen festen verbindlichen Instanzenweg einzuführen. Bereits der bekannte sog. Kosakenkodex von 1743 also die « Rechte, nach denen das kleinrussische Volk gerichtet wird », enthält die Bestimmung, die sich auf die Normen des geltenden und angewandten Rechts beziehen und die die Zuständigkeit der Gerichte regeln. Für ihre Nichtbefolgung waren sogar Strafen vorgesehen. Die Gerichtsbücher enthalten allerdings záhlreiche Hinweise über die Nichtbefolgung dieser Bestimmungen. In der Mehrzahl solcher Fälle stellt sich die berechtigte Frage, ob es lediglich eine Abweichung von der Norm war oder aber ob es überhaupt keine verbindlichen Normen gab. Ausgehend von den Begriffen der sachlichen, funktionellen und örtlichen Zuständigkeit der Gerichte, untersucht der Verfasser die ihm zugänglichen Prozesse und Rechtsbestimmungen, insbesondere die Universalen und Verfügungen des Hetmans und kommt zu dem Ergebnis, daß in späteren Jahren des Bestehens dieses Systems die Gerichte ihre eigene geregelte Zuständigkit hatten, die Bevölkerung und die kosakischen Verwaltungsorgane sich jedoch nicht immer an diese Regel hielten. Der Artikel behandelt die Zuständigkeit der ersten Gerichtsinstanz sowie der Berufungsinstanzen, deren Zahl unbeschränkt war.

Der Instanzenweg wurde durch besondere Bestimmungen geregelt, deren Nichtbeachtung mit Strafen oder mit Abweisung der Berufungsklage angedroht war. Der Aufsatz behandelt auch die Frage der Zuständigkeitserklärung der unzuständigen Gerichte, der Ausschließung der « Protegés » des Hetmans von der Zuständigkeit der unteren Gerichte und ihre Unterstellung der Zuständigkeit der oberen Gerichte bzw. dem Hetman selbst. Neben der « Protektion » Hetmans war dabei dem geltenden Recht zufolge für die höheren Verwaltungsbeamten — Kosakenoffiziere, Oberste, und Angehörige des Generalstabes — bunčukovi tovaryši — ausschließlich in erster Instanz das Generalgericht zuständig.

Natalia Polonska-Wasylenko (†)

ZUR GESCHICHTE DER HETMANEN-UKRAINE

Die inzwischen verstorbene Verfasserin der Abhandlung — eine der engsten Mitarbeiterinnen von Rektor I. Mirtschuk und langjährige Dekanin der Philosophischen Fakultät der Ukrainischen Freien Universität — befaßt sich in ihrer — einer der letzten — vorliegenden Studie mit der Frage der Staatsverfassung der Ukraine in ihrer Kosakenepoche, vorwiegend des XVII. und XVIII. Jahrhunderts, aber auch mit deren Auswirkungen auf zwei weitere Jahrhunderte. Nach dem erfolgreichen Aufstand von B. Chmelnyckyj (1648) und nach der Befreiung der Ukraine von der polnischen Zwangsherrschaft waren die Vollmachten des Hetmans praktisch denen eines souveränen Monarchen gleich, aber verfassungsrechtlich waren sie nicht definiert. Chmelnyckyj verdankte seinen Erfolg einerseits der Unterstützung der breitesten Bevölkerungsschichten, derer Rechte er zu wahren verpflichtet war und deren demokratische Freiheiten er sichern mußte. Andererseits drängte die kosakische Führungsschicht (« Staršyna) zur Stabilisierung der Verhältnisse, also zur Rückkehr zu einem zeitgemäßen Ständestaat mit führender Rolle der höheren Offiziere, die im Staat die Aufgaben des Adels übernahmen. Übrigens war der Militärstand (die Kosaken) die Quelle der Souveränität, da eben ihm das Recht zustand, den Hetman — also den obersten Repräsentanten des Staates — zu wählen, und zwar durch ein direktes Referendum aller Kosaken. Die Wahl wurde nämlich auf einem besonders einberufenen « General Militärrat » vorgenommen, der auch während der Amtszeit des Hetmans einige Rechte behielt, insbesondere die der ständigen Beratung. Je nach den Umständen und nach der Begabung des Hetmans schwankten die Befugnisse des Rates, wobei auch die traditionellen Bräuche und Gewohnheiten eine gewisse Rolle spielten. Nie war jedoch das Vorrecht der Hetmanswahl bestritten. Man darf demnach das Hetmanat als eine Übergangsform zwischen einer Monarchie (die großen — manchmal uneingeschränkten — Vollmachten des Hetmans) und der Republik (die Wahl

des Hetmans) betrachten, insbesondere da mehrere Hetmanen auf Lebenszeit gewählt wurden.

Unter den fremden Einflüssen konnte sich jedoch diese Verfassungsform nicht endgültig herauskristallisieren und in rechtlichen Beschlüssen ausdrücken. Insbesondere trug die russische Nachbarschaft dazu bei, daß illegale « Rate » (so genannte « schwarze Rate ») — mit der Teilnahme der zum Referendum nicht berechtigten niedrigeren Schichten (« Čern ») — einberufen wurden, die die rechtsgültig gewählten Hetmanen stürzten. Deshalb fehlte es nicht an Bestrebungen, die Vormachtstellung der Hetmanen zu stärken, und zwar auf dem Wege einer Umwandlung des auf eine bestimmte Person begrenzten Hetmanats in eine klassische Monarchie mit dem eindeutigen dynastischen Prinzip. Diese Versuche schlugen fehl, da das Prinzip der « Kosaken Freiheiten », also des Vorrechts der freien Wahl des Staatsoberhauptes zu lebendig war, insb. da sich dieses Vorrecht der Kosakenschicht auf lange und glorreiche Tradition stützte : es wurzelte in der Opposition der Kosakenschicht gegen den polnischen Adel und seine Übermacht unter der polnischen Herrschaft, wobei die demokratische Verfassung, als Ideal vorschwebte.

Bei der Einschränkung der Selbständigkeit des ukrainischen Kosakenstaates durch Rußland, insb. nach der verhängnisvollen Niederlage Mazeppas (und seiner Verbündeten) bei Poltava (1709) wurde das Hetmanat ständig der Zentralmacht Petersburgs unterstellt, und 1764 total abgeschafft. Diese Tatsache besiegelte das Schicksal der Ukraine. Als Vorbild einer gerechten und den Ukrainern angebrachten Staatsform lebte jedoch das Hetmanat weiterhin in den breitesten Schichten des Volkes, worüber verschiedene Aussagen, Dokumente und Werke zeugen, insbesondere die weitverbreitete « Istoria Rusiv », die beredt die Bestrebungen des Volkes schildert. Es wurden auch Versuche unternommen, das Hetmanat zu erneuern. Aus dieser Einstellung kann man auch den Versuch erklären, den Nachkommen des Hetmans Skoropadskyj während des Befreiungskrieges nach dem 1. Weltkrieg (1918) für den Posten des Staatoberhauptes mit dem Titel und den traditionellen Befugnissen des Hetmans zu berufen. Die Verfasserin schließt die Abhandlung mit Schilderung dieser erneuerten Befugnisse ab.

Volodymyr Żyla

PANAS MYRNYJ'S LANGUAGE AND STYLE

(Based on the novel « Xiba revut' voly, jak jasla povni »)

In his novel « Xiba revut' voly, jak jasla povni, » Panas Myrnyj shows not only a lexical economy, but also a great simplicity in selecting individual words to depict the complex pictures, images, and surroundings in general.

des Hetmans) betrachten, insbesondere da mehrere Hetmanen auf Lebenszeit gewählt wurden.

Unter den fremden Einflüssen konnte sich jedoch diese Verfassungsform nicht endgültig herauskristallisieren und in rechtlichen Beschlüssen ausdrücken. Insbesondere trug die russische Nachbarschaft dazu bei, daß illegale « Rate » (so genannte « schwarze Rate ») — mit der Teilnahme der zum Referendum nicht berechtigten niedrigeren Schichten (« Čern ») — einberufen wurden, die die rechtsgültig gewählten Hetmanen stürzten. Deshalb fehlte es nicht an Bestrebungen, die Vormachtstellung der Hetmanen zu stärken, und zwar auf dem Wege einer Umwandlung des auf eine bestimmte Person begrenzten Hetmanats in eine klassische Monarchie mit dem eindeutigen dynastischen Prinzip. Diese Versuche schlugen fehl, da das Prinzip der « Kosaken Freiheiten », also des Vorrechts der freien Wahl des Staatsoberhauptes zu lebendig war, insb. da sich dieses Vorrecht der Kosakenschicht auf lange und glorreiche Tradition stützte : es wurzelte in der Opposition der Kosakenschicht gegen den polnischen Adel und seine Übermacht unter der polnischen Herrschaft, wobei die demokratische Verfassung, als Ideal vorschwebte.

Bei der Einschränkung der Selbständigkeit des ukrainischen Kosakenstaates durch Rußland, insb. nach der verhängnisvollen Niederlage Mazeppas (und seiner Verbündeten) bei Poltava (1709) wurde das Hetmanat ständig der Zentralmacht Petersburgs unterstellt, und 1764 total abgeschafft. Diese Tatsache besiegelte das Schicksal der Ukraine. Als Vorbild einer gerechten und den Ukrainern angebrachten Staatsform lebte jedoch das Hetmanat weiterhin in den breitesten Schichten des Volkes, worüber verschiedene Aussagen, Dokumente und Werke zeugen, insbesondere die weitverbreitete « Istoria Rusiv », die beredt die Bestrebungen des Volkes schildert. Es wurden auch Versuche unternommen, das Hetmanat zu erneuern. Aus dieser Einstellung kann man auch den Versuch erklären, den Nachkommen des Hetmans Skoropadskyj während des Befreiungskrieges nach dem 1. Weltkrieg (1918) für den Posten des Staatoberhauptes mit dem Titel und den traditionellen Befugnissen des Hetmans zu berufen. Die Verfasserin schließt die Abhandlung mit Schilderung dieser erneuerten Befugnisse ab.

Volodymyr Żyla

PANAS MYRNYJ'S LANGUAGE AND STYLE

(Based on the novel « Xiba revut' voly, jak jasla povni »)

In his novel « Xiba revut' voly, jak jasla povni, » Panas Myrnyj shows not only a lexical economy, but also a great simplicity in selecting individual words to depict the complex pictures, images, and surroundings in general.

Sometimes with one simple phrase, as for example, « he is rust, not a man, » the author is able to portray clearly the character of a landlord's overseer Drovyčenko, who as rust ruins metal, tries to exploit the poor serfs by forcing them to do hard work and thereby ruining them physically. The words of the old man Ulas are tragic: « the people are moving to do their bondage work. » This short laconic phrase of three Ukrainian words portrays the column of poor serfs, bent in half and forced by their overseers to perform the hated work for the landlord.

Thus the simplicity, accuracy, laconicism, and fine pictorial richness of Myrnyj's expressions are characteristic features of his style. Its beauty is not in accumulation of selected words, or in special phrases, but in the simplicity of common conversational words, depicted with all the sincerity and deep understanding. The author tries with the help of commonly used words, folk forms of song and conversational folklore to express all complexity of human thoughts, feelings, and moods. Sometimes when it seems to him that he would be unable to express himself to the point and to portray all the tragedy of human suffering, he ends his sentence or phrase with a number of dots. Then reading his prose, we notice that the described suffering is limitless and that even a gifted writer is unable to show it in all its clarity and meaning.

Therefore the careful use of individual words, their richness, freshness, and their variety as depicted in this novel, indicate the stature of Myrnyj as a writer. He was able not only to grow and develop personally, but also to greatly stimulate the upheaval of Ukrainian prose in general.

BEITRÄGE UND UNTERLAGEN ZUM LEBEN UND WIRKEN VON I. MIRTSCHUK

(Artikel, Erinnenrungen, Nachrufe, Reden)

Während der Schilderung und Analyse des wissenschaftlichen Nachlasses Von I. Mirtschuk zwei grundlegende Studien im Hauptteil des Sammelwerkes [1]) gewidmet sind, bringen die Herausgeber im Anhang (Seiten 249-277) mehrere kleinere Beiträge über die Persönlichkeit des Verstorbenen aus seinem täglichen Leben und Wirken, um auf diese Weise den Leser mit seinem Lebensstil und seinen Umgangsformen, mit seinen Charakterzügen und Eigenschaften, aber auch mit seinen Sorgen und Schwierigkeiten vertraut zu machen; die Herausgeber hoffen dem künftigen Forscher und Historiker somit das Verständnis für die Gestalt des für die Ukrainische Freie Universität hochverdienten Gelehrten und Rektors zu vermitteln.

---

1. Vergleiche Seiten 54-66 und 149-194, d.h. die Abhandlungen von A. v. Kultschytzkyj und W. Janiw ü.d. Th. « I. Mirtschuk, als Erforscher der ukrainischen Geistigkeit » bzw. « Zur Systematisierung der Ansichten Ivan Mirtschuk's betreffs der geistigen Merkmale des ukrainischen Menschen ». Die Zusammenfassungen dieser Beiträge — siehe Seiten : 292-294 bzw. 288-291.

Einer der UFU-Doktoren — R. Holiat — gibt in einem — zu Lebzeiten von I. Mirtschuk veröffentlichten — Artikel — einen Überblick über die wichtigsten Daten aus dem Leben des damaligen UFU-Rektors; der Artikel (Seiten 251-253) erschien in der ukrainischen Tageszeitung «Amerika» (Philadelphia, 30.XI.1950, № 218). Es folgt (253-255) die Grabrede der späteren Dekanin der Philosophischen Fakultät, Prof. Dr. N. Polonska-Wasylenko, gehalten am 4.V.1961. Auf die Nachricht über den Tod des langjährigen UFU-Rektors veranstaltete die UFU-Vertretung in den Vereinigten Staaten eine Gedenkfeier (New York, 15.VI.1961), an der einer der engsten Mitarbeiter des Verstorbenen, Prof. Dr. W. Steciuk (der auch an der Herausgabe des vorliegenden Sammelwerkes betätigt war) die Verdienste des Verewigten ausführlich schilderte (255-262); in seinem Vortrag gab er wertvolle bibliographische Hinweise über die veröffentlichten Werke von I. Mirtschuk. Von deutscher Seite widmete der damalige Direktor des Osteuropa-Institutes in München, Prof. Dr. G. Stadtmüller, einen Nachruf, der im «Jahrbuch für Geschichte Osteuropas» (für das Jahr 1961) erschien und der für die vorliegende Veröffentlichung übernommen wurde (262-264) Eine kurze Aufzeichnung des UFU-Professors Dr. K. Kysilewskyj (264-266) erinnert an die (gemeinsame) hoffnungsvolle Studienzeit der künftigen Forscher in Wien, sowie an die kurzen Begegnungen während des Krieges und in den hoffnungslosen Nachkriegsjahren, in denen Mirtschuk nie seinen Optimismus verloren hat. Es folgt eine längere — deutschsprachige — Erinnerung von H.L. Charak (266-275) über die Rolle Mirtschuks im Studentenleben der Pragerperiode der UFU. Dieser Teil des Sammelwerkes wird abgeschlossen durch die Erinnerungen von Prof. Dr. H. Rheinfelder über I. Mirtschuk (275-277), die ebenfalls für die Geschichte der Ukrainischen Freien Universität einen einmaligen Wert besitzen, da sie die Bemühungen um ihre Annerkennung von Seiten des Bayerischen Staatsministeriums für Unterricht und Kultus ausführlich schildern, wobei der Verfasser I. Mirtschuk entschieden und wirkungsvoll unterstützt hat und somit in der Geschichte der ukrainischen Kultur einen ehrenvollen Platz einnimmt.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Іван Мірчук, внизу факсиміле підпису

Таблиці I-VIII

Табл. I. Фото 1. Професорський Збір УВУ у Празі 1923 р.
2. Відкриття Українського студентського дому в Адлерсгофі під Берліном 1927 р.

Табл. II. Фото 3. 1-ший Сенат УВУ у [redacted]ні, 1946/47
4. Адміністрація УВУ 1948/49.

Табл. III. Фото 5. Куратор та Сенат УВУ в Римі відзначають трьох італійських Приятелів почесними докторатами
6. 3 нові почесні доктори УВУ (1.XI. 1955 р.)

Табл. IV. Фото 7. Президія Академічного свята УВУ із проф. д-ром Г. Райнфельдером
8. Філософічний семінар під керівництвом І. Мірчука

Табл. V. Фото 9. Ректор І. Мірчук в часі свого Ювілею 65-ліття
10. Гості но Ювілейній Академії

Табл. VI. Фото 11. Сенат УВУ 1956/57 р.
12. Президія акту промоції нових Почесних докторів ЇЇ ЕЕ Владик-Митрополитів Кир Максима Германюка ЧНІ та Кир Константина Богачевського
13. Ректор УВУ І. Мірчук передає почесну грамоту ЙЕ Митрополитові Української Католицької Провінції Канади

Табл. VII. Фото 14. І. Мірчук в свому б'юрі
15. Дружина й Доня І. Мірчука після його смерти, перед виїздом до ЗСА
16. Після панахиди над могилою І. Мірчука, — у п'ятиліття смерти

Табл. VIII. Табльо Ректорів УВУ 1921-1974 рр.

ЗМІСТ*

О. Кульчицький: Впровідне слово Редактора . . V

М. Андрусяк: Терміни « руський », « роський », « російський » і « білоруський » в публікаціях XVI-XIX століть . . . . . 1 281 (а)

О. Горбач: Правопорушницькі східньо-українські арґотизми в дотичних словниках і в літературі перед 1-ою світовою війною . . . . . 14 286 (н)

В. Жила: Мова й стиль Панаса Мирного . . . . . 29 301 (а)

П. Ковалів (†): Спірні питання слов'янського вокалізму . . . . . 45 291 (н)

О. Кульчицький: Іван Мірчук — дослідник української духовости . . . . . 54 292 (н)

В. Лев: Боротьба за українську мову в Галичині та за характер її . . . . . 67 294 (а)

М. Міщенко (†): Проблема інтелекту в природознавчих дослідах після Жовтневої революції в Україні . . . . . 87 296 (н)

о. І. Назарко, ЧССВ: « Кобзар » з друкарні Куліша з 1860 р. . . . . 103 298 (н)

Я. Падох: Вибрані проблеми з історії судового процесу Гетьманщини . . . . . 109 298 (н)

Н. Полонська-Василенко (†): До історії Гетьманської України XVII-XX вв. . . . . 121 300 (н)

М. Чубатий: Як народжувалася наука історії українського права . . . . . 140 283 (н)

В. Янів: До систематизації поглядів Івана Мірчука на українську людину . . . . . 149 288 (н)

J. Andrushkiw: A Characterization of Rings orderable in a Non-Archimedean Way 195

C. Bida: I. Galatovskiy — his Work and Weltanschauung . . . . . 199 281 (у)

V Buyniak: Leo Tolstoy and Charles Dickens . . . 216 283 (н)

M. Miller (†): Archäologische Denkmäler altgermanischer Stämme in Osteuropa . . . . . 243 295 (у)

---

* Українські студії Збірника мають коротке резюме в одній із чужих мов, а зміст чужомовних статтей є поданий в українській мові (стор. 279-303, за латинською абеткою прізвищ авторів); тому в змісті подано в першій колонці початкову сторінку самого причинка, а в другій його резюме; при резюме позначено в дужці, якою мовою воно написане (а — англійська, н — німецька, у — українська). Матеріяли до життя й творчости І. Мірчука охоплені усі одним спільним резюме. Студія О. Андрушкова подана настільки стисло, що з неї резюме робити недоцільно й неможливо.

МАТЕРІЯЛИ ДО ЖИТТЯ Й ТВОРЧОСТИ ІВАНА МІРЧУКА . . . . . 249-277 302 (н)
(*Р. Голіят:* Проф. д-р І. Мірчук — 251; *Н. Полонська-Василенко (†):* Слово над могилою Ректора УВУ, проф. д-ра І. Мірчука — 253; *В. Стецюк:* Слово-спомин про сл. п. Ректора УВУ на Жалібному засіданні Делеґатури УВУ в Нью Йорку — 255; *G. Stadtmüller:* Johann Mirtschuk (†) — 262; *К. Кисілевський (†):* Мої зустрічі з І. Мірчуком — 264; *H.L. Charak (†):* Prof. Mirtschuk in Prag — 266; *H. Rheinfelder (†):* Erinnerungen an Johann Mirtschuk und an die Geschichte der Ukrainischen Freien Universität in München — 275)
ЧУЖОМОВНІ РЕЗЮМЕ СТУДІЙ ЗБІРНИКА . . 279-303
Список ілюстрацій 304
Зміст 305
Inhalt 306
Contents 308
Table des matières 310

INHALT*

A. v. Kultschytzkyj: Einleitung V
M. Andrusiak: Termini « rus'kyj » (ruthenisch), « ros'kyj », « rossijs'kyj » (russisch) und « bilorus'kyj (weißruthenisch) in den Veröffentlichungen des XVI-XIX Jahrhunderts . . . . . 1 281 (e)
O. Horbatsch: Ostukrainische Diebesargotismen in Vokabularen und in literarischen Werken vor dem 1. Weltkrieg . . . . . 14 286 (d)
W. Zyla: Die Sprache und der Stil der Werke von Panas Myrnyj (Auf Grund einer Analyse des Romans « Chyba revut voly, jak jasla povni ») 29 301 (e)
P. Kovaliv (†): Die Steitfrage des slawischen Vokalismus . . . . . 45 291 (d)

---

* Alle ukrainische Beiträge haben kurze Zusammenfassungen in deutscher bzw. englischer Sprache; der Inhalt der fremdsprachigen Artikel ist dagegen in ukrainischer Sprache angegeben (Seiten 279-303, und zwar in alphabetischer Reihenfolge der Verfasser); im Inhalt wird in der ersten Reihe die Anfangsseite des Originalbeitrags angegeben, in der zweiten die anderssprachige Zusammenfassung. Bei der Zusammenfassung ist in Klammern die Sprache angegeben (d — deutsch, e — englisch, u — ukrainisch). Die Beiträge und Unterlagen zum Leben und Wirken von I. Mirtschuk sind in einer gemeinsamen Zusammenfassung behandelt.

A. v. Kultschytzkyj: Ivan Mirtschuk als Erforscher der ukrainischen Geistigkeit . . . . . 54 292 (d)
W. Lew: Der Kampf um die ukrainische Sprache in Galizien und sein Charakter . . . . . 67 294 (e)
M. Mishchenko (†): Das Problem des Intellektes gemäß den naturwissenschaftlichen Forschungen nach der Oktoberrevolution in der Ukraine . . 87 296 (d)
Rev. I. Nazarko, OSBM: P. Kuliš als Herausgeber der dritten Auflage Ševčenkos Gedichteauswahl (1860) . . . . . 103 298 (d)
J. Padoch: Ausgewählte Probleme aus der Geschichte des Gerichtsverfahrens des Hetmanats 109 298 (d)
N. Polonska-Wasylenko (†): Zur Geschichte der Hetmanen-Ukraine . . . . . 121 300 (d)
M. Chubaty: Zur Entstehung der Geschichte der ukrainischen Rechtswissenschaft . . . . . 140 283 (d)
W. Janiw: Zur Systematisierung der Ansichten Ivan Mirtschuk's betreffs der geistigen Merkmale des ukrainischen Menschen . . . . . 149 288 (d)
J. Andrushkiw: A Charaterization of Rings orderable in a Non-Archimedean Way 195
C. Bida: I. Galatovskiy — his Work and Weltanschauung . . . . . 199 281 (u)
V. Buyniak: Leo Tolstoy and Charles Dickens . . . 216 283 (d)
M. Miller (†): Archäologische Denkmäler altgermanischer Stämme in Osteuropa (deutsch) . . . . 243 295 (u)
BEITRÄGE UND UNTERLAGEN ZUM LEBEN UND WIRKEN VON I. MIRTSCHUK (Artikel, Erinnerungen, Nachrufe, Reden) . . . . . 249-277 302 (d)
(*R. Holiat:* Prof. Dr. I. Mirtschuk — 251; *N. Polonska-Wasylenko (†):* Grabrede, gehalten am 4. V. 1961 — 253; *W. Steciuk:* Gedenkrede an der Trauerfeier der UFU-Vertretung in den Vereinigten Staaten — 255; *G. Stadtmüller:* Johann Mirtschuk (†) — Nachruf in deutscher Sprache — 262; *K. Kysilewskyj (†):* Meine Begegnungen mit I. Mirtschuk — 264; *H.L. Charak (†):* Prof. Mirtschuk in Prag. Erinnerungen in deutscher Sprache — 266; *H. Rheinfelder (†):* Erinnerungen an Johann Mirtschuk und an die Geschichte der Ukrainischen Freien Universität in München — deutsch — 275)
KURZE ZUSAMMENFASSUNGEN DER UKRAINISCHEN BEITRÄGE IN DEUTSCHER BZW. ENGLISCHER SPRACHE 279-303
Verzeichnis der Abbildunegn 304
Inhalt (in ukrainischer Sprache) 305
Inhalt (in deutscher Sprache) 306

Contents 308
Table des matières 310

CONTENTS*

A. v. Kultschytzkyj: Preface V
M. Andrusiak: The Terms « Rus'ian », « Ros'ian », « Russian » and « Belorussian » in the Publications of the 16th-19th Centuries . . . . . 1 281 (e)
O Horbatsch: East Ukrainian Deliquent Slangs (Argotisms) in Vocabulary and Literature prior to World War I . . . . . 14 286 (g)
V. Zyla: Panas Myrnyj's Language and Style (Based on the novel « Xiba revut' voly, jak jasla povni ») . . . . . 29 301 (e)
P. Kovaliv (†): Controversial Issues concerning Slavic Vocalism . . . . . 45 291 (g)
A. v. Kultschytzkyj: Ivan Mirtschuk as Explorer of the Ukrainian Mentality . . . . . 54 292 (g)
W. Lew: Struggle for the Ukrainian Language and its Character in West Ukraine (Galicia) . . . . 67 294 (e)
M. Mishchenko (†): The Problem of Intellect in Natural Science Research after the October Revolution in Ukraine . . . . . 87 296 (g)
Rev. I. Nazarko, OSBM: The Third Edition of Shevchenko's « Kobzar » Published by P. Kuliš in 1860 . . . . . 103 298 (g)
J. Padoch: Problems Selected from the History of Ukrainian Court Proceedings in the « Hetman » Period . . . . . 109 298 (g)

---

* For all Ukrainian articles and essays of this compilation a corresponding summary is given in German or English, on the one hand, and for all German and English articles and essays a corresponding summary is given in Ukrainian, on the other (starting on page 279 and arranged in the alphabetical order of the authors' names). The table of contents contains two columns of numbers on the right hand, the first column indicating the initial page of the article in the original version and the second column indicating the page number of its foreign language summary (the letters in brackets referring to the language of the summary, respectively: (e) to English, (g) to German and (u) to Ukrainian). The articles and essays on Ivan Mirtschuk's life and creative work have been combined in a joint summary. J. Andruchkiv's essay is so concise in itself that it appears inappropriate and hardly possible to summarize it.

N. Polonska-Wasylenko (†): A Historical Study of the « Hetman » Period in Ukraine (XVIIth to XXth Centuries) . . . . . 121 300 (g)
M. Chubaty : On the Origin of Ukrainian Law History as an Art . . . . . 140 283 (g)
W. Janiw : On the Methodology of Ivan Mirtschuk's Views on the Ukrainian Mentality . . . . . 149 288 (g)
J. Andrushkiv : A Characterization of Rings orderable in a Non-Archimedean Way (English) . . 195
C. Bida : I. Galatovskiy — His Work and Weltanschauung (English) . . . . . 199 281 (u)
V. Buyniak : Leo Tolstoy and Ch. Dickens (English) 216 283 (g)
M. Miller (†) : Archäologische Denkmäler altgermanischer Stämme in Osteuropa (German) . . . . 243 295 (u)
ARTICLES AND ESSAYS ON IVAN MIRTSCHUK'S LIFE AND CREATIVE WORK . . . 249-277 302 (g)
(*R. Holiat :* Prof. I. Mirtschuk — 251; *N. Polonska-Wasylenko (†) :* Funeral Oration at Prof. Dr. I. Mirtschuk's (Rector of UFU) Grave — 253; *W. Steciuk :* Commemorative Address in Memory of the Deceased Rector of the UFU Held at a UFU Delegation Meeting in New York — 255; *G. Stadtmüller :* Johann Mirtschuk (†) (German) — 262; *K. Kysilewskyj (†) :* My Meetings with Prof. I. Mirtschuk — 264; *H.L. Charak (†) :* Prof. I. Mirtschuk in Prag (German); *H. Rheinfelder (†) :* Erinnerungen an J. Mirtschuk und an die Geschichte der UFU in München — 275)
ENGLISH AND GERMAN SUMMARIES OF UKRAINIAN ARTICLES (and Ukrainian Summaries of English an German Articles) 279-303
List of Illustrations 304
Contents (Ukrainian) 305
Inhalt 306
Contents (English) 308
Table des matières 310

TABLE DES MATIÈRES

A. v. Kultschytzkyj : Introduction V
M. Andrusiak : Termes « rus'kyj » (ruthène), « ros'-kyj », « rossijs'kyj » (russe) et « bilorus'kyj » (biélorussien) dans les publications du XVIe au XIX siècles . . . . . : 1 281 (an)
O. Horbatsh : Les argots est-ukrainiens des délinquants dans les vocabulaires et dans la littérature avant la Première Guerre Mondiale . . . 14 286 (al)
V. Zyla : La langue et le style de Panas Myrnyj (d'après une analyse de la nouvelle « Chyba revut' voly, jak jasla povni ») . . . . . 29 301 (an)
P. Kovaliv (†) : Questions litigieuses du vocalisme slave . . . . . : : : : 45 291 (al)
A. v. Kultschytzkyj : I. Mirtschuk comme chercheur de la spiritualité ukrainienne . . . . . 54 292 (al)
W. Lew : La lutte pour la langue ukrainienne en Galicie et pour ses caractéristiques . . . . . 67 294 (an)
M. Mishchenko (†) : Le problème de l'intellect dans les recherches des sciences naturelles après la révolution d'Octobre en Ukraine . . . . . 87 296 (al)
Rev. I. Nazarko, OSBM : « Kobzar », édité par Kuliš en 1860 . . . . . : : : 103 298 (al)
J. Fadoch : Des problèmes choisis de l'histoire de la procédure judiciaire de l'Hetmanat . . . . . 109 298 (al)
N. Polonska-Wasylenko (†) : A propos de l'histoire de l'Ukraine de l'Hetmanat . . . . . 121 300 (al)
M. Chubaty : Comment prit naissance l'histoire du droit ukrainien . . . . . 140 283 (al)
W. Janiw : A propos de la systématisation des conceptions d'Ivan Mirtschuk sur la mentalité ukrainienne . . . . . : 149 288 (al)
J. Andrushkiv : A Characterization of Rings orderable in a Non-Archimedean Way (en anglais) . . 195

---

* Les études en langue ukrainienne du « Recueil » ont un bref résumé en allemand ou en anglais, et le contenu des articles écrits en une autre langue est résumé en ukrainien (pages 279-303) à savoir, suivant l'alphabet latin des noms des auteurs); par conséquence dans la table des matières on trouve dans la première colonne la première page de l'article, et dans la seconde — son résumé. La langue des résumés est indiquée entre paranthèse par les abréviations suivantes : al — allemand, an — anglais, u — ukrainien. Les contributions concernant la vie et l'œuvre de Mirtschuk sont rendues dans un résumé commun. La contribution d'Andrushkiv est tellement condensée et précise qu'un résumé ne semblait pas utile et possible.

C. Bida : I. Galatovskiy — His Work and Weltanschauung (en anglair) . . . . . 199 281 (u)
V. Buyniak : Leo Tolstoy and Charles Dickens (en anglais) . . . . . : : : 216 283 (al)
M. Miller (†) : Archäologische Denkmäler altgermanischer Stämme in Osteuropa (en allemand) . 243 295 (u)
CONTRIBUTIONS CONCERNANT LA VIE ET L'ŒUVRE D'IVAN MIRTSCHUK . . . . . 249-277 302 (al)
(*R. Holiat :* Professeur I. Mirtschuk — 251; *N. Polonska-Wasylenko (†) :* Eloge funèbre prononcé le 4 Mai 1961 — 253; *W. Steciuk :* Allocution prononcée à la commémoration de la Section de l'UUL aux Etats-Unis — 255; *G. Stadtmüller :* J. Mirtschuk (†) (en allemand) — 262; *K. Kysilewskyj (†) :* Mes rencontres avec I. Mirtschuk — 264; *H.L. Charak (†) :* Professor Mirtschuk in Prag (en allemand) — 266; *H. Rheinfelder (†) :* Erinnerungen an J. Mirtschuk und an die Geschichte der UFU in München — 275)
RÉSUMÉS (EN ALLEMAND RESP. EN ANGLAIS) DES ARTICLES UKRAINIENS (et résumés ukrainiens des articles anglais resp. allemands) 279-303
Liste des illustrations 304
Table des matières (en ukrainien) 305
Inhalt 306
Contents 308
Table des matières (en français) 310